

П. С. Дудик

Стилістика української мови

Навчальний
посібник

ам!
альма
матер

серія

- Стилістика як лінгвістичне вчення
- Стил і форми мови
- Стилістика мовних одиниць
- Комунікативно-стилістичні якості мовлення

ББК 81
Д 81

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів**
(Лист № 14/18.2—2524 від 01.12.2004 р.)

Навчальний посібник містить загальні відомості з курсу стилістики сучасної української літературної мови. У ньому також розглянуто стилі, жанри, форми мови, висвітлено проблематику стилістики усної й писемної форм сучасної української літературної мови, сутність стилістики мовних одиниць. З урахуванням сучасних потреб і тенденцій вивчення стилістики системно проаналізовано комунікативні якості мовлення.

Для студентів вищих навчальних закладів, учителів-словесників, журналістів, усіх, для кого важливий високий рівень культури українського слова.

Рецензенти:

академік АПН України, доктор філологічних наук,
професор *Л. І. Мацько*;
кандидат філологічних наук, професор *В. О. Винник*;
доктор філологічних наук *Л. Є. Азарова*

ISBN 966-580-185-6

© П. С. Дудик, 2005
© ВЦ «Академія», оригінал-макет, 2005

Зміст

1. Стилістика як лінгвістичне вчення	Мова як джерело стилістичних знань	7
	Сучасна українська літературна мова як основа стилістики	9
	Основні структурні компоненти і стилістичні можливості мови	12
	Стилістика мовних одиниць і мовних рівнів	14
	Основні терміни стилістики	17
	Стилістика в системі розділів науки про мову	20
	Об'єкт і предмет стилістики	22
	Стилістика і її підрозділи	23
	Стилістичний аналіз мовних одиниць	26
	Стилістика мови і стилістика мовлення	27
	Стилістика мови (мовлення) і культура мови (мовлення)	30
	Теоретичне і практичне значення стилістики	32
	Об'єктивне і суб'єктивне в стилістиці	33
	Стилістично марковані і стилістично немарковані мовні одиниці	35
	Стилістична норма в мові й у мовленні	38
	Стилістика літературної мови і діалектне мовлення	40

	Методологія, методи й методика стилістики	43
	Теоретична і практична стилістика	47
2. Стилї і форми мови	Загальна характеристика стилів мови і мовлення	54
	Стилетвірні й нестилетвірні ознаки як лінгвальні основи стилю	56
	Стиль мови і стиль мовлення	57
	Стиль мови і культура мовлення	58
	Розмовно-побутовий стиль мови і мовлення	61
	Офіційно-діловий стиль мови і мовлення	69
	Науковий стиль мови і мовлення	74
	Художній стиль мови і мовлення	80
	Публіцистичний стиль мови і мовлення	86
	Конфесійний стиль мови і мовлення	91
	Епістолярний стиль мови і мовлення	94
	Стилістика експресивних різновидів мовлення	99
	Структура і функції усного й писемного мовлення	104
	Культура усного й писемного мовлення	109
	Стилістика діалогів і монологів	111
	Усне мовлення, розмовне мовлення	115
	Книжне мовлення	116
3. Стилїстика мовних одиниць	3.1. Фонетична стилїстика і її одиниці	
	Фонетичні засоби стилїстики	121
	Орфоепічно-акцентні мовні одиниці	129
	3.2. Лексична стилїстика і її одиниці	
	Загальна характеристика лексичної стилїстики	140
	Стилїстичні можливості загальновживаної лексики	143
	Стилїстично обмежена лексика	144
	Стилїстичне вживання іншомовної лексики	150
	Лексико-семантичні групи слів і їх стилїстика	154
	Стилїстичне значення полісемії	155
	Стилїстичне використання омонімів	160

Стилістичне вживання паронімів	164
Стилістична важливість синонімів	166
Стилістичні функції антонімів	169
Стилістичне використання архаїзмів, історизмів	171
Стилістичні функції неологізмів	173
3.3. Фразеологічна стилістика і її одиниці	
Стилістичне використання фразеологізмів	175
3.4. Граматична стилістика і її одиниці	
Стилістичні функції засобів словотвору	180
Морфологічні засоби стилістики	183
Статистичні основи морфологічної стилістики	183
Стилістика категорії роду іменників	186
Стилістичні особливості категорії числа іменників	188
Стилістичні функції відмінкових форм іменника	190
Стилістичні особливості конкретних, абстрактних і матеріально- речовинних іменників	192
Стилістичні особливості загальних і власних іменників	194
Стилістична спроможність прикметників	196
Стилістичні властивості дієслова	200
Стилістичне використання числівників і займенників	203
Стилістичне вживання прислівників	207
Стилістика службових слів	210
Стилістика прийменників	211
Стилістика сполучників	214
Стилістика часток	216
Стилістика вигуків	217
Стилістичне використання синтаксичних засобів мови	221
Стилістика словосполучень	222
Стилістика розповідних, питальних і спонукальних речень	226
Стилістика членів речення	233
Стилістика односкладних речень	238
Стилістика означено-особових речень	239
Стилістика неозначено-особових речень	240
Стилістика узагальнено-особових речень	240

	Стилістика безособових речень	242
	Стилістика інфінітивних речень	244
	Стилістика номінативних речень	246
	Ускладнені прості речення і їх функції	250
	Стилістика речень з однорідними членами	251
	Стилістика речень з відокремленими членами	256
	Стилістика власне неповних речень, еліптичних і приєднувальних неповних речень	259
	Стилістика речень із вставними і вставленими одиницями	264
	Стилістика речень із звертанням і стилістика звертань-речень	268
	Стилістичне використання складних речень	273
	Стилістичні функції абзацу і тексту	278
4. Комунікативно-стилістичні якості мовлення	Загальна характеристика комунікативно-стилістичних якостей мовлення	289
	Мовні й позамовні основи мовленнєвої культури	291
	Нормативність мовлення	292
	Варіантність мовної норми	296
	Правильність мовлення	299
	Точність мовлення	301
	Логічність мовлення	307
	Чистота мовлення	309
	Образність мовлення	316
	Простота, стислість, виразність, чіткість і яскравість мовлення	318
	Доречність мовлення	321
	Етичність і естетичність мовлення	323
	Багатство і мистецтво мовлення	326
	Риторика як складова стилістики	330
	Евфонія (милозвучність) мовлення	332
	Український менталітет і стилістика української мови	335
	Комунікативно-стилістичні функції жестів, міміки	337
	Стилістичні можливості рідної мови	341
	Література	346
	Короткий термінологічний словник	352

1.

Стилістика як лінгвістичне вчення

Стилістика становить лінгвістичне вчення про найумотивованіше й найдоцільніше послуговування мовою, її одиницями — фонемами (звуками), морфемами, словами, словосполученнями й сполученнями слів, членами речення, реченнями, еквівалентами (замінниками) речень і текстами. Кожна окрема мовна одиниця має своє нормативне або ж діалектне буття, стилістичні можливості. Стилістика — це також учення про стилі, жанри і форми мови, про такі якості мовлення, як логічність, точність, образність, багатство, до речності та ін.

Мова як джерело стилістичних знань

Мова є складною комунікативною системою, у якій, як і загалом у світі, все має свою неповторну сутність. Цим зумовлені особливості використання мови в індивідуальному мовленні всіх її носіїв. Завдяки мові сформувалась людина розумна (*homo sapiens*). Тільки вона володіє мовою. Її мовлення є всеосяжним засобом усвідомлення й вираження всіх ознак людськості в людині, засобом формування й вираження думок, свідомості і незмірно розвиненої духовно-почуттєвої сфери.

Органічною і необхідною складовою мови як комунікативної системи є *мовні одиниці* — різнотипні елементи мови (фонеми, морфеми, слова та ін.), кожен з яких представлений певною мовною матерією і виконує тільки йому властиву функцію (функції). Цим умотивується існування мовних одиниць. На вивчення функції (функцій) кожної з мовних одиниць зорієнтована стилістика.

Стилістика (лінгвостилістика) — розділ науки про мову; лінгвістичне вчення про функціонування й використання мови.

Термін «стилістика» утворився від слова «стиль» (грец. *stylos*, лат. *stilus* — спочатку назва палички для письма, згодом — певного способу письма). У теперішньому, найбільш звичному розумінні *стиль мови* (*мовний стиль*) — це різновид, одна з форм літературної мови, манера мовного вираження у різних сферах, умовах, формах (усній і писемній) спілкування. В українській мові традиційно виокремлюють такі стилі мови: розмовно-побутовий, офіційно-діловий, науковий, художній, публіцистичний, певною мірою — конфесійний і епістолярний.

Стилістикою охоплено всі мовні структури, мовні одиниці, серед яких є повнозначні (мають лексичне значення, від лат. *nomino* — називаю) і релятивні (службові, відносні, від лат. *relativus* — відносний).

Значення кожного повнозначного номінативного (називального) слова є *денотативним* (лат. *denotatus* — позначений, визначений) *значенням* — або предметним, або означальним, значенням певної дії чи стану, кількості тощо. Натомість *конотативне* (лат. *con* — префікс, що вказує на єднання, спільність, і *notatio* — позначення) *значення слова* завжди доповнювальне, це значення зменшеності, ласкавості, згрубілості, зневажливості тощо.

Слів, які б не мали значення, у мові немає. Службові слова (прийменники, сполучники, частки) мають значення особливе, релятивне, однобічне, тільки граматичне (морфологічне чи синтаксичне або і морфологічне, і синтаксичне одночасно):

— значення просторове: *на столі, в столі, при столі*;

— єднальне чи протиставне значення: *розумна й бідна; розумна, але бідна*;

— значення стверджувальності: *Еге, моє серденько!* (І. Нечуй-Левицький);

— заперечне значення: *Ні! Не робитиму цього!* та ін.

Особливим є значення вигуків — слів, які не належать ні до повнозначних, ні до службових, а тільки виражають певне почуття: *Ой, яка ж незламна юнь!* (П. Тичина).

Тим, що кожне слово в кожній мові має певне значення або кілька чи й багато значень, пояснюється соціально-комунікативна, отже й стилістична, потреба в кожному слові.

Розрізняють *стилістику загальну* (її теорія і практика однаково стосується всіх літературних мов) і *часткову*, тобто стилістику певної окремої мови (української, російської тощо).

Сучасна українська літературна мова як основа стилістики

Сучасна українська літературна мова утворилася з різнотипних структурних одиниць, які формувалися упродовж багатьох століть (на думку вчених, із V—VI ст. н. е.). Українці послуговуються нею системно, переважно із всенародною однозначністю. Українська мова для них є однією з суттєвих духовно-внутрішніх і зовнішніх національних сутностей.

Зміст терміна «сучасна українська літературна мова» містить кілька означень: «літературна», «сучасна», «українська».

Реалія «сучасна українська літературна мова» вужча, ніж «сучасна українська мова», до якої належать ще й українські діалекти (територіальні, місцеві) і властиві їм мовні одиниці — діалектизми, а також просторічні слова, жаргонізми, сленгізми й арготизми.

Літературна мова — це мова, яка унормована всенародною практикою мовленнєвого спілкування, впорядкована, опрацьована письменниками, вченими, громадськими діячами, іншими верствами інтелігенції. В обох формах (писемній та усній), в усіх стилях і жанрах свого вияву вона єдина для кожної окремої нації, народу, для всіх, хто має в ній потребу і щоденно нею послуговується. Літературну мову характеризує її наддіалектне використання — найтипніше, соціально найпотрібніше і найумотиваніше. Вона має стабільні, усталені норми у вимові, лексиці, фразеології, граматиці і в стилістиці. Літературна мова будь-якого народу починається з письма, з писемної фіксації усного мовлення.

Дуже важливою є суспільна консолідуєча (лат. *consolidatio* — зміцнення, об'єднання) роль літературної мови. Вона суттєво об'єднує всі верстви народу в одне національне співжиття незалежно від їх місця проживання і соціального стану. На основі літературної мови сформувався український народ як окрема нація.

Унаслідок наукового вивчення української літературної мови впродовж багатьох поколінь поступово створювалась наука про неї — *українське мовознавство*. Вона представлена розгалуженою системою мовних правил — фонетичних, фонологічних, орфоепічних, акцентних, лексичних (семантичних, термінологічних, ономастичних, етимологічних), фразеологічних, граматичних (морфемних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних), стилістичних і графічних (правописних): орфографічних і пунктуаційних — кожне з яких є елементом мовознавчої теорії.

Мовні правила прийнято вважати достовірними, отже й науковими, якщо вони:

а) відображають справжню сутність української (як і інших) мови;

б) містять наукові відомості, зокрема, про те:

— які фонемні є в сучасній українській літературній мові і як їх треба вимовляти;

— які літери, сполучення літер використовуються в українській графіці, як їх називати, писати, користуватися ними;

— як треба наголошувати слова;

— з яким лексичним значенням уживати слова;

— які різновиди слів, словосполучень і речень характерні для української мови;

— як утворюються і змінюються слова;

— які розділові знаки використовуються і як ними послуговуватись у писемному мовленні;

— як із слів формувати речення (саме у формі речень люди виражають свої думки, почування, сприймання всього навколишнього і того, що наявне в них самих).

Зміст поняття «літературна мова» історично змінювався, витлумачувався неоднозначно. Наприклад, в епоху середньовіччя (приблизно V—XV ст.) літературною мовою для більшості народів Західної Європи була не розмовна й рідна для них французька, італійська, іспанська чи якась інша західноєвропейська мова, а вже «мертва» на той час державна мова колишньої Римської

їмперії — латинська мова, яка функціонувала у державному житті, науці, літературі, навчанні й богослужінні. У східних слов'ян, як зазначає сучасний український лінгвіст Віталій Русанівський, роль такої культурно-писемної мови переважно виконувала церковнослов'янська мова, якою створювалась і поширювалась насамперед релігійна література.

Сучасна українська літературна мова сформувалась на українській народній основі. Вона бере свій початок від появи перших трьох частин «Енеїди» (1798) українського письменника Івана Котляревського (1769—1838). Означення «сучасна» має кілька значень. У найширшому значенні сучасна українська літературна мова — це літературна мова нашого народу, яка використовується уже понад два століття. У вузькому значенні цим означенням охоплюється час існування української літературної мови впродовж трьох поколінь (починаючи з останніх 60—70 років). Поняття сучасності української літературної мови можна обмежити і останньою чвертю ХХ ст. або виділити (особливо в лексиці і фразеології) лише останні тринадцять років в історії сучасної української літературної мови — час використання її в незалежній українській державі.

Українська мова в її літературній формі належить до найрозвиненіших мов світу. У ній існує безліч слів і лексичних сполучень слів (*Балтійське море, асиміляція звуків, неозначена форма дієслова* та ін.). Усіх слів і їх сполучень у нашій мові не злічити, бо вона є творінням усього народу і постійно змінюється. Найбільше змін у лексиці мови: з'являються нові слова, змінюється значення наявних слів, а деякі з них використовуються все менше і поступово виходять з ужитку.

Ніхто не в змозі засвоїти *сучасну українську літературну мову* в її повному обсязі. Це стає особливо зрозумілим, якщо зважити хоча б на такі реалії:

— слів у сучасній українській літературній мові більше мільйона, і переважна частина їх має не одне лексичне значення, а два, кілька чи й багато (полісемічні слова);

— більшість слів — змінні, вони існують не в одній граматичній формі, а в кількох: *стаття, статті, статтю, статтею, (в) статті; статті, статей, статтям, статтями* та ін.

На сьогодні вже існує понад 22 тисячі різних наук, розділів наук, професій, спеціальностей, які мають розгалу-

жені термінологічні підсистеми, окремі з яких налічують тисячі, сотні тисяч або й мільйони лексичних одиниць.

Навіть найосвіченіша людина може активно володіти лише 5—7 тисячами слів; пасивно вона послуговується кількома десятками тисяч слів.

Мовцям зрозумілі тисячі слів у словниках чи в мовленні інших осіб, проте у власному мовленні вони використовують їх рідко або й зовсім не використовують. Однак найсуттєвіше з того, що є в мові (найуживаніші слова і їх форми, фразеологізми), а також слова і словосполучення, терміни, які становлять зміст основної для носія мови професії, спеціальності, необхідно опанувати. Отже, слід знати основний матеріал сучасної української літературної мови, найважливіші структурні елементи, з яких вона сформувалася. Цій меті немало слугує й така навчальна дисципліна, як стилістика мови (і мовлення). Оволодіння стилістикою сучасної української літературної мови — це оволодіння її культурою в усній і писемній формах, в усіх її стильових і жанрових різновидах, без чого неможливим є використання всього потенціалу (лат. *potentia* — сила) українського слова як запоруки й засобу формування і вияву українського менталітету, патріотизму.

На часткове оволодіння теорією стилістики і практикою стилістичного мовлення зорієнтований шкільний курс української літературної мови. Це суттєво сприяє формуванню в учнів стилістично диференційованого мовлення, навчанню мовленнєвої майстерності, розвитку мислення, емоційної сфери, естетичних мовленнєвих смаків, що вкрай важливо для формування не тільки мовленнєвої, а й загальної культури громадян української держави.

Основні структурні компоненти і стилістичні можливості мови

Нині в світі приблизно 6 тисяч різних мов. Кожна з них репрезентує певну соціальну спільність людей, особливе надбання етносу (народу).

Немає мови *взагалі* (*всемови*), тобто мови для всіх. Це лише абстрактно-уявлюване наукове поняття. Кожна людина завжди спілкується з іншими конкретною мовою (народною, національною) або по-

слуговується *діалектним мовленням* — певним різновидом загальнонародної мови, який не має літературної нормативності.

Кожна мова має те, що зближує її з іншими мовами і відрізняє від інших мов, становить її неповторну самобутність. Водночас мови мають тотожну побудову, бо кожна утворена з однакових структурних компонентів (елементів, частин). Основними з них є:

— фонетична (звукова), фонетико-фонологічна система. До неї належать такі мовні одиниці, як фонеми, звуки, найрізноманітніші поєднання їх, усі фонетичні процеси в словах, склади слів, наголошування слів, особливості їх вимови;

— лексичний (словниковий) склад, або лексика. Це всі наявні в мові повнозначні і неповнозначні (службові) слова, а також вигуки;

— фразеологічний склад. Він містить стійкі сполучення слів (фразеологізми) типу *байдики бити, замилювати очі; Що посієш, те й пожнеш* і под.;

— граматична будова. Вона охоплює всю сукупність форм слів, морфем (коренів, префіксів, суфіксів, закінчень), усі способи творення і змінювання слів, поєднання їх у словосполученнях і реченнях, усю сукупність типів словосполучень і речень.

Граматична будова мови членується і внутрішньо. Її частинами є:

— морфемна будова. До неї входять морфеми (корені слів і афікси);

— словотвірна будова. Вона містить способи й засоби творення слів за допомогою афіксів, словоскладання та ін.;

— морфологічна будова. Її елементами є слова всіх частин мови і властиві їм морфологічні (граматичні) категорії і значення;

— синтаксична будова. Вона охоплює всі члени речення, словосполучення, речення, еквіваленти (своєрідні комунікативні замітники) речень (*Так; Ні!; Хіба?* та ін.).

Тільки сукупно всі основні структурні компоненти мови утворюють *мову* — особливу специфічну систему знаків, з допомогою яких люди спілкуються, обмінюючись з іншими своїми думками й почуваннями.

Для стилістики найважливішими є ті основні структурні компоненти мови, яким властива певна *семантика* (лексичне значення). Це слова й утворені з них

фразеологізми, члени речення і сформовані з них речення. Всі одиниці мови мають звукову природу — складаються з фонем, через що звуковим оформленням мовних одиниць суттєво визначається стилістика мови, певна функція кожного слова, словосполучення, речення і тексту.

Оволодіння стилістикою української мови передбачає вивчення її функціональних можливостей, її спілкувального потенціалу. Це вимагає ґрунтовного знання того, як саме внутрішньо членується наша мова, з яких основних структурних компонентів вона сформувалась, які мовні одиниці становлять специфічний і формуючий матеріал кожного з чотирьох основних структурних компонентів мови.

Стилістика мовних одиниць і мовних рівнів

Мова, вся її система формується з мовних одиниць і мовних рівнів.

Мовними одиницями є різнотипні елементи мови, її складові. До основних, визначальних мовних одиниць належать фонемі (звуки), морфемі (корені слів, афікси), слова, словосполучення, члени речення і речення.

Усі мовні одиниці матеріальні за своєю природою, бо становлять фізіологічно-акустичні складові частини мовлення, вимовляються й сприймаються на слух або зором (будучи записаними). Така мовна одиниця, як *фонема*, ніякого лексичного значення не має, але в складі слова виконує словоутворювальну функцію. Водночас інколи й окрема фонема (один з основних звуків мови) може впливати на стилістичну (функціональну) видозміну слова: пор.: *вільний* — сучасна узвичаєна всенародна форма і *вольний* — форма колишня, тільки поетична, урочиста, нині нелітературна, ненормативна.

Нефункціональних (які б не виконували жодної функції) мовних одиниць немає. Хоча окремий звук сам собою нічого не означає, він усе ж набуває певної функції в слові: досить усунути з нього хоча б один звук чи змінити його місце, як слово зруйнується, спотвориться, пор.: *книжка*, але *кижка* чи *кинжка*; звук *і*, який позначається літерою *і*, — це звук (фонема) переднього ряду, високого піднесення, неогублений і т. ін., у мов-

ленні він може також виступати звуком-словом (службовим), якщо поєднує між собою інші слова, словосполучення, частини складносурядного речення або й окремі прості чи складні речення, напр.: *І день іде, і ніч іде, І голову схопивши в руки, Дивуєшся, чому не йде Апостол правди і науки* (Т. Шевченко); *Свята брама одчинилась, Козака впустили. І знов брама зачинилась* (Т. Шевченко); *І плаче, плаче Ярославна в Путівлі-городі. Й рече ...* (Т. Шевченко).

У системі фонетико-фонологічного складу мови є й інші (крім фонем) одиниці: *склад слова і наголос*; у словниковому складі мови виділяють *лексеми*, тобто повнозначні слова, або *семемі* (грец. *semaino* — визначаю); фразеологічна система мови представлена *фразеологізмами*; граматична будова мови складається з *морфем* (морфемної будови), морфологічних форм слів, граматичних (морфологічних) категорій (відмінок, число, рід, час, вид, особа та ін.), граматичних значень (називний відмінок, жіночий рід, недокопаний вид тощо); стилістична система мови формується такими мовними одиницями, як *стилістеми*.

Центральною мовною одиницею є *слово*. Однак оцінка мовних одиниць умовна, бо, наприклад, без фонем (звуків) також не було б мови як засобу спілкування, мислення.

Мовні одиниці якогось одного типу утворюють певний *мовний рівень* (ярус, зріз). Розрізняють такі мовні рівні:

- звуковий рівень мови (утворений із звуків мови);
- фонологічний рівень мови (до його складу входять фонемі);
- акцентний рівень мови (формується з наголосів);
- морфемний рівень мови (його утворюють морфеми);
- синтаксичний рівень мови (утворений із членів речення, словосполучень і речень);
- лексичний, або семантичний, рівень мови (складається з лексичних значень слів);
- стилістичний мовний рівень (його утворюють стилістеми);
- графічний рівень мови (формується з графем — найменших писаних знаків, літер, букв);
- орфографічний мовний рівень (утворюється з орфограм);

— пунктуаційний рівень мови (його формують пунктограми).

Проаналізувати слово на *фонетичному рівні* означає виявити в слові звуки, охарактеризувати їх, визначити склади в слові тощо; проаналізувати слово на *морфемному рівні* — розглянути слово за його морфемною будовою, визначивши в ньому корінь і афікси; схарактеризувати слово на *словотвірному рівні* означає виділити в ньому ті способи й засоби, якими утворилось слово; аналіз певного відрізка мовлення на *синтаксичному рівні* передбачає виявлення і аналіз у ньому речень, словосполучень і членів речення, способів поєднання їх.

Тільки вивчення конкретної мови у межах усіх її одиниць і на всіх її рівнях дає можливість пізнати мову науково, з'ясувати, чим вона відрізняється від інших мов. Можливий і інший підхід до аналізу мовних явищ, наприклад виділення серед них *матеріальних одиниць мови*, які мають звукову оболонку, тобто представлені звуком, кількома чи багатьма звуками (фонемами, морфемами, слова, члени речення, словосполучення, речення), і *нематеріальних одиниць мови* — одиниць значення (значенневих одиниць), так званих семем і сем. Ними є, у них виявляється ідеальна сутність матеріальних одиниць мови. Це передусім семантика слів, фразеологізмів, тобто властиве їм лексичне значення.

Матеріальні мовні одиниці поділяють на *однобічні*, які не мають власного лексичного значення (фонемами, склади слів, службові слова), і *двобічні*, які мають своє лексичне значення і своє звучання, інакше кажучи, мають план змісту і план вираження (суфіксальні й префіксальні морфемами, слова, члени речення, словосполучення, сполучення слів, речення, текст).

Для стилістики як окремої лінгвістичної галузі знань по-різному функціонально важливі всі мовні одиниці, але найвагомішими є слова в структурі речення, фразеологізми, речення, особливо в поєднанні з іншими реченнями, тобто речення в певному тексті.

Пізнання всієї сукупності функцій, що їх виконують різноструктурні мовні одиниці, неможливе без системного вивчення всього комплексу одиниць, з яких сформувалася сучасна українська літературна мова.

Основні терміни стилістики

Як і кожна інша галузь знань, стилістика оперує великою кількістю своєрідних, тільки їй властивих мовознавчих термінів. До основних термінів стилістики належать: «стилістика», «стилістична система мови», «стилістична структура мови», «стилістема», «стиль мови».

Стилістика являє собою лінгвістичне вчення про закономірне і всенародно усталене функціонування мови, її основних структурних частин (фонетичного складу, лексики, фразеології, граматичної будови), всіх мовних одиниць, а також учення про мовні стилі, жанри, форми мови — усну й писемну, про використання мовних одиниць з якнайбільшою комунікативною доцільністю, з дотриманням при цьому властивих мовним явищам усталених стильових і стилістичних норм, емоційно-почуттєвого й експресивного (виражального) забарвлення. Стилістикою передбачається усвідомлене і якнайдоцільніше використання всіх мовних одиниць під кутом зору властивих їм функцій — розумово-логічних, емоційно-нейтральних і образних. До уваги беруться всі можливі умови спілкування мовців, використання ними як типових, так і особистісних, індивідуальних мовних засобів вираження думок і почувань. Отже, стилістика — лінгвістичне вчення про комунікативну різноманітність і спроможність мовних одиниць, тому її можна назвати «душею» кожної мови.

Семантично близькими є терміни «стилістична система мови» і «стилістична структура мови». Вони становлять відгалуження й особливий вияв таких назв і позначуваних ними реалій, як система мови і структура мови.

Терміном *система* (грец. *systema* — ціле, складене з частин) *мови* прийнято акцентувати на тому, що всі мовні одиниці (фонетичні, лексичні, граматичні) перебувають між собою в певній усталеній взаємозалежності.

Найелементарніша й найменша системна мовна одиниця («системка») — це слово з двох фонем. Наприклад, слово *на* (приймєник), але *ан* — тільки штучне поєднання двох фонем, яке ніякої колективно усвідомлюваної функції не виконує. Системність слова *закон* ще очевидніша, не допускає будь-якого вилучення чи перестановки фонем у ньому (інакше слово зруйнується — вимовно, граматично і значеннєво). Ще повніше системний характер мови виявляється в реченнях. Чим словес-

но розгалуженіше речення, тим ширшою є системність його побудови з різнотипних мовних одиниць.

Система мови як всемовне явище і поняття про нього має розгалужений і різний за обсягом внутрішній поділ:

- фонетико-фонологічна система мови (система голосних фонем, система приголосних звуків);
- лексична система мови;
- фразеологічна система;
- граматична (окремо морфемна, словотвірна, морфологічна і синтаксична) система;
- графічна, орфографічна й пунктуаційна системи мови;
- система частин мови (іменників, прикметників тощо).

Кожна з мов однаковою мірою становить окрему систему, тобто певне організоване ціле, утворене сукупністю однотипних і різнотипних мовних одиниць як структурних елементів мови. Однак мови різняться не цим, а своєю неповторною, індивідуальною структурою (лат. *structura* — побудова, розміщення).

Структура мови — це своєрідно національне поєднання всіх мовних явищ, ознак, завдяки яким мова утворилась і функціонує саме як рідна для певного народу, нації; усе те, чим будь-яка мова відрізняється від усіх інших мов. Наприклад, фонемі української літературної мови ні своєю кількістю, ні — ще більшою мірою — якістю не збігаються з фонемами жодної іншої мови. Це одна з індивідуально-розрізнявальних особливостей не системи української мови, а її структури (фонематичної, фонемної, звукової). Термін «структура» містить вказівку на те, як саме в різних мовах виражається те саме значення і та сама функція. Пор.: укр. *зеленіший, зеленіша, зеленіше, зеленіші* і *більш зелений, більш зелена, більш зелене, більш зелені* — обидві прикметникові форми вищого ступеня змінювані; рос. *зеленее* (для всіх трьох родів) і паралельно (подібно до української мови): *более зеленый (зеленая, зеленое, зеленые)*. В українській мові кличний відмінок іменників часто відрізняється своєю формою від називного відмінка: *Степане, Миколо, сестро, весно, доле* та ін., а в російській мові таких відмінностей немає. У німецькій мові лише 4 відмінки іменників. У японській мові 11 відмінків, в естонській — 15, в угорській — 21. По-українськи: *Він може спілкуватись французькою мо-*

вою (по-французькому, по-французьки), а по-російськи Он может общатся на французском языке (по-французски).

Отже, мови різняться одна від одної своєю структурою. У кожній мові є багато таких ознак, яких немає в інших мовах. У системі мови потенційно сконцентровані стилістичні можливості мови, а в структурі мови ці можливості своєрідно реалізуються, втілюються.

Терміном *стилістема* доцільно називати функцію кожної окремої мовної одиниці (окремого звука, морфеми, слова, словосполучення чи речення). Із певної кількості своєрідних стилістем формується *стиль мови* — один з лексико-граматичних і стилістичних способів її вияву. Та ж сама мовна одиниця (переважно слово) може бути поліфункціональною, тобто здатною виконувати кілька, навіть багато функцій. Це простежується в незліченній кількості багатозначних слів у кожній розвиненій мові. Наприклад, за дієсловом *різати* вже усталилось 13 найважливіших лексичних значень, або семем, сем (Словник української мови; далі — СУМ): 1) чим-небудь, переважно гострим, розділяти щось на частини, подрібнювати або відокремлювати частину від цілого: *різати* скло; 2) убивати кого-небудь холодною зброєю, ранити частину (частини) тіла людини: *Мовчки різали* [убивали] *панів* (В. Сосюра); *різати руки, лице гострою травою*; 3) відокремлювати що-небудь від основи кореня: *різати виноград*; 4) розмежовувати земельний масив: *А панську землю ріжете, як хочете!* (М. Стельмах); 5) врізаючись, проникаючи у що-небудь, залишати на ньому сліди, борозни: *Санчата з легким хрупанням різали полосками... сніг* (Г. Тютюнник); 6) робити хірургічну операцію: *лікар ріже палець*; 7) викликати різкий біль, болючі відчуття: *Нас більше сонце не палило, не різав ніг сухий пісок* (О. Олесь); 8) викликати в кого-небудь труднощі, змушувати опинитися в складному становищі, підводити: *літаки нас ріжуть*; 9) найжджаючи на кого-небудь, вбивати (про трамвай, поїзд): *Там, кажуть, тих трамваїв, що кожного дня людей ріжуть* (Г. Тютюнник); 10) забивати свійських тварин, птахів на м'ясо: *Почали муку сіяти, птицю різати* (Г. Квітка-Основ'яненко); 11) для вираження категоричної незгоди з чим-небудь, відмова від чогось: *Я не піду, хоч мене ріжете* (Панас Мирний); 12) для підкреслення чіткості чи стійкості: *...хоч би мене різали, я б*

не плакав! (Леся Українка); 13) *різати воду, різати повітря, різати правду*. Ці та інші функції дієслова *різати* сформувались на основі його семантики, це його стилістичні функції, тобто властиві цьому слову стилістичні функції. Поза семантикою повнозначного слова немає і його функції як особливої стилістичної реалії. Функція ж службового слова — не власне семантична, а релятивна (відносна), нею доповнюється функція повнозначних слів.

Отже, виявлення й коментування найважливіших стилістичних термінів (стилістика, стиль мови, стилістема та ін.) становлять основу для розуміння всієї системи мовностилістичних одиниць.

Стилістика в системі розділів науки про мову

Поступове й дедалі ґрунтовніше вивчення багатьох мов, їх основних структурних компонентів, усіх одиниць мови від античних часів спричинилось до того, що вже у 20-ті роки XIX ст. сформувалась окрема самостійна галузь знань — наука про мову (мовознавство, лінгвістика).

Мовознавство, або лінгвістика (лат. *lingua* — мова), — одна з гуманітарних галузей знань, об'єктом якої є мова в повному обсязі її властивостей, функцій усіх мовних одиниць.

Мовознавство, як відомо, поділяється на галузі (розділи), в кожній з яких вивчаються мовні явища переважно якогось одного рівня мови — або фонемі, або морфемі, або семантиці слів, або властиві словам визначальні граматичні ознаки та ін. Так поступово сформувалась теорія і практика всіх розділів науки про мову. До найважливіших з-поміж них належать:

1) *фонетика* — вчення про звуковий склад мови, про творення і вимову звуків мовними органами людини, про чергування, змінювання звуків;

2) *фонологія* — галузь знань про фонемі, тобто про основні звуки мови; про смислорозрізнявальну і форморозрізнявальну функцію фонем, їх змінюваність за типових умов використання в усному мовленні;

3) *орфоенія* — вчення про вимову окремих звуків і усталену в мові вимову найрізноманітніших звукосполучень;

4) *акцентологія* — теорія і практика наголошування слів;

5) *лексикологія* — загальне і водночас всебічне вчення про лексику (словниковий склад) мови. Підрозділами цього розділу є:

а) *семасіологія* — вчення про семантику (лексичне значення) слів;

б) *термінологія* — галузь лексикологічних знань про терміни, тобто про слова і сполучення слів, які за небагатьма винятками однозначні;

в) *ономастика* — підрозділ лексикології, в якому досліджуються власні назви (прізвища, імена, імена по батькові, прізвиська, клички тварин, географічні назви та ін.), їх функціонування й розвиток;

г) *етимологія* — вчення про походження й первісне значення мовних одиниць, переважно слів;

6) *лексикографія* — теорія і практика укладання словників;

7) *фразеологія* — вчення про фразеологічну систему мови, про фразеологізми, тобто стійкі сполучення слів, «крилаті слова», прислів'я, приказки;

8) *фразеографія* — увесь комплекс знань, які стосуються укладання фразеологічних словників;

9) *граматика* — вчення про граматичну будову мови, про систему морфем, морфологічні і синтаксичні категорії, значення й форми слів, речень;

10) *стилістика* — вчення про функціонування і використання мови.

Нерідко виокремлюють такий розділ науки про мову, як *культура мови і культура мовлення* — вчення про способи і засоби формування найбільших спроможностей і вмінь окремої людини і всього народу в користуванні мовою. Однак цю теорію й практику доцільніше розглядати в стилістиці.

У науці про ті мови, які вже сформувались як літературні (їх у світі майже 350), тобто про мови, які закріпились на письмі, вже виокремились і такі розділи:

1) *графіка* — вчення про літери (букви) алфавіту і про діакритичні знаки (надрядкові, підрядкові і середньорядкові). У деяких мовах, наприклад у китайській, письмо докорінно інше, ніж у мовах індоевропейських. Китайське письмо — *ієрогліфічне*: майже кожен його знак (ієрогліф) виражає певне поняття, не відображає звукового складу слова (значення ієрогліфів подібне до значення цифрових знаків);

2) *орфографія* — вчення про історично сформовану й усталену систему правил написання слів разом, через дефіс, з великої і малої літери та ін.;

3) *пунктуація* — теорія і практика вживання розділових знаків.

Унаслідок вивчення багатьох мов, серед них і української, сформувались і деякі інші галузі знань про мову. Наприклад, походження української мови, її багатовіковий розвиток розглядається в такому розділі науки, як *історія української мови*; вся система знань про найдавніший стан сучасної української літературної мови має такі назви, як *історична фонетика української мови*, *історична граматика й лексика української мови*.

Специфічні (водночас і нелітературні) особливості українського усного мовлення тих верств населення (переважно не досить освічених, писемно не зовсім грамотних чи й неграмотних), які найчастіше проживають у селах, розглядаються в *українській діалектології* — вченні про місцеві, регіональні українські говори та їх мовні особливості, тобто про діалектизми.

Для стилістики своєрідно важливі всі мовні одиниці, але особливо вагомі для неї явища лексичні й морфолого-синтаксичні, бо саме вони безмежно різнофункціональні, отож і стилістично продуктивні, комунікативно найсуттєвіші.

Об'єкт і предмет стилістики

Стилістика, як і кожна наука, має свій об'єкт вивчення і предмет вивчення.

Об'єкт стилістики української мови. Ним є реальні функції мовних одиниць кожного з рівнів мови, які впродовж її розвитку закріпились за кожною мовною одиницею — фонемою, морфемою, словом, реченням. Українська мова, її одиниці з певними стилістичними функціями створені українським народом. Отже, об'єкт стилістики — це вся сукупність мовних одиниць з їх функціями (від звуків, літер до тексту), найрізноманітніше усне й писемне функціонування української мови. За умови стилістичного, тобто найраціональнішого, використання мови в мовленні, одиниці мови забезпечують найдоцільніше з усіх поглядів вира-

ження думок і почувань. Об'єктом (денотатом) стилістики є також уся система функцій літературної мови, всіх її структурних елементів.

Предмет стилістики української мови. Це переважно друковані мовознавчі джерела, присвячені вивченню об'єкта стилістики (реальних функцій усіх одиниць української літературної мови). Створюють його, як правило, вчені-лінгвісти, які досліджують функції найрізноманітніших одиниць української мови як окремої комунікативної системи.

Щоб оволодіти предметом стилістики, потрібно докласти спеціальних зусиль, ознайомитись з науковою і науково-методичною літературою із стилістики, культури мовлення, тому предметом стилістики є і сукупність знань про мову, про її стилістичні (функціональні) можливості. На відміну від об'єкта стилістики, який майже не залежить від суб'єктивних якостей окремої особи, предмет стилістики має не тільки об'єктивний характер (бо об'єктивно існує об'єкт стилістики — вся система реальних мовних одиниць), а й суб'єктивний, оскільки кожен мовець більшою чи меншою мірою своєрідно користується мовними одиницями з властивими кожній із них функціями. Це залежить від загальної ерудиції мовця, знання ним мови, його життєвого досвіду, віку, професії, інших особистісних якостей.

Отже, вивчення об'єкта і предмета стилістики важливе для розуміння стилістики мови і стилістики мовлення.

Стилістика і її підрозділи

Стилістика як особлива галузь і система знань про мову має такі основні підрозділи:

- загальна теорія і практика функціонування мови;
- вчення про стилі, жанри і форми мови;
- вчення про функції всіх одиниць мови — фонем (звуків), морфем, слів у складі речень, речень будь-якої структури, еквівалентів речення і тексту в його найрізноманітніших формах; вчення про емоційно-експресивні засоби мови, їх стилістичні функції; вчення про такі комунікативно-стилістичні якості мовлення, як його нормативність, точність, логічність, образність і т. ін.

Певною мірою поширилась думка, ніби окремим розділом стилістики є також *вчення про мовну й*

мовленнєву синонімію, синоніміку, яка напевно становить центральну проблему стилістики. Таке розуміння внутрішнього поділу стилістики, виокремлення в ній ще одного розділу небезпідставне, але, мабуть, недоцільне, бо йдеться не про щось зовсім інше в стилістиці, а лише про функції окремого різновиду мовних одиниць (щоправда, дуже поширених) — про синонімію, синоніми як про одне з найбільших багатств мови.

Користування мовною синонімією суттєво залежить від спроможності мовця дібрати в конкретній ситуації мовлення найдоцільніший з усіх поглядів синонім. Це, крім іншого, дає змогу висловлюватись варіантно, тобто синонімічно, отже, і найдоцільніше, найдоречніше з погляду стилістичного. Наприклад, в одних випадках про текучу воду скажуть, що вона *тече*, в інших — *пливе, плине, упливає, біжить, котиться, протікає, мчить, мчиться, лине, лле, струмить, струмує, струменіє, дзюрчить, дзюркотить, дзюрить, гуркає, гуркотить* і т. ін.

Умотивованим видається вбачати в мовній синонімії не центральну проблему стилістики, а тільки одну з таких проблем, одну з основ стилістичної культури мовлення.

Матеріал мови різнобічний: звуки, фонемі, морфеми, слова (їх лексичні значення і граматичні форми), словосполучення, члени речення, речення та ін. Сутність цих мовних одиниць неоднакова. Тому неоднакова і їх стилістика. Цілком виправдано вести мову про стилістеми-фонемі, про стилістеми-морфеми, стилістеми-слова, стилістеми-речення і т. ін. Відповідно розрізняють і типи стилістики: *фонетична стилістика (фоностилістика), морфемно-словотвірна стилістика, морфологічна* і т. ін.

Назви стилістик різних типів цілком умотивовані, бо їм відповідають певні конкретні мовні реалії, одиниці. З усіх різновидів стилістики і витворилася стилістика як окрема галузь лінгвістики, навчальна дисципліна, об'єктом якої є комплекс функцій усіх мовних одиниць.

Терміном «стилістика» можна позначати й інший поділ мови на її різновиди, кожному з яких властивий окремий об'єкт вивчення. Наприклад, російський мовознавець Віктор Виноградов (1895—1969) розрізняє «три різні кола досліджень» у стилістиці:

1) *стилістику мови як «систему систем»*, або *структурну стилістику*. Вона вивчає функціональні стилі мови (розмовний, науково-діловий та ін.);

2) *стилістику мовлення*. У ній досліджують семантичні, експресивно-стилістичні особливості мовлення в його усній і писемній формах (виступи-диспути, виступи на конференціях, нарадах, лекції, консультації, доповіді, бесіди і т. ін.; передові статті, наукові рецензії, вітальні адреси тощо);

3) *стилістику художньої літератури*. Вона, зокрема, вивчає:

— специфічні особливості стилю певного літературного напрямку (класицизму, романтизму, реалізму та ін.);

— індивідуальний стиль письменника чи навіть окремого художнього твору.

Один із лінгвістів-стилістів світового рангу французький учений Шарль Баллі (1865—1947) розрізняв:

— *загальну стилістику*, яка займається стилістичними проблемами мовної діяльності взагалі, містить рекомендації, котрі однаково застосовні до всіх мов;

— *часткову стилістику*, тобто стилістику окремої мови;

— *індивідуальну стилістику*, якою передбачається аналіз мовлення окремої особи за його (мовлення) найбільш визначальними рисами і за найрізноманітніших життєвих ситуацій.

Теорія і практика найумотивованішого, найдоцільнішого користування мовою за найрізноманітніших життєвих ситуацій становить об'єкт і предмет *лінгвістичної стилістики*.

Особливим різновидом стилістики є *літературознавча стилістика*. У ній коментуються ті мовні особливості художніх творів, якими формується їх своєрідність і без яких немає художнього тексту як особливого витвору думки й почуттєвості. В центрі уваги літературознавчої стилістики перебувають такі явища: тропеїчне вживання слів, синоніміка, ритміка художнього вислову, мовленнєва індивідуальність персонажів, інші визначальні стилістичні ознаки художнього твору.

Лінгвістична і літературознавча стилістики презентують собою *філологічну стилістику*.

Виокремлюють також *історичну стилістику*, *синхронну*, *стилістику наукової мови*

та ін. Кожній із них властиві окремі й особливі стилістичні норми мови, дотримання яких передбачає використання кожної мовної одиниці з тією стилістичною функцією, яка їй насправді властива і яка витворилась колективною мовленнєвою практикою.

Стилістику однієї мови завжди можна порівняти із стилістикою іншої. Тому існують *порівняльна і зіставна стилістики*, які важливі для вивчення іноземних мов, для теорії і практики перекладів з однієї мови на іншу.

Кожен із мовців у різному обсязі і з неоднаковою своєрідністю демонструє індивідуальну мовленнєву стилістику, чим теж вирізняється з-поміж усіх інших носіїв певної конкретної мови, бо мовлення є однією з найсуттєвіших особливостей і виявом Я особистості.

Стилістичний аналіз мовних одиниць

Стилістичний аналіз мови полягає у визначенні функції (функцій) мовних одиниць, тобто у виявленні певних стилістем, які нерівноцінні комунікативно, неоднаково сприймаються й використовуються мовцями. Стилістичний аналіз є своєрідним продовженням будь-якого іншого лінгвістичного аналізу (фонетичного, фонологічного, морфемного, морфологічного, синтаксичного, лексичного та ін.), бо немає *власне стилістичних одиниць мови* — мовних одиниць, які були б тільки стилістичними. Стилістичні одиниці мови (стилістичні функції мовних одиниць) існують лише в єдності з іншими мовними одиницями — фонетичними, граматичними, які за своєю сутністю завжди матеріальні. Наприклад, фонеми створюються (матеріально, фізично й фізіологічно) мовними органами людини, через що й можуть сприйматися нею на слух, а їх функції (стилістичні функції, стилістем) — це породження й ознака, властивість кожної з мовних одиниць. Отже, стилістична функція всіх складників мови завжди має матеріальну основу, витворена нею і усвідомлюється разом з нею. Будучи явищем нематеріальним, кожна стилістична функція в той же час ґрунтується на матеріальній природі звуків, кожен з яких може функціонувати і самотійно (як слово-речення: *А!*, *О* та ін.). Будь-яка функція — це завжди витвір певної матерії, тому

стилістичні мовні одиниці (стилістеми) одночасно є одиницями фонетичними, акцентними, морфемними, морфологічними, синтаксичними, а також лексичними (семантичними), фразеологічними. Семантика слова — явище само по собі ідеальне — сприймається, усвідомлюється тільки через особливу матеріальну природу тих звуків, з яких утворилося слово. Не було б матеріальних звуків — не було б і слів з їх семантикою — явищем ідеальним, якщо розмірковувати про семантику слова окремішньо. Стилістична якість слова (словосполучення, речення) має в своїй основі матеріальність усіх мовних одиниць. Тому варто було б вести мову про фонетико-стилістичні, морфемно-стилістичні, морфологічно-стилістичні, синтаксично-стилістичні та інші мовні одиниці. Тільки через незручність, складність ці терміни в науці не закріпилися. Виділяючи й усвідомлюючи функції найрізноманітніших мовних одиниць (матеріальних за своєю природою), слід мати на увазі, що жодна з них не має окремого буття, що функція, скажімо, слова — це лише витвір своєїрідної матерії конкретного слова, яке сформувалося з матеріальних звуків і за яким у колективному спілкуванні закріпилась певна семантика.

Отже, стилістичний аналіз усіх мовних одиниць завжди є завершальним. Він своєрідно доповнює аналіз фонетичний, морфемний, лексичний чи будь-який інший і тому потребує знань усіх мовознавчих дисциплін, які стосуються конкретної мови.

Стилістика мови і стилістика мовлення

Терміни «стилістика мови» і «стилістика мовлення» треба розмежовувати, як і терміни й відповідні їм реалії «мова» і «мовлення».

Наукові підвалини для розмежування цих лінгвальних явищ заклав відомий німецький лінгвіст, основоположник теорії загального мовознавства Вільгельм фон Гумбольдт (1769—1835). Кожне мовлення, на його думку, суб'єктивне, але передусім — об'єктивне і тому всім зрозуміле.

Подальше обґрунтування понять «мова» й «мовлення» належить французько-швейцарському лінгвістові Фердінану де Сосюру (1857—1913) — авторові лінгвістичної праці «Курс загальної лінгвістики» (1916; рос.

переклад 1933 і укр. переклад 2001). Учений вважав, що для глибшого розуміння сутності мови й мовлення їх потрібно розглядати у двох окремих лінгвістиках — у *лінгвістиці мови* і в *лінгвістиці мовлення*, що начебто це «дві зовсім різні речі», що «в мовленні нічого немає колективного: прояви його — індивідуальні і миттєві». Насправді ж в індивідуальному мовленні усіх, хто належить до будь-якої мовної спільноти, колективно усвідомлюване і вживане (лексика, грамати́ка, фонетика та ін.) по-особливому переважає над індивідуальним — усією сукупністю своєрідних словесних та інтонаційних засобів і навичок, якими характеризується мовлення окремої особи.

В україністиці терміни «мова» і «мовлення» широко усталились тільки у 80-ті роки ХХ ст. Цьому вагомо сприяла праця сучасного російського лінгвіста Олексія Леонтьєва (нар. 1936) «Язык, речь, речевая деятельность» (1963) і дослідження методичного спрямування українського мовознавця-психолога І. Синиці, автора книги «Психологія усного мовлення учнів» (1984). У 1965 р. вийшла його праця «Психологія писемної мови учнів» (мало б бути «мовлення», а не «мови»).

Явища «мова» і «мовлення» не протиставні одне одному, але й не тотожні. Співвідношення між мовою і мовленням — це співвідношення загального (мови) і часткового (мовлення). У цьому співвідношенні мова є провідним і регулюючим началом, бо мовлення індивіда витворюється під впливом мовлення колективу, бере початок від уже наявної мови і тому є вторинним явищем. У мовленні конкретно виражається мова — у формі усної розмови або в записаному тексті. Мовлення — це суб'єктивний вияв мови, який піддається дослідженню значно важче, ніж мова, що являє собою абстрактну систему своєрідних знаків. В. фон Гумбольдт писав: «У мовленні ніхто не сприймає слів у зовсім однаковому значенні; незначні відтінки значення переливаються по всьому обширу мови, як кола по воді при падінні каменя»; «Людина надає мовленню особливого характеру через свою індивідуальність». Особиста творчість «безперервно прагне внести в мову що-небудь нове»; «Мова не є чимось замкненим у собі: жива хвиля б'є по ній вічним прибоєм із невичерпних джерел індивідуального мовлення...».

У розрізненні понять «мова» й «мовлення» цілком очевидна не тільки теоретична, а й практична потреба.

Наприклад, лікують не дефекти мови (їх немає), а дефекти мовлення окремих носіїв мови. Учителі формують культуру мовлення учнів. Прийнято також говорити чи писати про логічність та емоційність мовлення дикторів радіо, телебачення, артистів, учителів тощо. Тільки мовлення буває логічним, точним або ж алогічним, неточним, зрозумілим чи незрозумілим, образним, доречним, тихим, напівтихим, голосним, дуже голосним, стислим, тривалим і т. ін. Скільки мовців — стільки й індивідуальних, певною мірою неповторних мовлень.

Кожна з «живих» літературних мов є спільною для певного народу (або зрідка для двох чи й кількох народів, націй): українська — для українців, французька — для французів і т. ін. У кожній розвиненій мові сотні тисяч або й мільйони слів, ще більше властивих їм лексичних значень, морфологічних форм. Зі смертю людини припиняється існування її мовлення (лише частково воно може зберегтися в записах: у книжках, статтях, листах померлого або на магнітній плівці, лазерному диску тощо), але зберігається мова, бо вона — явище всенародне. Мовлення — це ще й своєрідний психо-фізіологічний процес, явище індивідуальне, особистісне, хоча, разом з тим, і соціальне, бо всі, хто належить до певного народу, загалом однаково користуються мовою — фонемами, словами з їх усталеним і колективно усвідомлюваним значенням. Усі носії певної окремої мови за однаковими нормами й правилами формують зі слів найрізноманітніші словосполучення, речення, однотипно наголошують слова та ін.

Отже, поняття «мова» й «мовлення», а відповідно і «стилістика мови» й «стилістика мовлення», відрізняються одне від одного.

Стилістика сучасної української літературної мови. Цей термін засвідчує високий рівень виражальних і зображувальних засобів нашої мови (лексичних, фонетичних, граматичних), а на цій основі також і рівень її стилістичних ресурсів, функціональних можливостей, відшліфованість, усталеність усіх мовних форм, їх обов'язковість для всіх носіїв української літературної мови. *Стилістика мови* — це стилістичний матеріал мови в межах усіх її стилів і жанрів, відпрацьованість стилістичних функцій кожної мовної одиниці; її здатність виражати весь комплекс думок і почувань, у яких мають потребу всі, хто послуговується українською мовою.

Стилістика сучасного українського літературного мовлення. Вона становить теорію і практику найраціональнішого — усного й писемного — вживання мовних одиниць із тими функціями, які закріпились за ними в системі літературної мови. *Стилістика мовлення* — найтипівіше, зразкове, нормативне й комунікативно доречно використання мовцем, українським етносом усього того, що позначається терміном «стилістика української літературної мови».

Стилістика українського (за національною ознакою) мовлення реалізується в нормативному мовленні передусім тих, хто володіє усталеною технікою користування українською мовою в її літературно-нормативному вияві. Індивідуальні особливості мовлення завжди несуттєві, вони лише відрізняють мовлення однієї особи від мовлення іншої і не повинні ускладнювати взаємного розуміння, отже, й повноцінного спілкування.

Стилістика мови (мовлення) і культура мови (мовлення)

Розуміння термінів «стилістика мови» і «стилістика мовлення» дає змогу зрозуміти сутність термінів «культура мови» і «культура мовлення». *Культура мови* як навчальна дисципліна відрізняється від дисципліни *стилістика* загалом тільки тим, що навчальним курсом передбачено вивчення її (у вимірах окремого розділу) таких комунікативно-стилістичних властивостей зразкового з усіх поглядів мовлення, як нормативність, варіантність, логічна довершеність, простота, стислість і ясність, яскравість, образність, доречність, етичність, естетичність (естетика), евфонія (милосвучність) мовлення, тобто це той комплекс максимально позитивних якостей мовлення, які разом формують мистецтво як усного висловлювання в межах кожного із стилів мови, так і висловлювання писемного. Це об'єктивно і достатньо переконує в тому, що ці дві навчальні дисципліни доцільно об'єднати в одну — *стилістику мови* або (з меншою мотивацією) *стилістику і культуру мови* і вивчати її після опанування студентами всіх навчальних мовознавчих дисциплін (крім курсу загального мовознавства). Теорія

і практика стилїстики зорїєнтованї на оволодїння студентами знаннями функцїй мовних одиниць, культури їхньої мови і культури мовлення. Єдиний курс стилїстики передбачав би формування такого рївня мовної і мовленнєвої культури усного й писемного слова, якого вимагає нинїшня соціальна, отже, й мовленнєва ситуація в Україні.

Культурою мови є її високий рївень розвитку, нормативностї, всї її усталенї ресурси — фонетико-орфоепїчні, лексичнї, фразеологїчнї, граматичнї й стилїстичнї, а *культура мовлення* — це найрацїональнїше, стилїстично вмотивоване користування усїма мовними одиницями, тобто тим, з чого витворилась культура мови. Отже, термїни, з одного боку, *стилїстика мови* й *стилїстика мовлення*, а з другого — *культура мови* й *культура мовлення* належать до синонїмїчних понять. Синонїмїчними є також окреслюванї ними явища мови, бо культура мови й культура мовлення — це високий рївень надбань стилїстики мови й стилїстики мовлення, користування мовою. Вдосконалення технїки мовлення, як правило, позитивно позначається на його змїстовностї, є засобом інтелектуального збагачення кожного з мовцїв, неабиякого зростання його розумово-мовленнєвої сутностї. Інакше кажучи, будь-який прогрес в індивїдуальному мовленнї неодмїнно пов'язаний з прогресом у мовленнї всього народу, особливо у мовленнї інтелїгенцїї.

Людинї властиве природне, часто неусвідомлюване прагнення до нового в усьому (дїях, думках, мовленнї), прагнення мати у своєму розумовому арсеналї і використовувати елементи того, що позитивно вирїзняє окрему особу серед співрозмовникїв.

Потрїбно знати не тїльки що сказати, але і як сказати, щоб репрезентувати себе серед їнших носїїв мови як найкраще. У мисленнї й мовленнї завжди взаємодїють такї два визначальнї чинники, як змїст і форма вираження висловлюваного. Це досягається поступово, здобувається життєвим досвїдом, особистїсними знаннями, загальною і професїйною ерудицїєю мовця. Як слушно зауважує сучасний чеський дослїдник проблем культури мовлення Иржі Томан, «щоб навчитися добре, змїстовно говорити, необхідно постїйно збагачувати свої знання й досвїд, удосконалювати освїту, інакше кажучи, всебїчно розвивати свою особистїсть».

Чим доречніше людина висловлюється, тим швидше й легше вона встановлює контакти з іншими носіями мови. Це певною мірою вберігає її від самотності, яка несумісна зі щастям. Безперечно, впродовж тривалого часу людина мовленнєво не контактує з іншими, однак розумово-мовленнєво усамітнення — це імовірніше вимушена, а не бажана реалія. Кожен потребує майже постійного контактування з іншими, завдяки чому може знаходити товаришів, друзів. Спілкуючись, людина змінюється, відмовляється від певних звичок у власній поведінці, передусім у мовленнєвій, бо по-різному сказане слово неоднаково впливає на співрозмовників, по-різному їх налаштовує. Вихована людина прагне сформувати в собі не будь-які, а тільки соціально й етично позитивні мовленнєві навички, необхідні для високого рівня культури спілкування.

Формування культури мовлення учнів суттєво визначається навчальним змістом кожного уроку. Конкретний мовний матеріал з фонетики, лексики, фразеології, граматики є основою формування мовленнєвої культури інтелігентної особи. Висловлюватись нормативно може й та особа, яка не навчалась у школі й не вміє писати, але з дитинства обдарована чуттям мови, мовленнєвим хистом, здібностями. Проте її мовлення функціонально обмежене переважно рамками одного стилю мови — розмовно-побутового, а висловитись у параметрах іншого стилю (наукового, офіційно-ділового, публіцистичного чи художньо-літературного) вона не може через відсутність спеціальних знань.

Отже, розмежування, водночас і об'єднання в одній науковій галузі і навчальній дисципліні, стилістики мови (мовлення) і культури мови (мовлення) уявляється доцільним, бо, крім іншого, те, що прийнято називати культурою мови (мовлення), не має окремого мовного матеріалу, послуговується теорією і практикою всіх інших розділів науки про мову (фонетики, лексикології, фразеології, граматики і стилістики).

Теоретичне і практичне значення стилістики

Кожна наука — як окрема галузь знань чи навчальна дисципліна — завжди соціально важлива, має неповторно своєрідне теоретичне і практичне значення.

Теоретичне значення стилістики. Воно полягає в тому, що знання теорії цієї науки збагачує знаннями про найусталеніші функції мовних одиниць, дає рекомендації щодо того, як можна з найбільшою комунікативною доцільністю користуватись мовою в її усній і писемній формах. Теоретичне значення стилістики — це і її *пізнавальне значення* як специфічної лінгвістичної теорії; сукупність знань про функції всіх мовних одиниць — фонем, морфем, слів та ін.

Практичне значення стилістики. Воно знаходить своє втілення в тому, що ця галузь знань об'єктивно й суттєво вдосконалює володіння мовою кожним із мовців, формує необхідні для освіченої людини мовленнєві вміння й навички, їхній зміст і обсяг. Уся теорія стилістики повинна бути зорієнтованою практично, а будь-яка мовностилістична практика мовців — теоретично обґрунтованою, усвідомленою і зреалізованою. Тому найтісніша (діалектична) єдність стилістичної теорії і практики становить підґрунтя їх розвитку, є передумовою й основою буття стилістики, яка дає змогу збагнути найтонші відтінки висловлюваних думок і почувань, уникнути штампів (не зовсім доречних форм висловлювання), допомагає всебічно розвивати мислено-емоційну спроможність і естетичний смак мовців, сповна досягати на цій основі і культури усного й писемного мовлення.

Отже, тільки за умови вмотивованого поєднання теорії і практики стилістики можливе всебічне розуміння тих мовленевих реалій, знання і використання яких забезпечує високий рівень культури мовлення кожного.

Об'єктивне і суб'єктивне в стилістиці

Реалії «об'єктивне» й «суб'єктивне» становлять постійну ознаку всього того, що наявне і сприймається людиною в навколишньому світі, отже, і в мові, яка виявляється в мовленні.

Об'єктивне в стилістиці — це те, що існує поза волею людини, не залежить від неї, не підвладне її бажанням; *суб'єктивне в стилістиці* — особистісне, індивідуальне, пов'язане з діями окремої особи, те, що відображає її думки, переживання, почуван-

ня, які зумовлені певними зовнішніми явищами, подія-ми. На такій філософській характеристиці об'єктивного й суб'єктивного має ґрунтуватись і розуміння об'єктивності та суб'єктивності в індивідуальному мовленні.

До об'єктивних явищ стилістики як вчення про найраціональніше використання мови належать такі поза-мовні й мовні реалії:

— суспільна свідомість громадян, їхнє ставлення до мови, розуміння ними місця, питомої ваги і функцій мови для себе і для інших;

— стан мовних знань і мовленнєвої — усної й писемної — культури носіїв мови (пор. неоднаковий стан культури українського і російського мовлення в Україні; культура діалогів, полілогів, монологів);

— рівень стильового й стилістичного членування мови, її утвердження і вияв у ній усіх стилів і жанрів мови, відпрацьованість у кожному стилі мовленнєвої техніки, стилетвірних засобів — структурних, значеннєвих і функціональних.

До суб'єктивних явищ стилістики належать такі, які виявляються в індивідуальному усному й писемному мовленні і залежать від чинників, пов'язаних із мовцем, зокрема від:

— рівня освіти, професії, характеру, темпераменту мовця;

— настрою мовця в момент мовлення;

— усвідомлення мовцем мети свого висловлювання;

— фізіологічного і психічного стану, самопочуття мовця;

— особистісної орієнтації на когось або на щось під час мовлення;

— розумово-емоційної налаштованості того, хто висловлюється.

Тільки суб'єктивні ознаки мовлення індивідуалізують мовлення кожного учасника комунікативного процесу. Вони виявляються в усіх складниках мови — у фонетичній системі, лексиці, фразеології, граматичній будові. Навіть окремо вимовлена фонема, а ще з більшою очевидністю окреме слово чи речення, своєрідно виявляє кожне окреме Я. Мовець і його співрозмовник усвідомлюють цю реалію і відповідно послуговуються нею у своїй мовленнєвій діяльності.

Отже, об'єктивне і суб'єктивне в мовленні, гармонійне поєднання їх забезпечує досягнення того, що прийнято називати культурою слова кожного Я.

Стилїстично марковані і стилїстично немарковані мовні одиниці

Мовні одиниці, особливо лексичні, фразеологічні, частково й граматичні, функціонально різнотипні; одні з них стилїстично марковані, інші — стилїстично немарковані.

Стилїстично маркованими (франц. *marquer* — робити на товарі клеймо або марку) вважають такі мовні одиниці, які стали типовими не для всіх стилів мови, а тільки чи переважно для окремого стилю. Наприклад, слова *синус*, *косинус*, *множення* стилїстично марковані, бо вживаються здебільшого в науковому мовленні, особливо в математиці. Натомість слово *вода* стилїстично немарковане, бо використовується в усіх стилях і формах мови. Похідні від *вода* лексеми *водиця*, *водичка*, *водиченька* стилїстично марковані: вони типові здебільшого для художньо-літературного і для розмовно-побутового, але емоційно забарвленого мовлення. Слово *земля* (крім комунікативно особливих випадків) сприймається як нейтральне з погляду емоційного, почуттєвого і, отже, як стилїстично немарковане, а слова *земелька*, *земелечка*, *землиця*, *землюка*, означаючи в основному те ж саме, що й *земля* (*Він показав руки свої в землюці і в крові.* — А. Головка), є стилїстично маркованими. Вони мають обмежену і спеціалізовану семантику і сферу вживання, бо містять у своєму значенні різні відтінки: лексеми *земелька*, *земелечка* відтворюють ніжне, виразно позитивне ставлення мовців до землі, натомість слово *землюка* відображає негативне, нешанобливе сприймання землі, яке щоразу змінюється залежно від конкретної ситуації мовлення, інтонації слова в реченні, тексті.

Маркованість чи немаркованість мовних одиниць найбільше виявляється на лексичному і синтаксичному рівнях мови. Так звані кореневі слова найчастіше стилїстично немарковані, а похідні (афіксальні) слова (з префіксом чи суфіксом) здебільшого стилїстично марковані.

Звуки (фонеми) стилїстично сприймаються як рівноцінні, однаково емоційні або неемоційні. Емоційність звуків залежить від того, як їх вимовляє мовець. Звуки мають різну артикуляцію (творення, вимову): один — складнішу, інший — вимовляється простіше, з меншим мовленнєвим зусиллям. Однак певне стилїстичне зна-

чення має різне поєднання звуків, наприклад *алітерація*, *асонанс* та ін.

Словотвірні афікси, на відміну від звуків, надають словам різного емоційного забарвлення (відтінку зменшеності, здрибнілості, пестливості, голубливості, згрублості, зневаги тощо).

За своєрідних ситуацій мовлення поняття маркованості (стилістичної обмеженості) і немаркованості (стилістичної всеохопленості, необмеженості, загальності) може також застосовуватись і до явищ орфографії, і до певних виявів пунктуації. Якщо, наприклад, прізвище пишуть з малої літери (*гітлер, сталін; гітлери, сталіни; плюшкін, гобсек*), то цим своєрідно виявляють ворожість чи неповагу в ставленні до цих осіб або й до їхніх прихильників.

Емоційний чи емоційно нейтральний стан мовлення найбільше виявляється в семантиці мовних одиниць — слів, словосполучень і речень. Такі явища становлять об'єкт лексичної і синтаксичної стилістик. Усі фразеологізми певною мірою емоційно забарвлені, отже, образні. Вони є тим мовним матеріалом, який поєднує в собі і виражає позитивний чи негативний досвід народу, виразно сконцентровану в ньому емоційність, а в своїй позитивній частині (що найчастіше й трапляється) і високу, колективно усвідомлювану естетику зв'язного вислову переважно в структурній формі речення.

Отже, стилістичні можливості різних мовних одиниць неоднакові. Окремий, вилучений зі складу слова, звук є загалом стилістично нульовою мовною одиницею і ніякої стилістичної функції не виконує, а звук у складі слова має певне стилістичне навантаження. Наприклад, у творах українського письменника Тараса Шевченка (1814—1861) сучасний прикметник *вільний* з фонемою [i] вживається тільки один раз: *Боже! Боже!.. за що ти караєш Своїх і покорних і добрих дітей? За що закрив їх добрі очі, І вільних розум окував*. А з фонемою [o] його вжито 38 разів, зокрема: *Пишалася синами мати, Синами вольними; Оженись на вольній волі. На козацькій долі...* Причиною цього є те, що в час Шевченкової творчості узвичаєною була форма *вольний*. У сучасному мовному сприйманні стилістика обох фонетичних варіантів тієї самої лексеми змінилася: щоденною й нормативною стала форма *вільний*, а форма *вольний* вживається як архаїчна, урочиста.

Досить виразну стилістичну функцію виконують мовні одиниці морфемного рівня. Наприклад, за словотвірними суфіксами *-ок*, *-очок*, *-еньк*-, *-есеньк*-, *-унь*-, *-усь* закріпилося значення зменшеності, пестливості, стилістичною ознакою афіксів-суфіксів *-ищ*-, *-уган*- є значення згрубілості, зневажливості: *синок* — *синочок*, *маленький* — *малесенький*, *дідуньо* — *дідусь*, але *дідище*, *дідуган*. Однак такий висновок дещо відносний, бо, скажімо, словоформа *маленький* може виражати й зовсім протилежну емоцію — зневагу, осуд, сумнів тощо, напр.: *Я смакую її хиби, дефекти тіла, маленьку душу, безсилий розум* (М. Коцюбинський).

Очевидною є також стилістична функція окремих повнозначних слів. Наприклад, лексеми *любов* і *ненависть*, *правда* і *кривда*, *працювати* і *красти* мають різне стилістичне значення.

Ще вагомішою є функція речення (кількаслівного чи багатослівного), тому що ним об'єктивно можна передати думку ширше й емоційніше. Український мовознавець Олександр Потебня (1835—1891) зазначав: «Елементарна поетичність мови, тобто образність окремих слів і постійних сполучень, хоч би яка була вона помітна, є незначною порівняно із здатністю мов створювати образи із сполучень слів, все одно, образних чи безобразних».

За неоднакових ситуативних умов кожна синтаксична конструкція набуває певного емоційного забарвлення. Будь-яке розгорнуте висловлення чи окреме слово може мати відтінок емоційності — позитивної чи негативної.

Існує думка, ніби всі синтаксичні конструкції на рівні речення з погляду функціонального розподіляються в межах усієї мовної системи на *стилістично нейтральні* і *стилістично значеннєві*, *забарвлені*. Така стилістична диференціація засобів мовного виразу потребує деякого застереження, доповнення. Адже за теорією актуального членування мовлення (І. Распопов, І. Ковтунова та ін.), будь-яка конструкція, навіть найбуденніша, побутова може набувати різних стилістичних відтінків, отже, й ставати стилістично забарвленою. Наприклад, у реченні *Учень написав твір* виділяється його структурно-семантичне ядро — *учень написав*: *учень* — підмет, *написав* — присудок. Поширюється це речення прямим додатком *твір*. Проте залежно від комунікативної зорієнтованості, мети висловлювання, від того, що саме якнайбільше цікавить

співрозмовника (суб'єкт дії, об'єкт чи сама дія), мовець може по-різному сконструювати цей вислів-речення, вдавшись до неоднакової інтонації, порядку слів. У результаті ця структура матиме три інтонаційно-сміслові, отже й стилістичні, варіанти, пор.: 1. *Що написав учень? — Учень написав твір.* 2. *Що зробив учень? — Учень написав твір.* 3. *Хто написав твір? — Твір написав учень.* По черзі актуалізовано, логічно виділено певний член речення. В цьому й полягає так зване актуальне членування речення, його різна комунікативна спрямованість. Це свідчить про невмотивованість членування синтаксичних одиниць на стилістично нейтральні і стилістично значеннєві, значущі.

Такі терміни і позначувані ними психолого-мовленнєві явища, процеси, як *експресія, експресивність і експресивний; емоція, емоційність і емоційний; естетика, естетичність і естетичний*, є своєрідними синонімами лексем *стилістика, стилістичність і стилістичний*. Ці мовні явища цікавлять багатьох мовознавців (В. Чабаненка, А. Коваль, С. Єрмоленко, В. Кононенко, В. Дроздовського та ін.), однак і дотепер немає категоріального розмежування понять *експресія і емоція, експресивне й емоційне*, що засвідчує виняткову складність цих явищ, реалій.

Стилістична норма в мові й у мовленні

Важливим, навіть фундаментальним для стилістики є термін «стилістична норма».

Стилістична норма — усталена й суспільно усвідомлювана функція (функції) мовної одиниці.

Стилістична норма одночасно буває і якоюсь іншою мовною нормою (фонетичною, морфемною тощо). Наприклад, у лексемі *завод* кінцевий приголосний [д] вимовляється дзвінко, без оглушення. Це одна з норм вимови, а в ширшому осмисленні — фонетична норма. Водночас вона є і нормою стилістичною, отже, фонетико-стилістичною. Недотримання цієї норми викликає в обізнаного з нормами літературної вимови слухача відчуття дисгармонії, незграбності, негативне ставлення до нелітературної вимови кінцевого звука у слові *за-*

вод. Якщо замість *братик* вимовити *братік*, то порушаться морфемно-стилістична і орфоепічна норми, тому що суфікс *-ік* українським словам не властивий.

Стилістичне мовлення — це передусім мовлення нормативне, бо не можна дотриматися стилістики морфем, слів, речень, порушуючи при цьому інші мовні норми, насамперед фонетичну. Наприклад, вимовляючи *радошти, близькості, совісти* замість *радошти, близькості, совісти*, мовець порушує теперішні фонетичну, орфоепічну, морфемну, морфологічну і орфографічну норми; вимовою *солдат, партизан, гривнів* замість *солдатів, партизанів, гривень* порушується передусім морфологічна норма; у реченнях *Мій погляд на це не співпадає з твоїм; Це міроприємство себе не виправдає* не дотримано лексичної норми, бо слова *співпадати, міроприємство* не становлять одиниць української літературної (нормативної, унормованої) мови, стилістично правильно було б сказати *не збігається, цей захід*.

Норма в мові — це її узвичаєна, узаконена, загальноприйнята, обов'язкова одиниця — фонетична, морфемна та ін. Нормативність у мовленні виявляється в дотриманні норм мови.

Стилістична норма є функціональним явищем, яке стає мовленнєвою реалією тільки за умов, що мовці:

— добирають і використовують лише такі мовні одиниці, які властиві літературній мові;

— вживають слова і фразеологізми із закріпленою за ними семантикою;

— комунікативні одиниці мови, особливо речення, а також еквіваленти речень (стверджувальні, заперечні, питальні та ін.) формують за усталеними в мові синтаксичними моделями;

— дотримуються вимог певного стилю мови.

Без цього мовлення є неприродним, незвичним, отже, і стилістично ненормативним.

Стилістичні явища мови не мають власної, тільки їм властивої (індивідуальної) природної репрезентації, окремої мовної матеріалізації, як, наприклад, фонетичні, морфологічні та інші засоби. Лінгвостилістичний (а в його межах і експресивний) аналіз є своєрідним продовженням аналізу мовних одиниць за іншими ознаками — фонетичними, лексичними, морфологічними тощо.

Стилістика літературної мови і діалектне мовлення

Стилістика як лінгвістичне вчення про функціонування мови, всіх елементів її структури в повному обсязі стосується лише *літературної мови*, тобто мови унормованої, всенародної, за сучасних умов переважно національної, яка виявляється у всіх стилях, жанрах мови, в її усній і писемній формах.

Діалектне мовлення, використання якого завжди обмежене певною територією, на якій проживає тільки частина народу, нації, теж можна вивчати стилістично, зафіксувавши його на письмі, з урахуванням функціонування тих елементів, одиниць, з яких воно сформувалося. Таке мовлення здебільшого вивчають фонетично (фонологічно), орфоепічно, акцентно (наголошування діалектних слів), морфемно, морфологічно, синтаксично, лексично, фразеологічно. У діалектному мовленні ніколи системно не вивчаються терміни, бо вони у ньому спорадичні, нечастотні, випадкові. Такої галузі мовознавства, як стилістика діалектного мовлення, й дотепер не створено, хоча вона об'єктивно можлива. Діалектне мовлення в своєму природному вияві — мовлення усне. Писемна репрезентація діалектного мовлення — це тільки його відображення, а не специфічний різновид всенародної мови, яким є писемна форма літературної мови.

Діалектне мовлення теж по-своєму нормативне. Послугуючись ним, сільські жителі, навіть не вміючи писати й читати, спілкуються між собою і з тими, хто добре володіє літературною мовою. Носії діалекту і діалектного мовлення розуміють радіо- і телепередачі, досить вільно спілкуються з усіма громадянами, реалізують усі можливі діалоги й монологи в рідній для них діалектній мовній формі, всбічно й компактно дотримуючись при цьому усталених у мовленні свого краю (району, села, селища) елементів мовлення. У цьому виявляється своєрідна нормативність діалектного мовлення. Будь-яке відхилення від того, що вже усталилось у діалектному мовленні, сприймається як щось по-своєму ненормативне, незвичне. Водночас діалектна норма ніколи не має всенародного статусу, завжди функціонально обмежена певною частиною національної території, через що не може слугувати єдиним для всього народу засобом спілкування.

Якщо писемна й усна форми літературної мови однакові на всій національній території, то в усному мовленні українського населення (переважно сільського) різних місцевостей є чимало відмінних особливостей, які прийнято називати *діалектизмами*. Сукупність діалектизмів, характерних для більш чи менш значної території, називають *діалектом*, або *наріччям*, а особливості мови в межах одного чи кількох населених пунктів — *говіркою*, *говором* (*діалектом*): назви «говірка села», «діалект села» є синонімічними.

Основних груп українських діалектів (наріч) три: *південно-східна* (*середньонаддніпрянська*), *південно-західна*, *північна*. Кожне з наріч (також і говорів, певна група яких входить до складу того чи іншого наріччя) має свої прикметні особливості в лексиці, фразеології, фонетиці (зокрема, в системі голосних і приголосних звуків), в орфоєпії (вимові окремих звуків чи певних поєднань звуків), у морфемах, формах слів, у синтаксисі, оформленні членів речення, словосполучень і речень.

Існування українських діалектів зумовлене особливостями минулого життя нашого народу. За сучасних умов діалектизми, становлячи своєрідний пережиток минувшини, поступово зникають. Єдиною формою спілкування для всього народу стає літературна всенародно-національна мова в обох її формах.

Отже, у діалектному мовленні, яке для більшої частини сільського населення ще й нині є засобом спілкування, функціонують і діалектизми, і мовні одиниці (лексичні, фонетичні, морфологічні тощо), які характерні для загальнонародної літературної мови (кількісно й функціонально вони переважають у мовленні носіїв певного діалекту). Завдяки цьому ті, хто послуговується діалектним мовленням, розуміють своїх одномовних співрозмовників, які розмовляють літературною мовою.

Сучасна українська літературна мова сформувалась на основі *середньонаддніпрянських* говорів, увібравши в себе і певну кількість мовних явищ з інших діалектів української мови.

Однією з багатьох можливих літературних і діалектних схем (таблиць) сучасного українського мовлення може бути така таблиця:

Особливості	Літературне мовлення	Діалектне мовлення (наріччя)		
		Південно-східне	Південно-західне	Північне
Лексичні	кукурудза	кукурудза, кукугузга, калачики, пшінка	кукурузга, мелай, папшой, кендериця	кукуруза, кияхи, пшеничка, калачики
Фонетичні	віл, кінь, піч, ліс, літо, сіно, зоря, втрьох, лоша, курча	віл, кінь, піч, ліс, літо, сіно, зоря, втрьох, лоша, курча	віл, кінь, піч, ліс, літо, сіно, зор'я, втрьох, лоше, курче	вуол, кюнь, піеч, ліес, ліето, сіено, зора, втрьох, лоше, курче
Морфологічні	братові (брату), коневі (коню), рукою, ногою, сиджу	братові (брату), коневі (коню), рукою, ногою, сиджу і сидю	братови, коньови, руков, ногов, сидйу	брату, коню, рукою, ногою, сиджу і сижу

Отже, крім стилістики літературної мови, можна визнати як об'єктивно можливу і стилістику діалектного мовлення. Термін «діалектна мова», на відміну від терміна «діалектне мовлення», науково невмотивований. Найширший матеріал діалектного мовлення «запозичується» з літературної мови з її всенародним статусом.

Окремі мовознавці (В. Чабаненко) вважають, що, подібно до літературної мови, діалект має свої стилі (функціональні різновиди) і, отже, свої виражально-зображальні засоби. Є вагомі підстави для твердження, що ці ознаки властиві не діалектові, а діалектному мовленню. Терміни «діалект» і «діалектне мовлення» не слід розглядати як синоніми, бо вони позначають неадекватні лінгвальні (мовні) реалії. У функції комунікативної системи виступає лише діалектне мовлення, а не діалект, отже, вони мають різний лінгвістичний зміст. Такої ж загальної думки дотримуються сучасні українські і російські мовознавці (І. Ковалик, Л. Скворцов та ін.). На їх погляд, існування мовних норм не обмежується сферою виключно літературної мови. І в діалектах, і в просторіччі є свої норми. Однак норми діалекту (а точніше, діалектного мовлення. — П. Д.) не усвідом-

люються як обов'язкові і реалізуються лише непрямими засобами, супроводжуються негативною оцінкою «так не говорять», «ми так не скажемо» і т. ін.

Стилістичне мовлення повинно виявлятися не тільки в літературно-нормативних формах, а також і в діалектних, бо за найрізноманітніших комунікативних ситуацій мовець свідомо чи інтуїтивно прагне до правильності, логічності, точності, образності, доречності висловлюваного.

Методологія, методи й методика стилістики

Для стилістики, як і для будь-якої іншої науки, важливими є методологія (грец. *methodos* — спосіб і *logos* — вчення), методи й методика дослідження, вивчення. Всі три реалії тісно пов'язані між собою.

Методологія стилістики. Її сутність полягає в тій філософській, світоглядно-теоретичній позиції, з якої осмислюються й висвітлюються проблеми сучасного й минулого життя мови, її сутність, походження, закономірності розвитку. Методологія лінгвістики виявляється у двох основних філософських концепціях мови — матеріалістичній та ідеалістичній. *Матеріалістична концепція* передбачає трактування мови як своєрідного матеріального явища, яке сформувалось об'єктивно: мова виникла з природної потреби людей у спілкуванні, без втручання в цей процес ідеальної сили. Мова, як і мислення, — явище історично змінне, підлягає своєрідним соціально-зовнішнім і внутрішнім (власне мовним) законам розвитку. *Ідеалістична концепція*, на противагу матеріалістичній, сповідує не матеріальне, а ідеальне (Божественне) походження мови, зумовлене надприродною силою.

Методологія стилістики охоплює узагальнюючу частину знань про мову, її функції. Вона, зокрема, передбачає оцінний розгляд усіх виявів мови, таке використання її одиниць, яке зумовлюється спілкувальними потребами людини і забезпечується своєрідною матеріальною сутністю мови й мовлення.

Методи стилістики. У лінгвістиці, отже і в стилістиці, використовують і загальнонаукові, і спеціальні методи дослідження — різні способи осмислення мови, її структурних елементів, одиниць.

До загальнонаукових методів належать:

— *методи індукції і дедукції*. Це взаємопов'язані методи (способи) вивчення немовних і мовних явищ. *Індукцією* (лат. *inductio* — наведення) є спосіб мислення, за якого спершу розглядають окремі, але однотипні за певними спільними ознаками (ознакою) мовні явища, об'єднують їх, практично розкласифіковують в одну чи кілька груп і репрезентують усно або писемно. Прикладом індукції можуть слугувати записані у три рядки іменники І відміни (дібрано однотипний мовний матеріал — іменники, що мають спільні граматичні категорії і значення — рід, число, відмінок, а також певний приголосний звук у кінці основи слова й певну флексію). Після цього формулюють морфологічне правило про належність цих іменників до І відміни і про належність іменників кожного з трьох рядків до твердої, м'якої чи мішаної груп. Це вже *дедукція* (лат. *deductio*, від *deduco* — відводжу, виводжу) — особливий спосіб мислення, який полягає в теоретичному узагальненні, в підсумковій оцінці певних однотипних мовних явищ, у формулюванні на цій основі певного правила (правил);

— *методи аналізу і синтезу*. Терміни «аналіз» і «синтез» широко вживаються навіть у розмовно-побутовому мовленні, особливо в мовленні освічених осіб. *Аналіз* — це розумово-мовленнєвий, науково-дослідний процес розчленування певного цілого (якогось предмета, явища природи) на частини: слова — на морфеми, звуки і т. ін. *Синтез* — це формування цілого з частин, об'єднання їх у певну цілісність; спосіб вивчення предмета на основі єдності і взаємодії властивих йому частин. Наприклад, записане на дошці просте поширене двоскладне речення *Батько з сином виходять з затінку на сонце* (О. Донченко) учитель пропонує учням проаналізувати за членами речення (*батько з сином* — складений підмет і т. ін.), визначити в ньому тип синтаксичного зв'язку (узгодження й керування). Після цього формулюється висновок. Це вже синтез як спосіб мислення про те, що всі слова в цій групі утворюють речення: просте, двоскладне, розповідне, поширене, повне. Отже, синтез — це узагальнення, думка, яка сформувалась на основі аналізу, тобто внаслідок наукового осмислення частин певного окремого цілого;

— *метод спостереження*. Усе наявне в природі і в самій собі людина сприймає зором, на слух або ж тільки його уявляє. Цим найчастіше й починається пізнання людиною її оточення, свого минулого тощо. Спостереження за кимось, чимось є початковою ланкою пізнання. Спостерігаючи за певним об'єктом (словом, реченням, організмом, предметом та ін.), людина вдається до аналізу, синтезу спостережуваного, до індукції, дедукції. У такий спосіб і формується наукове знання про будь-що в природі. Наприклад, для астрономії спостереження є основним методом дослідження, бо вчені об'єктивно не можуть проводити експериментів (дослідів), наприклад, з небесними тілами, змінювати їх тощо;

— *метод експерименту*. Найчастіше його застосовують у природничих науках, коли певні явища добирають і вивчають за точно визначених умов і з допомогою певної апаратури, що дає змогу простежити за процесами в організмі людини, тварин, у неживій природі. У лінгвістиці експериментальний метод найкомпактніше і в прямому вияві застосовується у фонетиці (в експериментальній фонетиці) під час дослідження з допомогою спеціальних технічних приладів фізіології особливостей творення звуків мовними органами людини;

— *зіставний метод*. Це один із способів пізнання, який дає змогу з'ясувати, чим певний предмет чи явище відрізняється від інших. Зіставний метод застосовується зазвичай як до генетично (споконвічно) неспоріднених мов (українська, турецька і под.), так і до споріднених, тобто мов, які мають спільне (більш чи менш близьке або віддалене) походження, які в минулому утворились від різних діалектів якоїсь однієї мови — мови-основи (прамови);

— *структурний (структуральний) метод*. Він зорієнтований на вивчення структури мови — однієї мови чи кількох (багатьох). Структурним методом встановлюють, зокрема, різноманітність фонетичної будови слів, навіть функціонування в словах окремого звука: в якому звуковому оточенні може вживатись у словах певний голосний чи приголосний звук; якою може бути послідовність звуків у словах; які сполуки звуків у них можливі, а яких не буває і т. ін.; як

можуть поєднуватись між собою морфеми в словах, слова в словосполученнях і реченнях тощо;

— *статистичний* (математичний, або квантитативний, або кількісний) *метод*. Його сутність полягає в підрахунках будь-яких мовних одиниць: звуків у словах, слів і членів речення в реченні, речень у тексті тощо.

Розглянуті вище методи своєрідно застосовують і в інших науках, бо все, що вивчається в кожній окремій галузі знань, може порівнюватись (об'єкти кожної окремої науки), має минуле й сучасне, свою особливу структуру. Усе, що наявне в природі, суспільному житті, підлягає статистичному аналізу.

Серед спеціальних методів (методів мовознавства) найсуттєвішим є *порівняльно-історичний метод*. Він поєднує в собі таку сукупність прийомів і процедур вивчення окремої мови, якими встановлюється минуле, історичний розвиток певної групи мов, спільне в їх лексичі, фонетичній і граматичній системі. На цій основі визначається і спорідненість певних мов. Такі мови мають спільне походження — більш чи менш віддалене або й зовсім очевидне; їх називають спорідненими (індоєвропейська сім'я мов, германська група мов, східнослов'янська підгрупа мов та ін.).

У стилістиці зі спеціальною дослідною метою використовують і суто своєрідні методи аналізу того, що становить об'єкт і предмет мовностилістичних явищ, функціонування мовних одиниць, а саме:

— *структурно-стилістичний метод*. Ним передбачається врахування того, функцію (функції) якої саме мовної одиниці належить визначати — фонемі, морфеми, слова, сполучення слів, словосполучення, члена (членів) речення, речення чи тексту;

— *семантико-стилістичний метод*. Він зорієнтований на визначення функцій семантично окремої чи окремих мовних одиниць — від морфеми (кореня слова, афіксів) і до тексту. З'ясовується своєрідність і залежність стилістичної функції мовної одиниці від її семантики. Напр.: *кінь*, але *коник* (зменшено-пестливе); *кониченько* (народно-поетичне, пестливе); *конисько* (зморений, слабосилий кінь): *От-от, здавалося мені, ...приїхав віз, приволікся конисько* (О. Кобилянська); *конище* (збільшене, часто зневажливе до *кінь*);

— *статистично-стилістичний метод*. Цей метод передбачає врахування кількості функцій, що

їх може виражати певна мовна одиниця; також враховується кількість однотипних мовних одиниць (наприклад, суфіксів), спроможних виконувати якусь однотипну функцію;

— *порівняльно-стилістичний метод*.

Спрямований на виявлення мовних одиниць, котрі виконують неоднакову функцію (наприклад, омоніми — слова однозвучні, але з іншою семантикою, або синоніми, які збігаються чи близькі семантично, проте різні за звуковим складом, через що й розрізняються стилістично, функціонально).

Сукупність взаємопов'язаних методів вивчення й засвоєння стилістичних функцій структурних одиниць мови становить методику стилістики.

Методика стилістики. Сутність методики стилістичного аналізу мовних явищ полягає в тому, щоб під час вивчення, наприклад, стилістики сучасної української літературної мови з найбільшою раціональністю, з науково-пізнавальною і навчально-виховною доцільністю побудувати і реалізувати процес вивчення курсу стилістики чи окремих її розділів, щоб з найбільшим успіхом і в достатньому обсязі формувати стилістичну культуру мовлення, використовуючи для цього різні методи навчання — індукцію й дедукцію, аналіз і синтез, спостереження, експеримент, порівняльно-історичний, статистичний та інші методи. Матеріалом для них слугує мова, всі її одиниці з тими стилістичними функціями, які їм властиві.

Теоретична і практична стилістика

Кожна галузь знань, отже й стилістика, послуговується неповторно-індивідуальною теорією і мовленнєвою практикою. Нерідко простежується така невмотивована реалія: йдеться про вживання слів-означень «теоретична» і «практична» до пояснювального (означуваного) слова «стилістика».

Умотивованим видається запитання про можливість або тільки *теоретичної стилістики*, яка б оперувала лише певною лінгвістичною теорією і зовсім не послуговувалась би при цьому конкретними фактами конкретної мови, або тільки *практичної стилістики*, тобто лише сукупності різнотипних мовних

одиниць певної мови (без трактування властивих їм функцій). Немає стилістики суто теоретичної чи суто практичної, бо вона становить єдність певної мовності-лістичної теорії і практики. Така єдність наявна в усіх науках і їх розділах. Вона діалектична, тобто внутрішньо нерозривна. Тільки із спеціальною, переважно навчальною, метою можна вдаватись до термінологічних номінацій типу *практична стилістика*, як і *практична фонетика*, *практична морфологія* чи *теоретична стилістика*, *теоретична фонетика* і т. ін. Будь-яка конкретна галузь знань, отже й стилістика, становить теоретично-практичний набуток і таку ж неповторну, індивідуальну важливість.

Замість терміна «стилістика» точніше було б вживати термін «лінгвістична стилістика», щоб відмежувати власне лінгвістичний аспект стилістики від аспекту літературознавчого, бо літературознавча стилістика зазвичай обмежується тільки художньо-літературною сферою, не охоплюючи специфіки мовлення в межах інших стилів. Крім того, вона має інші завдання, в ній використовуються інші дослідні прийоми. Основне завдання літературознавчої стилістики полягає в тому, щоб своєрідно доповнити аналіз художнього твору в єдності його змісту й форми, щоб через художню форму, втілювану в мові, повніше відтворити ідейно-тематичну специфіку твору як своєрідного витвору мистецтва. Для цього потрібно виявити в художньому тексті типові для нього засоби мовної образності: метафоричне вживання слів, епітети, синоніміку та ін.

Навчальний посібник із стилістики російського мовознавця Дітмара Розенталя (1900—1994) має назву «Практическая стилистика русского языка». Таке означення до лексеми «стилістика» ввійшло до складу назви праці російського мовознавця М. Сенкевич «Практическая стилистика русского языка и литературное редактирование. Сборник упражнений» (1980), посібників сучасних українських мовознавців А. Коваль «Практична стилістика сучасної української мови» (1978) і Н. Бабич «Практична стилістика і культура української мови» (2003). Принциповий, чітко окреслений науковості означення «практична» не відповідає. Воно умовне, навіть зайве, бо будь-яка лінгвістична теорія не може не спиратись на мовленнєву практику, не оперува-

ти більш чи менш чітко визначеними фактами мови. Означення «практична» детермінується (зумовлюється, визначається) лише переважною прагматичною (практичною) спрямованістю певної галузі знань. Така ж загалом спрямованість властива й навчальним посібникам О. Гвоздева «Очерки по стилистике русского языка», М. Кожині «Стилістика русского языка» тощо, які не вживають у назвах своїх праць слова-означення «практична». Зрештою, не цілком умотивована назва книги В. Звєгінцева «Теоретическая и прикладная лингвистика» (1963). Так звана *прикладна лінгвістика* — це тільки своєрідний напрям у лінгвістиці, певна його зорієнтованість, яка пов'язана з практикою машинно-автоматичного перекладу текстів, переважно наукових, з теорією і практикою передавання інформації каналами зв'язку тощо. Теоретична стилістика невіддільна від проблем практичної орієнтації, як і практична стилістика — від теоретичного осмислення мовностилістичних одиниць.

Висновки

1. Стилістика як окрема лінгвістична теорія і мовленнєва практика становить учення про функції, функціонування й використання мови. Об'єктом стилістики сучасної літературної мови є функції всіх її складових елементів — фонем, морфем, слів, словосполучень, речень, функціональних еквівалентів (замінників) речення, текстів як найоб'ємніших і структурно найскладніших мовних і мовленнєвих реалій. Предмет цього курсу — лінгвістична й лінгводидактична теорія і практика стилістики, які викладено в друкованих працях із стилістики.

2. Термін *українська стилістика* як комплекс особливих лінгвістичних знань стосується тільки української літературної мови і майже не застосовний до українського діалектного мовлення, яке не всенародне, територіально обмежене й не має законодавчо-всенациональної нормативності.

3. Мовних одиниць, які б не виконували жодної стилістичної функції, немає. Навіть вимовляючи або записуючи окремий звук, людина робить це з певною метою, щоправда, не завжди чітко усвідомлюваною.

4. Основними термінами стилістики є: *стилістика*, *стилістична система мови*, *стилістична структура мови*, *стилі*, *жанри мови* і *стилістема* (кожна окрема функція кожної окремої мовної одиниці).

5. Стилістика української мови як особливий розділ лінгвістики доповнює знання про те, що вивчається в усіх інших розділах україністики — науки про українську мову.

6. Стилістика, як і кожна з інших ланок (розділів, частин) лінгвістики, послуговується особливим методом аналізу свого об'єкта (функцій усіх одиниць мови) — *стилістичним*. Він є своєрідним продовженням будь-якого іншого аналізу — фонетичного, орфоепічного, акцентного, лексичного, фразеологічного, морфемного, морфологічного, синтаксичного тощо. Немає тільки стилістичних мовних одиниць. Сама по собі функція мовної одиниці — явище нематеріальне (отже, воно й не існує само по собі): якби не існувало певної фонемі, то не було б і виконуваної нею функції — смислорозрізнавальної, форморозрізнавальної чи одночасно обох цих функцій. Тому немає власне стилістичного аналізу мови, всіх її складових частин. Є лише аналіз або фонетико-стилістичний, або морфемно-стилістичний, або лексико-стилістичний, морфолого-стилістичний, навіть орфографічно-стилістичний і пунктуаційно-стилістичний. Однак такі терміни незручні, громіздкі, тому ними не послуговуються, використовуючи термін «стилістичний аналіз».

7. Такі реалії, як *мова* (мовний інвентар; рос. язык) і *мовлення* (процес використання мови, мовного інвентарю; рос. речь), є основою для того, щоб охопити науковим аналізом і похідні від них терміни і лінгвальні явища *стилістика мови* і *стилістика мовлення*. Якщо терміном *стилістика сучасної української літературної мови* акцентують на її статичі, безмежно-му функціональному багатстві (на безлічі, зокрема, ані, за кожним з яких закріпилась певна індивідуальна функція чи кілька функцій), то синонімічним терміном *стилістика сучасного українського мовлення* вказують на динаміку, дію, на зразкове й типове, найдоцільніше використання кожного із засобів мови — з тією функцією, яка усталилась за ним у процесі всенародного користування українською мовою в її усному і писемному літературному мовленні.

8. Терміни *культура мови*, *культура мовлення* і *стилістика мови*, *стилістика мовлення* по-своєрідному синонімічні: оволодіння мовою на рівні двох перших слугує тією основою, на якій кожен опановує реалії двох інших, інакше кажучи, той мовець-українець, який оволодів мовною і мовленнєвою українською стилістикою, неодмінно опанує й те, що називають *культурою української мови* і *культурою українського мовлення*.

9. Індивідуальне мовлення в усіх своїх складниках неодмінно і якнайбільше характеризується тим, що вже усталилось у літературній мові. Наприклад, нормативність акцентно-варіантних форм *завжди* і *завжди* у всенародному мовленні є неусталеною, бо вони не розмежовані ні найменшим семантичним відтінком. Це один з багатьох небажаних виявів нинішньої нормативності сучасної української літературної мови.

10. Знання теорії стилістики вагомо збагачує практику стилістичного користування мовними одиницями в усіх стилях і жанрах мови. Так само й мовленнєво-стилістична практика є тим чинником, який стимулює витвір стилістичної теорії, в цьому випадку — стилістичної теорії української мови.

11. У стилістиці як лінгвістичному вченні одночасно діють її *об'єктивні явища*, котрі сформувались і функціонують незалежно від волі окремої особи (суспільна свідомість громадян, знання мови, мовленнєва культура), і *явища суб'єктивні*, які витворюються окремою особою і слугують показниками її індивідуальності, її неповторного Я.

12. Мовно-виражальні засоби стилістики неоднотипні за виконуваною функцією. Їх можна диференціювати на дві групи: *стилістично марковані* мовні явища, одиниці, які використовуються не в усіх стилях мови, а лише в якомусь одному стилі, і *стилістично немарковані*. Наприклад, слова і сполучення слів *лабіалізація, лапки, лексикографія, лексичне значення, лінгвістична географія, лінгвістичний аналіз тексту* та ін. належать до типових мовознавчих термінів, через що вони функціонально обмежені тільки лінгвістичною сферою, отже стилістично марковані. До своєрідно маркованих також належать лексеми *ручєнята, ручєньки, ручечка, ручище*, яким властива обмежена й спеціалізована семантика і які не характерні для мовлення суто наукового чи офіційно-ділового, а використовуються переважно в мовленні розмовно-побутовому і художньому. Стилістично марковані також і фразеологізми, бо вони позначені виразною емоційністю і обмежено використовуються у книжних стилях мови. Стилістично немаркованими мовними одиницями є лексема *рука* та інші кореневі, несуфіксально-префіксальні слова, які використовуються в усіх стилях мови, але часто набувають у них певної емоційності, експресивності, втрачаючи при цьому статус стильової і стилістичної нейтральності. Окремо вимовлювані фонемі теж належать до стилістично нульових мовних одиниць, отже й немаркованих, стилістично нейтральних.

13. *Стилістична норма в мові* — це та її функція, яка закріпилась за певною мовною одиницею (фонемою, морфемою, словом тощо). Усі можливі функції, що їх виконують усі одиниці мови як особливої цілісної системи, становлять її стилістичний потенціал і багатство, одночасно і нормативність як визначальну сутність літературної мови. Нормативність у мові — це всі елементи її структури, всі реальні параметри, форми і способи буття, функціонування *літературної мови*. Вони реалізуються в безлічі індивідуальних нормативних мовлень, які сукупно формують стилістичну нормативність усенародної літературної мови.

14. *Діалектне мовлення* також певною мірою має свою стилістику, бо і йому властиві такі комунікативні якості, як правильність, логічність, точність, образність, доречність тощо. Кожен із носіїв діалектного мовлення прагне мовленнєво репрезентувати себе якнай-

позитивніше. Діалектне мовлення також становить окрему комунікативну систему, яка історично сформувалася з двох складових:

— з елементів, які властиві літературно-нормативній мові і кількісно та функціонально переважають у діалектному мовленні;

— із так званих діалектизмів, які перебувають поза межами літературності, нормативності.

15. Як і кожен інший розділ науки про мову, стилістика, її об'єкт, усі функції, котрі властиві мовним одиницям, підлягають осмисленню в трьох визначальних вимірах — філософському, загальнонауковому (індуктивному й дедуктивному, аналізуючому й синтезуючому, спостережувальному, експериментальному) і власне лінгвістичному (порівняльному, історичному, порівняльно-історичному, зіставному, структурному, кількісно-математичному тощо). Що ж до методики вивчення об'єктів стилістики, тобто функцій, функціонування мовних одиниць, то вона повинна ґрунтуватись, з одного боку, на раціональному застосуванні названих вище методів дослідження, а з другого — узгоджуватись і доповнюватись найумотиванішою технікою вивчення явищ мовної і мовленнєвої стилістики в шкільному і вузівському викладанні.

16. Стилістика як особлива лінгвістична теорія й особлива мовленнєва практика може бути тільки теоретично-практичною мовленнєвою сферою діяльності та її осмислення, але не суто теоретичною чи тільки практичною, бо теорія без практики бездіяльна, а практика без теорії «сліпа», фактично неможлива без її теоретичного усвідомлення, засвоєння.

17. *Стилістика* у вузівському викладанні сучасної української літературної мови — навчально-завершальна дисципліна. Цей курс було б варто об'єднати з курсом *культура мови*, щоб студенти системніше й глибше опанували те, що становить зміст *курсу стилістики сучасної української літературної мови*.

Запитання. Завдання

1. Сформулюйте визначення стилістики як лінгвістичної галузі знань.

2. Чим відрізняється часткова стилістика від загальної стилістики? До якої з них належить стилістика сучасної української літературної мови? Чому?

3. Поясніть прикметникові означення «сучасна», «українська», «літературна» до лексеми «мова».

4. Визначте основні структурні компоненти сучасної української літературної мови. В чому полягає їх стилістична спроможність?

5. З'ясуйте стилістичну важливість мовних одиниць і мовних рівнів.

6. Назвіть і охарактеризуйте основні терміни стилістики.

7. Чому стилістика сучасної української мови є завершальним розділом науки про неї?

8. Що є об'єктом і предметом вивчення стилістики?
9. Які підрозділи виокремлюють у стилістиці?
10. У чому своєрідність стилістичного аналізу мовних одиниць?
11. Чим відрізняються стилістика мови і стилістика мовлення, культура мови і культура мовлення?
12. Визначте об'єктивне й суб'єктивне в стилістиці.
13. Які мовні одиниці належать до стилістично маркованих, а які — до стилістично немаркованих? Наведіть приклади.
14. Поясніть термін «стилістична норма в мові й у мовленні».
15. Як пов'язані між собою такі реалії, як стилістика літературної мови і діалектне мовлення?
16. Розкрийте сутність методології і методів стилістики.
17. Чи можливий поділ стилістики на теоретичну і практичну?
18. У якому обсязі і з якою метою стилістику вивчають у шкільному курсі мови?

2.

Стилі і форми мови

Теорія і практика стилістики стосується мовних стилів і найтиповіших виявів усного й писемного мовлення. Важливо, щоб кожне усне чи писемне висловлювання набувало ознак певного стилю, жанру, осмислювалось стилістично, тобто як функціонально найдоцільніше.

Загальна характеристика стилів мови і мовлення

У сучасному мовознавстві лексемою «стиль» прийнято позначати своєрідну манеру й спосіб усного і писемного висловлювання, реалізованого за однотипних умов спілкування і з однаковою метою. Цей самий термін уживається і як найменування багатьох вузких мовних і мовленнєвих явищ, понять, зокрема різних галузей науки, мистецтва, сфер громадської діяльності, побуту тощо. Інакше кажучи, словом «стиль» у лінгвістиці прийнято називати один з найбільших за обсягом різновидів мови. Кожен із них формується певною сукупністю особливих мовних ознак — лексико-семантичних, фразеологічних і граматичних. Отже, стиль — це одна з підсистем мови, яка відрізняється від інших її

підсистем лексично, фразеологізмами, структурою речень, мовних зворотів тощо. Найчастіше виокремлюють розмовно-побутовий, офіційно-діловий, науковий, художній, публіцистичний, конфесійний і епістолярний стилі мови й мовлення. Термін «стиль» використовується і в багатьох інших значеннях: романтичний стиль, стиль письменника, стиль інтелігента, людина старого стилю, стиль керівництва, власний стиль письма, канцелярський стиль, архаїчний, високопарний, діалогічний, народнопоетичний тощо. Словом «стиль» послуговуються також як назвою літочислення: новий стиль (Григоріанський), старий стиль (Юліанський).

Становлячи явища винятково суттєві, мовні стилі широко розглядаються в лінгвістиці. Їх коментують і формулюють неоднозначно, наприклад, стиль мови — це:

— об'єднана певною функціональною спрямованістю система мовних елементів, способів їх відбору, вживання, взаємного поєднання і співвідношення, функціональний різновид літературної мови (Ю. Бельчиков);

— різновид, видозміна літературної мови; манера мовного вираження у різних сферах, умовах, формах (усній і писемній) спілкування; мистецтво слова (С. Єрмоленко);

— один із диференційованих різновидів мови, мовна підсистема із своєрідним словником, фразеологічними сполученнями, зворотами і конструкціями, які відрізняються від інших різновидів в основному експресивно-оцінними властивостями елементів, які його [стиль] складають і звичайно пов'язані з певними сферами вживання мови (О. Ахманова);

— спосіб вибору мовних засобів для вираження своїх думок і впорядкування їх в одне ціле (І. Томан).

Ще в давніх Греції та Римі оратори свідомо пристосовували мову, її стиль до різних ситуацій, аудиторій, слухачів. Вони вже тоді розрізняли три види стилю — звичайний, середній (елегантний) і піднесений.

Отже, стиль мови є сукупністю однотипних за певною ознакою мовних одиниць (морфемних, морфологічних, особливо синтаксичних, лексичних і фразеологічних), які характеризують переважно окремий різновид мовлення і позначені своєрідною емоційністю, поєднані із загальномовними одиницями — явищами, які однаково чи майже однаково властиві всім стилям.

Стилетвірні й нестилетвірні ознаки як лінгвальні основи стилю

Кожен мовний стиль формується із стилетвірних і нестилетвірних явищ, особливостей. Саме *стилетвірними мовними одиницями* один стиль мови відрізняється від усіх інших стилів. Такі засоби восереджують у собі неповторну стильову своєрідність, сконцентровано виявляються в одному стилі, а в інших простежуються лише частково. Наприклад, слова і сполучення слів *плюс, мінус, трикутник, косинус, вища математика* належать до стилетвірних мовних засобів саме математики як галузі знань, це типові лексичні ознаки (терміни) наукового стилю. До цього ж стилю належать і такі лексеми, як *фонема, дієслово, член речення* (лінгвістичні терміни). З певної сукупності своєрідних стилетвірних засобів мови і формується мовна й мовленнєва специфіка стилю, ці засоби індивідуалізують кожен стиль.

Стилетвірними мовними ознаками мова розмежовується на стилі з властивими кожному з них специфічними ознаками, не порушуючи при цьому і внаслідок цього системної єдності літературної мови як окремої комунікативної структури.

Кожен стиль мови має стилетвірні ознаки: лексичні, фразеологічні (як доповнення до лексичних ознак — у більшості стилів мови) і граматичні (морфемні, морфологічні й синтаксичні).

Нестилетвірні мовні (загальномовні) одиниці однаково чи майже однаково властиві всім стилям і не формують специфічної самобутності жодного з них. Наприклад, у мовленні будь-якого стилю вживаються слова *батько, мати, син, сестра, родичі, вода, земля, небо, ліс, життя, вечір, спочинок, робота, понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота, неділя, тиждень, місяць, рік, століття, великий, малий, зелений, чорний, мирний, весняний, літній, осінній, зимовий, він, вона, посіяти, посадити, виходити, виростити, зібрати, ви, ми, весело, сумно, жаль, пора, ох, ах, бо, невже, геть, над, і, до, під* та ін. Ці й подібні слова утворюють найголовніший (основний) шар загальномовної лексики. Це знаки й виразники життєво необхідних понять, реалій, відношень, без яких неможливе спілкування. Уміле використання їх слугує основою мовного спіл-

кування незалежно від його стильового і стилістичного оформлення (розмовно-побутового, наукового, художньо-літературного та ін.). Нестилетвірні ознаки стилю належать до всемовних ознак. Ними всі стилі й жанри мови об'єднуються в одне мовне ціле, формують своїм матеріалом певну мову, її структурну й комунікативну систему. Отже, нестилетвірні мовні засоби, явища використовуються мовцями переважно з нульовим емоційним забарвленням, а стилетвірні засоби мови однаково чи майже однаково диференційовані стилістично, суттєво своєрідні, у кожному зі стилів такі засоби лексично й граматично особливі, індивідуальні.

Стиль мови і стиль мовлення

Терміни «стиль мови» і «стиль мовлення» синонімічні. Все ж у мовознавчій теорії і в мовленнєвій практиці їх потрібно розмежовувати.

Стиль мови — різновид літературної мови; один із своєрідних способів використання літературної мови.

Поняття «стиль мови» засвідчує високий рівень розвитку мовних засобів, їх багатство, уніфікацію, відпрацьованість, унормованість у межах певного стилю мови. Це оцінка мовних засобів кожного із стилів у статистичній практиці. Термін «стиль мовлення» акцентує на конкретному — усному й писемному — функціонуванні, динаміці специфічних мовних засобів, які належать до окремого стилю.

Стиль мовлення — функціонально-стилістичне використання тих мовних одиниць, з яких сформувався кожен із стилів мови.

Коли йдеться про стилістичні можливості виражальних засобів сучасної української літературної мови як цілісної системи, доцільно вживати термін «стиль мови», а термін «стиль мовлення» застосовувати тоді, коли це стосується конкретного комунікативного використання окремою особою мовних елементів певного стилю.

Теорія і практика стилів мови і стилів мовлення оперують тими ж самими мовними одиницями (лексичними, морфемними та ін.), але в стилях мови структурні елементи мови (від фонем, літер і до тексту) усвідомлюються лише як неоднотипний і статичний мовний матеріал з його особливими комунікативними можливостями, а в стилях мовлення ті ж самі мовні явища розглядають-

ся у використанні, функціонуванні. Найбільші стилістичні можливості мають речення (особливо в контексті з іншими реченнями), а ще більшою мірою — тексти. Порівняймо дві синонімічні одиниці у формі простих речень (риторичного й нериторичного): *Хто ж цього не знає! і Всі це знають*. Семантично вони однозначні, але стилістично нетотожні. Стилiстично синонімічними є конструкції: *Я думаю* (двоскладне речення) і *Мені думается* (односкладне безособове речення).

Отже, терміни «стиль мови» і «стиль мовлення» та позначувані ними лінгвальні реалії поєднують у собі як спільне, так і своєрідне. Стиль мови (як і мова в повному обсязі) є явищем тільки соціальним, спільним для всіх носіїв мови, а стиль мовлення — явищем і соціальне (за своєю сутністю, змістом), але водночас обов'язково і явищем індивідуальне, суто особистісне, бо кожен у своєму усному чи писемному мовленні послуговується мовою в межах усіх її стилів по-особливому, індивідуально.

Стиль мови і культура мовлення

Наявність стилів мови в сучасних літературних мовах, зокрема і в українській, є одним з найвагоміших показників їх високого розвитку, прогресу, повноцінного функціонування. Обсяг і багатство кожного стилю визначаються обсягом і станом розвитку тієї сфери життя, яку обслуговує мова в параметрах певного стилю з його своєрідними мовним засобами. Наприклад, нормативними вважаються обидві форми давального відмінка однини (*директорові і директору, секретареві і секретарю*), але стилістично більш виправданими, типово українськими є форми з флексією *-ові, -еві, -еві* (*Андрієві, пор. Андрію*). Найбільша варіантність слів і речень простежується в розмовно-побутовому стилі, найменша, майже нульова, — в офіційно-діловому стилі, який, за словами американського мовознавця Леонарда Блумфільда (1887—1949), «має в своїй основі науковий характер і в той же час стикається з повсякденним життям».

Система стилів у сучасних розвинених мовах загалом однотипна. Це пояснюється однотипністю або спільністю навколишніх позамовних реалій, предметів

і явищ дійсності, в яких звершується життя народів світу. Мова в межах певного стилю забезпечує найдовершеніше з усіх поглядів вираження людських думок і почувань за певної конкретної, частково повторюваної чи близької до неї мовленнєвої ситуації.

Будь-який стиль, крім епістолярного, має дві форми реалізації, два вияви — писемний і усний. Обидві форми розрізняються, з одного боку, неоднаковою функціональною спрямованістю, а з другого — деякими суто технічними ознаками.

Найголовнішу соціальну і власне мовну сутність стилю російський лінгвіст Лев Щерба (1880—1944) вбачав у виконуваних стилем функціях. Вони справді дуже важливі, однак не можуть слугувати першоджерелом стилю, основою його буття. Кожен стиль мови сформований із сукупності тільки йому властивих мовних ознак, стилетвірних засобів — лексичних, фразеологічних і граматичних. Без них жоден із стилів не зміг би демонструвати літературну мову в її певному, але типово своєрідному вияві.

Мовлення — це постійний творчий ситуативний процес. Ним охоплюється все життя як окремої особи, так і життя народу, людства. Ті ситуації, за яких реалізується мовлення, є і фактом індивідуальним, фізіологічно-психічним, розумовим, тобто особливим виявом організму людини, і фактом соціальним, який визначається самим життям мовців.

Мовлення в межах окремого стилю задовольняє певні конкретні комунікативні потреби всього етносу (народу) й окремої особи. Власне мовні ресурси стилю — це його стилетвірні засоби, які завжди доповнюються засобами нестилетвірними, загальномовними, завдяки чому мовлення в межах окремого стилю повноцінно виконує певний комплекс спеціалізованих комунікативних функцій.

Мовний стиль — категорія передусім лінгвістична. Її реалізація завжди потребує відповідного добору і конструювання, використання певного комплексу своєрідних мовних одиниць.

Учення про стилі мови є однією з головних частин усієї теорії і практики стилістики як особливого лінгвістичного вчення.

До основних принципів виокремлення стилів мови належать:

— лексико-граматичний принцип. Він передбачає врахування своєрідної семантики, морфемного, морфологічного й синтаксичного оформлення мовних одиниць, котрими формується своєрідність мовленнєвого вияву кожного окремого стилю;

— функціональний принцип. За ним до уваги беруть характер і сутність мовлення (говоріння й писання) в межах окремого стилю, його комунікативну мету і сферу вияву: побут, дипломатичний чи побутовий диспут, усний виступ на зборах, лекція в студентській аудиторії, офіційна розмова начальника і підлеглого, оформлення певного офіційного документа, накреслення технічного проекту та ін.

Саме своєрідність комунікативної мети усного чи писемного вислову зумовлює добір мовних одиниць і спосіб поєднання їх, за якого певна конкретна комунікативна мета набуває найдоцільнішої реалізації.

Стиль мови надає мовленню більш чи менш виразної своєрідності, забарвленості, лексико-граматичної індивідуальності. Сучасні літературні мови обслуговують усі сфери життя. Кожен із стилів мовлення формується неоднаковим використанням мовних засобів. Одні з них виразно чи певною мірою нейтральні, інші — книжні, ще інші — емоційно знижені чи забарвлені позитивною почуттєвістю. Це вимагає від мовців уміння користуватися мовою з якнайбільшою доцільністю.

Усе інтралінгвістичне (внутрішньомовне) в окремому стилі залежить від екстралінгвістичного (позамовного, соціального). У кожному стилі своєрідно селекціонуються, поєднуються, використовуються елементи загальнонародної літературної мови, які при цьому зазнають певних структурних і лексико-фразеологічних змін.

У стилях мови найбільшою мірою виявляється диференціація розвиненої літературної мови. За різних життєвих ситуацій (розмова на побутову тему, написання наукової статті з хімії чи публіцистичного нарису, замітки-інформації до газети тощо) мовці неоднаково обслуговуються мовою.

Стилістика вивчає також становлення і еволюцію стилів в усій мовній системі з метою розуміння їхнього стану і завдань у різні періоди їхнього розвитку. Стилістично доладне мовлення — це його найвищий еталон, досконалий зразок. Кожен говорить і пише поміт-

но по-іншому, дещо індивідуально: один — логічно, чітко, другий — вишукано, третій — образно, четвертий — недбало, невиразно, навіть неохайно. Від уміння висловлюватися стилістично залежить досягнення кожного разу щонайбільших комунікативних позитивів мовлення, уникнення в ньому логічно-стилістичних недоречностей. Уявімо собі, що хто-небудь запитає: *Ти з якого питання смієшся?* Висловлене запитання цілком нормативне з погляду граматичного (морфологічного й синтаксичного), проте алогічне, отже, й нестилістичне.

Щонайповніше оволодіння стилістикою мови й мовлення — справа особливо складна. Нерідко в мовленні трапляються недоречності, стилістично невдалі формулювання думок, напр.: *Науковий стиль має своїм завданням...* (хоча жоден стиль завдань не має) або *Діловий стиль обслуговує суспільні відносини людей...* (замість: *Мова в її діловому стилі обслуговує...*), або *Художній стиль має естетично-інформативну комунікативну функцію* (замість *Мовлення в його художньому стилі спроможне виражати щонайрізноманітніші інформативно-естетичні функції*) і т. ін.

Отже, стилістична культура мовлення — це найдосконаліший вияв розумово-мовленнєвої культури кожного мовця.

Розмовно-побутовий стиль мови і мовлення

Літературне мовлення в цьому стилі наймасовіше, найчастотніше, воно реалізується всіма верствами населення. Розмовно-побутове мовлення у своєму типовому вияві представлене своєрідними для цього стилю мовними особливостями — фонетико-інтонаційними, лексичними, фразеологічними, морфологічними й синтаксичними. Цей стиль має усну (переважно) й писемну форми вияву, його характеризує широка варіативність (варіантність) висловлювання, що дає змогу мовцеві сказати про те саме (чи майже про те саме) неоднаково. Різні варіантні форми, які збігаються чи близькі семантично, завжди більшою чи меншою мірою розрізняються стилістично, функціонально. Наприклад, відповідь учнів на запитання вчителя *Ти розв'язав задачу?* за різних життєвих ситуацій може бути найрізноманітнішою. Тому немає усталених граней як у варіантах пев-

ної думки, так і у формах її мовленнєвої реалізації. Крім стилістично звичайних відповідей на зразок *Так., Так!, Так!!!, Ні., Ні!, Ні!!!, Ні!!!* трапляються й інші, в найрізноманітніших синонімічних формах слів-речень і речень: *Еге, Еге ж!, Атож!* (пор.: *Атож... і Атож!!*), *Авжеж* (*Авжеж!* та ін.), *А як же!, Та ні!, Ще б пак!, Та мабуть..., Та ще й як!, Та нібито і под.;* а також: *Розв'язав, Розв'язав!!, Розв'язав!!!, Уже ж розв'язав!, Так вам і розв'язав!, Та розв'язав!, Та вже ж розв'язав!, Уже давно!, Розв'язав!, А як її розв'язати!, Розв'язав? А як це зробити?, Та розв'язав (же)!, Так її і розв'яжеш!, Розв'язав, аякже!, Спробуйте розв'яжіть!, Ні! Не розв'язав!, Та де там розв'язав?, Спробуйте самі!, Хіба таку розв'яжеш?, Та академік, і той не розв'яже!, Може й розв'яжу!, А що тут розв'язувати?, Дрібнота!, І хвилини досить, щоб розв'язати!* тощо. Це є свідченням того, що побутове життєве розмаїття і ґрунтована на ньому мовленнєва стихія переважають над реаліями інших стилів, особливо офіційно-ділового, у якому домінують усталені форми вислову, мовні штампи, котрі набагато меншою мірою допускають варіантність — особливо в мовленнєвому оформленні офіційних документів: заяв, протоколів, посвідчень та ін.

Мовлення в розмовно-побутовому стилі має бути літературним, а кожен вислів — відповідати усталеним у мові нормам. Водночас розмовно-побутове мовлення, як і мовлення художнє, підвладне почуттєвому, емоційному станові людини, навіть його етичним нахилам, міркуванням.

Розмовно-побутовий стиль мови й мовлення характеризують такі властиві йому ознаки:

— якнайбільша конститутивність (лат. *constitutus* — визначений), тобто залежність розмовно-побутового вислову (у формі речення, слова-речення) від конкретної ситуації, контексту мовлення;

— майже постійний і очевидний, достатньо усвідомлений мовцем і слухачем (адресантом і адресатом) вияв певної почуттєвості, емоційності співрозмовників;

— інтонаційне оформлення висловлюваного в параметрах розмовно-побутового стилю, яке в поєднанні з конститутивністю й емоційністю також видозмінює зміст висловлюваного; цей зміст набуває особливої важливості тоді, коли обмін думками реалізується стисло, в репліках, які становлять структурно неповні конструкції.

За певних життєвих ситуацій мовці розуміють один одного з півслова, зі словесного натяку чи напівнатяку, з інтонування кожної із структурних одиниць речення, з ритміки всього речення (навіть однослівного), із жестового чи мімічного руху. Наприклад, діалог персонажів роману Івана Микитенка (1897—1937) «Ранок» Ольги («черниці») та її кучера читачам стає зрозумілим лише з контексту (вони незаконно везуть до монастиря небезпечну поклажу — ящики зі зброєю і таємний пакет): *Скоро? — нетерпляче питала вона кучера. — Недалеко вже. — Женіть же! Женіть! Не шкодуйте! — Коні мчали в напрямі на село Ладош... За якийсь час перед подорожніми заблищав купол монастирської церкви. Вони були вже зовсім близько. — Женіть! Женіть! — Коні рвонули копитами сніг. Сани неслися шаленим погоном. — Женіть, я вас благаю.* Всі репліки учасників діалогу граматично неповні, але їх зміст і емоційне забарвлення зрозумілі. Це досягається конкретністю мовленнєвої ситуації, спільним життєвим досвідом обох учасників події, їхнім знанням мови тощо.

Найголовнішу вимогу до розмовно-побутового мовлення (бути за всіх можливих ситуацій нормативним, літературним) іноді свідомо порушують з певною комунікативною метою, вдаючись до діалектизмів чи інших нелітературних одиниць. Розмовно-побутове мовлення — це найбільш невимушене, максимально вільне, літературне мовлення. Контроль за дотриманням мовних норм дає широкий простір для виявлення індивідуальної мовленнєвої творчості. Під час звичайних побутових розмов мовець якнайменше замислюється над тим, що і як сказати. Спілкуючись із близькими чи рідними, людина звикає до певних мовленнєвих штампів, звичних мовних форм, які поповнюють звичайні для співрозмовників паралінгвальні (невласне мовні) засоби: адекватно усвідомлювані мовцями жести, мімічні рухи, а також інтонування висловлюваного.

Розмовно-побутовий стиль порівняно з усіма іншими стилями найдавніший. Він, на слушну думку сучасних українських лінгвістів Любові Мацько, Олесі Сидоренко та ін., «започаткувався з виникненням мови, і в ньому вона розвивалася на початкових своїх етапах. Перші норми літературної мови, що виникли на діалектній основі, формувалися саме в розмовному стилі».

Мовлення в розмовно-побутовому стилі найповніше виявляється в усних і писемних (у творах художньої лі-

тератури тощо) діалогах. Значно рідше розмовно-побутове мовлення буває монологічним (розповідь про почуте, побачене тощо).

Усномовні побутові діалоги найчастіше формуються з нерозгорнутих, навіть однослівних, реплік і набувають виразного емоційно-експресивного забарвлення. Ними мовці можуть виражати найменші відтінки мислення, переживання, почуття.

Найсуттєвішими стилетвірними особливостями розмовно-побутового стилю мовлення (як і всіх інших стилів) є особливості (ознаки) лексичні, фразеологічні і граматичні.

Лексичні, фразеологічні особливості. Широко використовується загальноповсякденна, передусім побутова, лексика і фразеологізми (прислів'я, приказки, «крилаті» слова і вислови), які відображають повсякденні потреби мовців. Це тисячі мовних одиниць, до яких, зокрема, належать:

— слова, уживані здебільшого в прямому значенні: *земля, вода, небо, день, ніч, вулиця, село, місто, правда, чорний, білий, працювати, спати, їсти, весело* та ін.;

— назви тих, з ким кожен з мовців постійно спілкується: *мати, мама, батько, тато, брат, сестра, я, ти, він, ми, ви, службовець, влада, начальник, рядовий* та ін.;

— назви предметів домашнього вжитку, речей інтер'єру, архітектурного і художнього оформлення приміщень, одягу, взуття та ін.: *меблі, посуд, постіль, фіранка, картини, квіти, килим, пальто, сорочка, піджак, плащ, чоботи, туфлі* та ін.;

— активно вживані фразеологізми: *Як працювати меш, так і матимеш; Чим далі в ліс, тим більше дров; Нема хліба — їж пироги; Ніщо так не об'єднує людей, як трамвай; байдики бити, молоти язиком, крокодилячі сльози.*

Граматичні, передусім синтаксичні, особливості. Активно вживаються:

— речення різного типу, починаючи від однослівних і до найбільш розгорнутих складних конструкцій: *Село; Гай; Вечірній день; День змінює ніч; Якщо громадяни наполегливо не працюватимуть, то заможна вона й не житимуть;*

— найрізноманітніші структури власне неповного речення, еліптичного, також і незакінченого, обірваного: *Куди? (пор.: Куди ти йдеш?; Куди йдеш?); Де?; Чо-*

му?; Скільки?; Щоб швидше, я відразу в метро, до станції «Університет»; Ой не робіть поспішних висновків, шановний, бо ви помилитесь. І дуже глибоко!; Сказав би, але...; Ти був там? — Так; речення різного модального спрямування, особливо прості, словесно неускладнені конструкції: *Пшениця цього року вродила; Чи всі прийшли?; Співай!;*

— неускладнені прості речення, тобто речення, які, зокрема, не мають у своєму складі дієприкметникового, прикметникового чи дієприслівникового звороту;

— найтипівіші вставні чи вставлені одиниці: *ма-буть, на щастя, мені здається, я думаю* та ін.;

— речення із звертанням: *Мамо, прошу вас!;*

— слова-речення: *Так!, Ні!, Невже?, Невже?, Хіба?, Геть!, Алло!, Ой!* та ін.;

— вітальні й прощальні слова і сполучення слів: *Добридень!, Доброго ранку!, На добраніч!, Спокійної ночі!* та ін.

У розмовно-побутовому мовленні значна кількість лексем набуває виразного термінологічного значення, бо цього вимагає сучасний науково-технічний прогрес. З різних причин це характеризує й лексеми суто побутового значення (*хліб, рис, макарони, стіл, книжка, ракета* та ін.), які термінуються, бо традиційно-побутове й по-сучасному наукове мислення синтезується в єдиному комплексі, взаємно доповнюючи одне одне.

У розмовно-побутовому мовленні, з огляду на його безмежно широкий діапазон вияву, прийнятним є все наявне в літературній мові, те, що допускається суспільною мораллю, не виходить за межі пристойності. Будучи наймасовішим, розмовно-побутове мовлення допускає найбільш вільну організацію висловлювання: не потребує активного й сконцентрованого втручання думки, є ніби довільним мовленнєвим виявом організму, якому притаманні такі біологічні ознаки, як втомлюваність і несприйняття одноманітності, деяка пасивність, що нерідко супроводжується повторюваністю найменувань певних реалій побуту, в якому сьогоднішнє повторює вчорашнє, передбачає те, що настане завтра, і т. ін.

Мовленнєві особливості розмовно-побутового стилю не можна повністю відтворити писемно. Навіть магнітофонний запис передає не все, тому що здебільшого розмова супроводжується мімікою й жестами. Водночас

для аналізу лексичних і граматичних особливостей розмовно-побутового стилю можна використати і мовлення дійових осіб у художніх текстах, напр.: *Ой, як я люблю свою матуську! Я їх так люблю, що аж серденько мені розірветься. Ну, які вони хороші, ці наші сіроока ненька! Які в них тихі, ласкаві очі, яке в них ніжне, м'яке волосся! Іноді дивишся на них і думаєш:*

«Очі ваші, матусько, подібні до весняного неба, — до того неба, коли сонечко обгортають легкодимчаті хмарки, і вони наче в сірому серпанку. Волосся ваше, наша голубонько, як каштановий пушок. Дайте, я ще раз поцілую вас!»

Але я й... всю їх люблю! ...Іноді заплющиш бчі, і здається, що моїй матусі не тридцять років, а дуже-дуже небагато, і вони зовсім молода дівчинка, і не мати вони мені, а старша сестра... Ой! Як я люблю свою матуську! (М. Хвильовий).

Цей текст у стилі давньої народної української традиції, переважно селянської, прославляє, звеличує рідну матір. Весь монолог пронизує любов, незмірне шанування і відданість найріднішій у світі людині: *які вони хороші; матуську, наші сіроока ненька, очі ваші, матусько, наша голубонько*. Структура речень найпростіша, перейнята народною тональністю, ширістю вислову, який захоплює відданістю дитини рідній матері. Тексту притаманні глибинні думки, типова українська моральність, краса українського слова.

Особливості розмовного стилю відтворено і в діалозі персонажів художнього твору: *Корецькому [сільському вчителю, який у 1917 р. повернувся з тюрми...] теж забало на мить дух, але він перемігся. Трохи помовчав і промовив:*

— *Талю, тобі треба зібрати дітей і піти звідси.*

— *А ти, Євгене?... А ти?*

— *Я зостанусь тут.*

— *Але ж подумай, Євгене: вони [поліцаї, хулігани] тебе вб'ють!..*

— *Не вб'ють... я повинен бути тут, щоб спинити їх, умовити, втихомирити... школу зберегти... а ти йди!*

— *Ні, в такому разі і я повинна тут бути, і я зостанусь!*

— *А про діти забула, Талю? Вони ж можуть так їх перелякати, що на все життя зостанеться... (Б. Грінченко).*

Типовий розмовний діалог сільського вчителя з митими часів, для мовлення якого характерне викорис-

тання лексем *зостануться* (замість *залишуться*), *зостанеться*, *А про діти й забула* (замість *про дітей*). Речення в ньому переважно прості, з різною комунікативною функцією: розповідні, питальні, розповідно-окличні. Увесь текст пройнятий тривогою, очікуванням біди, в ньому проступає інтелігентність, взаємна прихильність у стосунках між подружжям, яке вкрай збуджене, залякане якнайбільше тим, що загрожує їхнім дітям.

Мабуть, немає достатніх підстав погоджуватись з думкою російського мовознавця Віталія Костомарова (нар. 1930): «...ми звичайно схильні твердити, що нормальною відповіддю на запитання *Де ти був?* буде *Я був дома...* Елементарне спостереження за мовленням показує, що це не так. Подібна оголена схема, що виражає комунікативне завдання і тільки, фактично в побутовому, розмовному мовленні не існує». Видається, однак, можливим те, що хто-небудь із мовців у відповідь на запитання *Де ти був?* відповідь подібною «оголеною» формою: *Я був дома* (в театрі та ін.), особливо за умов розважливого, неафективного мовлення.

Розмовно-побутове мовлення комунікативно обслуговує в межах усього етносу значно ширші сфери життя, ніж це реалізується у формах будь-якого іншого стилю мови. Потреба в розмовно-побутовому мовленні щоденна, тому й форми його реалізації найбільш звичні. Вони засвоюються, реалізуються з найменшою витратою мовленнєвої і розумової енергії.

Кожен із стилів має свої відносно окреслені сфери функціонування і певний комплекс специфічних стилетвірних мовних засобів. Обидві форми розмовно-побутового мовлення — усна (первинна) і писемна (вторинна) — суттєво збагачуються своєю взаємодією. Водночас між ними існує принципова відмінність (переважно функціональна й щонайменше структурна). Розмежування стилів мови — розмовний (розмовно-побутовий) і нерозмовні (всі інші стилі) — цілком вмотивоване, загальноприйнятне, однак дещо умовне, бо все наявне в мові, поза її розмовно-побутовим стилем дуже неоднорідне, через що досить виразно розмежується на окремі стилі — офіційно-діловий, художній та ін. Вмотивованим видається протиставлення мовленнєвих процесів і за деякими іншими вимірами: мовлення офіційно-ділове і мовлення неофіційно-ділове, мовлення художнє й мовлення нехудожнє та ін.

Думку про те, ніби розмовно-побутовий стиль використовують для спілкування, науковий і діловий — для

повідомлення, художній і публіцистичний — для впливу на інших (слухачів, читачів), є підстави вважати неприйнятною, бо ці три функції мова виконує в межах кожного стилю, але своєрідно, в неоднакових сферах і виявах життя, з виразно іншою метою.

Літературна мова обслуговує неоднакові комунікативні потреби мовців, тому не може використовуватись однаково за різних обставин. Деякі дослідники мовної стилістики (Б. Головін, М. Кожина, М. Пилинський та ін.) навіть вважають, що кожному із стилів начебто відповідає окремий тип мислення. Такий погляд небезпідставний, але все ж таки умовний, загалом теоретичний, бо чітких лексичних і граматичних меж між мовними стилями немає (об'єктивно такі межі й неможливі).

Будь-яке використання мови в її усній формі реалізується певною інтонацією, яку в найбільш загальних виявах можна характеризувати як інтонацію розмовно-побутову, офіційно-ділову, публіцистичну та ін. Такі інтонації помітно різні, але комунікативно повноцінні. Інтонація (найчастіше спільно з міміко-жестуляційними засобами) може донести до слухача те, що недомовлюється словесно. Російський лінгвіст Олексій Шахматов (1864—1920) вважає, що інтонацією немалою мірою забезпечується «передача тих емоційно-вольових, а почасти й інтелектуальних проявів, для яких важко знайти в наявному лексичному запасі відповідник».

Навіть діти дошкільного віку володіють, хоч і з певними обмеженнями, розмовно-побутовим різновидом національного мовлення свого оточення. Однак вони ще не знають усього складу мови і послуговуються мовою тільки в межах розмовно-побутового стилю. У школі дитина оволодіває стилями мови, іншими нормами літературної мови, дізнається про невідповідність цим нормам деяких слів розмовного мовлення, що, наприклад, *двері відчиняють* або *зачиняють* (а не *відкривають* і *закривають*), *замикають* або *відмикають* (ключем); тільки метафорично (переносно) можна сказати: *В Україні все ширше починають відкривати нашої молоді двері в науку; Я ставлюсь до вас прихильно, а не відношусь; газету (журнал) передплачують, а не випишують* і т. ін.

Найбільше мовленнєвих помилок, неладностей, стилістичних вад простежується саме в розмовно-побутовому мовленні. З нього й починається формування культури різностильового мовлення.

Офіційно-діловий стиль мови і мовлення

За нинішніх умов суспільного життя в Україні офіційно-діловий стиль української літературної мови у найтиповішій для нього писемній формі представлений у розгалуженій системі сучасних документів: в оформленні автобіографій, актів, довідок, договорів, доповідей, записок, доручень, заяв, звітів, інструкцій, квитанцій, листів, наказів, посвідчень, постанов, правил, пояснювальних записок, протоколів, рапортів, розписок, законів, резолюцій, розпоряджень, телеграм, телефонограм, характеристик, поштових конвертів, листів і т. ін. Кожен із документів може вважатись окремим жанром офіційно-ділового мовлення. Сукупність таких жанрів (заяви, автобіографії, протоколи та ін.) формує мовну своєрідність офіційно-ділового стилю. У цьому стилі якнайменше виявляється індивідуальність мовця. За словами відомого швейцарського лінгвіста Шарля Баллі (1865—1947), офіційно-діловий стиль — це «найбільш нетворчий стиль, перед яким по суті рівні всі — і геніальний поет, і завзятий канцелярист». Означення «нетворчий» (стиль) умовне, бо ділове мовлення також по-особливому творче. Передусім це стосується його писемної форми. Вона в офіційно-діловому стилі переважає, є структурно й функціонально найтиповішою, через що його називають *документальним* (цим, однак, звужується сутність офіційно-ділового стилю, бо йому властива й усна форма вияву).

Мовлення кожної особи, щоб стати комунікативно спроможним, завжди повинно усвідомлюватись і контролюватись тим, хто його створює. В офіційно-діловому мовленні важливою є інформація про особу, а не про її індивідуальність. Мовну своєрідність офіційно-ділового стилю переважно формують властиві йому лексичні і граматичні особливості.

Лексичні стилетвірні особливості. Найхарактерніші з-поміж них такі:

— вкрай обмежене використання слів у переносному значенні;

— широке вживання суспільно-політичної лексики і лексики, пов'язаної з реаліями громадської і професійної діяльності особи, з її побутом;

— майже повна відсутність фразеологізмів (лише в протоколах повністю або частково фіксується не позбав-

лене фразеологізмів мовлення учасників певного засідання, зборів та ін.);

Граматичні, переважно синтаксичні, особливості. Ці ознаки офіційно-ділового стилю такі:

— усталені, найхарактерніші, спеціально й часто використовувані мовні форми, стандартні вислови, шаблонні структури речень, мовних зворотів, бо кожен документ (заява, протокол, автобіографія, розписка та ін.) пишуть за певним зразком;

— майже не допускається пропуск слова (слів) у тексті, напр.:

АКТ
ПРОГОЛОШЕННЯ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ
24 серпня 1991 року

Стилетвірні засоби офіційно-ділового стилю — це виразно стандартні, тобто усталені й типові для цього стилю мовні форми, слова й сполучення слів, одні з яких загальноновживані, а інші простежуються тільки в якомусь одному діловодстві. Усі вони виразно стереотипні, консервативні, традиційні, в них майже відсутні засоби мовленнєвої емоційності, немало архаїчних особливостей. Таке оцінне міркування стосується далеко не всіх жанрів, творів публіцистики. Наприклад, «Акт проголошення незалежності України» через властиву йому

виняткову соціальну важливість, не зовсім звичну лексику і синтаксичну будову, сприймається урочисто, емоційно. Його емоційність зумовлена не тільки семантикою і структурою тексту, а й позамовними чинниками, особистістю мовця, його ставленням до змісту Акта.

Офіційно-діловий стиль, попри мовленнєву шаблонність, а отже, й своєрідність, не становить окремої мовної комунікативної системи, він є складовою частиною мови. Мовна система різних жанрів (заяв, протоколів та ін.) офіційно-ділового стилю відрізняється від інших стилів суто специфічними ознаками: значною кількістю стандартних форм вислову, нормативних мовних одиниць — слів, мовних зворотів, структурних різновидів речення.

Кожен документ оформлюють у певних лексичних і синтаксичних вимірах, межах. Усе написане в параметрах офіційно-ділового стилю має бути передусім точним, логічним, нормативним, доказовим і завдяки цьому стилістично найдоречнішим. Недопустимими є пропуски слів чи літер, бо цим порушується зміст документа. Достовірність, правдивість фактів — одна з найсуттєвіших ознак офіційно-ділового, як і наукового, мовлення. Інформація в документі має сприйматись однозначно, тому образність (метафоричність, переносність) мови в ньому має бути мінімальною.

Д. Розенталь зазначав, що офіційно-діловий стиль серед книжних стилів мови «виділяється своєю відносною стійкістю і замкненістю», що для нього «характерна наявність численних мовних стандартів — кліше. Якщо в інших стилях шаблонізовані звороти нерідко вважаються стилістичним недоліком, то в офіційно-діловому стилі в більшості випадків вони сприймаються як цілком природна його особливість».

Типовими для офіційно-ділового стилю є, зокрема, такі мовні форми, сполучення слів: *за наказом, згідно з наказом, відповідно до наказу, за розпорядженням, поставити (взяти) за приклад, ввести до складу, виступити (висловитись) з питань, винагорода за, у відповідь на, виконуючи обов'язки, попереджаю, що; відповідно до, сталося з вини, порушити (розглянути) питання, повернутись до питання, допомогти матеріально, надати грошову допомогу, забезпечити житлом, виділити кошти, давати вказівку, провести операцію, суворо заборонити; ми, що нижче підписалися; одержувач, витяг з протоколу, відрядження, доводимо до відома та ін.*

У межах офіційно-ділового стилю найчастіше спілкуються між собою працівники різних організацій, закладів, а також окремі громадяни в офіційному листуванні, під час складання документів.

Офіційно-діловий стиль сучасної української літературної мови, на думку Л. Мацько, О. Мацько, О. Сидоренко та ін., спершу «розвивався тільки як епістолярій приватного характеру, оскільки український народ не мав своєї державності і українська мова в царській Росії офіційною владою взагалі не визнавалась як мова, а вважалась наріччям російської».

Найістотнішими мовними ознаками ділового стилю є:

- чітке розмежування його зразків;
- дотримання прийнятого порядку в оформленні кожного різновиду документів;
- широке використання слів, пов'язаних з діловою лексикою, яка стосується певної галузі суспільного життя;
- вживання слів у найбільш звичайному для них значенні, зокрема слів-термінів, тобто слів, що мають, як правило, одне лексичне значення, виражають чітко окреслене поняття, створене в певній галузі науки, техніки або мистецтва;
- послідовність у викладі думок, його членування на абзаци, параграфи, пункти;
- користування усталеними формами висловлювання, які перетворились на фразеологізовані в канцелярсько-діловому мовленні.

Використання певних готових форм висловлювання (мовних шаблонів) у писемній і усній формах офіційно-ділового мовлення (бесіди, розмови в кабінетах офіційних осіб, виступи на державницьких виробничих засіданнях, нарадах, інші публічні виступи, неprivatні телефонні розмови та ін.) збіднює мову, зневиразнює думку, надає їй ознак штучної, стилістично невмотивованої книжності. Характерним для цього стилю є вживання за певних мовленнєвих ситуацій слів *вірний, вірно* замість *правильний, правильно*; *дійсний, дійсно* замість *справді і справжній, слушний, слушно*; за виключенням *статті*, замість *за винятком*; замість *яскравий вияв* вживають *яскравий вираз, відрізнятися* замість *відзначитися*. Ці твердження не відрізняються новизною та ін.

Штампи певною мірою вдається долати, особливо в усному діловому мовленні, у якому стандартність вислов-

лювання значно менша, ніж у писемному. Діловому мовленню властиві елементи інших стилів — художнього, публіцистичного і наукового. Нерідко мовці вдаються до *перифраз* (стилістичного прийому), називаючи особу або предмет не прямо, а описово і за найхарактернішими ознаками, напр.: *Санкт-Петербург — місто на Неві; телевізор — голубий екран; Якутія — алмазний край* і т. ін.

Спрямування й мета спілкування в межах офіційно-ділового стилю полягають у тому, щоб забезпечити максимальну об'єктивність і точність у вираженні думки. Це особливо стосується писемної форми офіційно-ділового стилю. Для неї характерне висловлювання за певним усталеним зразком. Навіть адресу на конверті прийнято писати в певному порядку. У діловій практиці часто використовують готові бланки, які треба тільки заповнити.

Стандартні мовні структури — слова, словосполучення і речення — в офіційно-ділових текстах узвичаєні й стилістично природні. Дотримання їх забезпечує належну культуру офіційно-ділового мовлення, яка в такому разі полягає в тому, щоб точно заповнити заздалегідь підготовлені бланки (запис прізвища, ініціалів, вказівка на обійману посаду, місце проживання та ін.). З цієї причини ніхто з мовців не повинен привносити до форми загальноприйнятих ділових документів нічого суто індивідуального. Наприклад, після слова *Заява* з першого (найчастіше і єдиного) абзацу потрібно викласти суть заяви: *Прошу Вас...* . Не прийнято починати заяву прохальним словом чи словами *Дуже прошу Вас..., Дуже-дуже прошу...* чи *Благаю Вас...* . Автобіографію складають теж за усталеною мовною традицією: посередині великими літерами пишуть слово *Автобіографія*, з абзацу: *Я* і вказують прізвище, ім'я, ім'я по батькові, записують текст автобіографії, зазначають місце її написання, дату, справа — свої ініціали, прізвище і підпис. Отже, документи складають суворо за усталеним зразком, використовуючи відповідну лексику.

Свою неповторну мовленнєву культуру має кожен офіційно-діловий жанр, документ. У дотриманні усталених мовних зразків ділових паперів якнайбільше й полягає їх стилістична доладність. Тільки в офіційно-ділових текстах здебільшого використовують такі сполучення слів, як *подавати (надавати) допомогу* (за-

мість розмовно-побутового *допомагати, допомогти*); *здійснити напад, виявити турботу (напасти, потурбуватись)*; *поставити запитання (запитати)* та ін.

Отже, особлива усталеність багатьох стилетвірних засобів — слів, сполучень слів, структур речень — в офіційно-діловому мовленні становить для нього визначальну форму, яка найчастіше називається штампом, стандартом, кліше і не може оцінюватися тільки негативно, бо усталеність офіційно-ділового стилю хоча й збіднює його мовну палітру, сукупність виражальних мовних засобів, усе ж дає змогу передати зміст документів (заяви, автобіографії, доповідної записки, протоколу та ін.) однотипним способом. Без певних усталених і звичних формул офіційно-ділове мовлення втратило б свою мовленнєву, а з цієї причини і функціональну своєрідність. Тому у використанні канцеляризмів, усталених виразів у писемному й усному мовленні офіційно-ділового стилю потрібна щонайбільша стилістична вмотивованість і рівновага. У цьому виявляється важлива частка культури мовлення кожного.

Науковий стиль мови і мовлення

Літературне мовлення наукового стилю в обох його формах (писемній та усній) у своєму типовому вияві суттєво відрізняється від усіх інших мовних стилів. Писемна форма — первинна, найбільш традиційна й показова для нього. З неї починається й сама літературність, нормативність кожної мови. Перші писемні фіксації мовлення становлять початок наукового стилю мови, яка за сприятливих соціальних умов і широкого використання стає основою літературної мови.

Писемне наукове мовлення представлене тим, що було надруковане, записане від руки і стосувалось найрізноманітніших істинних або й достовірних знань людини про себе, про інших, про всю природу, всесвіт. Найзначніші набутки наукового пізнання людиною дійсності викладено в енциклопедіях, монографіях, підручниках і посібниках, інших наукових працях.

Усною формою наукового стилю охоплено те, що, будучи науково істинним, реалізується в усно виголошуваних доповідях, виступах, лекціях тощо. Наприклад,

журнальна наукова стаття як витвір особливої писемної творчості належить до писемної форми наукового стилю. Ця ж стаття, будучи прочитаною вголос, становитиме один із набутків і витворів усної форми наукового стилю. Відмінності між формами наукового стилю несуттєві з погляду лексичного й граматичного, але різні за способом його вияву: писемне наукове мовлення матеріально реалізується в друкованих чи написаних від руки знаках, літерах, розділових знаках, а усне наукове мовлення втілюється у вимовлюваних елементах мови, в інтонації.

Науковий стиль неоднаковий за мовним оформленням, поділяється на жанри, кожен з яких, сформувавшись із певного комплексу характерних для цього стилю мовних засобів, обслуговує одну з галузей наукової діяльності людини і зорієнтований на осмислення, розуміння, теоретичне й практичне використання достовірних знань в інтересах усього суспільства чи окремих його верств. Одним із зразків наукового стилю є такий текст:

Дослідження минулих, історично не засвідчених етапів розвитку синтаксичної структури споріднених мов базується в першу чергу на попередньо зібраних і вивчених історичних даних відповідних мов. Глибше проникнення в доісторію розвитку синтаксичної структури досліджуваних мов забезпечується зіставленням їх історичних даних з даними інших, генетично більш віддалених мов, які, проте, виявляють ознаки спільного походження з досліджуваними мовами.

Таким чином, проблема розвитку синтаксичної структури речення в періоди, не відображені писаними пам'ятками, входить до загального кола тих проблем, які роз'язуються за допомогою порівняльно-історичного методу (О. Мельничук).

Цей текст сконструйовано з виразних науково-академічних мовних форм: у першому абзаці два речення, в другому — одне; перше речення просте, однак багатослівне; друге й третє речення — складнопідрядні з підрядним означальним. Текст сприймається нелегко, бо насичений науковою лексикою, мовознавчими термінами — як традиційними для української мови, так і іншомовними: *історично, синтаксичної структури, базується, історичних, доісторію, генетично, історичний метод* та ін. Усього в ньому 76 слів, з них іменників 26,

прикметників і дієприкметників 20, службових слів 11, а дієслів лише 5: *базується, забезпечується, виявляють, входить, розв'язуються*. З цієї причини текст суто науковий, книжний, зовсім не динамічний. Одноманітність і складність лексики, переобтяженість нею кожного з трьох речень, дієслівна обмеженість тексту ускладнює його читання і наукове осмислення. Такі й подібні тексти загалом досить характерні для наукового стилю, але не бажані, бо ними суттєво ускладнюється сприймання змісту висловленого.

Найочевиднішими є лексичні, фразеологічні і граматичні стилетвірні особливості наукового стилю.

Лексичні, фразеологічні особливості. У ньому широко використовується наукова лексика:

— слова-терміни з різних галузей знань (лінгвістичні, математичні, хімічні, біологічні, суспільно-політичні та ін.): *фонетика, асиміляція звуків; синус, множення; атом, молекула; береза, листя; ідея, матеріалізм* та ін.;

— загальнонаукові терміни: *аналіз, синтез, аналізувати, синтезувати, дослідження, індукція, дедукція, систематизація, класифікація* та ін.

Слова, як правило, вживаються в прямому значенні, вкрай обмежено використовуються фразеологізми. Цим зумовлюється іменний характер наукового мовлення, що оперує поняттями, кожне з яких здебільшого виражається іменником або сполученням слів із синтаксично незалежним іменником у ньому.

У науковому стилі мови широко використовуються іменники й прикметники. Це надає науковому мовленню нединамічності, статичності — на відміну від розмовно-побутового й художньо-діалогічного мовлення, в якому активно використовуються дієслова. У наукових текстах часто вживаються віддієслівні іменники (*виникнення, формування, опір* і под.), дієприкметникові, дієприслівникові, прикметникові звороти та ін.

Граматичні, переважно синтаксичні, особливості. Мові наукового стилю притаманні:

— своєрідна стрункість і деякий особливий стандарт у побудові речень, широке використання простих ускладнених речень (з однорідними членами, узагальнюючим словом, з відокремленим членом речення, із вставною чи вставленою одиницею);

— тяжіння до складних синтаксичних конструкцій, зокрема до складнопідрядних речень з кількома предикативними частинами;

— переважання граматично повних речень;

— обмежене вживання не по-книжному оформлених конструкцій з розмовним відтінком, які надають емоційного забарвлення науковому викладу.

Наукове мовлення здебільшого позначене книжним ладом, способом викладу, чітко організоване структурно, бо саме це необхідне для того, щоб забезпечити однозначність сприймання писемного й усного наукового тексту кожним, хто має в цьому потребу.

Одна з істотних рис наукового стилю полягає в тому, що кожен мовець має аргументувати свої думки, тези, положення. Нерідко науковці, працюючи над проблемою, яка стала об'єктом наукового розгляду, дискусії, використовують написане чи сказане іншими.

Типово науковим, до того ж підвищеної змістової складності, є такий текст:

Кожна мова має семантичну глибину, яка створюється завдяки існуванню в ній синонімічних рядів. У попередніх розділах вже відзначалося, що в плані емотивного вираження і сприйняття кожен компонент синонімічного ряду більшою чи меншою мірою різниться від свого сусіда. У системі лексичної семантики слова без конотативного прирощення чи з таким прирощенням посідають рівноправне місце. Але практика функціонування мови встановлює для неемотивних і емоційних слів дещо відмінні сфери вживання. У згоді з тим, чи мова використовується як засіб спілкування, чи служить засобом художнього зображення дійсності, вона реалізує або частину свого значенневого потенціалу (переважно емоційно нейтральні слова і форми їх поєднання), або весь його обсяг (у тім числі образне асоціативне вживання слів, лексем з індивідуальним прирощенням змісту). Отже, мова використовується у двох суспільних функціях: у комунікативній і в експресивній (В. Русанівський).

Цілком природним для нього є використання термінів, іншомовних слів і словосполучень: семантичну глибину, синонімічні ряди, емотивне вираження і сприйняття, компонент синонімічного ряду, лексична семантика слова, конотативне прирощення, практика функціонування мови, неемотивні і емоційні слова,

сфера вживання, засіб спілкування, засіб художнього зображення дійсності, значеннєвий потенціал, емоційно нейтральні слова і форми поєднання їх, образне, асоціативне вживання слів, лексеми з індивідуальним прирощенням, суспільні сфери, комунікативні і експресивна сфери. Текст наповнений твердженнями, аргументованими доказами, міркуваннями, висновками, які ґрунтуються на виразно точному вживанні слів; усі речення повні, розповідні, логічно послідовні. Усі слова вжито в прямому значенні, вони не містять відтінку зменшеності, пестливості, голубливості тощо. Тому характеристика мовних явищ неемоційна, навіть помітно «суха», виразно книжна.

Літературною мовою в її науковому стилі здебільшого виражається теоретично й практично перевірена інформація. Знання усвідомлюються тим повніше, чим освіченіша і зацікавленіша в їх засвоєнні особа-реципієнт (лат. *recipiens* — той, що одержує).

Найважливіші наукові знання наднаціональні, світові. Наукові формулювання законів природи і багатьох закономірностей суспільного життя також повинні мати статус і значення загальності, підлягати певній дослідній перевірці, колективному осмисленню. Тільки цим утверджується кожна наукова теза, формулювання, висловлювання. Будь-яке наукове мислення і його словесне представлення — це набуток і вияв наукових знань, найголовнішими для яких є об'єктивність, життєва правдивість.

Структурно й функціонально науковий стиль мови неоднорідний. У його межах можна виокремити такі основні розділи, підстили (жанри):

— академічну наукову літературу. Вона знаходить свій типовий вияв в академічних журналах, вісниках (наприклад, журнал «Мовознавство», що його видає Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, і т. ін.);

— технічну наукову літературу. Цей підстиль властивий переважно інженерній літературі — про засоби і знаряддя, які використовуються у виробництві і призначені для створення матеріальних цінностей (науково-інженерні журнали тощо);

— галузеву наукову літературу. У цьому жанрі представлено літературу з окремих галузей: хімічної, фізичної, математичної, зоологічної, ботанічної, сіль-

ськогосподарської, філософської, історичної, педагогічної, психологічної, літературознавчої, мовознавчої і т. ін.; — навчальну літературу. Вона найповніше реалізується в підручниках, посібниках, у навчально-методичних статтях тощо;

— популярну наукову літературу. Це література нескладна за змістом і формою викладу, легка для розуміння навіть особами, які не мають спеціальної освіти — технічної чи гуманітарної, наприклад: нариси М. Івіна «Щоб жити» про природу — для середнього та старшого шкільного віку.

Цей підстиль особливо вільний у виборі мовних засобів. У ньому можливий, як зазначав російський публіцист і літературний критик Дмитро Писарев (1840—1868), «вдалий вислів, влучний епітет, мальовниче порівняння». Вони «набагато збільшують те вдовolenня, яке має читач від самого змісту книги або статті. А через те, що підвищувати освіту читача поза його власним бажанням немає ніякої можливості, то не слід ні в якому разі нехтувати тими технічними засобами мови, які можуть посилити задоволення читача, не завдаючи шкоди основній ідеї ...твору».

Найбільш сконцентровано й повно науковий стиль об'єктивується й виражається в писемній формі. Написане долає простір і час, залишається матеріально стабільним і незмінним, доки хто-небудь свідомо і з конкретною метою не внесе до нього зміни. У писемному науковому мовленні (як і в мовленні інших стилів) завжди наявна певна особистісна своєрідність, бо в ньому якоюсь мірою відчутна індивідуальність автора наукового тексту. Це явище загальне, бо кожен висловлюється (усно чи писемно) дещо своєрідно. Мову і зміст окремої науки зазвичай створює група дослідників, якщо виникає соціальна потреба в знаннях про певну групу явищ природи чи суспільного життя.

Мова науки — це мова логічних символів, обчислювальних знаків, які так чи інакше фіксуються на письмі (знаки множення, ділення тощо в математиці та ін.), закріплюються і виражаються в словах, наукових термінах. Вони не повинні бути двозначними чи синонімічними, бо наукова інформація зазвичай соціально вагома, конструктивна, повчальна й організуюча, через що має сприйматись однозначно. Вона становить основу основ світового прогресу, в ній — майбут-

тя всього людства, його матеріальних статків і високої духовності, інтелектуальності. Д. Розенталь зазначає, що «характерною рисою стилю наукових праць є їх насиченість термінами. У середньому термінологічна лексика звичайно складає 15—25% всієї лексики, використаної в роботі».

Мета наукового мовлення полягає і в тому, щоб систематично і об'єктивно викласти певні наукові проблеми, питання. Основна увага звертається на логіку і точність викладу, від яких залежить рівень інтелектуальності наукових висловлювань. У науковому стилі, як і в офіційно-діловому, значною мірою реалізується інформативно-комунікативна функція мови. У науковому мовленні виявляються найбільш ціннісні пізнавальні надбання людства в кожній сфері його діяльності. З плином часу техніка наукової діяльності змінюється, розгортається і вдосконалюється.

У семантично й синтаксично найтипівіших і складних наукових підстилях, жанрах (особливо в академічному і науково-технічному) наукове мислення позначене книжністю висловлюваного. Це виявляється в будові простих (часто ускладнених однорідністю чи відокремленістю певних членів речення) і складних, словесно розгалужених речень. Широко представлені в ньому й пасивні звороти, дієслова у формах теперішнього часу (їх зазвичай утричі більше, ніж дієслівних форм минулого часу), іменники з абстрактним значенням, які суттєво наповнюють наукове мислення й мовлення поняттями, що мають об'єктивно витлумачуватись, роз'яснюватись. Цим забезпечується зрозумілість висловлюваного в науковому тексті — одна з найголовніших стилістичних вимог до семантично й структурно найрізноманітнішого наукового висловлювання.

Художній стиль мови і мовлення

Художній стиль, як і всі інші мовні стилі, одночасно є і стилем мови (певним комплексом своєрідних стилетвірних засобів — тропеїчно, передусім метафорично, вживаних слів, синонімів, омонімів та ін.), і стилем мовлення, тобто писемним і усним використанням усіх стилетвірних засобів художнього стилю як особливої мовної комунікативної підсистеми.

Художньо-літературний стиль називають ще *белетристичним* (франц. belles lettres — красне письменство). Ця назва стосується переважно прози, яка сповнена гостросюжетності, перипетій (несподіваних подій), інтриг і под.

Художній (літературно-художній чи художньо-літературний) стиль здебільшого писемний за своєю формою, він представлений в усіх жанрах художньої літератури — романи, повісті, оповідання, поезії, драматичних творах тощо. Художнє мовлення реалізується і в усній формі. Літературно-художні тексти звучать по радіо, телебаченню, під час концертів тощо.

Широко й неоднозначно термін «стиль» використовується і в літературознавстві, означаючи:

— сукупність стилетвірних мовно-художніх засобів, характерних для творів певної літературної течії, напрямку (сентименталізму, класицизму та ін.), кожен з яких об'єднує митців за спорідненістю тематики і певною однотипністю мовно-художнього відтворення;

— стиль художніх творів окремого письменника (його індивідуальну манеру художнього письма);

— стиль окремих творів письменника (наприклад, «Прапорonoсці», «Собор», «Твоя зоря» О. Гончара).

Отже, стиль у теорії і практиці художньої літератури — це завжди сукупність особливих зображувально-виражальних засобів, характерних для деяких письменників чи одного письменника, твори яких (якого) позначені більшою чи меншою індивідуальністю, оригінальністю. Цим завжди відображається світобачення й світовідчуття письменника (прозаїка, поета, драматурга), неповторність, особистісність його художньо-творчої манери, образність його мислення, своєрідність тематики й проблематики художнього тексту, його сюжетність, фабульність, композиція, система образів чи й одного образу (особливо в поезії).

Типовими стилетвірними особливостями художнього стилю є певні особливі прикмети — лексичні, фразеологічні і граматичні.

Лексичні, фразеологічні особливості. Це все багатство, розмаїтість лексики — неемоційної й емоційної, навіть і просторічної, діалектної, бо твори художньої літератури тематично безмежні. У художній літературі широко використовуються слова і словосполучення з тропейчним (грец. tropos — зворот), тобто пе-

реносним, образним значенням (метафори, метонімії, синекдохи, епітети, літоти, алегорії, гіперболи, порівняння та ін.), якими актуалізується, індивідуалізується, а водночас і типово забарвлюється художній текст. Цим, зокрема, досягається вторинне осмислення зображуваних у художньому тексті подій, явищ. Наприклад, у реченні з художнього тексту *Неначе цвяшок, в серце вбитий, Оту Марію я ношу* (Т. Шевченко) порівняння утворене двома метафорами, розгорнуте ніби зовсім побутовою частиною фрази, але і в ній проступає метафора, переносність. Набагато частіше, ніж в інших стилях, у художніх текстах вживаються фразеологізми, особливо ідіоми, прислів'я й приказки, «крилаті» вислови. Мову художньої літератури суттєво характеризує розгалужена синоніміка, омоніми, пароніми, антоніми, архаїзми, історизми, емоційно забарвлені слова (переважно із суфіксами об'єктивної, а водночас і суб'єктивної оцінки — із значенням голубливості, пестливості, зневажливості, згрубілості), напр.: *чорний* — *чорненький* — *чорнесенький* — *чорнісінький*. Будь-яка лексична одиниця (літературно-нормативне чи діалектне слово, зворот, словосполучення, неологізм, арготизм, архаїзм, екзотичне чи вульгарне слово, слова чи вирази іншомовного походження, скорочення слів і найбільш незвична його видозміна) може увійти до складу певних художніх текстів.

Граматичні (морфологічні й синтаксичні) особливості. Художній стиль мови й мовлення є безмежним і за граматичною формою:

— будь-яке слово, словосполучення і речення в текстах художнього стилю може набувати найрізноманітнішої видозміни;

— синтаксична варіативність у побудові речень майже не підлягає регламентації, не обмежується строгими нормами, правилами;

— простежується тенденція до вживання менш громіздких, ускладнених фраз (на відміну від наукового стилю);

— використовуються речення різної модальності та інтонаційного забарвлення: розповідні, питальні, спонукальні, окличні;

— часто допускаються пропуски слів, незакінчені, обірвані конструкції, слова-речення різного типу тощо;

— використовуються елементи всіх інших стилів;

— наявні цитати з промов, зразки заяв, інструкцій, протоколів тощо.

Мовностильова самобутність художнього стилю простежується в художніх текстах.

I. *Над чорною землею прокинувся світ. Не ясним, сонячним оком глянув він на неї після похмурої дощової ночі, а повіяв туманом, дихнув важкою парою. Закурилася земля, задиміла; пішов дощ, дрібний та тихий, мов крізь сито засіяв; стрепенулися темні ліси і, розправляючись, підставляли своє загоріле листя під дрібні дощові краплі; зраділа зелена трава і підняла свої гострі листочки вгору (Панас Мирний).*

Цей уривок засвідчує, що найхарактернішими ознаками художнього стилю є вживання метафор, епітетів, інших тропів, синонімів, неоднотипних синтаксичних конструкцій. Про світ, ліси, траву, дощ, землю мовиться як про живі істоти: *світ прокинувся, ліси стрепенулися, трава зраділа, пішов дощ, закурилася земля, задиміла, сонячним оком, похмурої ночі і т. д.*

II. *Я маю жаль до неба, бо хмари, що проходять по ньому, не лишають там жодного сліду: воно знов стає ясним й блакитним.*

Жаль маю до землі, бо тіні, що вкривають її, пересунуться на інше місце, і, де було тьмяно і сумно, знов ляже золото сонця.

З жалем дивлюсь на воду: мов дзеркало, одбиває вона красу світа, і коли невдоволена навіть, — ламле всі лінії й фарби і творить своє.

І маю жаль я до осінньої рослини: кожна брунька ховає в собі надію життя і дасть нові пагони.

Тоді як я...

Тоді як попіл надій моїх нерухомою хмарою завис наді мною, тоді як сонце щастя не зжене з душі тіней, як дзеркало душі моєї померкло, потьмарилось, не одбива нічого, тоді як те, що облетіло і стало голим, не розів'ється знову.

І чом не живу я, вища істота, як те мертве небо, як нежива земля, як вода, як рослина?

Спитати?

— Не хочу... Втомився... (М. Коцюбинський).

У цьому уривку переважає загальноновживана розмовно-побутова лексика. Найвні в тексті метафори, епітети — звичайні і в той же час незвичні: *маю жаль до неба (до землі, до осінньої рослини), небо ясне, блакитне; краса світу, брунька ховає в собі надію життя, попіл надій, нерухома хмара, сонце щастя, дзерка-*

ло душі, нежива земля і под. Уривок художньо особливий: це поетична проза. У ньому все напрочуд просте і водночас словесно, розумово й почуттєво ідеальне, вражаюче. Цей текст — винятково досконалий мовно-художній витвір письменника. Уривок хвилює, захоплює, зачаровує словом і думкою, наснажує бажанням творити.

*Рідна мати моя, ти ночей недоспала
І водила мене у поля край села,
І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала
І рушник вишиваний на щастя дала... (А. Малишко).*

Усі ці художні уривки позначені певними спільними ознаками: звичною лексикою (третій — поетично-пісенний, римований), простою структурою речень, індивідуальною неповторністю, своєрідним віршованим розміром, тональністю, довершеністю, досконалістю, словесною зрілістю, красою звучання.

Художній стиль мовлення відрізняється від усіх інших стилів своєю особливою емоційністю, тематичним обширом, багатством і розмаїттям мовних засобів, якими витворюється його мовленнєва самобутність.

Художньо-образне відтворення навколишнього життя і людини в ньому не повинно бути менш точним чи менш імовірним, ніж нехудожнє, необразне (наприклад, наукове). Відмінність між ними полягає у своєрідних способах і засобах зображення (наприклад, науковець викладає факти, як правило, в прямих вимірах, а письменник — у словесно-художніх образах, сповнених не тільки змісту, а й виразної почуттєвості, експресії, емоційності). У художньому творі теж потрібна точність. Без неї не створити типізованого і водночас індивідуального образу, пейзажних картин тощо. Художня, зображувальна, мистецька точність у доборі й використанні метафор, епітетів, синекдох, синонімів тощо — це вияв справді художнього мислення і його художньо-мовленнєвого втілення, відтворення.

Мовна своєрідність художнього стилю найповніше виявляється в мові поезії. Поезія завжди посідала виняткове місце в словесно-художній творчості народу. Поетичне мовлення здебільшого мелодійне, афористичне, ідейно й тематично визначене, на когось або на щось зорієнтоване, етичне й естетичне, ліричне, здебільшого інтимне, водночас соціально вагоме, легко сприймува-

не, воно налаштовує мовця на прилучення до красивого й досконалого в житті.

У художньому стилі можуть бути використані будь-яке слово, мовний вираз, здатні стати матеріалом для створення художнього образу, пейзажного малюнку тощо. Однак письменник повинен уникати постійних стилістичних фігур, художнього стандарту. Митець завжди має в своєму мовно-художньому арсеналі певною мірою неповторні засоби, напр.: *На подвір'ї, пориваючись угору, непокоївся стіжок соломи; розсипати сміх по всьому подвір'ю; Назбирує сміх на товсті губи; По щелепах потекла посмішка* (М. Стельмах). У художніх творах наявні різні засоби і форми літературної мови — від офіційно-ділових мовних форм, виразів до просторіччя, жаргонізмів і діалектизмів. Водночас нестилістично, отож і нехудожньо, надміру наповнювати ними власне художній текст. Мова художньої літератури певною мірою різностильова, хоча й має відносну своєрідну замкненість, стабільність.

Недопустимою в художньому, як і в кожному іншому, стилі є нестилістичність, тобто функціонально невмотивована заміна одних слів чи граматичних форм іншими. У творах кожного з жанрів відчутна інтуїція, індивідуальна проникливість письменника у добір найбільш вдалих мовних засобів, варіантних форм художньої оповіді, а найчастіше — в знаходженні таких мовних одиниць, які несуть у собі не тільки смислову значеннєвість, а й не менш потрібну для художнього мислення емоційність, експресивність, виразність.

Створюючи писемний художній текст, письменник своєрідно проектує його інтонаційний малюнок, формує синтаксичну структуру кожної художньої фрази з орієнтацією на те, як вимовить її читач і як сприйме слухач. Без такого ритміко-інтонаційного оформлення художнього тексту не сприймалися б в усій своїй красі картинки природи, позитивна ритміка праці, а також такий стан людини, за якого непривітність, тужливість на душі поступається місцем радощам, бажанням за найскладніших життєвих ситуацій усе ж прямувати до них, сповнюватись і жити ними.

Кожен письменник повинен дбати про змістову приrodnість, актуальність, художньо-мовленнєву досконалість, різноманітність твору, тобто про всі його позитивні матеріальні складники.

Публіцистичний стиль мови і мовлення

Лінгвістично і в той час вичерпно осмислити публіцистичний стиль мови і мовлення не просто, бо лексично й граматично він неоднорідний. Цей стиль різножанровий, через що й розлогий стилістично, і водночас за багатьма визначальними ознаками помітно індивідуальний. Мовлення у виявах публіцистичного стилю — це мовлення засобів масової інформації: радіо, телебачення, преси тощо.

Публіцистичний стиль представлений багатьма підстилями (жанрами), кожен з яких внутрішньо неоднорідний, мовленнєво своєрідний. Наприклад, мовне оформлення передової газетної статті багато в чому не збігається з тим, що становить мовленнєву сутність ювілейної промови чи мітингового виступу або ж звичайного допису-інформації до газети чи репортажу, звіту, інтерв'ю, фейлетону, есе, повідомлення, реклами тощо.

У мові немає таких слів, словосполучень, структур речення, яких не можна було б використати залежно від комунікативної потреби в публіцистичному стилі, тому публіцистичне мовлення вважається всеосяжним.

Публіцистичне мовлення найповніше, найкомпактніше й найпоказовіше реалізується в писемній формі — у газетах, в іншій суспільно-політичній літературі. Менш повно воно виявляється в усній формі. В обох формах публіцистики спільного значно більше, ніж особливого, індивідуального. Їм притаманна трафаретність висловлювання, тобто вживання специфічно-стилетвірних слів, словосполучень і речень найрізноманітнішої будови. Обидві форми публіцистичного стилю (писемна й усна) мають своєю метою висвітлення актуальних суспільно-політичних та інших проблем сучасності. Справжній творець публіцистичного слова прагне досягти мовленнєво-стилістичної майстерності, щоб постійно висловлюватись у засобах масової інформації найбільш логічно, образно, емоційно.

Терміни «журналіст» і «публіцист», «журналістика» і «публіцистика» близькі за значенням і вживаються як синонімічні. Щоправда, термін «журналістика» певною мірою семантично ширший, він охоплює більше понять і професійно-практичних дій, вживається, зокрема, в таких сполученнях слів, як *інститут журналістики, студенти-журналісти, викладачі журналістики* (а не *публіцистики*), *професія журналіста* (а не

публіциста). Найявні й інші менш важливі розмежування цих понять-термінів.

Однією з центральних мовних проблем і об'єктом аналізу журналістики (й публіцистики) є виявлення комплексу власне мовних явищ, які становлять основний зміст публіцистичного стилю. Як і всі інші стилі, публіцистичний стиль позначений своєрідними стилетвірними особливостями.

Лексичні, фразеологічні особливості. У цьому стилі широко використовується суспільно-політична, економічна, юридична, культурно-освітня лексика, в певних межах — і філософська, технічна, сільськогосподарська тощо. Добір кожної з груп лексики визначається тематикою публіцистичного висловлювання. Наприклад, газетний жанр подекуди характеризує пишномовність вислову, навіть патетичність, піднесеність, запал, ентузіазм, схвильованість та ін. Журналісти у багатьох мовленневих ситуаціях уникають буденних, емоційно нейтральних слів і словосполучень, вдаючись до лексем, які виражають почуттєвість, експресію: замість *хлібороби* вживають *творці високих врожайів*, замість *селяни* — *трудівники полів* і под. Простежується помірковане використання слів іншомовного походження: *геноцид*, *ксенофобія*, *консенсус*, *реципієнт*, *статус*, *статут*, *диференціація* та ін. Залежно від жанрової належності газетного і, ширше, публіцистичного тексту використовуються слова й словосполучення в тропеїчному, переважно метафоричному, значенні, чим вагомо посилюється образність написаного. Також і фразеологізми у публіцистичному мовленні в його різних жанрах вживаються неоднаково: найбільше їх у жанрах, споріднених із художніми текстами (нариси, оповідання, байки, есе, меншою мірою — фейлетони, гуморески, епіграми тощо);

Граматичні, переважно синтаксичні, особливості. У більшості жанрів публіцистики вживаються слова з найрізноманітнішими словотвірними афіксами — префіксами й суфіксами: *безаварійний*, *безапеляційний*, *безатомний*, *безбарвний*, *безберезний*, *безбілетний*, *безбожний*, *безболісний*, *безбоязний*, *безверхий*, *безвигідний*, *безвїзний*, *безвинний*, *безвиразний*, *безвихідний*, *безвідлучний*, *безвідмовний* та ін. Зафіксовано приблизно 350 іменникових суфіксів, понад 50 прикметникових, майже 20 дієслівних, 10 дієприкметникових: *нога* — *ніжка*, *ніженька*, *ножище*; *ліс* — *лісис-*

тість, лісівник, лісівництво, лісівницький, лісівничий, лісковий, лісний, лісник, лісників, лісниківна, лісникувати, лісництво, лісниця, лісничий, лісничиха, лісничівка, лісовий, лісовик, лісовиків, лісовичка, лісовище, лісисько, лісище та ін. У публіцистичному мовленні використовуються всі паралельні форми того самого слова: *синові й сину, журналістові й журналісту, Степанові й Степану* (хоча природною є форма з *-ові, -еві, -єві*); *червоний — червоніший і більш червоний, найчервоніший і найбільш червоний* (форми *більш червоніший, самий червоний* — ненормативні). Незмірно розгалуженою є структура речень. Нелітературно сконструйовані форми речень будь-якої структури, крім поодиноких, стилістично вмотивованих, випадків, практично не допускаються.

Писемне й усне публіцистичне мовлення зорієнтоване на передавання масової інформації, тому за ним закріпилось синонімічне найменування *мовлення за собою масової інформації* (мовлення ЗМІ). Цей термін означає те саме (чи майже те саме), що й терміни «мова журналістики» і «мова публіцистики». Термін «мова преси» охоплює все надруковане чи написане від руки в межах публіцистичного стилю. Терміни «мова телебачення» і «мова радіо» позначають суттєво інші жанрові різновиди публіцистичного стилю, — ті, що використовуються в засобах масової інформації. Тексти, які звучать по телебаченню і радіо, зазвичай готують наперед. Значно рідше мовлення телебачення і радіо буває спонтанним, тобто непередбаченим (прямі діалоги або монологічні виступи дикторів, запрошених осіб тощо).

Публіцистичне мовлення в обох формах (писемній і усній) і в усіх жанрах характеризується такою визначальною функціональною ознакою, як *інформативність* — насиченість сказаного комунікативно доцільним змістом. Це розповіді про умови й факти матеріального й духовного життя народу, оповіді про все нове й важливе в суспільному та родинному житті.

Багатогранність суспільного життя зумовлює розвиток публіцистики, журналістики, їх теоретичне й практичне збагачення, висвітлення в засобах масової інформації усього суттєвого, важливого і актуального для всіх чи більшості реципієнтів незалежно від їхньої професії, віку, статі та ін.

Всесвітня, зокрема й українська, публіцистика в наш час — це дуже розгалужена система літературно-мовної творчості багатьох журналістів.

Стилетвірні засоби публіцистики в її писемній формі найповніше представлені в своєрідних особливостях мовлення газет і журналів переважно суспільно-політичного змісту. *Газети* — це періодичні, переважно щоденні, друковані на великих аркушах паперу видання, які містять різноманітні матеріали про поточні події суспільно-політичного, культурного та економічного життя. Словотвірне поле слова «газета» досить широке: *газетка, газетний, газетник, газетниця, газетяр, газетярка, газетярство, газетярський. Журнал* — періодичне друковане видання у вигляді книги або зошита для систематичних записів про що-небудь; книги для обліку відвідувань та успішності учнів.

Публіцистичне мовлення різноаспектне, багатожанрове. В ньому вже сформувались такі найважливіші жанри, різновиди публікацій:

— *статті*. Це різні за обсягом і тематичною зорієнтованістю публікації, переважно з найбільш актуальних проблем життя;

— *замітки*. Так називають стислі журналістські повідомлення про щоденні, важливі майже для всіх (*Що саме відбулося? Де? Коли?* і под.) новини. Вони належать до найдавнішого й найпоширенішого публіцистичного жанру;

— *звіти*. У них досить повно розповідається про певну подію (події), про позитивне й негативне в одній із сфер життя, пропонуються способи поліпшення стану справ (звіти державних установ, партійних і профспілкових організацій, конференцій, симпозіумів, семінарів, виробничих зібрань, нарад та ін.);

— *інтерв'ю*. Підготовлювана (підготовлена) до друку розмова, дискусія журналістів з політичним, громадським чи будь-яким іншим діячем, здебільшого з досить відомою особою, з певної соціально важливої професії, проблеми, події. Типова мовна форма інтерв'ю — діалогічна (питання — відповідь);

— *репортажі*. Без цього жанру не обходяться жодна газета, суспільно-політичний журнал чи радіо, телебачення. Репортажі містять оперативну, динамічну, точну, неоднакову за емоційністю інформацію про щось важливе в державі, світі;

— *кореспонденції*. Ці публікації інформують про що-небудь нове, виробничо й політично важливе в житті. У них популяризується передовий досвід або ж ідеться про певні суттєві недоліки, визначаються шляхи їх усунення;

— *рецензії*. Вони містять критичний аналіз, оцінку художнього, наукового та інших творів. Цей жанр поєднує в собі точність і логіку висловлювання, може ускладнюватись чи доповнюватись елементами художньої образності;

— *огляди*. В них дається оцінка певних фактів у деяких сферах життя (міжнародний огляд, економічний огляд, спортивний огляд, кіноогляд та ін.);

— *есе*. Це наукові, критичні та інші оповіді, які позначені вишуканістю форми;

— *листи*. Найчастіше так називають публіцистичні тексти, які містять повідомлення про що-небудь; ними мовці писемно спілкуються на відстані. Розрізняють такі види листів: відкритий лист, лист-послання, лист без адреси, звернення (державного діяча тощо), заява, привітання;

— *нариси*. У формах цього жанру на документальній основі узагальнено описуються важливі соціально-політичні події, центром яких є людина, її характер, поведінка. Для цього використовують деякі засоби художнього мовлення (тропи, особливо метафори, тощо). Нариси мають підвиди: нариси-замальовки, нариси портретні, проблемні, подорожні, пейзажні та ін.;

— *реклами*. Ними у формі плакатів, оголошень тощо популяризуються певні твори, видовища, послуги з метою привернути до них увагу слухачів або читачів;

— *сатиричні жанри*. Це переважно фейлетони, памфлети (гостровикривальні оповіді, в яких ідеться про найбільш суспільно негативні чи навіть небезпечні явища), байки (сатиричні чи гумористичні розповіді алегоричного змісту), гуморески, епіграми (ритмічно завершені частини сатиричного вірша або окремих віршів не більш як із 14 рядків), пародії (в них автор сатирично чи гумористично наслідує творчу манеру, мовлення інших осіб, навмисно перебільшуючи реальні якості того, хто став об'єктом пародіювання, яке здебільшого призводить до комізму), сатиричні афоризми (стислі, дотепні й зручні для запам'ятовування оповіді глибокого змісту);

До інших жанрів журналістики належать портретні зображення (фото), пейзажі, натюрморти (найчастіше — зображення дичини, риби, предметів побуту, квітів, фруктів тощо), фотозамітки (знімки з коментарем), фоторепортажі, фотонариси та ін.

Публіцистичне мовлення виразно своєрідне передсім своєю лексикою і синтаксичною будовою, що пояс-

нюється комунікативною зорієнтованістю публіцистичних текстів: у газетах, у громадсько-політичних журналах, у виступах по радіо і телебаченню вкрай важливо висловлюватись точно і образно, щоб якнайбільше впливати на читачів і слухачів (глядачів), на їхню розумову і почуттєву сфери, на мислення, свідомість. Висловлюватися публіцистично — писемно чи усно — означає торкатися здебільшого справ життєво важливих, не суто індивідуальних, а громадських, колективних і актуальних.

Конфесійний стиль мови і мовлення

Мовлення в межах конфесійного (лат. *confessio* — визнання, сповідь) стилю, або конфесійне мовлення, обслуговує культово-професійні потреби священнослужителів — дияконів, священників, єпископів, інших духовних осіб, а також (меншою мірою) парафіян, тих, хто вірить у Бога.

Розумово-мовленнєву основу конфесійного стилю становить Біблія (грец. *biblia* — книги) — найпоширеніша у всьому світі книга. В ній зібрано різні за часом написання, мовою і змістом твори. Християни та іудеї (частково) визнають Біблію книгою священною.

Найповнінше конфесійний стиль виявляється у богослужінні. Завдяки цьому його первісна форма — писемна — стала й усною. По-особливному і меншою мірою цей стиль реалізується в проповідях.

Стилетвірні особливості конфесійного стилю, як і всіх інших стилів, бувають лексичними і граматичними.

Лексичні особливості. Лексика конфесійного стилю тематично спеціальна, стандартна, децю незвична, особлива, чітко відмежована від лексики інших стилів. Це передусім такі стилістичні найменування:

— центральні, основоположні *Бог, Ісус (Ісус Христос), Дух Святий, Богородиця, Матір Божа, ангел, апостол, пророк;*

— назви служителів релігії: *патріарх, митрополит, єпископ, архієрей, архімандрит, протоієрей, піп, священник, дяк, диякон, монах, пастор, ксьондз, чернець, святий, священнослужитель, чудотворець, духовенство, триєдиний, чоловіколюбний, Богочоловік, праведник та ін.;*

— назви таїнств, елементів християнської обрядовості: *хрещення, миропомазання, покаяння (сповідь), причастя, вінчання, Різдво, Великдень, Пасха (Великдень), Трійця, Благовіщення, Покрова, Стрітення Господнє, Спас, або Преображення, Різдво Богородиці;*

— назви постів — *Різдвяний піст (Пилипівка), Петрівка, Спасівка;*

— назви різних конфесійних реалій, понять — *літургія, віктар, престол, храм, церква, ікона, молитва, кадило, гріх, піст, провидіння, триєдиний, абат, автокефалія, акафіст, алілуя, амінь, антихрист, архієрейський собор, благодать, благочинний, блюзнірство, Ватикан, відлучення, відспівування, вікарій, віротерпимість, Вульгата, гомілетика, декалог, дзвін церковний, душа, екзегетика, екстремізм релігійний, екуменічний рух, енцикліка, есхатологія, євангелічні церкви, ектенія, єпархія, єпитимія, єресь, жертвоприношення, ігумен, ієрей, інок, інтронізація, кадило, канонізація, каплиця, катехізис, католикос, клір, клірос, конклав та ін.*

— деякі поняття-назви неправославних релігій: *індульгенція, кірха, конгрегація, Аллах, костюл (костел), курія, маца, мечеть, нунцій, халіф, целібат, Ягве (Яхве, Єгова) і т. ін.*

Серед конфесійної лексики немало старослов'янізмів: *agneць, взивати, воздати, возсідати, ректи, сотворити, сотворення, уповати, упованіє та ін.*

Отже, для цього стилю характерним є: вживання «поважних» слів і висловів, за якими здавна закріпилося церковно-релігійне значення; велика кількість своєрідних абстрактних найменувань; широке використання у православ'ї церковнослов'янізмів і лексем, запозичених із Біблії, зокрема в її українському перекладі.

Граматичні (морфологічні, синтаксичні) особливості. Поширені серед них такі:

— переважання розповідних, до того ж стандартно-стійких, здебільшого синтаксично повних, простих і складних речень найрізноманітнішої будови: *як він наближався до сходу з гори Оливної, то весь натовп учнів, радіючи, почав гучним голосом Бога хвалити за всі чуда, що бачили...;*

— синтаксична схожість початкових структур, часто з тим самим службовим словом: *А як молитися, то...; А ти, коли молишся...; А як молитися...*

Мовлення конфесійного стилю урочисте, йому притаманні інверсія, велика сконцентрованість маркованих одиниць, висока і водночас своєрідна ритмомелодика, елементи прощальності тощо.

Цими та іншими, часто подібними, засобами в поєднанні із «священною» лексикою створюється поважність, навіть святковість вислову, напр.: *В церкві не було нікого: ні біля престолу, ні перед царськими воротами в храмі вірних, ні в темному притворі. Листки шувару хрумтіли сирі під ногами, й пахло млісною вогкістю боліт під теплий ранок. Реснтий Падаличка стріпнув гіллячки зі свого крилоса, обточив краще май при образі святої Варвари. Дияконськими дверми пройшов іконостас і вернувся знову до престолу здовж стіни, й тоді в сутінках, за вітарем, наткнувся лицем на босі ноги, цю гойднулися в'яло в повітрі. Відступив під стіну, протягнув перед собою руки й наляпав знову ноги. Були студени, ціпкі, й це був отець Зданович...* (Степан Тудор).

У мові культових творів багато тропів (епітетів, порівнянь, метафор, алегорій, символів, слів із переносним значенням тощо).

На таких розумово-почуттєвих засадах і сформувався своєрідний релігійно-християнський стиль писемного й усного висловлювання, сповненого певних ритуалів, усталених зразків на лексичному й синтаксичному рівнях мовлення.

У дорадянський час навіть вітання у буденні, а ще більше в святкові дні (крім святкових типу *Христос воскрес! — Воїстину воскрес!*) велось також і в релігійних, конфесійних формах: *Слава Ісусу! — Навіки слава!; З Божим днем Вас!; З Богом!* (під час прощання); *Мир дому сьому і всім живуцим у ньому* (казав священик, входячи до помешкання селян) та ін.

Суттєві ознаки конфесійного стилю в основному сформувалися за часів Київської Русі. Досить активно українське конфесійне мовлення розвивалось у XVI—XVII ст. Його використання в Україні майже повністю припинилось із заборорою викладання старою українською мовою в Києво-Могилянській академії (1753). З того часу (крім, частково, 1918—1928) і аж до проголошення незалежної української держави конфесійний стиль українською мовою майже не реалізовувався, отже, й не розвивався.

Нині в Україні конфесійна лексика набуває поширення. Збереглися й основні особливості класичного релігійного мовлення.

Епістолярний стиль мови і мовлення

Цей стиль суттєво й своєрідно відрізняється від усіх інших стилів. Епістолярне мовлення має тільки писемну форму вияву, хоча тексти цього стилю (*приватні листи, записки, щоденникові записи, мемуари* і под.) можуть бути прочитані і вголос. «Усна» форма епістолярного мовлення є тільки особливим відтворенням мовлення писемного. У мовленні в межах епістолярного стилю виокремлюють різні жанри. Найпоширеніший з-поміж них — це *приватні листи*. Слово «лист» — омонімне. Зазвичай *листом* називають писаний текст, призначений для повідомлення про що-небудь; це спілкування з кимось на відстані, писане звертання до особи або осіб. Друге омонімне значення слова «лист» (однозвучна лексема) — це орган повітряного живлення і газообміну рослин у вигляді тонкої, зазвичай зеленої пластинки. Синонімом до слова «лист» у значенні писемного звертання однієї особи до іншої може бути й слово *послання*. Напр.: «*Послання козаків до турецького султана*»; *Вона відповідала на численні послання Бальзака коротким листом* (Н. Рибак); *В часи Великої Вітчизняної війни вірші-послання були дуже популярні* (З журналу). Послання у формі листів у XVIII — на початку XIX ст. називали словом *епістола*. Нині цей термін як жанр літератури майже вийшов з ужитку.

Приватне листування має переважно побутовий характер. *Адресант* (автор листа) зазвичай розповідає (від першої особи) про певні події і своє ставлення до них, про свій життєвий досвід, інтереси, етичні переконання, естетичні смаки (свої і чужі) тощо. Важливо виявляти в листі небайдужість, писати зацікавлено, навіть позитивно інтригуюче, бо від змістовності й емоційності листа найчастіше залежить емоційність сприймання його *адресатом* (одержувачем). Беззмістовність, сухість приватного листа іноді теж викликає емоційність, але здебільшого негативну.

Зразком епістолярного стилю є приватний лист, напр.:

15 листопада 1839. Петербург.

Микито, рідний брате!

Минуло вже більш як півтора року, а я до тебе не написав ні півсловечка. Вибачай, голубе сизий, так трапилось. Скажу щирю правду...; я так собі думав — що ж,

що я напишу письмо, хіба їм буде легше? Твого лиха не возьму на себе, а свого тобі не оддам. Так що ж з тих писем? Папір збавлять та й годі. Воно, бач, і так і не так, а все-таки краще, коли получиш, прочитаєш хоч одне слово рідне. Серце ніби засміється, коли знаєш, що там діється. Так отаке-то, мій голубе, нудно мені стало, що я не знаю, що у вас робиться. Та й ти таки не без того, щоб не згадав свого брата Тараса, школяра, — бо вже дуже давно, як ми з тобою бачились, та що ж робити ма(є)ш, коли Бог не хоче, потерпим ще трохи, а там, коли живі та здорові будем, — то, може, і побачимось...
Добраніч.

Твій рідний брат.

Тарас Шевченко.

Ще, письмо, котре знайдеш у моєму письмі запечатане. Оддай Івану Станіславовичу Димовському і поклонись йому од мене та попроси, щоб він написав до мене що-небудь, та купи і пришліть, як я вам посилаю, оставайся здоров.

Не забудь же, зараз напиши письмо — та по-своєму.
1839, ноябр 15-дня, С. Петербург.

(Т. Шевченко. Повне збір. творів: У 6-ти т. — К.: 1964. — Т. 6. — С. 9—10).

Текст листа пройнятий тугою за рідним краєм, ніжністю до рідних, спогадами про минуле. Стиль викладу невимушений, природний. Емоційність розповіді досягається й добором мовних засобів: семантикою і структурою речень, їх оповідністю, насиченістю (скажу щирю правду; я так собі думаю; все-таки краще; Бог так хоче; живі та здорові будем і под.), народними звертаннями (рідний брате, голубе сизий, мій голубе). Деякі слова й форми слів (письмо, краще, знайдеш, будем та ін.) з погляду сучасного сприймання ненормативні, але лист написано в часи активного формування норм сучасної української літературної мови, коли такі слова були звичними.

Розглянутий лист Т. Шевченка є зразком *родино-побутового листування*. Існують також інші жанри (різновиди) листування, серед яких розрізняють листування інтимно-товариське і листування приватно-ділове. *Інтимно-товариське листування* найповніше виявляється в листах закоханих, найближчих і близьких родичів, друзів, колег, товари-

шів. Зміст такого листування — це зазвичай розповідь, обмін думками з питань, потреб, фактів, подій, які хвилюють або становлять певний інтерес для адресанта й адресата чи тільки для одного з них. Кожен такий лист позначений неповторністю, суто особистісним і своєрідним мовленням, стилем автора.

Листування приватно-ділове відрізняється від інтимно-товариського, однак адресується не офіційній особі, а особі, близькій адресантові за професією, за спільністю інтересів тощо. Приватно-діловий лист є загалом особистісним, але в ньому, крім індивідуального, наявне громадське. На такий лист не передбачається накладання резолюції адміністративної особи.

Прикладом приватно-ділового листа є лист українського вченого Агатангела Кримського (1871—1942):

13.II.1894 р.

До І. Франка.

Перш усього пам'ятайте, що я Вас дуже люблю, а через те зробити Вам якусь послугу — мені самому любо. Отож давайте мені скільки хочете поручень, — я їх охоче сповнятиму, аби міг. Іноді справді я не можу швидко справуватись, бо живу на кондиції, не в городі, а під городом, — тим-то я й спізняюсь. Але чи раніше, чи пізніше, я все робитиму, що Вам треба буде (...)

Фотографію свою охоче шлю й дуже-дуже радий одержати Вашу.

Бувайте здорові!

Щиро Ваш люблячий

А. Кримський

(А. Ю. Кримський. Твори: В 5-ти т. — К., 1973. — Т. 5. — Кн. 1. — С. 138).

Висловлене в тексті листа почуття, суто особистісне (*Я Вас дуже люблю*) пов'язане з певними справами, йдеться про домовленість допомагати один одному.

Лист доповнено двома завершувальними дописками — ніби прощальними формами, які різні за обсягом і сповнені окремого змісту. Потреба в них з'явилась уже після написання листа. Для цього вживається спеціальне позначення *P.S.* (лат. *post scriptum* — букв. після написаного). Дописок може бути дві і більше. Наприклад, процитований вище лист А. Кримського до українсько-

го письменника Івана Франка (1856—1916) має таке завершення:

P.S. Коли в Вас є не дуже давно друковані які-небудь етнографічні праці на польській мові або другій (не пізніше од 1892 р.), то повідомте мене: я тепер веду в «Етнографическом обозрении», в відділі рецензій, галицький і восточний огляд, — то й написав би рецензію.

P.S. Чи не знаєте, що таке з «Зорею»? Здається, цензура її заборонила.

Питання про епістолярний стиль як стиль окремих і протиставний іншим стилям певною мірою дискусійне. Не всі лінгвісти-стилісти (стилістологи) беззастережно послуговуються цим терміном. Наприклад, на думку Д. Розенталя, «не може в наш час претендувати на самостійне існування і так званий епістолярний стиль, жанри якого пов'язані або з розмовним мовленням (приватний лист побутового змісту), або з мовленням офіційним (офіційне листування між установами) чи публіцистичним (відкритий лист до редакції) і т. д.». Варто, однак, зауважити, що «офіційне листування між установами» — це не мемуарний жанр епістолярного стилю, бо *мемуарами* прийнято називати написане у формі спогадів про події минулого, в яких автор брав участь — як очевидець, свідок чи безпосередній учасник.

У мовознавстві немає єдиного погляду щодо терміна «епістолярний стиль». Не виокремлюють епістолярного стилю сучасні українські мовознавці І. Чередниченко, О. Пономарів, М. Пентилюк та ін. Деякі науковці (О. Булах та ін.) вважають за доцільне вести мову про епістолярний жанр (а не про стиль), оскільки для стилю начебто не вистачає виразних диференційних (розрізнявальних) ознак. Насправді таких специфічних стилетвірних особливостей, ознак достатньо для того, щоб вважати епістолярний стиль мови й мовлення окремим стилем.

Лексичні, граматичні й орфографічні особливості. Епістолярному стилю мови (й мовлення), який найвиразніше виявляється в приватному листуванні (родинно-побутовому, інтимно-товариському й приватно-діловому), властиві переважно такі розрізнявальні й визначальні ознаки:

а) зверху зліва вказують дату написання листа, напр.: 3.01.2001 (усталеної форми немає); на початку чи в кінці листа інколи зазначають місце його написання; завершують лист підписом (на розсуд автора);

б) лист починають звертанням до адресата, яке може бути офіційним, напівофіційним, дружнім тощо. Характер його залежить від стосунків між тим, хто пише листа, і тим, кому лист адресується. Найбільш звичними є такі звертання: *друзе, друже мій, брате, братику, матусю, матінко рідненька, тату, любий друже, добродію мій, пані* та ін. Звертання пишуть з великої літери, після них ставлять знак оклику. *Звертання* найчастіше виражаються власною (*Іване, Марійко*) або загальною (*синочку, сестричко, кохана*) назвою. Дуже часто звертання може поширюватись пояснювальним словом (іменником, прикметником чи дієсловом), яке вказує на ставлення адресанта до адресата (*Милий друже!, Здорова(і) була(и), матусю!, Найдорожча моя!* та ін.). Листа починають також словами, що вказують на час написання листа (*Добридень!, Добрий день!, Доброго вечора Вам!*). Форма прощання в листі теж залежить від взаємин його автора з адресатом (*До побачення, Прощай, Привіт, Пиши, Цілую, Кохаю, Чекаю, До зустрічі, До скорої зустрічі* та ін.). Після цих слів ставлять знак оклику або крапку. У доборі лексики, у вживанні великої чи малої літери, розділових знаків тощо виявляється особистість автора. Має значення також те, коли, кому, з якою метою пишеться приватний лист;

в) займенники *ти, ви* у звертаннях до однієї особи пишуть з великої літери, засвідчуючи цим власну вихованість, одну з ознак індивідуальної мовленнєвої культури;

г) щоб спонукати адресата до певної дії, поведінки, використовують відповідні слова і словосполучення: *скажи, зроби це, напиши мені, спитай його, шлю вітання, надсилай листа, листа одержав, кланяйся нашим, цілую (Тебе, Вас)* та ін.;

г) усі назви адресата можуть повторюватись, ускладнюватись афіксами (особливо суфіксами), набуваючи певної позитивної чи негативної оцінки (здрібніло-пестливої, голубливої, прихильної чи, навпаки, зневажливої, осудливої тощо): *батечку, таточку, сестричко, дідуся, голубонько, серденько, любий, кохана, рідненький, дороженький, дорогесенький; бабице, дідугане; зраднику, боговідступнику, непатріоте* і под.;

д) синтаксис листа залежить від індивідуальності його автора. Наприклад, листи Т. Шевченка насичені поетичними висловами, рядками віршів, народних пісень, простотою фрази, її народними ознаками. У листах Лесі Українки простежується тональність, ліризм, семантична прозорість і зрозумілість тексту. Легка іронія чи жарт додають щирості, але не принижують гідності іншої особи. Форма викладу тексту, побудова речень залежать і від того, кому адресовано лист.

Створюючи тексти епістолярного стилю, мовці послугуються всенародною мовою, використовують *епістоляризми* — особливі слова і сполучення слів, синтаксичні конструкції, які й репрезентують неповторну мовленнєву індивідуальність цього стилю. Мова з епістолярними ознаками обслуговує специфічне заочно-писемне спілкування однієї особи з іншою (іншими) в найрізноманітніших сферах життя — виробничій, професійній, а найбільше — в побутовій, щоденній, ситуативній.

Епістолярне мовлення в своєму типовому вияві — монологічне, проте природними елементами епістолярного тексту можуть стати і діалоги, почуті або прочитані автором, а потім відтворені в листі.

Отже, епістолярне мовлення, як і розмовно-побутове, наукове тощо, неоднорідне за своїм змістом і граматичною будовою (бо завжди має неповторного творця), зорієнтоване на виконання суто індивідуальної комунікативно-стилістичної функції.

Стилістика експресивних різновидів мовлення

Мовлення людини — одна з визначальних складових її Я, тому природним є те, що кожен мовець намагається (свідомо чи інтуїтивно) висловлюватися стилістично — правильно і точно, образно, етично й естетично. Однак за багатьох життєво-мовленнєвих ситуацій мовлення буває спонтанним, наперед не продуманим, а тому й недосконалим.

Мовлення в межах кожного стилю літературної мови супроводжується певною експресією (лат. *expressio* — вираження). *Експресивними* є виражальні засоби мови, наділені почуттєвістю, емоційністю. Вони надають висловлюванню певного колориту, тональності. У мислено-почуттєвій сфері мовця виявляється його ставлення

до адресата мовлення. Залежно від мети і життєвої ситуації мовлення буває емоційно нейтральним або урочистим, офіційним, фамільярним, інтимно-ласкавим, гумористичним (жартівливим), сатиричним (в'їдливим, уципливим, дошкульним) або й саркастичним, тобто вкрай злобливим, глузливим, глумливим тощо.

Почуттєво (емоційно) нейтральне мовлення. Це найзвичніший (звичайний) різновид мовлення. За стильовими ознаками таким є переважно мовлення розмовно-побутове, яке реалізується здебільшого за щоденних невимушених домашніх умов. Учасники розмови розуміють один одного з півслова чи напівнятку. Таке мовлення обмежено супроводжується жестами, мімічними рухами тощо.

Урочистий різновид мовлення. Його мета — передати велич подій, осіб, викликати до них глибокі позитивні почуття. Урочистість зумовлюється позитивним у житті, яке усвідомлюється колективно або індивідуально. Приклади урочистого мовлення (про важливі події в житті країни, героїчні чи видатні подвиги, вчинки осіб) трапляються в публіцистичному стилі, а також у наукових, художньо-літературних текстах тощо. Урочистістю є інформація в газетах, по радіо чи телебаченню про присвоєння певним видатним особам державної нагороди і почесного звання «Герой України», про прийняття Верховною Радою Конституції України, схвалення нею державного бюджету на наступний рік та ін.

Офіційний різновид мовлення. Таке мовлення стримане, ділове, притаманне переважно писемній формі офіційно-ділового стилю. Зразком цього мовлення є текст Конституції України: *Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову...* Офіційністю може характеризуватись й усне ділове мовлення (розмови в державних установах, виступи на зборах, нарадах, засіданнях; виступи-монолози, як і діалоги, під час ведення судових процесів тощо). Офіційність притаманна і розмовно-побутовому мовленню (стримані, поважні, з підкресленою шанобливістю і чемністю розмови). Певні офіційні реалії життя відображені в творах художньої літератури (висловлювання співрозмовників в установах, під час проведення державних і громадських заходів і под.). Під час офіційного мовлення простежуються такі його особливості:

— учасники розмови звертаються один до одного на ім'я і по батькові, вдаються до слів *пане, пані, добродію, товаришу*, називають прізвище співрозмовника, широко використовують займенники *ви, ми*;

— майже не вживаються слова із значенням суб'єктивної оцінки — пестливості, згрубілості, виразної зневажливості;

— переважають розгорнуті розповідні речення;

— вся оповідь здебільшого розважлива, логічно змістовна, доказова, бо мовець намагається у чомусь переконати співрозмовників, зробити їх своїми однодумцями тощо.

Фамільярний різновид мовлення. Він здебільшого виявляється у розмовно-побутовому стилі, а також у певних текстах художнього стилю. Той, хто говорить або пише, висловлюється більш чи менш розв'язно, безцеремонно, по-панібратському. Певною мірою перебільшується власне Я, применшується гідність інших. Особливості фамільярного мовлення створюються:

— використанням слів і словосполучень дещо зниженого чи навмисне підвищеного звучання;

— вживанням речень різної будови, часто типових для мовця, що ніби звеличують співрозмовника, а насправді принижують його;

— помітно вільним інтонуванням фрази, супровідним жестом, мімікою.

Це мовлення між нерівними за певною ознакою особами (наприклад, начальником і підлеглим), тому воно буває принизливим для одного із співрозмовників.

Інтимно-ласкавий різновид мовлення. Таке мовлення здебільшого трапляється в художньому і розмовно-побутовому стилях мови. Інтимно-ласкаві тексти наповнені позитивними почуттями з відтінком інтимності. Інтимно-ласкаве забарвлення висловлюваного досягається широким вживанням емоційної лексики, особливо епітетів, слів із суфіксами пестливості, голубливості, здрібнілості, а також переважанням речень нескладної будови, зазвичай побутового змісту, які наповнені почуттєвістю, емоційністю. Мовлення втілюється в доброзичливих, прихильних інтонаціях. Прикладом цього різновиду мовлення є епізод із «*Fata morgana*» українського письменника Михайла Коцюбинського (1864—1913): спершу Андрій Волик, будучи

вкрай розбурханим Маланкою, злісно кидає їй: *Тричі тьху на твою землю!.. Вона [Маланка] стояла біла, як біль, справді налякана. І — враз: Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оце-те, виплекане, немов вилізане матір'ю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осміхнулись, голуб перед образами крутнув на нитці і козаки з червоного паперу, поліплені на стінах, узялися в боки. Цей різновид мовлення в художніх творах сприяє глибшому розкриттю характеру персонажів, їхньої розумово-почуттєвої налаштованості, зумовленої певними реаліями життя.*

Гумористичний (жартівливий) різновид мовлення. Жартівливий колорит вислову найчастіше простежується у розмовно-побутовому, художньому мовленні, рідше — в публіцистичному і науковому стилях. Характерний цей різновид мовлення і для приватного листування. Гумористичний колорит створюється багатьма мовними засобами, серед яких переважають такі:

- контрастно-комічні порівняння чи зіставлення певних фактів, ознак;
- невідповідність висновку тому змістові, з якого висновок природно мав би випливати;
- перебільшення реальних властивостей, якостей людей, тварин, предметів;
- вживання слів у значенні, яке не відповідає конкретній ситуації, тощо.

Жартівливе мовлення супроводжується нотками доброзичливої іронії. Синтаксис цього підстилю найрізноманітніший, помітно індивідуальний. Іноді гумор сповнений глибокого, навіть трагедійного змісту, напр.:

Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву як завжди по службі Божій. Значить, вона лаятиме його сьогодні не так, як в будень, а з солодкою усмішкою і ніжними словами. Поглядаючи скося на щільно стулені жінчині уста, він з побільшеною жвавістю скинув з себе свиту і розсівся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господар у своїй хаті! Проте Андрій плекав таємну надію, що все минеться якимось і жінка не зачепить.

Та саме в той мент, здіймаючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком.

— *Нанявся?*

«О! таки починається!» — подумав він, але удав невинного.

— Чи нанявся в економії, питаю?

«Ач, невірна баба: і знає, що не був я там, а питає» (М. Коцюбинський).

Горе і сміх у цьому уривку, доброзичливе й глузливе, трагічне майстерно, високохудожньо зображено в комічних обрисах.

Сатиричний різновид мовлення. Мета такого мовлення — викликати негативне ставлення до того, про кого (про що) йдеться, затаврувати, розвінчати, різко засудити певних осіб (особу), їхні вчинки, якісь події, явища в житті. Такого забарвлення можуть набувати уривки різних стилів мови, особливо прилюдні виступи на політичні теми, тексти художніх творів, полемічні наукові дискусії і розмовно-побутові, але гостро-іронічні вислови.

У сатиричному мовленні широко вживаються слова і словосполучення, якими виражається зневага до потворних вчинків. Для цього використовуються глузливі епітети, порівняння тощо. Своєрідною є й будова речень, яка розрахована на відповідну інтонацію. Це ілюструє такий приклад:

Давайте чесно. Дурні у нас є? Свої. Рідні. Доморощені.

А брехуни?

А злодюги?

То чого ж ми з вами такі делікатні?

Чому злодія несміливо називаємо несуном?

Брехуна — обіцяльником?

Ледацюгу — інертним?

А дурня навіть не знаємо, як назвати. Боїмося образити. Ущемити його амбіції, наче він у нас в золотому фонді рахується. Ніби занесений у Червону книгу. Чи, як пам'ятник старовини, охороняється законом...

А може, принципово? Правду? Гостру. Гірку. Запакувати. Написати: «Дурень! Не кантувати!» І опустити. Одразу ж на той щабель, що він заслужив. І дати йому тільки те, що він заробив.

Різно?

Зате чесно. І справедливо (Є. Дудар).

Особливо в'їдливе сатиричне мовлення називається *саркастичним*. Сарказм відчутний і в фрагменті з художнього тексту «Fata morgana» М. Коцюбинського:

Ат, дай ти мені спокій з тією економією... не те у мене на мислі тепер. Он, казав Гудзь, швидко сахарню будуватимуть.

— Слухай, серце, Гудзя, слухай, Андрійку... якраз поцепиш торби, та й мені доведеться...

І пішло. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю, по службі Божій, а він, червоний, немов варений рак, спочатку відмовчувався, а далі й сам почав верещати тонким і надірваним голосом.

Сатиричне мовлення завжди пройняте осудливістю, гострою незгодою з тим, що чиниться навколо, в суспільстві.

Експресивні різновиди мовлення не завжди чітко розмежовуються. Самостійний і окремий вияв кожного з них найбільше досягається добром мовних засобів: використанням слів із певним значенням (пор.: *дід, дідусь, дідунько, дідисько, дідуган, дідиче*), вживанням і своєрідним поєднанням вигуків, відповідних типів речень, інтонацією, логічним виділенням певного слова в реченні, висловлюванням у тій чи іншій тональності, темпі тощо.

Літературне мовлення в усіх експресивних виявах безмежно стилістично різноманітне, завжди функціонально диференційоване, реалізується в певному стилі, жанрі і позначається певною експресією.

Структура і функції усного й писемного мовлення

Терміни «усне мовлення» й «писемне мовлення» належать до найуживаніших у лінгвістиці. Вони позначають наймісткіші і функціонально найважливіші мовні явища, які сукупно утворюють усю систему мови. Ці *форми мови* ще називають *різнovidами мови* (усний і писемний різновиди літературної мови й мовлення). Однак умотивованішим у цьому значенні є вживання терміна «форма», бо лексема «різнovid» широко використовується на позначення інших понять: різновиди односкладних речень, різновиди службових частин мови і под.

Усне мовлення є виявом того, що існує в усній мові, а *писемне мовлення* — це реалізація і вияв

мови писемної. Мовлення — це динаміка мови, її дія, мова у використанні. У літературному українському мовленні можна використати лише те (фонемі, звуки, афікси, слова, найрізноманітніші форми слів і речень), що наявне в українській літературній мові, що через мовлення, використання в мовленні закріпилося у мові, увійшло до її системи.

Порівняльний аналіз усної і писемної форм українського літературного мовлення дає змогу виявити як спільні для них ознаки, так і розрізнювальні, які властиві лише одній із форм мовлення. Усне мовлення і писемне мовлення розрізняються:

— матеріально, фізично. Вони представлені неоднаковою матерією: усне мовлення — фонемами, звуками, інтонацією, а писемне мовлення втілюється в графічних (писаних, друкованих) знаках, переважно в літерах, ієрогліфах тощо;

— інструментально. Ці форми мовлення мають неоднаковий спосіб породження, вияву: одиниці усного мовлення (звуки, слова тощо) утворюються органами мовлення людини, артикуються, вимовляються, а одиниці писемного мовлення — це записані, надруковані (літери, розділові знаки) графічні знаки;

— способом сприймання. Усі явища, елементи усного мовлення сприймаються на слух і становлять акустичні (слухові) одиниці, а явища писемного мовлення (літери, розділові знаки) сприймаються зором і є оптичними (зримими), спостережуваними мовними одиницями;

— сферою застосування і виконуваною функцією. Вони часто служать неоднаковій спілкувальній меті і використовуються по-різному: в одній ситуації — усно, в інших — доцільно або можна висловитись тільки писемно;

— виявом позамовних засобів спілкування. Жести й міміка в усному і писемному мовленні виявляються по-різному. В усному обміні думками ці засоби діють безпосередньо і сприймаються зором чи на слух у момент їх творення, у своєму природному вияві, а в писемному мовленні вони передаються і сприймаються опосередковано (їх описують), а не в своїй натуральній і первісній формі;

— варіативністю (варіантністю) мовних одиниць. Усне мовлення, реалізуючись у найрізноманітніших ви-

явах інтонації, супроводжуючись міміко-жестикуляційними елементами, формами, порівняно з писемним має значно більшу варіативність значенневого і стилістичного вияву: будь-яке речення чи функціональний заміник речення можна реалізувати в безлічі інтонаційних варіантів. Наприклад, український педагог Антон Макаренко (1888—1939) зауважив, що він «став справжнім майстром тільки тоді, коли навчився вимовляти *Іди сюди!* з 15—20 відтінками». Водночас і писемне мовлення не є безпорадним у відтворенні інтонації. Наприклад, існує багато способів записати слова *Так* і *Ні*, пор.: *Так., Так..., Так!, Так!!, Так!!!, Так?, Т-так., Т-т-ак., Т-т-т-ак* та ін. Для цього використовуються *графічні знаки* — літери для позначення слів, шрифтові виділення (написанням слів з малої і великої літери, курсивом тощо), знаки пунктуації, цифри, хімічні знаки, малюнки та ін.: *Головне зараз не Коли, а Де; Ши-ку-йсь!; Геть! Він — це Людина! Справжня!; Нам гітлерів не треба! Навіть найменших! І сталінів не треба!* і т. ін. Однак ці засоби багатого в чому поступаються засобам усного мовлення. Писемне мовлення не може до тонкощів відтворити інтонаційно-виразальне багатство мовлення усного;

— темпом, тобто швидкістю вимовляння слів у мовленнєвому потоці. Експериментально вже доведено, що висловлюватись усно можна в 10 разів швидше, ніж писемно;

— організованістю, продуманістю. Усне мовлення, навіть будучи літературним, менш організоване структурно, стилістично, вільніше в доборі мовних засобів, ніж писемне. Це особливо пояснюється технікою, характером вияву обох форм мовлення. Через нестачу часу усне мовлення редагувати, видозмінювати важче; натомість записані думки автор може виправляти, змінювати, доповнювати. Писемне мовлення майже завжди більш продумане, усвідомлене, осмислене, ніж усне. Як слушно зауважує І. Синиця, «вислів *Сказав не подумавши* сприймається як цілком імовірний випадок, а вислів *Написав не подумавши* звучить неприродно і непереконливо». Однак і написане, на його думку, теж «може бути помилковим. Але це вже залежить від якості мислення... До написаного з особливою відповідальністю ставиться не тільки його... автор, але й чи-

тач: *Так написано. Сам читав...* Написане сприймається як продумане і перевірене, а тому й більш переконливе»;

— способом і засобом спілкування. Усне мовлення є здебільшого способом і засобом безпосереднього, прямого спілкування між наявними співрозмовниками або по телефону, радіо і телебаченню, а писемне мовлення — це здебільшого спілкування між тими, хто роз'єднаний і простором, і часом;

— формою викладу. Писемне мовлення найчастіше монологічне, здебільшого не передбачає негайного реагування, зворотної інформації. Діалог у писемній формі зазвичай створюється за відсутності його учасників (персонажів, дійових осіб) і лише зрідка з метою прямого спілкування (обмін записками, скажімо, на зборах та ін.). В усному мовленні мовець і слухач взаємодіють здебільшого синхронно (одночасно). Поєднанням інформації у двох виявах (того, хто усно висловлюється, і того, хто сприймає висловлену інформацію, продукуючи в цей же час і свою) створюється діалогічне мовлення;

— часом виникнення. Початок формування усного мовлення сягає далеких тисячоліть, коли в найближчих предків людини поступово з'являлась «потреба щось сказати одне одному» (Ф. Енгельс), а писемне мовлення виникло тільки з появою письма приблизно в IV тис. до н. е.

Усе сказане, реалізоване усно, належить до усного мовлення, а все написане від руки чи надруковане становить писемне мовлення. Деякі мовознавці (Н. Шведова, І. Синиця та ін.) вважають, що ніби «далеко не все написане належить до мови писемної», «як і не все те, що ми слухаємо, є усним мовленням». Однак формально, за своєрідністю вияву все написане належить до писемного мовлення, а все вимовлене — до усного. Вияв мови у мовленні завжди реалізовується у межах певного стилю.

Усна й писемна форми мовлення перебувають у щонайтіснішій і своєрідній взаємодії, доповнюють одна одну. Неоднакове написання слів впливає на їх вимову, інтонуювання. Ще більшою мірою вимова слів впливає на їх написання (крім ієрогліфічного, наприклад, китайського письма, знаки якого — ієрогліфи — не відображають конкретного звучання слів — подібно до цифр

(5, 26 і т. ін.), кожна з яких слугує знаком певного цифрового поняття і в різних мовах вимовляється по-різному). Крім того, «пишеться багато таких слів, які зовсім незвичні в розмові; усно мовиться багато такого, що його не наважуються вживати у письмі» (А. Мейс).

Створюючись неоднаковою матерією, по-різному сприймаючись, усне й писемне літературне мовлення становлять дві найбільші підсистеми (різновиди, форми) мови й мовлення, які об'єднує нерозривна рівновага, взаємодія і своєрідна можливість взаємної заміни.

Писемне мовлення є первинною формою літературної мови, воно започатковується створенням і використанням літер для позначення звуків. Без писемної фіксації звуків мова не може стати літературною, зрозумілою для всіх, хто нею послуговується. Лише так звані *штучні мови* (есперанто та ін.) не мають первинної усної форми вияву, не утворюються з неї, а створюються штучно, проте з орієнтацією на якусь мову. Наприклад, есперанто має в своїй основі «мертву» латинську мову. Штучною мовою спілкуються (переважно з іноземцями) лише окремі мовці.

Усне мовлення слугує основою для мовлення писемного. Із запису одиниць усного мовлення і починається писемна форма мови, яка завжди репрезентує собою пізніше культурне надбання людини. Отже, писемне мовлення є відображенням усного.

Основи теорії усного й писемного мовлення ще в 20—30-ті роки ХІХ ст. виклав В. фон Гумбольдт. Він вважав, що «передусім потрібно вивчати живі мови в їх усній формі», бо «живе мовлення [усне. — П. Д.] — це перший і справжній стан мови», що «...мова живе в мовленні, а не в словниках і граматиках». Звісно, в них мова певним чином тільки фіксується і зберігається. На його думку, «писемність робить живу мову непорушеною, зберігаючи її у вигляді мумії», «писемне мовлення передбачає відтворення його живим словом». Міркування В. фон Гумбольдта оригінальні, але іноді перебільшені, отже й неточні: «Слово записане є тільки скелетом вимовленого чи вимовлюваного слова».

Розвиток обох форм мови значною мірою визначається їх взаємодією і взаємодосконаленням.

Писемне й усне мовлення тісно пов'язані з *внутрішнім мовленням*, яке стосується особливої психічної діяльності людини і реалізується тільки в ній са-

мій. Внутрішнє мовлення — це мовлення-мислення про себе, про інших, про будь-що, але тільки для себе. *Зовнішнє мовлення* (усне й писемне), навпаки, є засобом спілкування з іншими.

Усне мовлення — це завжди основа для мовлення писемного. Усне мовлення найелементарніше започатковується з перших днів життя дитини, починається з утворюваних немовлям нечленоподільних звуків, які тільки пізніше стають справжніми звуками, словами-звуками, а згодом і словами певної конкретної і, як правило, рідної мови. Усне мовлення залишається для кожного мовця єдиним засобом спілкування до тих пір, поки він не почне оволодівати технікою письма. Писемне мовлення найбільшою мірою формується через усне мовлення і є наслідком навчання, зорієнтованого вмінням фіксувати з допомогою літер одиниці усного мовлення. Від уміння висловлюватися усно й писемно залежить успіх спілкування мовців за найрізноманітніших ситуацій життя.

Отже, в наявності і функціонуванні обох форм мови — усної (первинної) і писемної (вторинної) — знаходить свій вияв розвиток мови, її всенародний літературний статус, повноцінне утвердження в суспільному житті.

Культура усного й писемного мовлення

Культуру усного й писемного мовлення, тобто його стилістику, кожен із мовців навіть за найсприятливіших умов опановує поступово. Бо мова безмежно багата на слова і їх лексичні значення, на фразеологізми, різноманітна в граматичній будові і фонетичному оформленні та вияві.

Для дитини, яка ще не навчається письму, усне мовлення слугує єдиною формою спілкування з однолітками і всіма, хто вмє або не вмє читати й писати.

Поступово розвиваючи своє мислення й мову, людина утверджується в житті, у суспільстві. Цей процес неможливий без мовлення — конкретного використання всіх одиниць мови.

Культура мовлення — явище двобічне, бо має усну й писемну форми буття. Вони обидві по-особливому важливі. Техніка усного мовлення доповнює техніку мовлення писемного, і навпаки. Від оволодіння теорією і

практикою письма залежить не тільки мовна, а й загальна культура кожного. Опанувавши письмо, людина прилучається до книг — найуніверсальнішого і найнадійнішого джерела знань. Книга вказує шлях до культури і водночас є виявом культури, яка формується із знань, навичок, умінь і поведінки окремої особи, народу, всього людства. Отже, шлях до культури пролягає через мову, культура своєрідно закріплюється в мові і реалізується в мовленні.

Про мову і її роль у суспільному та особистому житті існує багато висловлювань видатних учених, письменників: «Найбільше і найдорожче добро кожного народу — це його мова — ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, роздуми, досвід, почування» (Панас Мирний); «Легкий повітряний шум спричиняє випущене слово. Але воно часто або смертельно ранить, або радість викликає і збуджує душу» (Г. Сковорода). Російський письменник Антон Чехов (1860—1904) писав: «Для інтелігентної людини, погано говорити повинно б вважатися такою ж непристойністю, як не вміти читати й писати». Безсумнівною є й народна мудрість: «Якщо знаєш, про що сказати, слова завжди знайдуться».

У сфері мовленнєвої діяльності дуже важливою є загальна й професійна освіченість мовця, його ерудиція. Маючи ґрунтовні знання, зокрема з мови, досконало володіючи її усною і писемною формами, кожен носій мови може зарекомендувати себе в суспільному житті найефективніше.

Культура мовлення передбачає *красномовство* (в його позитивному сенсі), але ним не обмежується. Без змістовності думки красномовство недоречне і комунікативно шкідливе. Культура мовлення розвивається одночасно з розвитком кругозору людини — кругозором загальним і спеціальним (ідеологічним, політичним і професійним).

Отже, усне мовлення й писемне мовлення, оволодіння їх стилістикою, культурою — це дуже місткий і постійний природний процес, не завжди спланований і усвідомлюваний, але спрямований до знання і вміння висловлюватись, послуговуватись мовою якнайдоцільніше в усіх сферах соціального та індивідуального життя кожного з мовців.

Стилістика діалогів і монологів

Усне й писемне мовлення поділяється на мовлення діалогічне (діалоги) і мовлення монологічне (монологи).

Діалог (грец. *dialogos* — розмова, бесіда) — форма усного й писемного мовлення; розмова між двома особами.

Кожне окреме висловлювання мовця в діалозі (окреме речення чи кілька речень) називають *реплікою*. Кожна з реплік у діалозі звернена до співрозмовника чи співрозмовників. Репліки разом з авторськими (авторськими) словами (ремарками) становлять тексти драматичних творів. Діалоги наявні і в багатьох прозових творах, напр.:

— *Тату!*

— *Що, синку?*

— *Що там за люди плывуть?*

— *То здалека. Орловські. Руські люди, з Росії плывуть.*

— *А ми хто? Ми хіба не руські?*

— *Ні, ми не руські.*

— *А які ж ми, тату? Хто ми?*

— *А хто там нас знає, — якось журливо проказує мені батько. — Прості ми люди... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказать би, мужики ми... Да... Ой-ой-ой... мужики, й квит. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки званіє зосталось (О. Довженко).*

Для діалогічного мовлення характерне поперемінне чергування реплік двох і більше (полілог) осіб — одна за одною або перериваючи іншу, що особливо характеризує емоційні діалоги. Такі структурні якості діалогу визначаються умовами його функціонування, конкретністю і безпосередністю ситуації, наявністю співрозмовників, які легко розуміють один одного, що призводить до своєрідного використання словникового складу мови, її фразеології, словотвірних засобів, щонайрізноманітніших синтаксичних конструкцій.

У діалогах (особливо розмовно-побутових) переважають речення з *еліпсисом* — пропуском одного чи кількох членів речення, а також багаті на експресію, емоційність синтаксично нечленовані конструкції типу *Так, Ні, Хіба? Ого! Геть!* і под.

Суттєво по-іншому формуються монологи.

Монолог (грец. *monos* — один і *logos* — слово, вчення) — мовлення окремої особи, мовлення із самим собою; більш чи менш розгорнуте мовлення в драматичному творі, яке адресується передусім глядачам.

Висловлюючись монологічно, мовець здебільшого не розраховує на безпосередню реакцію інших осіб, не прагне до того, щоб спонукати їх до певної дії, вчинку чи вислову. Монологи в художніх творах — це різна за обсягом розповідь або невимовлюване вголос міркування автора чи персонажа про минуле, сучасне чи майбутнє, напр.:

Деколи буває, що людина одне думає, а інше робить. Ще й переконана, що те робить, що думає. Насправді ж виходить інакше.

Таке й з сірими галицькими масами.

Ще задовго до війни мріяв народ про свободу, рівність, про краще життя. Мріяв про Україну, де не буде «ні пана, ні холопа».

З тими мріями носився під час світової війни галицький жовнір по верхах Карпат, Альп, по долинах Північної Італії, по гірських пляях Чорногорії, Албанії, Сербії, аж ген на Дарданеллах (В. Кобринський).

Монологічним мовленням забезпечується значне за обсягом звернення однієї особи до іншої (інших), до аудиторії в офіційній і неофіційній обстановці, у кінофільмі, спектаклі тощо. Прикладом писемного монологічного мовлення є авторська мова в художньому творі, яка нерідко стилізується під мову якогось персонажа, іноді у формі оповіді від першої особи, як у творах української письменниці Марка Вовчка (1833—1907). Монолог далеко не завжди чітко відмежовується від діалогу.

Переважання діалогічності в мовленні найбільше пояснюється тим, що воно становить безпосередню форму висловлювання, мовленнєвого контактування з іншими. Наприклад, у діалогах з роману українського письменника Панаса Мирного (1849—1920) «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» репліки старої, забобонної, але доброчесної баби Оришки насичені релігійною лексикою і зворотами розмовного мовлення, які відображають типові особливості мовлення старшого покоління на селі: *Чого ти, дочко? Чи, не приведи Господь? — каже*

вона, коли бачить, що сльози, як горох полилися з очей Мотрі!; Боже мій! ...що його робити на світі?!

Засобами діалогу Панас Мирний передає типові риси сільської старшини минулих часів. Характер стосунків між становим Дмитренком, головою і писарем письменник майстерно відтворив мовностилістичним оформленням їхніх реплік і уважним добором ремарок: становий говорить владно, зверхньо, енергійно, тоді як сільська старшина — запобігливо і покірливо, пор.:

— *А! От, добре, — замість привіту каже Дмитренко. — А я тільки що хотів посилати за вами... Завтра вранці щоб мені була громада. Чуєте? Вам кажу й вам! То глядіть мені, щоб не так, як недоїмку платите...*

— *Тепер, ваше благородіє, — каже писар, — гаряча пора... люди в полі...*

— *Що мені до того, чи гаряча, чи яка? Я вас вихолоджу, як не буде громади.*

Старшина мовчала, тільки перетикала ногу об ногу.

— *Як же, ваше благородіє, сказати громаді? — питає писар.*

Приклади свідчать про те, що структурно-синтаксичні якості розмовних діалогів (як і монологів), загалом однаково виявляються в усній і писемній формі.

На думку Л. Щерби, діалог має певні переваги перед монологом: «Монолог є значною мірою штучною формою, і ...справжнє своє буття мова виявляє тільки в діалозі». Однак, як слушно зауважує російський мовознавець Наталія Шведова (нар. 1916), така оцінка монологу «справедлива тільки щодо монолога літературно обробленого і не може бути поширена на літературно не оброблений монолог, розмовний монолог», що є формою невимушеної оповіді, безпосередньо зверненої до слухача або слухачів.

Монолог і діалог мають свої сфери застосування, становлять комунікативно необхідні рівноцінні форми мовного спілкування, мають свою неповторну вартість, через що не тільки в повному обсязі, але й у частковостях не можна знайти підстав для висновку про мовленеву перевагу однієї з цих двох форм над іншою.

Отже, діалоги й монологи — це взаємодоповнювальні різновиди висловлювань в усній і писемній формі.

Діалог, як і монолог, не закріплений за мовленням тільки в одному стилі або формі, але стиль (особливо) і

форма мають вплив на їх перебіг і структуру. Отже, цілком доцільно говорити про діалог і монолог розмовний (усномовний) і писемний, науковий, публіцистичний, художньо-літературний та ін. У кожній із цих мовних і мовленнєвих реалій перетинаються різні лінії — особливості стилю, форми (усної і писемної) і типу мовлення (діалогічного і монологічного).

Монологи частково характерні і для усного мовлення, навіть щоденного, особливо родинного. Це, зокрема, розгорнуті усні розповіді в колі сім'ї про роботу, знайомих та ін., в яких широко використовуються небагатослівні синтаксичні конструкції, побутова лексика, фразеологія тощо. Монолог за таких ситуацій є однією із словесних форм комунікації, спілкування. Діалогічність більшою чи меншою мірою виявляється також у книжному стилі, поступаючись, однак, важливістю перед монологічністю. У писемному мовленні діалог трапляється рідше, ніж в усному.

У кожному стилі мови встановлюється тільки йому властиве співвідношення між монологічністю і діалогічністю. Наприклад, у сучасній публіцистиці та науці діалогічне мовлення активніше (це обмін репліками з питань поточної політики, господарського, культурного життя тощо; наукові дискусії), ніж в офіційно-діловому мовленні, в якому діалогічність простежується тільки під час усного спілкування, зокрема, в підготовці офіційних документів (протоколів, резолюцій, ухвал, інструкцій тощо). У них поширеними є репліки-пропозиції зі стандартними початковими словосполученнями: *Я вважаю..., Мені здається..., Краще б зробити (записати) так...,* а також репліки-запитання: *Якої ви думки?.., Що ви пропонуєте?* та ін., які розгортаються і трансформуються в монолог, охоплюючи мовні елементи інших стилів.

Загальної підтримки набула думка Лева Якубинського (1892—1945): «На протилежність композиційній простоті діалогу монолог становить певну композиційну складність».

Порівняно з монологом діалог є поширенішою і ближнішою формою усномовного спілкування, формою взаємного (дво- і багатоособового) мовленнєвого процесу, сукупністю відносно коротких словесних акцій і реакцій, питань і відповідей, що й зумовлює його специфічні мовноструктурні особливості.

Усне мовлення, розмовне мовлення

Терміни «усне мовлення» й «розмовне мовлення» семантично не тотожні. Позначувані ними мовні явища мають як спільні, так і відмінні ознаки. Однак ці поняття не завжди розглядають розмежовано, як окремі термінологічні словосполучення. Наприклад, у СУМі прокоментовано тільки споріднені з ними найменування: *усний* (виражений у звуковій формі), *усність* (усність фольклору, судового процесу), *усно*; *розмова* (словесний обмін думками, і чимало інших значень); *розмовини* (розмова, балачки), *розмовитися*, *розмовляти*, *розмовний* (який уживається в розмові), *розмовник* (посібник з іноземної мови (мов), у якому подаються зразки розмов на різноманітні теми); *співрозмовник* (хто розмовляє з ким-небудь), *розмовниця*, *розмовність*, *розмовонька*, *розмовочка*. В «Українській мові. Енциклопедії» розглянуто лише два терміни: *усна мова* (слово «мовлення» вжито лише у словосполученні «логічне мовлення») і *усна публічна мова*. У сучасному мовознавстві розмежовують поняття «мова» й «мовлення», а отже «усне» й «писемне мовлення». Виправданим є застосування термінів «мова» й «мовлення» до мовних стилів: розмовно-побутовий стиль мови і розмовно-побутовий стиль мовлення, розмовно-побутова мова (умовно) і розмовно-побутове мовлення.

Термін «розмовне мовлення», на відміну від терміна «усне мовлення», й дотепер не має однозначного трактування. Це й не дивно, бо обидва поняття, які вони позначають, становлять і певну єдність, спільність і певну опозицію, оскільки значною мірою протиставні одне одному. «Найбільш характерні види розмовного, усного мовлення, — зазначає відомий російський мовознавець Абрам Шапіро (1890—1966) — знаходимо в мовленні діалогічному». Насправді розмовне мовлення — це мовлення в межах розмовно-побутового стилю, який має усну й писемну, діалогічну й монологічну форми вияву. Отже, розмовне мовлення є *стильовою категорією*, бо реалізується тільки в розмовно-побутовому стилі. Натомість усне мовлення становить *надстильову (міжстильову) категорію*, бо може бути науковим, художнім, публіцистичним або офіційно-діловим. Український мовознавець Іван Білодід (1906—1981) зазначав із цього приводу, що «поняття “усна мо-

ва” й “розмовна мова” не є тотожними; усна мова — поняття широке, воно являє собою цілий комплекс, до якого входить розмовна мова як одно з найважливіших її відгалужень, характерне своєю багатоманітністю та експресивністю». Аналогічний погляд на усне й розмовне мовлення виклав В. Костомаров у статті «О розграничении терминов “устный” и “разговорный”, “письменный” и “книжный”» (у збірнику «Проблемы современной филологии» (1965). Отже, розмовне мовлення (точніше — розмовно-побутове мовлення) становить тільки один із стилів мови (її розмовно-побутовий стиль).

Книжне мовлення

Якщо усне мовлення знаходить свій вияв у всіх стилях мови (крім епістолярного), а розмовне мовлення — це мовлення тільки в межах одного розмовно-побутового стилю, то терміном «книжне мовлення» позначаються суттєво інші мовні явища. Тільки за окремими ознаками ці явища збігаються з тим, що називають мовленням усним і мовленням розмовним.

Книжне мовлення — мовленнєвий процес, матеріалом для якого слугує мовлення в межах офіційно-ділового стилю, наукового і — значно меншою мірою — публіцистичного і конфесійного.

У словниковій статті енциклопедії «Українська мова» про книжну мову (слово «мовлення» у ній не використовується) сказано, що до неї «належать офіційно-діловий стиль, науковий стиль і частково публіцистичний стиль»; визначено найтипівіші ознаки книжної мови: в ній «переважають книжна лексика, писемні (й усні. — П. Д.) усталені звороти (штампи, стереотипи), ускладнений синтаксис з підрядними синтаксичними зв'язками, орієнтація на піднесений високий стиль», тобто на виклад думки, позначений емоційною урочистістю, певною пишномовністю. Такі якості мовлення досягаються використанням мовних засобів — метафор, синекдох, перифраз, алегорій, архаїзмів, словесно розгорнутих речень, риторичних запитань і т. ін.

Отже, книжне мовлення як мовлення офіційно-ділове, наукове, певною мірою й публіцистичне (особливо в таких його жанрах, як газетні статті, звіти, частково — інтерв'ю, репортажі, кореспонденції, рецензії то-

що), представлене не тільки в писемній формі, а також і в усній.

Термін «усне книжне мовлення» (матеріалом для нього слугує усна книжна мова) дещо незвичний, суперечливий, але дібрати інший, зручніший дотепер не вдалося. Доцільність обох означень «усне» — «книжне» (мовлення) доводиться обґрунтовувати як очевидною прогалиною в лінгвістичній термінології, так і переважно тим, що означення «усне» і «книжне» закріпились за певним комплексом своєрідних ознак у системі усного мовлення — лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних і навіть інтонаційних, властивих не загалом усному мовленню, а лиш тому його різновидові, який названо книжним. Термін «усне книжне мовлення» вже усталився в лінгвістиці. Вперше з такою семантикою його запропонував В. Костомаров. Без будь-яких застережень його використовують і інші лінгвісти. Справді, в усному мовленні, наприклад, наукового працівника чи дипломата може бути представлений стиль, який тепер прийнято називати книжним.

Усно, але по-книжному прийнято висловлюватись за найрізноманітніших офіційних ситуацій (виступи під час захисту дисертацій, мовлення учасників судового процесу, усномовні висловлювання на наукових чи виробничих конференціях, нарадах та ін.). Виразною книжністю часто позначені дипломатичні дискусії, переговори, висловлювання керівних осіб держави та ін.

Відносна антиномія (суперечність, непокєднуваність) розмовного й книжного мовлення в їх усній формі не порушує єдності структурної системи національної мови. В усному мовленні освічених осіб можуть гармонійно поєднуватись мовні засоби всіх стилів мови. Саме цим значною мірою досягається висока культура індивідуального нормативного мовлення. Російський мовознавець О. Нікольський зазначає, що «елементи розмовного мовлення в художньо-літературних текстах звичайно поєднуються з елементами книжного мовлення». Навіть мова драми становить своєрідний продукт контамінації різних жанрів мовлення, переважно художньо-літературних. Усно-книжне мовлення позначене чітким формуванням висловлюваних думок, усталеною для книжних стилів манерою говоріння, униканням емоційності в передаванні певного змісту (крім усного мовлення в рамках деяких жанрів публіцистичного стилю).

В усному «книжному» мовленні може простежуватись окниження літературної мови, яке створюється проникненням до її системи таких зворотів-штампів, як *у даний час, відповідний період, на рівні завдань (вимог), мати місце, розв'язання проблем, з боку адміністрації, на виконання наказу, за розпорядженням* тощо. Такі й подібні звороти (*на сьогоднішній день* — замість *на сьогодні*; *подати допомогу, здобути перемогу* — замість (у багатьох випадках) *допомогти, перемогти* і под.) обтяжливі, громіздкі. Тільки за деяких стилістично вмотивованих умов їх можна використовувати в обох формах мови і в усіх її стилях, переважно в офіційно-діловому, науковому і конфесійному.

Отже, мовлення (особливо освічених осіб) завжди виразно чи досить виразно реалізується в одному із стилів мови і обов'язково в усній або писемній формі.

Висновки

1. До центральних явищ і понять стилістики належать: *стилі мови* і властиві кожному із них типові функції в межах усієї мовної системи; *стилі системи* — стилістичні функції кожної з мовних одиниць (фонетичні, морфемні, морфологічні, лексичні та ін.). Стиль мови як один з особливих структурних і функціональних різновидів мови й мовлення (крім епістолярного стилю, який представлений тільки писемною формою) має писемну й усну форми вияву.

2. *Стиль мови* — різновид літературної мови, один із способів її використання. Традиційно в теорії і практиці стилістики виокремлюють такі стилі мови, як розмовно-побутовий, офіційно-діловий, науковий, художній, публіцистичний і з певним застереженням, умовністю — конфесійний і епістолярний стилі.

3. Власне мовна і функціональна своєрідність кожного із стилів мови є основою виокремлення в ньому певної сукупності *стилетвірних ознак* (лексичних, фразеологічних, граматичних, частково й фонетичних), які виключно або ж переважно властиві тільки одному стилю, і *нестилетвірних ознак* (переважно найуживаніші лексеми, фразеологізми, всі нормативні граматичні форми слів, речень, їх фонетичний вияв), які мають статус загальномовних, використовуються в усіх стилях.

4. Кожен із стилів мови внутрішньо неоднорідний (лексично, структурно і функціонально), поділяється на певні, тільки йому властиві, різновиди, які прийнято називати *жанрами* (*жанрами стилю*). Наприклад, у межах публіцистичного стилю мовлення вже установилися такі жанри, як інтерв'ю, репортаж, кореспонденція і т. ін.; у мовній системі наукового стилю здебільшого прийнято виокремлюва-

ти жанр (підстиль) академічної, технічної, галузевої (математичної, сільськогосподарської, мовознавчої та ін.), навчальної і популярної літератури.

5. Мовлення здебільшого експресивно забарвлене, тобто позначене певною виразною чи помітною почуттєвістю, станом «душі й серця» мовця. Воно буває офіційним (офіційний різновид мовлення), фамільярним, інтимно-ласкавим, гумористичним (жартівливим), сатиричним (в'їдливо-глузливим, іронічним, вразливо-викривальним) чи саркастичним — вкрай сатиричним. Цим завжди відображається ставлення кожного мовця до інших і до себе, подій, явищ, вчинків — чужих і власних.

6. Мовлення за формою вияву найчастіше *усне*. Воно первинне, природне для кожного мовця з дитинства. Техніку *писемного мовлення* опановують переважно в школі і вдосконалюють її впродовж усього життя. Обидві форми мовлення матеріальні, фізичні за своєю сутністю, але відрізняються одна від одної. Усне мовлення артикулюється, створюється мовними органами людини, через що сприймається на слух, чується. Писемне мовлення виявляється в писаних чи друкованих знаках (літерах, ієрогліфах, силабемах, розділових знаках) і сприймається зором. Усна і писемна форми мовлення суттєво розрізняються і сферою застосування й комунікативною метою, функцією: усне мовлення наймасовіше і звичне для кожного, а писемне мовлення — це своєрідне відтворення усного. Мова як засіб спілкування починається в усній формі. Писемне мовлення становить первинну форму літературної мови. Сучасне радіо й телебачення вагомо й по-особливому розширили функціонування усного мовлення, але тільки писемне мовлення долає простір і час. Усне мовлення виявляється в інтонації, постійно доповнюється й увиразнюється мімікою, жестами, пантомімічними рухами, які писемно відтворюються неповно, з обмеженою адекватністю. Усне мовлення варіантніше, швидкоплинніше, ніж мовлення писемне, тому менш організоване й відпрацьоване за змістом і внормоване структурно. Усне мовлення — це, як правило, спосіб прямого, безпосереднього спілкування двох чи більше осіб, воно діалогічне чи й полілогічне, тоді як писемне мовлення значно більшою мірою монологічне, хоча й адресується іншим. Писемне й усне мовлення поділяється на різні стилі, жанри: розмовно-побутове, офіційно-ділове і т. ін.

7. Своєрідними формами комунікації є діалоги й монологи. Якщо *діалог* становить поперемінне спілкування двох чи більше (полілог) осіб, які часто розуміють одне одного із півслова, з певного жесту і т. ін., то *монолог* — це найчастіше словесно розгорнуте писемне чи усне висловлювання, переважно з більш чи менш ускладненою або й складною будовою речень.

8. Усне мовлення є *міжстильовим*, *різностильовим* (розмовно-побутове, офіційно-ділове, наукове, художнє тощо); натомість розмовне мовлення — явище *одностильове*, бо знаходить свій вияв тільки в розмовно-побутовому стилі мови й мовлення (в обох його формах — усній і писемній).

9. Мовлення офіційно-ділового, наукового, конфесійного і публіцистичного стилів називають *книжним*. Воно може бути й *усним*, *усно-книжним*: зачитування вголос офіційних документів, наукових, частково й певних газетно-журнальних текстів; державницько-урядові усні дискусії, дипломатичні розмови у формі розгорнутих монологів-діалогів. Сказане зазвичай реалізується у словесно розгорнутих простих і складних реченнях.

Запитання. Завдання.

1. Сформулюйте визначення мовного (і мовленнєвого) стилю. Які мовні стилі прийнято розрізняти?
2. У чому сутність стилетвірних (лексичних, фразеологічних, граматичних) і нестилетвірних особливостей?
3. Що спільне й відмінне між стилем мови і стилем мовлення, стилем мови і культурою мовлення?
4. Які стилетвірні ознаки розмовно-побутового стилю мови і мовлення?
5. Визначте стилетвірні ознаки офіційно-ділового стилю мови і мовлення, проілюструвавши їх прикладами.
6. Які найтипівіші ознаки наукового стилю мови і мовлення?
7. Охарактеризуйте жанри художнього стилю мови і мовлення. Яка динаміка його розвитку в минулому і в наш час?
8. У чому полягає своєрідність конфесійного стилю мови і мовлення?
9. Чим епістолярний стиль мови і мовлення відрізняється від інших? З'ясуйте його визначальні стилетвірні ознаки.
10. Охарактеризуйте кожен з експресивних різновидів мовлення, проілюструйте сказане прикладами.
11. Які мовні ознаки усної і писемної форм мовлення?
12. У чому сутність культури усного й писемного мовлення?
13. Якою мірою діалоги і монологи характерні для різних стилів мови? Визначте їх своєрідні стилістичні ознаки, навівши приклади.
14. Доведіть, що усне мовлення — явище різностильове, а розмовне мовлення — одностильове.
15. У чому умовність терміна «усне книжне мовлення»? Яким є його стильовий вияв?

3.

Стилістика мовних одиниць

Стилістика як мовознавча галузь за своїм характером, сутністю і функціями мовних одиниць, які становлять її окремі об'єкти, відповідно поділяється на фонетичну (фонематичну, орфоепічну, акцентологічну), лексичну, фразеологічну і граматичну (морфемно-словотвірну, морфологічну й синтаксичну).

3.1. Фонетична стилістика і її одиниці

Фонетична стилістика — це лінгвістичне вчення про функцію (функції) окремої фонемі і найрізноманітніші поєднання фонем у словах і між словами в межах усієї мовної системи, а також про функціональний вияв нормативно-літературної вимови слів, про наголошування слів, типову інтонацію мовних одиниць.

Фонетичні засоби стилістики

Об'єктом фонетичної стилістики слугують функції фонетичних засобів мовлення, передусім функції фонем в усіх можливих і нормативних поєднаннях їх у словах, а також наголошування слів.

Фонема — найменша мовна й мовленнєва одиниця, яка ні окремо, ні в слові чи реченні не має лексичного значення і, отже, окремої самодостатньої комунікативності.

Вимовлена у слові фонема виконує тільки словоформуючу функцію і нічого не називає. Лексема *Україна* утворилася внаслідок всенародно усталеного порядку розміщення кожної з восьми фонем; навіть без однієї з них слово зруйнується, виявиться втраченим як окрема лексема з тільки їй властивою семантикою. Значення цього слова сприймається тільки сукупно, тобто внаслідок усталеного в мові поєднання всіх його фонем. Однак, будучи використаною синтаксично, фонема стає словом-реченням, набуваючи певної комунікативної (спілкувальної) функції. Словом-реченням *А* (чи *А'*, *А?* та ін.) виражається певний стан мовця — переважно більш чи менш емоційний.

Фонема — це один з основних звуків мови, явище одночасно і фізіологічне (анатоомо-фізіологічне), бо утворюється й вимовляється мовними органами людини, і явище акустичне (сприймається на слух), і смислорозрізнавальне (*базар* і *Назар*) або форморозрізнавальне (*рука* — *Н. в. одн.* і *руку* — *Зн. в. одн.*), або смисло- і форморозрізнавальне одночасно: *подяка студента* (*студент дякує*) і *подяка студенту* (*студентові дякують*).

У шкільному курсі мови прийнято вживати лише термін «звук мови» («мовний звук»), а в науковій галузі і визівському викладанні використовують два терміни — «звук мови» і «фонема». Мовний звук становить конкретну реалізацію певної фонемі. Якщо, наприклад, фонемі [а] впродовж якогось відрізка часу вимовити 100 разів, то вона щоразу виявиться реалізованою в окремому і дуже близькому до всіх інших звукові. В такий спосіб з'явиться 100 звукових реалізацій тієї самої фонемі [а] або стільки ж варіантів цієї фонемі. Абсолютно однаково не можна вимовити одну й ту саму фонему навіть двічі: у вимові обов'язково з'являється якийсь інший відтінок, який не завжди вловлюється на слух.

Завдання стилістики у вивченні фонемного складу мови різноманітні і стосуються багатьох, нерідко активних, фонетичних процесів, які регулярно, але неоднаково простежуються в усіх стилях мови, особливо в художньому. Найповнішим, компактним і науково вмотивованим є розгляд фонетичної стилістики в окремому розділі «Стилістика» (1973) п'ятитомного академічного видання «Сучасна українська літературна мова».

Традиційно явища української фонетичної стилістики розглядаються за вже досить усталеною схемою: частотне вживання фонем у текстах; звукові повтори, їх різновиди, функції; рима; звуковідтворення, звуконаслідування.

1. Частотне вживання фонем у текстах різних стилів мови. Такий аналіз мовних явищ ще називають *кількісним*, або *математичним*. Його методичне підґрунтя становлять підрахунки певних складових мови — фонем, морфем, різнофункціональних слів (чи деяких їх форм у певному тексті), членів речення, словосполучень, речень певного різновиду та ін. Внаслідок проведених досліджень (С. Перебийніс, І. Чередниченко, В. Коптілов та ін.) уже встановлено, що, зокрема, в науково-популярних і газетних текстах частіше, ніж у текстах художніх, уживаються багатоскладові слова. Цілком доречно вести мову і про кількісний вияв найменших за обсягом мовних одиниць, тобто фонем. У драматичних текстах низьку частотність мають сонорні приголосні; в поетичних текстах середню частотність мають м'які приголосні, а голосні — низьку. Добір слів із певним фонетичним складом у поезії коригується потребою дотримання певного ритму, рими, ритміки, яких набагато менше в прозі. Кількість вияву голосних (табл. 1) і приголосних (табл. 2) фонем у поезії можна простежити на прикладі окремих текстів сучасного українського поета Володимира Забаштанського.

Таблиця 1

Назва твору	Голосні фонemi						Усього фонем
	а	о	у	е	і	и	
«Балада зустрічі»	142	113	69	73	84	92	573
«Скресла мода»	68	54	38	38	65	38	301
«Ціна»	57	44	22	22	33	20	198
Усього фонем	267	211	129	133	182	150	1072

Отже, найчастотнішою в аналізованих текстах є голосна фонема [а] — 267 уживань, що становить 25% усієї кількості голосних звуків. Фонема [о] вживається трохи рідше — 211 разів (19%); фонема [і] — 182 (17%),

Таблиця 2

Назва твору	Приголосні фонем			
	Сонорні	Глухі	Дзвінкі	Усього фонем
«Балада зустрічі»	347	341	127	815
«Скресла мода»	195	137	87	419
«Ціна»	120	102	46	268
Усього фонем	662	580	260	1502

а фонема [и] використана в тексті 150 разів. Майже однаковою виявилась кількість фонем [e] і [y] — відповідно 133 і 129 уживань. Стилістичне значення розглянутих фонетичних явищ полягає в тому, що неоднаковим кількісним виявом голосних фонем створюється помітний фоностилістичний ефект, своєрідне звучання поетичних рядків. Наприклад, фігура асонансу (лат. *assono* — відгукуюсь), яка досягається повтором фонем [a], зумовлює й відповідну («акаючу») мелодіку поетичного слова: *Аркуші паперу найновіші, наче простирадла у палаті; Так безжально тесаком навід-маш...*

Частотно переважають сонорні фонем (порівняно з дзвінками й глухими). Цим створюється ефект очевидної звучності поетичних рядків, їх внутрішньої потужності, енергії. Фонемою [p] створюється така поетична фігура, як алітерація (лат. *ad* — до, при і *littera* — літера): *Звітрені... віспини град розсипав щедро по лиці; приголосні фонем [p], [m] разом з голосною фонемою [o] чи [a] слугують одним із засобів побудови досить виразного зорового образу: Простягав мороз із тьмави лапу, волохату, з кігтями, важку; нагромадження, скупчення глухих, а серед них і глухого [ш] посилює інтимність почуттів ліричного героя, наприклад його ніжне ставлення до рідної домівки: Ти лише у шибочку шкрябни...*

Дещо інше співвідношення фонем у художніх текстах Т. Шевченка («Заповіт»), М. Коцюбинського (уривок з повісті «Fata morgana»), Л. Костенко («Ще назва е...»). Це можна простежити в таблицях 3 і 4.

Таблиця 3

Назва твору	Голосні фонем						Усього фонем
	а	о	у	е	і	и	
«Заповіт»	27	48	20	28	23	22	168
«Fata morgana» (уривок «Ідуть дощі...»)	46	34	24	26	37	24	191
«Ще назва є...»	30	24	12	36	29	36	167
Усього фонем	103	106	56	90	89	82	526

Таблиця 4

Назва твору	Приголосні фонем			Усього фонем
	Сонорні	Глухі	Дзвінки	
«Заповіт»	114	63	28	205
«Fata morgana» (уривок «Ідуть дощі...»)	124	91	44	259
«Ще назва є...»	99	96	36	231
Усього фонем	337	250	108	695

Неоднакові градації (лат. *gradatio* — поступове підвищення, посилення), поєднання певних однотипних фонем у тексті, особливо поетичному, є одним із засобів наповнення тексту мовленнєвими барвами і позитивно впливає на його власне художні якості. Кількісний вияв різних фонем і створювані ними стилістичні нюанси властиві також прозовим творам, надають їм певної художньо-мовленнєвої неповторності, індивідуальності.

2. Звукові повтори, їх різновиди, функції. Фонетичної й фонологічної стилістики ще не створено. Однак уже схарактеризовано (хоча й з немалою суперечністю, неузгодженістю поглядів) такі стилістичні процеси й фігури художньо-поетичного (переважно) мовлення, як повтори слів, звуків (рефрен, алітерація, асонанс, анафора, епіфора, рима, ритміка тощо), які найчастіше формуються неоднаковим співвідношенням голосних і приголосних фонем насамперед у поетичному тексті.

Повтор (повторення) мовних одиниць буває різнотипним, але зазвичай характеризує мовлення поетичне і має назву *рефрен* (франц. *refrain*), або

приспів (у пісні) — слово або група слів, які вживаються в тексті по кілька разів:

*А втім, мені легко-легко,
бо знаю: вернулись птахи —
трава забуває вгору;
а втім, мені легко-легко,
бо знаю: вернулись птахи —
Научать літати листя;
а втім, мені легко-легко,
бо знаю: вернулись птахи —
повіє весняний вітер... (В. Підпалій).*

Може повторюватися (рефренуватись) окремий звук у функції окремого неповнозначного слова. Цим також створюється певне стилістичне забарвлення художньо-поетичних рядків:

*І — о диво! Трупи встали
І очі розкрили,
І брат з братом обнялися
І проговорили слово.
Слово тихої любові
Навіки і віки!
І потекли в одно море
Слов'янській ріки! (Т. Шевченко).*

Рефрен [і] в цих рядках міжстрофовий, фонетико-морфологічний; ним посилюється зміст і художньо-мовленнева виразність поетичного висловлювання, емоційна глибинність і оригінальність Шевченкових слів.

Стилістичний прийом, створюваний рефреном, який полягає в повторенні тих самих звуків (як у рядках з початковим *І*), слів (інколи й речень) на початку двох або кількох суміжних рядків, називають *анафорою*.

Трапляються анафоричні повтори службових слів навіть в одній віршованій строфі, в одній поетичній фразі (реченні):

*Місто от-от згасне, завмре, навіки заніміє —
без хліба, без води, без ласки дружньої (П. Тичина).*

Один з особливих повторів мовних одиниць представлений *алітерацією* — поетично-стилістичним прийомом добору слів, який полягає в повторенні однотипних за певною ознакою приголосних звуків в одному чи кількох рядках:

*Сліпучі тони — і дика воля!
Ой, хтось заплакав посеред поля.
Зловісна доля, жорстока доля
Здала сміялась струнка тополя (П. Тичина).*

У цих рядках зосереджено 13 носових звуків: 10 разів ужито фонему [н], що значно посилює виразний ефект художнього твору і вплив його на читача.

Мовно-художній повтор однієї чи кількох голосних фонем у словах, розміщених поряд або з певним віддаленням одна від одної, називають *асонансом*. Це співзвучність тільки наголошених голосних у рядку чи в строфі, тобто в кількох віршових рядках, пов'язаних між собою певною системою рим, інтонацією.

Асонанс (повторення голосних) і алітерація (повторення приголосних) здебільшого простежуються в поетичних рядках не окремо, а взаємопоєднано:

До причалу

Гондола чалить. Повні сонцем губи

І згуби, і розгубленості (І. Драч).

Тричі повторюється у різних словах їх коренева частина *губ*: один і той самий голосний [у] (асонанс) і два однакові приголосні [г] та [б] (алітерація). Цим усі різнозначеннєві слова *губи* — *згуби* — *розгубленості* фонетично зближуються, створюється милозвучна тональність сказаного.

Протилежним до анафори (за місцем розміщення слів, звуків) стилістичним прийомом є *епіфора* (грец. *epiphora* — перенесення, повторення) — повторення однакових звукосполучень, слів наприкінці віршованих рядків:

Шевченка вулиця зелена,

Нагадує його слова,

Що зійдуться землі племена —

Сім'я велика і нова (М. Рильський).

Епіфора властива і прозовим творам: *Піднялися в повітрі весла, щоб одразу вискочила на хвилю, на ляхмату височенну хвилю* (Ю. Яновський).

Подекуди анафора й епіфора однозначні й однозвучні, становлять початок і завершення певного тексту, чим значною мірою акцентується смислова, синтаксична та інтонаційна єдність висловленого, його поетичність, емоційність (навіть якщо твір прозовий): *Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб була блискавка і грім. Освіжи небо й землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори* (М. Коцюбинський).

Чим повніше й своєрідніше в поетичному та в інших різновидах мовлення виявляються такі засоби мовлен-

невої образності й виразності, як повторення мовних одиниць на фонетичному, фонетико-морфемному чи фонетико-морфологічному рівнях (асонанс, алітерація, анафора та ін.), тим сила й функціональна дієвість висловленого стають вагомішими як семантично, так і за почуттєво-емоційною ознакою.

3. Рима. *Римом* називають один з елементів, ознаку інтонації, співзвуччя кінцівок слів у віршованих рядках. Вона буває повною (*держава — іржава*) або частковою (*можливе — важливе*):

*О Боже мій, така мені печаль
і самота моя така безмежна,
нема вітчизни. Око обережно
обмацує дорогу — між проваль* (В. Стус).

У цих віршованих рядках дві рими: повна — *печаль і проваль* і часткова — *безмежна й обережно*. Рима є своєрідною версифікацією (ладом, способом) мовлення, надання йому в багатьох випадках певного іронічного чи навіть каламбурного звучання. Використання рими в поезії та в інших текстах — це завжди вияв неабиякої художньої майстерності. Стилістично вмотивованою римою можуть створюватись такі важливі якості мовлення, передусім поетичного, як його естетика, барвистість, яскравість.

Поет зазвичай, мабуть, не розмірковує про риму як про одну з особливих поетичних структур, а лише природно, інтуїтивно прагне до евфонії (милозвучності) писаного:

*Де цвітуть гвоздики в лісі —
Свіжозмивані, червоні, —
Вперше руки їх сплелися
І зіткнулися долоні* (М. Рильський).

У цій римі наявні наголошений [і] та в третьому рядку — наголошений [и]: *в лісі — сплелися* (милозвучність досить очевидна). Звичайно, поетична довершеність окремих рядків, строф досягається цілісно, змістом і граматичною формою всіх слів, а в їх системі — також і позначеною римою.

4. Звуковідтворення, звуконаслідування. Ці явища своєрідні, фонетично суміжні, тісно пов'язані. *Звуковідтворення* наявне тоді, коли текст (писаний чи усний) наповнений звуками певних об'єктів природи, криками тварин, птахів, шумами машин, механізмів тощо. Такі звуки передаються певними засобами мови, словами: *Жене з гір бурелом, котить валуни, ріка глу-*

хо гуркоче, перемелюючи все в глибині на кам'яних своїх жорнах. Серед брудних пінявих бурунів пливе дерево зелене, гіллясте! Культурна розкошиста яблуня то корінням, то кроною — разом з плодами — вигулькне з водвороту, з масної нафти... Буруни підгрибають під себе буруни, вода сама в себе не потовплюється, цю ще тільки проносить, а за нею знову з гуркотом летить жовтий та чорний з нафтою вал, летить з худобою, з тачками та возами, що йдуть перекидом, лиш колесами вимелькують з піняви... Вулики пливуть! Разом із своїм унікальним укладом, із своїми залитими сім'ями, з щільниками й нектарами квітучих гір і долин... (О. Гончар). У тексті наявне багатократне повторення різних звукосполучень зі звуком [р]: *гір-гур-гур-жор-ред-руд-бурун-тур-кор-крон-бурун-гріб-бурун-прон-гур-чор-перек* і звукосполуки із [л]: *вули-ливу-аль-лами-іль-ли*. Цими оригінально яскравими, водночас і грізними звуковими засобами створюється художньо виразна картина потопу, стихії, яка всесильна, усе долає на своєму шляху.

Звуконаслідування — це відображення звуків навколишньої дійсності через використання мовцем спеціально дібраних звуків: *За вербами, за туманом в озерці тривожилась птиця, плескалась риба, а за дорогою зовсім несподівано озвався лісовий жайворон: «Ли-ли-ли-ля, ю-ля»* (М. Стельмах); *Генерал не міг знайти слів, щоб сказати про почуття, кров вдарила йому в голову, аж вуха почервоніли. — Я йому... — Б-б-бах... — відповідно вибухом біля штабу — Дзя-а-ах! — задзвеніли шибки* (С. Скляренко).

Фонетичними засобами стилістики суттєво формується краса й комунікативна приналежність художнього тексту, слів у ньому. Вони вагомо впливають на довершеність, поглиблення змісту висловлюваного. За умов стилістично вмотивованого використання фонетично різноманітні і, водночас, близькі між собою слова виявляють свої функціональні можливості найповніше і найдоречніше.

Орфоепічно-акцентні мовні одиниці

Основою, джерелом орфоепічних (вимовних) явищ, норм, особливостей мови є явища, норми, особливості фонетичні (фонематичні): не було б у мові певної кіль-

кості конкретних голосних і приголосних фонем — не було б і нормативної, всенародно усталеної вимови фонем, звуків. У більшості виявів така вимова суттєво неповторна, бо не властива жодній іншій мові.

Звукова система української мови сформувалася з таких підсистем:

— власнезвукової (її елементами є звуки як особливі фізіологічні й акустичні одиниці);

— фонемної, або фонематичної (вона охоплює всі наявні у мові фонemi);

— силабічної (з одного, двох чи кількох складів як особливих неморфемних частин слова);

— просодичної (стосується наголошування, мелодики, інтонування мовних одиниць — окремих слів, слів у реченні, всього складу речення).

Дотриманням просодичних закономірностей мови у всенародному мовленні суттєво формується культура сказаного кожним з носіїв мови.

Наголос як елемент інтонації виконує важливу роль у формуванні мовленнєвої звучності, її стилістичної довершеності. Наголошування слів пов'язане з поділом їх на склади, з певною кількістю і своєрідністю звуків у складі і складів у слові.

Окремі слова української мови утворені тільки з однієї фонemi (звука):

— голосної: *i, a* — сполучники;

— приголосної: *з, в*, зрідка *к* (*к серцю*) — прийменники; *й* — сполучник; *б* — частка;

— голосної або приголосної: *о, а, у, і, е, с...с, ш...ш* — вигуки.

Навіть одна голосна фонема може утворювати в слові його окремий склад: *о-сінь, за-а-реш-ту-ва-ти, у-о-соблен-ня* і под. Зазвичай склад слова формується поєднанням голосної фонemi з однією і більше приголосними: *Ук-ра-ї-на, сту-дент-ство*. В таких іншомовних за походженням словах, як *пауза, кляуза* (розмовне; те саме, що *наклеп*), складів два: *пау-за, кляу-за* (фонетично: *пау-за, кл'ау-за*), а літер, якими позначаються в обох словах голосні фонemi, — три: *а, у, а; я, у, а*.

За кількістю складів у слові розрізняють слова односкладові, двоскладові, трискладові, багатоскладові, напр.: *день, кіно, сті-на, се-ре-да, по-не-ді-лок* та ін. Односкладових слів в українській мові усього 3—4%.

Отже, голосна фонема становить або весь склад слова, або тільки його центр, який доповнюється одним (найчастіше), двома, навіть трьома приголосними: *молодість* [мó-ло-д'іс'т']. Одна з голосних фонем у словах з двома і більше складами вимовляється сильніше, виразніше, наголошено (наголошений склад), інші склади — ненаголошені.

У складних словах (утворених із двох і більше простих слів, їх основ) може бути один *головний наголос* (позначається знаком `) і один (або два) *побічний наголос* (позначається знаком ^): *зёмлетрус*, *жит-терадісний*, *елёктро-кардіограма*.

В українській мові наголос *динамічний* (силовий), бо наголошений голосний у словах вимовляється з більшою силою, інтенсивністю, тривалістю, ніж ненаголошений. Наголос у словах зрідка буває *фіксованим*, *постійним*, напр.: *берёза* — *берёзи* — *берёзі* — *берёзу* — *берёзою* — *на (в) берёзі* — *берёзи* — *берёзам* — *берёзами* — *на (у) берёзах*; *думати* — *думаю* — *думаємо* — *думали* — *думай*; або *вільним* (рухомим, різномісним): *житло*, *житла* (одн.), але *житла*, *жител* (множ.); *брáта* (Р. в. одн.) — *брáтові*, *брáтом*, але *брáтй* (рідні, хороші), *брáтів*; *два*, *три*, *чотири* *брáти*, *п'ять*, *шість* *брáтів*; *пишú* — *пйшеш* — *писáли* та ін.

Від наголосу в однозвучних словах (омофонах) залежить їх лексичне значення. Омофони належать:

— до однієї частини мови: *замóк* (іменник) — пристрій для замикання і *зáмок* (іменник) — фортеця; *ко́лос* (суцвіття більшості злаків) — *колóс* (статуя, колос, обеліск);

— до різних частин мови: *жи́ла* (іменник) і *жилá* (дієслово); *ма́ла* (дієслово) і *малá* (прикметник).

Ці різні лексеми, бо докорінно відрізняються своєю семантикою — найважливішою ознакою слова.

Нормативне наголошування слів — одна з обов'язкових і важливих ознак культури мовлення, його літературної сутності, комунікативної важливості, дієвості. Його дотриманням досягається також етика й естетика усного мовлення. У ненормативному наголошуванні слів виявляється мовленнєве безкультур'я. Часто мовці замість *завда́ння*, *випадо́к*, *пока́зник*, *сі́льськогосподáрський*, *одина́дцять*, *чотирна́дцять*, *сімдеся́т* вимовляють *чítання*, *завда́ння*, *випáдок*, *показні́к*, *сі́льськогоспо́дарський*, *оді́надцять*, *чоті́рнадцять*, *сі́мдеся́т*; а та-

кож гроше́й, часу́, лю́дська діяльність, наба́ли можли-
вість, хочу́, не́се, бу́де, ка́жу замість гроше́й, часу́,
лю́дська діяльність, наба́ли можливість, хочу́, несе́, бу-
де, кажу́ та ін.

В окремих випадках деякий відступ від нормативно-го наголошування може порушуватись причинами винятково історичними, певними фактами минулого мови, напр.: *І мене в сім'ї великій, В сім'ї вольній, новій, Не забудьте пом'янути Незлим тихим словом* (Т. Шевченко). У цих рядках ужито *новій* замість *новій*. Це явище відображало колишню практику мовлення, передусім мовлення селян (кількісно переважаючої частини українців) часів Т. Шевченка. Форма *новій* (з нормативним для сучасної літературної мови наголосом на другому складі) порушила б ритміку Шевченкового рядка, створила б дисгармонію в його мелодиці, збіднила б його естетику, красу, усталеність поетичної палітри, не узгоджувалася б з минулою практикою наголошування цього слова. Це так званий *факульта́тивний* (неосновний, необов'язковий, тільки вибірковий) *наголос*, який подекуди трапляється в поетичному мовленні. Доцільність ненормативного наголошування звуків у поезії потребує спеціального розгляду. Ця проблема активно обговорюється і в мовознавстві, і в літературознавстві, особливо в поезиці.

Проблема наголошування слів — одна з найскладніших і найактуальніших. По можливості повніше розв'язання її вагомо вплинуло б на стилістичні ресурси української мови, на зростання мовленнєвої культури. Помітно більша усталеність властива російській мові. Наприклад, в «Орфографическом словаре русского языка» (за ред. С. І. Ожегова і А. Б. Шапіро; 1957) подвійне наголошування зафіксоване тільки в п'яти словах: *ана́пéст* (віршована трискладова стопа, в якій два перші склади ненаголошені, а третій склад — наголошений): *Наша ці́ль/ — лю́дське ща/стя і во/ля*. І. Франко; *недопíтый* і *недо́питель*; *облі́тый* і *облі́тый*; *поча́тый* і *поча́тый*; *прóсып* і *прóсып*. Нині в цих російських словах майже усталився один із двох орфоепічних варіантів: *ана́пéст*, *недопíтый*, *облі́тый*, *поча́тый*, *прóсып*. В українській мові «Словник іншомовних слів» (за ред. О. С. Мельничука; 1974), 11-томний «Словник української мови» фіксують слово *анапéст* з

двома наголосами, але «Словник-довідник...» С. І. Головащука (1989) і «Літературознавчий словник-довідник» (1997), «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (1991—2002) подають цю лексему з одним наголосом: *ана́пест*. Багато слів з одним і тим самим лексичним значенням мають по два нормативні наголоси: *алфа́віт*, *а́мфора* (велика посуда), *апо́строф*, *атраме́нт* (чорнило); *баво́вняний*, *баво́вниковий*, *бавовноо́чисний*, *багато́віковий*, *багатоцилі́ндровий*, *бажа́ний*, *ба́йдуже*, *басо́вий*, *ба́тьківщина* (країна для тих, хто народився в ній і є її громадянином); однак тільки *ба́тьківщина* (спадщина від батьків), *безза́хисний*, *безповітря́ний* *бе́резнік*, *бе́рестовий*, *бе́сідник*, *бе́сідниця*, *би́льце*, *бле́шня*, *бо́втнути*, *бо́ляче*, *болто́вий*, *бо́ндарство*, *бо́ндарський*, *бро́ня*, *бруско́вий*, *буду́чина*, *букси́рувати* та ін. (див. СУМ).

Зовсім мало акцентних (наголошувальних) змін простежується і в 1-му томі (літери А—Н) двотомного «Орфоепічного словника української мови» (2001). У ньому, на відміну від інших словників, деякі з наведених вище слів уже подаються з одним наголосом: *бавовноо́чисний*, *багато́віковий*, *багатоцилі́ндровий*, *ба́тьківщина* (рідний край), *бо́ляче*, *болто́вий*, *бруско́вий*, *букси́рувати*, *громадя́нин*, але в багатьох словах збереглося подвійне наголошування: *за́вжди*, *зocréма*, *ма́буть*, *тако́ж*. Слова без додаткового (другого) наголосу орфоепічно зручніші, мовленнево умотивованіші, тому повинні утвердитись як єдино нормативні.

Окремого зауваження вимагає теорія й практика наголошування слова *то́му* — *то́му* і *тому́*. Той — вказівний займенник, його форми чоловічого й середнього родів у родовому і давальному відмінках такі: *того́*, *тому́*, але з прийменником — (*до*) *того́*, (*у*) *того́*, (*на*) *тому́*: *Шанува́тиму* [кого?] *того́*, *хто* цього́ *вартий*; *Буду́вдя́чний* [кому?] *тому́*, *хто* це *зробить*; або *Добре* *тому́* *ковалеві*, *що* *на* *обидві* *руки* *кує* (Номіс): *ковалеві* [якому?] *тому́*, але: *виходець* з *того́* *світу*; *не* *на* *того́* *напав*; *що* *тобі* з *того́*. Окремою статтею коментується в словнику *тому́* як прислівник: *Я* *ще* *не* *знав* *правил*, *і* *тому́*, *як* *мені* *здавалось*, *не* *робив* *помилку* (О. Довженко). Обидві словникові статті не можуть бути міцною основою для розмежування вживання лексем *тому́* і *то́му*. Щоб максимально і якнайшвидше уникнути неуз-

гожденості в наголошуванні *того й тому*, варто було б у значенні займенників і як відповіді на запитання *кого? кому?* вживати *того, тому*, а в усіх інших випадках — *тому*: два роки *тому*; сполучник *тому що*: *Тому й люблю, мій друг, я море і тебе* (В. Сосюра). Усталення такого наголошування вмотивовується і його більшою легкістю, зручністю. Всезагальне лінгвістичне осмислення, унормування наголошування багатьох слів української мови сприятиме розвитку культури українського мовлення.

Якщо наголос є додатковим засобом розрізнення лексичного значення слів чи їх форм, різне наголошування повинно зберігатись, бо це різні слова чи різні їх форми: *вігода* (користь) і *вигода* (зручність), *відомість* (повідомлення) і *відомість* (документ), *захват* (емоція — захоплення) і *захват* (ширина робочого ходу машини), *лікарський* (від лікаря) і *лікарський* (від ліки), *поділ* (ділення) і *поділ* (низина), *порі* (час) і *пори* (отвори, шпари), *складний* (доладний, ставний, стрункий) і *складний* (непростий), *розходитися* (іти в різні боки) і *розходитися* (розім'ятися, захопитися ходінням), *твердити* (запевняти) і *твердити* (повторювати), *об'єднання* (ціле, яке склалось на основі поєднання чого-небудь) і *об'єднання* (дія за значенням *об'єднати*), *зараз* (негайно, цієї ж миті) і *зараз* (за один раз), *торочити* (верзти, говорити те саме) і *торочити* (витягати, висмикувати нитки з тканини); *весни*, *книжки*, *вікна* (Н. в. множ.) і *весні*, *кніжки*, *вікна* (Р. в. одн.) тощо.

Для стилістики немало важить *логічний наголос*, яким досить виразно виділяється не тільки один із складів слова, а все слово (із збереженням у ньому також і звичайного, складового наголосу). Логічним наголосом вирізняється те слово в реченні, лексичне значення якого потрібно активізувати, бо це важливо комунікативно, стилістично. Якщо в будь-якому реченні логічно наголошувати одне за одним слова, з яких речення утворилось, то внаслідок цього воно набуватиме різних смислових і стилістичних відтінків (варіантів): *Завтра урочисто відзначимо початок навчального року* (саме *завтра*); *Завтра урочисто відзначимо...* (*урочисто*, а не як-небудь) та ін.

Зміст і рівень української орфоепічної культури кожного мовця визначається не тільки правильним наголошуванням слів, а й правильною вимовою кожної

фонемі в її найрізноманітніших поєднаннях з усіма іншими фонемами в словах і поміж ними — у словосполученнях, реченнях, текстах.

У широкому розумінні орфоепічні норми — це:

— норми власне орфоепічні (літературна вимова окремого звука, найрізноманітніших поєднань звуків);

— норми акцентні, наголошувальні (наголошування одного чи, зрідка, двох голосних у слові і логічне виділення всього слова в реченні);

— інтонаційні норми мовлення.

Як і в інших розділах науки про мову (з їх нормами й правилами), в орфоепії потрібно розрізнити такі терміни і позначувані ними мовленнєві реалії, як орфоепічні норми і орфоепічні правила. Наприклад, у слові *джерело* [дже^{ре}л^о] фонема [дж] — приголосна, шумна, дзвінка, африкат (злита фонема, звук), передньоязикова, тверда. Такою є її нормативна сутність, норма. З такими ознаками потрібно й вимовляти фонему [дж], передаючи її індивідуальність, суттєву відмінність від усіх інших фонем. Опис, характеристика фонемі [дж], доведення її своєрідної неповторності — це орфоепічне правило, елемент лінгвістичної (орфоепічної) теорії. Отже, *орфоепічні норми* — це своєрідні матеріальні компоненти мови, а *орфоепічні правила* — це наукове осмислення, визначення, формулювання і, отже, знання орфоепічних норм.

Нормативна вимова, а в її системі також нормативне наголошування голосного звука, завжди в усному мовленні реалізується в певній *інтонації* (грец. *intonare* — голосно вимовляти). В енциклопедії «Українська мова» інтонація характеризується як «сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер висловлення, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця». Інтонація найтісніше пов'язана з синтаксичними і лексико-семантичними засобами мови. Вона належить до мовленнєвих засобів (поза усним мовленням інтонації немає). Інтонація — це обов'язковий елемент і засіб мови під час її реалізації в усному мовленні.

У писемному мовленні, яке не прочитується вголос, інтонація тільки потенційна, побутує лише як можливість. Реальним фактом вона стає тільки тоді, коли на-

писане вимовляють уголос. Вкрай слабко, притишено інтонація виражається під час розмови або ж прочитання тексту пошепки, без участі голосу. Пишуть здебільшого з орієнтацією на усномовне відтворення написаного. Інтонація завжди мовленнева за своєю сутністю, бо виявляється у звуках, словах, реченнях, текстах. Вона буває розповідною, питальною або ж спонукальною. Кожен із цих основних різновидів інтонації реалізується в певних модифікаціях, бо може ускладнюватись різним виявом окличної інтонації.

Будь-які одиниці інтонації називають *інтонемами*, а відображення їх у писемному мовленні — *інтограмми*.

Інтонація вважається звичайною («нормальною»), якщо мовець усно висловлюється (розповідає чи запитує, спонукає когось до чогось) врівноважено, спокійно, без особливих почуттів. У такому разі на все навколишнє він налаштований переважно тільки розумово, майже нейтрально з погляду емоційного.

Немає очевидного розмежування між інтелектуальним, розумовим і почуттєвим (емоційним) у мисленні й мовленні, між інтонацією спокійною, врівноваженою, звичайною, розумово налаштованою та інтонацією неспокійною, неврівноваженою, дещо незвичною, тобто емоційною, експресивною, афективною, якою відтворюється певний внутрішній стан мовця — радість, задоволення, роздратованість, іронія, гнів та ін.

Інтонація в точному розумінні цього терміна — це ритміко-мелодійний лад мови як особливої комунікативної системи. Різні мовленневі вияви інтонації становлять своєрідні мовні знаки, які не мають майже нічого спільного із знаками природної сигналізації, наприклад скрипінням дерев, звуками від падіння тих чи інших речей, або звучанням найрізноманітніших предметів, створених людьми: *Був сонячний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гуділи в ясному повітрі тихо й мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця* (М. Коцюбинський). Йдеться не про мовні, а про позамовні явища, які не втілюються в конкретних мовних звуках. Отже, інтонацією у точному розумінні цього слова є лише *інтонація мовленнева*, або *вербальна, словесна*.

Основи наукового розгляду інтонації в російському мовознавстві заклали Василь Богородицький (1857—

1941), Олексій Шахматов (1864—1920), Олександр Пешковський (1878—1933), Л. Щерба та ін.; в українському — Леонід Булаховський (1886—1961), Петро Коструба (1903—1979), Н. Тоцька та ін.

Інтонація — явище особливе за своєю сутністю. Вона формується з таких її внутрішньо й зовнішньо поєднаних елементів, якими витворюється фонетично-орфоепічна своєрідність мовлення окремої особи. Це такі якості індивідуального мовлення:

— мелодика мовлення. Вона полягає в підвищенні і зниженні тону голосу у фразі. Тон зумовлюється частотою коливання напружених голосових зв'язок і має неоднаковий рівень вияву: нижній рівень тону, найбільш звичайний, підвищений тощо, розповідний тон (тональність), питальний та ін.;

— ритм (ритміка) мовлення. Ця інтонаційна (у деяких мовах, наприклад латинській, інтонаційно-семантична) ознака мовлення полягає в чергуванні наголошуваних і ненаголошуваних складів, довгих і коротких голосних, що найбільш чітко простежується в поетично-віршованому мовленні;

— сила (інтенсивність) мовлення і слабкість, неінтенсивність мовлення. Зумовлюються силою або слабкістю видихів, дихання під час творення звуків, пор.: переважно спокійне мовлення в домашній обстановці і офіційне, піднесене у виступі на площі;

— темп мовлення. Це швидкість або повільність перебігу мовлення, неоднакові паузи між мовленнєвими відрізками. Паузою називається чітко визначена перерва у звучанні переважно слів, синтагм, фраз. Така перерва супроводжується перервою в звучанні голосу;

— тембр мовлення, голосу. Це його індивідуальне звукове забарвлення, якість звучання, завдяки якій голос однієї людини неповторно відрізняється від голосу іншої.

Теорія інтонації формувалась поступово. Розпочалась вона дослідженнями мовленнєвої практики вживання розділових знаків у реченнях, у їх середньореченнєвій і кінцевій позиціях. Безсумнівним виявився зв'язок між синтаксисом та інтонацією, яка має передусім синтаксичне підґрунтя. В 60-ті роки ХХ ст. поглибилося розуміння самого поняття інтонації, розпочалось комплексне вивчення інтонації речення, інтонації тексту, стилістичної функції різноструктурних речень.

Інтонація може суттєво змінювати сказане в реченнях, дає змогу точно відтворити зміст і настрій художнього твору, передавати різні почуття.

У художніх текстах на інтонацію вказує і так зване *авторське мовлення, авторські слова*, якими автор (на відміну від персонажів чи дійових осіб) безпосередньо характеризує зображуване, дає йому певну оцінку. Цим також і стилістично урізноманітнюється художній текст: *Куди ти його [насіння] подінеш? — дивувався Андрій.* — *Адже у нас всього дві грядочки* (М. Коцюбинський) — слово *дивувався* орієнтує на інтонацію, яка характерна для вираження подиву; *Ти рибу вариш? — поспитала вона [Маланка] наляканим голо-сом* (М. Коцюбинський) — питальна інтонація з відтінком подиву, наляканості; *Посватав! Узяв добро! — шипіла вона [Маланка] з кривим усміхом* (М. Коцюбинський) — лексемою *шипіла* автор передає ту велику злостивість, якої героїня твору не в силі стримати і водночас висловити вголос.

Усне мовлення завжди реалізується в інтонації. Інтонацією своєрідно забезпечується семантична, граматична і стилістична цілісність висловлювання, його завершеність чи незавершеність, комунікативна зорієнтованість — розповідність, питальність, питальна риторичність, спонукальність (наказовість, прохальність, закличність та ін.); окличність; емоційна забарвленість, експресивність і модальність (упевненість мовця в комусь, у чомусь, невпевненість, сумнів, вимогливість, більша чи менша категоричність, наполегливість тощо). Інтонація наявна при актуальному членуванні мовлення на *тему* («дане», «наявне») — основу висловлювання і *рему*, тобто «нове» — предикативну частину речення, те, що повідомляється про тему.

Інтонація неоднотипна й за іншими ознаками, бо, наприклад, слову властива *номінативна* (називальна) *інтонація*, а реченню — *інтонація комунікативна* — розповідно-інформаційна, питальна, спонукальна в різноманітності нюансів і мовних засобів їх втілення. Навіть окремих вимовлюваний звук — поза словом і в структурі слова — це вже мінімальний вияв мовленнєвої інтонації, бо те загальне, чим є інтонація слова, речення, формується інтонацією часткового, представленою, умовно кажучи, «інтонацією», непов-

торною фізіологічно-акустичною своєрідністю фонем, передусім їх тембровим забарвленням.

Стилістична вагомість інтонації безмежна. Однак і дотепер її усвідомлено й практично аргументовано тільки в найсуттєвіших виявах. До них належить щонайрізноманітніша тональність мовлення, його манера, відтінкова вимова, яка відтворює всі можливі нюанси ставлення мовця до висловлюваного. Частково це засвідчується багатьма прикладами: *Інтонація, властива живій людській мові, — така могутня сила, яка підпорядковує собі всі ритми й примушує їх щоразу служити цілком по-новому* (З журналу); *Леся Українка... використовує найрізноманітніші ритми — від плавного, розлогого... до прискороного, що відповідає ритмові танцю* (З посібника); *Черняєва в свій сміх, як і в слова, вклала певну інтонацію, сміхом вона промовляла, могла сміятися лагідно, зневажливо, гнівно* (О. Донченко).

Інтонація в писемному художньому тексті завжди об'єктивно наявна, закладена в його змісті і в мовленнєвій формі. За своєю основною суттю інтонація загальнонародна, що дає змогу кожному, хто знає певну конкретну мову, реалізувати художній текст і в усній формі, донести в такий спосіб його до інших. Цим мовці досягають загалом адекватного сприймання певного художнього (і нехудожнього) тексту на всенародному, а також значною мірою і на індивідуальному рівні.

Дотримання норм української літературної вимови (в широкому розумінні — власне вимови, наголошування, інтонування всіх мовних одиниць) украй важливе з погляду соціального, культурно-освітнього, власне мовного (особливо стилістичного), бо від цього залежить процес спілкування носіїв української мови. Без дотримання орфоепічно-акустично-інформаційних норм немає культури мовлення (окремої особи чи всього народу), як і стилістики мовлення. Різновиди орфоепічних норм можуть порушуватись і впливом правопису на вимову, їх розходженням (пор.: *підбити* і *підписати*), супровідним тиском діалектної вимови чи впливом орфоепічних норм іншої мови. Дотримання норм вимови, наголошування, устаєного інтонування всього сказаного носіями української літературної мови своєрідно зближує їх також і духовно, національно, в усіх громадських і особистісних сферах, стосунках.

3.2. Лексична стилістика і її одиниці

Лексична стилістика — це найоб'ємніший за мовно-значеннєвими ознаками розділ стилістики; вчення про функції, зумовлені семантикою слів, комплекс знань про стилістичне використання повнозначних, неповнозначних слів і вигуків.

Загальна характеристика лексичної стилістики

Лексика мови неоднорідна, різнозначеннєва. Вона поділяється на велику кількість семантичних (частково й граматичних) груп слів, за кожною з яких закріпились певні неповторно-індивідуальні функції. Тому цілком вмотивовано розглядати стилістику кожної окремої групи лексики:

- стилістику загальноживаної лексики, яка використовується в усіх стилях мови;

- стилістику лексики, яка функціонально обмежена, неоднакова за активністю використання;

- стилістику іншомовних лексем;

- стилістику лексико-семантичних груп слів — полісемічних, омонімів, паронімів, синонімів, антонімів;

- теорію і практику використання тропів, тобто слів і сполучень слів, ужитих образно, переносно — метафор, метонімії, синекдох, епітетів;

- стилістику архаїзмів, історизмів, неологізмів.

Об'єктом лексичної стилістики є слова в усіх виявах властивої їм семантики. Слова вживаються за різних умов і з неоднаковою метою, розгалуженою і неоднозначною стилістичною функцією.

Лексика сучасної української літературної мови — один з найважливіших об'єктів стилістики. Теоретичне осмислення й практичне використання слів з властивою їм стилістичною функцією забезпечує високий рівень мовленнєвої культури кожного мовця.

В українській мові понад мільйон лексичних одиниць. Кожне слово має свою неповторну стилістику, мовленнєву буття, функціонування. У лексиці (і фразеології) української мови найбільше відображається національно-самобутній характер українського народу, його минуле, сучасний стан і перспективи подальшого розвитку. У ній по-особливому виявляється не тільки логіч-

не, а й образне світосприймання українців, їхнє мислення, почуттєвість.

Лексика мови, становлячи особливу структурну частину мовної системи, перебуває в безпосередніх зв'язках з усіма іншими мовними системами — фонетичною, фразеологічною, граматичною. Слово, на відміну від морфеми, в структурі мови є тією мінімальною одиницею, що здатна виражати значення самостійно, вільно відтворюватись у мовленні (усному, писемному). Окреме слово, як і кожна його фонема, усвідомлюється кожним носієм мови, вирізняється серед інших слів. Повнозначне слово здебільшого поєднує в собі дві семантичні реалії: поняттєву і експресивно-емоційну. Слово з його семантикою — це одночасно й продукт думки, і витвір людської чуттєвості. Сам по собі лексичний склад мови існувати не може. Він стає мовним фактом лише тоді, коли втілюється в звуках чи літерах. Вони матеріальні, тому тільки з них формуються слова і синтаксичні конструкції, які завжди виконують певну стилістичну функцію (функції).

Про сучасний стан української лексики, про використання певних її шарів свідчать, зокрема, такі статистичні дані: у СУМі пояснюється семантика майже 134 тисяч слів (словникових статей). 18 181 слово з-поміж них — це слова обмеженого й особливого використання: вульгарних слів — 47, діалектних — 2623, застарілих — 2067, значеннєво зневажливих — 317, іронічних — 44, народнопоетичних — 98, поетичних — 218, розмовних — 9656, фольклорних — 12, рідковживаних — 3095, фамільярних — 4.

Таке розшарування української лексики засвідчує її стилістичну різнобарвність, водночас і функціональні можливості, які комунікативно реалізуються в реченні з одного слова і в кілька- чи багатослівних реченнях. Самі ж власне граматичні характеристики речення з погляду суто стилістичного не мають принципово важливого значення: немає речень стилістично більш чи менш спроможних, як і немає слів більш чи менш стилістично вагомих. Кожне слово стилістично неповторне, через що зовсім адекватно не може бути замінене ніяким іншим словом.

Співвідношення активної і пасивної лексики неоднакове, особливо в розмовно-побутовому, художньому і публіцистичному стилях мови. Вона постійно змінюється як семантично, так і стилістично: слова набувають

нових оцінно-емоційних значень, оновлюваних відтінків. Такою є сама сутність і логіка життя, в якому завжди і скрізь нове співіснує з уже наявним, більш чи менш звичним, нерідко й архаїчним, віджилим, функціонально пасивним; нове зазвичай стверджується, долаючи старе. В цьому чи не найбільше виявляється прогрес мови, який завжди відображає не тільки позитивне, а й негативне в житті народу — творця і носія мови. Поширений у навчально-виховній сфері вислів *На-род — творець мови* метафоричний за своєю сутністю: ним фіксується тільки наслідок соціально-колективного творення мови. Насправді ж кожне слово з його початковим значенням (також і з його пізнішими значеннями) завжди мало свого індивідуального творця, хтось (усе-таки один) першим витворив і вимовив слово з чітко визначеною семантикою. Не завжди можна з упевненістю сказати, хто саме це зробив. Наприклад, слова *прозор*, *брунькоцвіт*, *злотозор* з вірша українського поета Павла Тичини (1891—1967) вважають поетовими неологізмами, тому що не відомо, чи використовувались вони раніше у мовленні інших.

Отже, творення окремого слова — це завжди наслідок певного мовленнєво-індивідуального зусилля. Слів у мові дуже багато, незліченною є також кількість мовленнєвих зусиль усіх носіїв мови (навіть і окремої особи). Це й слугує основою для такої висновково-метафоричної оцінки: творцем мови є народ.

Спершу індивідуальну, а згодом і масову основу має витвір і кожної окремої стилістичної функції слова, яка, звісно, як і семантика слова, через свою нематеріальність може сприйматись не сама по собі, а тільки на основі тієї своєрідної матерії, якою є фонетичний склад мови, його фонему, звуки.

Стилістичні можливості мови практично неосяжні, незліченні. Кожен з мовців тільки в найсуттєвіших виявах і ознаках опановує стилістичні можливості мови, її різнотипні одиниці, особливо слова, які сприймаються окремо чи в мовленнєвому контексті.

У «Толковом словаре русского языка» (за ред. Д. Ушакова) виділено 36 стилістичних груп лексики. На думку Л. Щерби, таких груп значно більше: «...всьяке вживання слів в іншому контексті, ніж той, який зумовлюється відтінком їхньої групи, може викликати той або інший стилістичний ефект».

Стилістичне значення (функція) слова в усіх актах комунікації нашаровується на його лексичне значення, доповнює його певним значеннево-емоційним відтінком, забарвленням.

У мові наявні групи слів якнайширшого і обмеженого використання. За стилістичною сутністю прийнято виокремлювати лексику загальноновживану, загальнозрозумілу, котра доповнюється, розгортається іншими шарами лексики, які відрізняються стильовими ознаками (лексика розмовно-побутова, офіційно-ділова, художня та ін.), професійною зорієнтованістю, належністю/неналежністю до літературної мови тощо.

Стилістичні можливості загальноновживаної лексики

В усіх стилях і жанрах мови соціально й комунікативно найважливішою є загальноновживана лексика.

Загальноновживана лексика — слова й лексичні сполучення слів, якими користуються кожен, хто володіє певною мовою.

Вони пов'язані з повсякденним життям усіх громадян, позначають такі реалії, в яких кожен мовець щодня має потребу, і тому вони всім зрозумілі. До загальноновживаної лексики належать:

— назви осіб за родинною ознакою: *мати, батько, син, дочка, родич* та ін.;

— назви осіб за найпоширенішою професією: *учитель, лікар, студент, директор* і т. ін.;

— назви осіб за типовими рисами характеру, іншими прикметами і якостями: *трудівник, працелюб, ледадар, боягуз, сміливий, ледачий* та ін.;

— назви частин тіла людини і тварин: *голова, ноги, руки, роги, хвіст* і т. ін.;

— назви сфер людської діяльності, галузей знань: *філософія, математика, біологія, медицина* і под.;

— назви найуживаніших знарядь праці: *ніж, лопата, молоток, відро, ножиці* т. ін.;

— назви найвідоміших абстрактних понять: *боротьба, життя, смерть, любов, земля, небо* тощо;

— назви типових явищ суспільного життя, природи: *вода, сніг, дощ, тварина, говорити, їсти, спати, сьогодні, ніколи, один, десять* і под.;

— назви предметів домашнього вжитку: *хата, стіл, вікно, гривня* та ін.;

— назви народів, культур, мов: *українці, французи, греки, римська культура, французька* і т. ін.;

— найуживаніші прийменники, сполучники, частки, вигуки: *з, від, до, між, і, а, або, чи, о, ох* та ін.

Загальноновживана лексика здебільшого використовується як стилістично й емоційно нейтральна чи майже нейтральна, бо загальноновживані слова зазвичай не містять оцінки, відображають не чуттєве, а логічне сприймання їх мовцями. Водночас і на загальноновживані слова з усталеним лексичним значенням і граматичними ознаками може нашаровуватись значення виразно стилістичне, передусім емоційне. Слова *йти, дощ* емоційно нейтральні, але речення *Пішов дощ* можна вимовити не тільки з нейтральною розповідною інтонацією, а й з більшою чи меншою почуттєвістю (радістю чи смутком: *Пішов дощ!*), відповідно речення сприймається не нейтрально, а емоційно. Отже, виокремлення в лексичній мові емоційно нейтральних загальноновживаних слів (і наукових термінів) переважно умовне. Загальноновживані слова окремо і особливо в реченні (*Книга!, Сонце!*) можуть набувати найрізноманітнішої емоційності.

Активний розвиток у ХХ ст. науки, техніки і культури спричинився до розвитку загальноновживаної лексики, до ширшого, ніж раніше, використання її не тільки в нейтральному, а й у певному стилістично забарвленому, емоційному значенні. Слова, які спершу належали тільки до професійної лексики (*радіо, трамвай, лекція, конференція, ракета, атомна енергія, телебачення* та ін.), стали загальноновживаними.

Загальноновживана лексика властива всім стилям літературної мови в їх писемній і усній формах, тому її називають міжстильовою. На фоні цієї лексики розпізнають шари незагальноновживаної лексики.

Стилістично обмежена лексика

Увесь словниковий склад літературної мови (частково і діалектного мовлення) становить загальноновживана лексика і лексика стилістично обмежена (незагальноновживана, або спеціальна).

У своєму повному вияві *стилістично обмежена лексика* охоплює всі слова й лексичні сполучення слів, які перебувають поза межами лексики загально-вживаної. В єдності всіх своїх шарів стилістично обмежена лексика найчисельніша, комунікативно й стилістично найрозгалуженіша. Схематично можна виділити такі групи стилістично обмеженої нормативно-літературної лексики: професійно-виробнича, офіційно-ділова, науково-термінологічна, побутова й емоційна та ін. Кожна з груп незагально-вживаної лексики має своє стилістичне забарвлення й використання. Водночас фонетико-граматичні й функціональні межі між ними не усталені, мінливі, проміжні, взаємодоповнювальні, стилістично чітко не розмежовані. Наприклад, загально-вживане за радянських часів слово-термін *процент* тепер стало пасивним, тоді як слово *відсоток* функціонально активізувалось, перейшло до активного лексичного складу мови.

Професійно-виробнича лексика. Ця група охоплює дуже велику кількість слів, які властиві мовленню осіб певної професії. Це переважно назви знарядь і матеріалів праці, виробничих процесів, характерних для різних професій, спеціальностей. Наприклад, лексеми *оранка, сімба, боронування, угноєння, хімічні і мінеральні добрива, косовиця, обмолот* тощо переважають у мовленні працівників сільського господарства, *врубмашина, штрек, вуглекобайн* — у мовленні шахтарів, слова *домна, мартен, вагранка* частіше за інших використовують металурги, *бетон, цегла, поверх, риштування* — будівельники, *вмикач, вимкнення струму, рубильник, високовольтна дуга* — електрики, *рея, камбуз, кубрик, такелаж, нордвест* — моряки і т. ін.

Обсяг професійно-виробничої лексики швидко збільшується, уточнюється семантично в науковій, навіть у побутовій сфері, через що розгортається стилістично, функціонально. Терміновані професійно-виробничі лексеми нерідко наповнюються певними особистісними емоціями, зрозумілими багатьом учасникам розмови. Цю лексику дедалі ширше використовують в усному виробничому мовленні, у публіцистиці, в художній літературі тощо, напр.: *Кожен з робітників так небагато виготовляє — гайку, болт, елерон, частину фюзеляжу, крісло для пілота, шасі... А всі разом — літак!* (В. Собко).

Лексика професійно-виробничих галузей, маючи своєю основою минуле, активно створюється і в наш час.

Офіційно-ділова лексика. Вона представлена словами, рідше — сполученнями слів, які найчастіше використовуються в писемному мовленні: в ділових паперах, у канцелярському спілкуванні, в урядових, державних актах, постановах (заява, оголошення, справа, акт, довідка, розпорядження та ін.). Офіційно-ділова лексика найбільшою мірою формує офіційно-діловий стиль мови.

Окремий шар офіційно-ділової лексики — це назви державних організацій, закладів і позадержавних (об'єднань за інтересами, віросповіданням, віком тощо): *міністерства; партії, клуби, церкви* та ін., а також і найменування осіб, які обіймають відповідні посади: *Президент України, міністр; староста* та ін.

Офіційно-ділова лексика широко використовується в усному мовленні (в діалогах і монологіях), у державних установах, на виробничих підприємствах тощо. Частина ділової лексики стає загальнозживаною.

Надмірне використання офіційно-ділової лексики поза типовими для неї сферами може надавати мовленню гумористичного, іронічного забарвлення. Отже, тільки у власне діловому мовленні ця лексика стилістично найдоречніша і комунікативно вмотивована.

Науково-термінологічна лексика. Однією з найчисленніших груп лексем у словниковому складі кожної сучасної розвиненої літературної мови, отже й української, є науково-термінологічна (наукова) лексика, яка обслуговує потреби загальнонаукового і галузевонаукового спілкування. Ця лексика відображає минуле і сучасне в науковому сприйманні людиною себе самої і всього навколишнього, зберігає вже пізнане людством для прийдешніх поколінь.

У науковій лексиці розрізняють такі основні шари:

— загальнонаукова лексика (іншомовна і українська). Це слова-терміни, які використовуються в усіх галузях знань, у виробництві, частково і в сучасному побуті освічених верств населення: *аналіз, аналізувати, синтез, індукція, дедукція, клас, класифікація, класифікувати, демонстрація, експеримент, система, систематизація, аргумент, абстракція, теорія, аналогія; наука, дослідження, твердження, положення, практика, спостереження* та ін.;

— науково-галузєва (спеціальна) лексика. Розрізняють лексику філософську, етично-естетичну, психологічну, педагогічну, історичну, філологічну (мовознавчу й літературознавчу), математичну, фізичну, біологічну, медичну, сільськогосподарську, інженерно-технічну, будівельну та ін.

Нині в світі сукупно налічується понад 22 тисячі різних наук, їх розділів, професій, спеціальностей, і всі вони оперують певною кількістю розрізнявальних термінів.

Термінами є однозначні слова й сполучення слів. Це лексеми з точно визначеною семантикою. З поширенням наукових знань терміни все більше використовуються у мовленні, доповнюючи собою загальноживану лексику: *трактор, комбайн, мотор, апарат, термометр, грип, переливання крові, суспільство, виробництво, шахта, вугілля* тощо. Загальноживані слова, які використовуються у певних галузях знань, також сприймаються як терміни. Наприклад, слово *корінь* у біології — частина рослини, яка міститься в землі і якою рослина висмоктує з ґрунту воду з поживними речовинами. На основі первинного значення цієї лексеми сформувалися інші значення: *корінь* (слова) в лінгвістиці і *корінь* у математиці. Ці три семантично різні лексеми є *омонімами*. Слово «корінь» використовується і переносно: *Вони [сзуїти] всьому злу корінь* (Панас Мирний); *Багато що в ній [статті] подобалося й Тарасові, особливо думки про єдиний корінь слов'янських народів* (О. Іваненко).

Наукова лексика найповніше відображає всесвітній і національний прогрес, інтелектуальне зростання, оновлення, збагачення всіх народів.

Стилістична спроможність власне наукових лексем досить обмежена, проте не зовсім нейтральна, бо кожне слово може вживатись тропейчно, переносно, забарвлюючись у таких випадках певною почуттєвістю, емоційністю.

Побутова лексика. Як і науково-термінологічна, побутова лексика становить одну з найпоширеніших груп у словниковому складі мови.

Побутову лексику часто називають *специфічно-побутовою*. Її використовують у побутовій сфері життя людини. Елементами побутової лексики є назви

деталей побуту (селянського, робітничого та ін.), найчастіше — назви одягу, їжі, предметів, меблів тощо.

У специфічно побутовій лексиці розрізняють кілька груп:

— слова, поширені в побуті майже всіх груп населення: *сніданок, обід, постіль, стіл, шапка, віник, борщ, каша, підлога, стеля, коридор*;

— слова, які в минулому широко вживалися представниками окремих верств населення, переважно сільськими мешканцями: *свитка, кожушина, запаска, очіпок, ослін, макогін, мисник*.

Побутова лексика широко використовується в щоденному невимушеному, найтипівішому, наймасовішому усному спілкуванні, а також у багатьох творах художньої літератури, в публіцистиці.

Специфічно побутова лексика постійно поповнюється спеціальними назвами з різних галузей техніки, культури, напр.: *телевізор, радіоприймач, холодильник, пральна машина, електром'ясорубка, овочерізка, газова плита, домашня бібліотека* тощо.

Отже, побутова лексика стилістично різноманітна і життєво важлива, тому широко й часто використовується у мовленні усіх стилів мови, хоча, певна річ, з однаковою частотністю в кожному з них.

Емоційна лексика. Виокремлення в лексиці літературної мови емоційних, емоційно-експресивних лексем здійснюється не за власне мовною ознакою, а за почуттєвою, тобто позамовною, ознакою. Номінативне словосполучення «емоційна лексика» є відносною термінологічною назвою, бо кожне слово (*поле, вікно, зелений, читати* тощо) може стати в певному реченні, контексті емоційним, набути виразної почуттєвості. Якнайбільшою мірою це залежить від суб'єктивно-індивідуального враження, почуття, з яким конкретний мовець використовує певне слово в усному чи писемному мовленні.

Існують, однак, дві основні умови, за яких слова можуть ставати виразниками позитивної чи негативної емоційності, почуттєвості:

1) слово само по собі має таку індивідуальну сутність, яка дає йому змогу виражати певне почуття, емоцію. До них належать:

— слова, яким властива органічна емоційність: позитивна (*кохання, радість, здоров'я, щастя, дружба*,

відданість, щирість, веселий, чудовий, прекрасний, захоплюючий, порядний, радісно, весело, чудово) або негативна (*ворог, ненависть, огида, погань, злість, злодій, боягуз, бандит, жадливий, огидний, мерзенний, зрадливо, противно*);

— похідні слова, в лексичне значення яких емоційність (позитивна чи негативна) привноситься афіксом (префіксом, суфіксом або обома цими частинами слів одночасно): *земелька, земелечка, доземелечка, приземелечка, землиця, землице, землюга; носик, носатий, носач, носичок, носище, носюга; чорнявий, чорнявенький, пречорний, пречорненький, чорнище; вітерець, вітронько, вітрище; біленько, по-біленькому, білесенько, пребілий, пребілесенький;*

— слова дитячого мовлення, здебільшого позитивно забарвлені: *цяця (іграшка), няня, кизя, ляля, паця (свиня), му-му (корова), ам-ам (їсти) тощо;*

— органічно поетичні слова: *година* (в значенні час, пора), *звитяга, витязь, линути, мовити, кедр, кипарис, тополя, калина* (як символи) та ін.

2) залежно від контексту (в писемному мовленні) або ж від конкретної ситуації (в усному мовленні) будь-яке емоційно нейтральне чи емоційно забарвлене слово може вживатись неоднозначно, набувати різної емоційності, навіть протилежної порівняно з тією, яка найчастіше об'єктивно (позаконтекстно й позаситуативно) йому властива. Так, прикметник *смачний* має значення «приємний на смак», однак у реченні *Той борщ був такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку* (І. Нечуй-Левицький) слово *смачний* сприймається з негативним, іронічним забарвленням. Слово *милостивий* із значенням «який виявляє милість» у реченні *Отам-то милостивії ми Ненагодовану і голу Застукали сердешну волю Та й цькуємо* (Т. Шевченко) має протилежне, негативне, осудливе, іронічне значення.

Отже, емоційна лексика сама собою, особливо ж у контексті, в певній конкретній життєвій ситуації, стилістично досить виразна, експресивна, що й дає змогу кожному мовцеві вдаватись до емоційної лексики за найрізноманітніших обставин мовлення і з певною комунікативно-стилістичною метою.

Стилістичне вживання іншомовної лексики

У сучасній українській мові широкі стилістичні можливості мають *іншомовні слова* — слова, запозичені з інших мов. Іншомовна лексика української мови охоплює слова і сполучення слів, які увійшли до її складу:

— під впливом зовнішніх (немовних) причин — найрізноманітніших, давніх і теперішніх контактів (економічних, політичних, культурно-освітніх, військових тощо) нашого народу з іншими народами;

— під впливом причин внутрішніх (власне мовних), серед яких потреба звузити, стилістично (функціонально) розмежувати використання іншомовних і власне українських слів і сполучень слів: *імпорт і ввіз* (товарів), *лінгвістика і мовознавство і наука про мову, асиміляція звуків і уподібнення звуків* та ін.

Термін «іншомовна лексика» в словниковій системі української (і кожної іншої) мови дещо умовний і однобічний, бо прикметниковими формами «іншомовне», «іншомовні» можуть позначатись і ті слова, іншомовність яких уже не відчувається (*школа, левада* — давні засвоєння із давньогрецької мови), і виразно чужомовні, що усвідомлюють навіть ті, хто не володіє лінгвістичними знаннями з історії слів рідної мови.

Чужомовні слова й сполучення слів українська мова засвоювала з часів активного формування нашої мови (з VI ст.), їх кількість важко визначити навіть приблизно.

В українській нормативній лексиці прийнято виділяти за походженням такі її основні шари:

— спільноіндоевропейські слова: *мати, батько, брат, сестра, око, ніс, серце, дім, двері, піч, череда, вівця, ягня, вовк, бути, жити, їсти, спати, влада, слава, один, два, три* та ін.

— праслов'янські (спільнослов'янські) слова: *коса, граблі, лопата, сніп, пшениця, цілина, мука, віл, коро́ва, теля, бджола, кожух, полотно, відро, молот, слива, ягода, сад, часник, озимина, сіни, двір, жито, варити, пряжити* та ін;

— власне українські слова: *вуглець, кисень, водень, мрія, матінка, добриво, добробут, вибрик, примхи, перекотиполе, багаття, бандура, гайворон, дружина, козацтво, батьківщина, карбованець, гризня, гай, смуга, деруни, вареники, корж, галушка, кремезний, чарівний,*

баритися, зволікати, линути, очолити, напувати, байдуже, мабуть, бо, адже та ін.

Слова, які мають спільноєвропейські, праслов'янські корені, в українській мові зазнали різних змін: фонетичних (*зачарований — чарівний; шести — шостий*) і граматичних, особливо морфемних. До них належать:

— назви осіб чоловічої статі із суфіксом *-ий*: *вередій, плаксій, багатій, торохтій* і под.;

— іменники із суфіксом *-ощ-*, які позначають ознаки, процеси, стан людини: *веселощі, жалощі, пустощі, хитрощі, лінощі* і под.;

— іменники із суфіксами *-ень* (*красень*), *-ин-* (*дітлашня*), *-от* (*голоота*), *-ук-* (*ковальчук*), *-неч-* (*ворожнеча*), *-анн-* (*бажання*), *-ив-* (*вариво*), *-езн-* (*старезний*), *-ісіньк-*, *-есеньк-*, *-юсіньк-* (*гарнісінський, білесенький, тонюсінський*) та ін.

Окрему групу іншомовної лексики становлять *старослов'янізми*: *врата, брег, вождь, храм, єдність, мислитель, гординя, глашатай, грядущий, премудрий, соратник* та ін.

Багато засвоєнь в українській мові з інших слов'янських мов:

— з російської мови: *промисловість, котел, вислуга, безробіття, передовиця, народоволець, кадет, завод, паровоз, указ, різночинець, декабрист, нігіліст, есдек, есер*;

— з польської мови: *перешкода, конати, кодрло, хлоп, хлопець, міщанин, поєдинок, урядник, збруя, ковадло, вензель, гасло, міць, шлюб, недолугий, доценту, цілком, раптом, принаймні* та ін.;

— з чеської мови: *брама, влада, огида, паркан, карк*;

— із білоруської мови: *розкішний, обридати, нащадок, маруда* та ін.;

— із болгарської мови: *глава, владика, сотворити* та ін.

Найтиповіші і наймасовіші запозичення й засвоєння іншомовних слів — це ті лексеми, які в різний час українська мова переймала з неслов'янських мов, зокрема:

— з давньогрецької мови (грецизми): *ангел, ідол, ікона, єпископ, Євангеліє, монах, монастир, клірос, лампада; філософія, історія, етнографія, педагогіка, фонетика, граматика; демократія, партія, пролетаріат; електрон; поема, ода, епос, проза, комедія, хорей, ідея; Андрій* (свіжий, бездоганно здоровий); *Панас, Афанасій* (безсмертний); *Василь* (царський); *Євген* (благородний);

Зоя (життя); *Галина* (спокій, ясність); *Лідія* (народжена в Лідії); *Олександр* (захисник чоловіків); *Петро* (камінь, скеля); *Тарас* (неспокійний, бунтівний) та ін. Вони проникли в нашу мову безпосередньо або через старослов'янську та інші європейські мови;

— з латинської мови (латинізми): *адміністрація, декрет, агітація, агресія, конгрес, конституція, оратор; юрист, адвокат, нотаріус, прокурор, апеляція; ангіна, ампутація, аспірин, інстинкт, рецепт; антена, колектор, турбіна; вектор, інтеграл, аберація; асиміляція, афікс, префікс, інфінітив; абітурієнт, аудитор, атестат, декан, інститут, університет, екзамен, конспект, лекція, ректор, факультет, студент, літера*; латинізми особливо прислужились у збагаченні суспільно-політичної лексики, різних галузевих термінологій — юридичної, медичної, математичної, граматичної тощо;

— з німецької мови: *штаб, князь, агент, командир, юнкер, офіцер; броня, панцир, лафет, патронташ; галстук, рюкзак; графин, верстат, домкрат, кран, стамеска; камертон, лейтмотив, танець; абзац, шрифт; шахта, штрек; бухгалтер, вексель, касир, маклер, штраф; фартух, кітель; акція* тощо. Це найчисленніші запозичення — порівняно із засвоєннями з інших сучасних європейських мов;

— з французької мови: *імперіалізм, націоналізм, абсолютизм, бюрократ, комюніке, саботаж, шантаж; ансамбль, балет, бюст, акомпанемент, ампула, рояль; авангард, арсенал, бригада, гарнізон, парашут; вуаль, блуза, велюр, пальто, трикотаж, одеколон; режим, прем'єр*;

— з англійської мови: *бульдозер, комбайн, блюмінг, комп'ютер; сейф, телетайп; трактор, трамвай; бункер, танк, мічман, снайпер; бізнес, банкнот, бюджет; бокс, волейбол, матч, гол, рекорд, нокаут, спортсмен, теніс, гольф, футбол; джаз, гумор, памфлет, клоун* тощо;

— з італійської мови: *бенкет, макарони; карета; банк; газета; акорд, алегро, альт, арія, бас, віолончель, інтермецо, кантата, квінтет, концерт, піаніно, соло* та ін.;

— з голландської мови: *бак, баркас, флот, каюта, шкіпер, вимпел, фарватер, румб, яхта, румпель*;

— з тюркських мов (тюркізми): *батіг, казан, аркан, капкан, газ, торба, тапчан; кинджал, кайдани, орда,*

осавул, отаман, сагайдак; гайдамака, бурлака, козак, хан, султан, ярлик; аршин, базар, кабала, казна; беркут, кабан, бугай, судак, сазан; ковбаса, балик, лапша, кумис, халва; капкан, халат, чалма, каптан та ін. Такі засвоєння досить давні, деякі з них сягають дописемних часів;

— з фінської мови: камбала, морж, норка, нерпа, пельмені, салака, сьомга.

Частина іншомовних слів особливо активізувалась уже в незалежній Україні: *істеблішмент* (структура та інститути влади; правлячі, панівні кола суспільства); *комп'ютер* (електронна обчислювальна машина); *маркер*¹ (той, хто прислуговує під час гри на більярді та підраховує очки) і *маркер*² (сільськогосподарське знаряддя або пристосування в сівалці, яким роблять на ріллі борозенку перед сівбою, садінням); *маркет* (магазин самообслуговування з великим асортиментом продовольчих товарів); *маркетинг* (система управління підприємством, яка передбачає комплексне врахування становища на ринку збуту для прийняття рішень); *імплементація* (виконання державою міжнародних правових норм; введення результатів референдумів у конституцію держави); *ксерокс* (апарат, яким що-небудь написане, сфотографоване копіюється методом ксерографії, з використанням особливого пристрою); *дистрибуція* (розподіл, розчленування; у лінгвістиці — сума всіх оточень, текстів, у яких трапляється певна мовна одиниця, бо кожна з них (крім речення) має більш чи менш обмежену здатність поєднуватися з іншими подібними до неї одиницями); *офіс* (установа; контора, канцелярія якої-небудь фірми, підприємства).

Велика кількість іншомовних лексем — це *інтернаціоналізми*, тобто слова, котрі, як правило, у фонетично й граматично видозміненій формі використовуються майже в усіх літературних мовах, особливо в мовах європейського і північноамериканського регіонів.

Отже, іншомовна (чужомовна) лексика дуже численна, тематично й структурно різноманітна. Вона використовується в усіх стилях мови, особливо в науковому, дещо менше — в публіцистичному.

Ця лексика значною мірою демонструє собою той чи інший стан, рівень розвитку кожної окремої літературної мови, її словникове багатство, різноаспектні стилістичні можливості.

Використання іншомовної лексики підлягає певним загальним стилістичним нормам, найголовніша з яких — однозначність. Їх слід уживати з усталеною семантикою, фонетико-граматичною формою, з дотриманням вимог стилю. Тільки доладне використання запозичень не переобтяжує мовлення, посилює такі його якості, як сучасність, простота, зрозумілість, доречність, тобто стилістичність висловлення.

Лексико-семантичні групи слів і їх стилістика

До лексичного складу мови належать певні групи повнозначних слів з неоднаковою семантикою. Їх прийнято називати лексико-семантичними.

Лексико-семантичні групи слів — такі групи повнозначних слів, кожна з яких своєрідна лексично, семантично і за виконуваними стилістичними функціями.

Лексико-семантичні групи слів становлять об'єкт вивчення лексикології, передусім такого її розділу, як семасіологія (грец. *semasia* — значення, смисл і *logos* — слово, вчення).

Семантика слів охоплює назви предметів, процесів, явищ, відношень між ними, реалій і фантазій, мрій тощо. Вона властива всім повнозначним словам. Службові слова і вигуки у типовій для них функції семантичного значення не мають.

Кожне слово індивідуально неповторне, має значеннєву й фонетико-граматичну особливість, широку й вільну відтворюваність в усному й писемному мовленні. Наприклад, завдяки тому, що лексеми *слово* властива розгалужена семантика, з участю й на основі цієї лексеми утворилось багато стійких поєднань слів (фразеологізмів і фразеологізованих зворотів), якими широко характеризуються виробничі, професійні, морально-етичні та інші якості людини: *ні слова, ні півслова* (не скаже), *слово в слово, гріх слово сказати, дотримуватись (додержувати) слова, з першого слова, і слова не писнути (не сказати), брати слово назад, випустити (кидати) слово на вітер, медові слова, пусті (марні) слова, слова застряли в горлі, тягти слова з рота, блудити словами, розкидатися словами, обмовлятися двома-трьома словами, у двох (коротких) словах, висіти на чесному слові, бистрий*

на слово, живе слово, кругле слово, ламати слово, замовити слово, останнє слово, перше слово, повертати слово, міцне слово, слово честі, на чесне слово, спом'янеш моє слово, бити словом, слово по слову та ін. Тому мовці за потреби вживають одне й те саме слово багато, навіть безліч разів.

Найповніше й найкомпактніше лексико-семантична сутність повнозначних слів простежується в таких явищах, як полісемія, омонімія, паронімія, синонімія, антонімія лексем та ін. Стилістично-функціональний потенціал цих шарів лексики неоднаково просторий, але значеннево й комунікативно своєрідний і важливий. Найбільше це стосується полісемії і синонімії слів.

Стилістичне значення полісемії

Дуже широкі, значеннево-стилістичні можливості мови, її виражальні багатства представлені такими її якостями, ознаками, як полісемія.

Полісемія (грец. *poly* — багато і *sema* — знак, значення), або багатозначність слів — наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох, кількох чи багатьох значень.

Одне із значень для певного слова пряме і основне, а всі інші — тропейчні (непрямі, переносні). *Троп* (тропос — зворот) — це мовностилістичний засіб, який полягає у вживанні слова або сполучення слів у непрямому, переносному значенні. *Переносне значення слова* завжди похідне, вторинне, воно розвивається з прямого, вихідного значення слова. Отже, полісемічним вважається слово з прямим значенням і щонайменше з одним переносним. Свідомо спрощуючи задля навчальної мети таке мовленнєве явище, процес, як полісемія, усі три терміни (полісемія, багатозначність і тропейність слів) можна вважати синонімічними.

Полісемічні слова протиставні *моносемічним* (грец. *monos* — один і *sema* — знак, значення), або *однозначним*, якими найчастіше виступають терміни, котрі також нерідко підлягають лексико-семантичним змінам, безпосередньо пов'язані з формуванням полісемії слів. Наприклад, астрономічний термін *орбіта*, яким позначається шлях руху небесного тіла, штучного

супутника, орбітальної станції і т. ін. у космічному просторі навколо іншого тіла: *Признаюсь — заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі* (М. Коцюбинський); у прямому значенні слово *орбіта* використовується і в анатомії — у значенні «кісткова порожнина, в якій рухається очне яблуко»: *Широкі брови в нього... чорніли, мов крила ворона, ховаючи глибоко в орбітах карі, вдумливі очі* (А. Шиян). Крім двох прямих значень, лексемі *орбіта* властиві й переносні, зокрема: *Боротьба загострювалася, в її орбіту втягувалися все нові й нові люди* (О. Гуреїв). Набагато частіше одне пряме лексичне значення слова поглиблюється, доповнюється, розгортається одним, двома, кількома чи багатьма переносними. До таких слів здебільшого застосовують термін *слово-тип*. Полісемічних (багатозначних чи неоднозначних) слів (нетермінів) багато в кожній розвиненій літературній мові, переважно в її розмовно-побутовому, художньому і публіцистичному стилях. Вони сконцентровані у собі основне лексичне, а на цьому ґрунті також і синтаксичне й стилістичне багатство мови, яке виявляється в контексті. Наприклад, іменник *голова* (СУМ) може означати: 1) частину тіла людини чи тварини; 2) одиницю лічби худоби (*тисяча голів свиней*); 3) велику квітку чи плід на кінці стебла рослини (*голова соняшника*); 4) мозок (*роїлися думки в голові*); 5) керівника установи, об'єднання (*голова сільради*); 6) щось головне, основне (*Хліб — усьому голова*); 7) розум, свідомість (*розумна голова*); 8) передню частину групи, загону (*голова колони*). Ця ж лексема (*голова*) увійшла до складу багатьох фразеологізмів, що також засвідчує розгалуженість її лексичних значень і стилістичних функцій, бо там, де з'являється кожне нове лексичне значення полісемічного слова, виникає й нова, додаткова його стилістична функція: *братися за голову* (впадати в розпач), *вбивати в голову*, *видавати з головою*, *викинути з голови*, *головою відповідати*, *голова йде обертом*, *голову гризти*, *голову закручувати* (позбавляти здатності розумно діяти), *залити голову*, *голову зложити*, *головою накласти*, *голову крутити*, *підвести голову*, *схилити голову*, *давати голову на відріз*, *забити собі в голову*, *з головою поринути*, *перекладати з хворої голови на здорову*, *по головах ходити*, *не вкладається в голову*, *в голову брати*, *як сніг на голову*, *гаряча голова*, *голову втрачати*, *ка-*

пустяна голова (про людину, яка не має здорового глузду), *мати голову на плечах*, *сам собі голова* та ін. Дієслово *іти* (*йти*), прикметник *легкий* мають більше 30 лексичних значень.

Конкретне стилістичне значення полісемічної лексеми визначається її сполученням з іншими словами, тобто в контексті, або ж увиразнюється певною ситуацією мовлення. Правильно побудований контекст усуває багатозначність у сприйманні слова, не створює двозначності. В кожному окремому контексті багатозначне слово має сприйматись тільки в одному значенні. Виняток становлять випадки, коли мовець з певною комунікативною метою затіює справжню суть висловлюваного або свідомо надає йому гумористичного, подекуди навіть каламбурного звучання.

Пряме значення — найсуттєвіше для слова, переносні значення слова ніби допоміжні, але за деяких умов тільки й можливі або комунікативно найдоречніші: прикметник *старий* (антонім до *молодий* — який прожив багато років, досяг старості); деякі інші значення похідні, напівпрямі, близькі до переносних: *старі книжки* (протилежне до *нові*), *стара піч*; *Він старий льотчик, хоч зовсім ще молода людина* (А. Трипільський); *старий хліб*, *старі часи*, *старий стиль*, *старий замок*, *старе суспільство* і т. ін.

У прямих і переносних значеннях слів (як і в омонімах, синонімах, антонімах тощо) своєрідно, через призму рідної мови відображається бачення кожним народом навколишнього світу, себе самого в ньому. Кожне окреме пряме чи переносне значення слова — це один з конкретних виявів мислення, сприймання людиною певної реалії життя.

До найрозгалуженіших значень і виявів переносності належать метафора, метонімія і синекдоха.

Найпоширеніший вияв (різновид) переносного вживання слів прийнято називати *метафорою* (грец. *metaphora* — переміщення, віддалення). Це дуже поширене, різноманітне вживання слів у переносному значенні. Метафора породжена тим, що між предметами, явищами, процесами, ознаками різних предметів немало спільного, схожого, тому однією лексемою позначають особи, істоти, предмети, дії, ознаки тощо, які чимось подібні.

Метафора виникає у мовленні на різній основі:

— на схожості форми, зовнішнього вигляду предметів, явищ, дій та ін.: *Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси* (М. Коцюбинський); *крапля дощу і крапля надії; ніс людини і ніс судна, черевика;*

— на подібності кольору: *Я пам'ятаю чорний жах...* (В. Сосюра); *...на їхні голови насунулась чорна година* (С. Чорнобривець); *чорна туга (доля, гризота, безнадія, невдячність і т. ін.); золотий перстень* (пряме значення) і *золоте сонце, золотий характер* — переносні;

— на подібності якихось властивостей людини, її почуттів, поведінки і под.: *Думки, спогади краляли серце Костомарова* (О. Іваненко); *Загине все без вороття, Що візьме час, що люди, Погасне в серці багаття, І захохнуть груди* (О. Олесь);

— на одночасній схожості предметів за формою і функцією: *крила птаха і крила літака (вітряка і под.) або Ярема гнувся, бо не знав, Не знав, сіромаха, Що вирости крила, Що неба дістане, коли полетить* (Т. Шевченко);

— на близькості емоційних вражень людини від когось, чогось: *ведмідь* як назва тварини і *ведмідь* — незграбна, неповоротка людина; *пахощі трав і пахощі думок; легка хмара* (явище природи) і *хмара думок*.

Одним із різновидів метафори є *epitheton* (грец. *epitheton* — прикладка) — художнє означення, художнє прикладки: *милі обрії, ясні зорі, карі очі, гірка розлука, коханий край, зелений сум, бистра вода, дрібні сльози, синій сніг, червоні троянди, колюча шипшина зневаги, владарка-ніч, цар-деспот і т. ін.* Близькі до метафори й *художні порівняння*: *синя, як небо; струнка, як тополя; гарна, як червона калина; чистіша від сльози.*

Лексико-семантичне перенесення назви з однієї групи осіб, предметів, явищ на іншу на основі схожості за певною ознакою називають *метонімією* (грец. *metonymia* — перейменування).

Метонімією є такі перенесення:

— назви країни, міста, вулиці, установи, приміщення на назви осіб у них: *Про кого найбільше повинна дбати Україна?* (тобто її громадяни); *Шумить Хрещатик туги, як прибій* (В. Сосюра); *Університет святкує своє 50-річчя (замість: Усі, хто працює, навчається в університеті, святкують...);*

— прізвища чи псевдоніма автора на назву його твору: *читаю Олександра Олеся, слухаю Івасюка* (замість *читаю, слухаю твори...*);

— назви предмета на назву того, що міститься в ньому: *випив склянку* (пор.: *випив усе, що в склянці*); *танк запалили пляшкою* (пор.: *запалили тим, що в пляшці, в скляній посудині*);

— назви знаряддя дії на назву самої дії: *Перу І. К. Білодіда належать ґрунтовні праці про... мову окремих письменників* (М. Рильський), пор.: *І. К. Білодід написав...*;

— назви певного матеріалу на назву виробу з нього: *Наш панич вже має собі панну: ...ходить уся в золоті* (І. Нечуй-Левицький), тобто *в прикрасах із золота*;

— результат, місце дії на назву самої дії: *Автобусна зупинка*, пор.: *Автобус зупиняється*.

— назви захворювання якого-небудь органа, частини тіла на назву цього органа, частини тіла: *Дайте таблетку від голови (від горла, від серця)*, тобто *від болю в голові (горлі, серці)*;

— назви певної науки на назву того об'єкта, який нею (наукою) вивчається: *Лексика* — один з розділів мовознавства (замість: *лексикологія*, бо саме вона становить вчення про лексику мови).

Своєрідною метафорою є *синекдоха* (грец. *synekdoche* — співвіднесення) — перенесення назви з одного предмета на інший за певним кількісним співвідношенням (зв'язком) між ними.

Синекдохою називають такі мовленнєві явища:

— вживання замість назви всього предмета назви його частини (частин): іменником *літо* називають увесь рік: *Либонь, уже десяток літ, Як людям дав я «Кобзаря»* (Т. Шевченко); слова *день, борода, спідниця*, якщо вжито їх у значенні *доба, дід з бородою, жінка, молодиця, дівчина; багнет, язик, парус* у значенні *піхотинець, полонений, парусне судно* і т. ін.; *Повз них все йшли і йшли підняті коміри, капелюхи, кепки і спецівки, окуляри і берети, цокали туфельки і човгали матерчаті боти* (Є. Носова); *Він скрізь руку має* (І. Карпенко-Карий);

— вживання однини замість множини або множини замість однини: *Наш люд має в собі багато сили, щоб родити Шевченків, Федьковичів і Франків* (В. Стефанік), пор.: *наші люди; Шевченка* і т. ін.; *Державна копійка любить точний облік* (Ю. Збанацький), пор.: *копійки*, тобто *гроші*.

Отже, полісемія слів — це їх здатність уживатись з різною семантикою, з неоднаковими лексичними значеннями. Такі значення об'єднує що-небудь спільне. Тому при полісемії наявне тільки одне слово, яке в словниках витлумачують у межах однієї словникової статті, але з різними лексичними значеннями.

Мова, як зазначав В. Виноградов, «збагачується разом з розвитком ідей». При цьому «одна і та ж зовнішня оболонка слова обростає пагонами нових значень і смислів». Мова за своєю сутністю неспроможна називати кожну окрему ідею, кожне окреме лексичне значення фонетично іншим словом. Внаслідок цього те саме слово дуже часто набуває кількох лексичних значень, які близькі одне до одного. Полісемічне слово в словниках — це тільки одне слово, одна лексема із схожими за певною ознакою значеннями.

Джерело багатозначності слів — у їх прямому і переносних значеннях (у метафорі, метонімії, синекдосі). Ці значення становлять величезне стилістичне багатство нашої (і кожної іншої) мови, слугують потужними засобами її образності, виразності, емоційності. Без слів із переносним значенням немає, зокрема, художніх творів. У реченні *Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли усміхнеться* (М. Коцюбинський) виділені слова письменник використав переносно (тропеїчно, метафорично), і це значною мірою зумовило їх яскраве художнє звучання, стилістичну оригінальність.

Отже, полісемія слів, як і лексична синоніміка, — це найсуттєвіші лексико-семантичні набутки літературної мови, безмежне джерело і вияв її стилістичних функцій.

Стилістичне використання омонімів

Різні за лексичним значенням слова найчастіше не-однакові й фонетично, своїм звуковим складом. Водночас у мові є немало й однозвучних слів, семантика яких позбавлена схожості, однаковості. Це омоніми.

Омоніми (грец. *homos* — однаковий і *ónyma* — ім'я) — слова, які мають різне лексичне значення, але однакове написання і звучання.

Пор.: 1. *Очі в неї були великі, дві чорні коси, перекинуті наперед, обрамляли лице* (І. Сенченко). 2. *Косарі*

косять, а вітер повіває, шовкова трава на коси лягає (М. Кропивницький). 3. На піщаній косі, що кинджалом врізалась у море, стояв маяк (А. Шиян). У першому реченні іменник коса означає довге заплетене волосся, у другому — сільськогосподарське знаряддя для косіння, в третьому — сполучену з берегом вузьку смугу суходолу в морі. В кожному з цих речень наявні зовсім несхожі за семантикою однозвучні слова. Спільне для кожного з трьох слів — їх фонетичний склад і морфологічна будова. Всі вони також здатні виконувати ту ж саму синтаксичну функцію, мають наголос на другому складі. Оскільки найважливішою ознакою окремого слова завжди є його семантика, то це свідчить про те, що в цьому випадку наявні три різні слова, а не одне полісемічне слово, якому властиве одне, як правило, пряме лексичне значення і два чи більше переносних. Отже, кожне із значень слова *коса* у словниках витлумачується окремо, становить окрему словникову статтю й окремо нумерується. Якщо кожне непряме (переносне, вторинне) значення багатозначного слова пов'язане з його прямим значенням, то омоніми такого спільного значення не мають, вони виявляють поміж собою лише зовнішній (звуковий) збіг кількох слів: *дід*¹ — батьків або материн батько; *дід*² — будяк; *дід*³ — сніп соломи або очерету, що його ставлять на почесному місці в хаті; *дід*⁴ — їжа з пшона та борошна; *дід*⁵ — назва танцю: *Дай хліба — поскачу діда* (Номис). Водночас слово *дід* уживається й переносно: убога, безпритульна особа похилого віку, старець, жебрак: *Хто би його не знав, то би йому кусник хліба дав, як дідові* (І. Франко); *Захотів у діда випросить хліба* (Номис); тільки в множині і як найменування осіб минулих поколінь, предків: *Щоб згадали пізні внуки, як жилося їх дідам!* (Я. Щоголів) або означає те саме, що *тінь*: *Кавун... не зводив очей з білої стіни, на котрій став у закутку широкий темний вечірній дід* (І. Нечуй-Левицький); у сполученні слів *Дід Мороз* — казкова істота, уособлення морозу у вигляді рожевощогого старого чоловіка з бородою, в шубі, шапці, з палицею.

Омоніми найчастіше утворюються внаслідок семантичного розвитку багатозначності слів, через що не завжди вдається встановити чітку межу між омонімами і багатозначними словами.

Найтиповішими є *повні омоніми*, всі форми яких однакові, збігаються (*деркач¹* — птах і *деркач²* — віник; *листопад* — назва передостаннього в році місяця і *листопад* — опадання листя восени; *лютий¹* — хижий, ненажерливий, злий (про звіра, тварину) і *лютий²* — другий календарний місяць року; *насаджувати¹* — проводити посадку чого-небудь (про рослини) і *насаджувати²* — накладати наконечник на спис. Виокремлюють і *неповні омоніми*, в яких немає повного звукового збігу. До них належать:

— іменники, які різняться лише закінченням родового відмінка однини: *мул, мулу* (на дні рік, озер, морів) і *мул, мула* (свійська тварина), *образ, образу* (в літературі, мистецтві) і *образ, образа* (те саме, що ікона), *роман, роману* (художній твір) та *Роман, Романа* (ім'я);

— слова, які належать до різних частин мови, але в певних формах збігаються: *мати, поле* (іменники) і *мати, поле* (дієслова), *три* (числівник) і *три* (дієслово у формі наказового способу від *терти*), *носи* (Н. в. множ. від іменника *ніс*) і *носи* (дієслово), *доли* (іменник) і *доли* (прислівник); *справа* (тобто *діло*, іменник) і *справа* (прислівник), *стало* (сер. р. дієслова мин. часу від *стати*) і *стало* (тобто *постійно*, прислівник), *братові* (іменник у Д. в.) і *братові* (присвійний прикметник, *чий?*), *військовий* (прикметник та іменник), *слідом, ранком, вечором* (іменники в О. в. одн. або прислівники).

Особливі різновиди неповних омонімів становлять омофони (грец. omorphones — однозвучний, від *homos* — однаковий і *rhone* — звук) й омографи. *Омофони* — слова, які утворені з однакових фонем, але відрізняються семантично і написанням: *Допомогли своєчасно вжиті заходи* (дієприкметник, одне слово) і *В житті перепілка звила гніздо* (два слова: прийменник та іменник); *вогонь погас* (дієслово, одне слово) і *пішов по гас* (прийменник та іменник); *Я уздрів, побачив сонце! І здалося мені — сон це!* (П. Усенко). Отже, омофони — це такі омоніми, які пишуться по-різному: як окреме слово або як поєднання двох слів. *Омографи* (грец. *homos* — однаковий і *grapho* — пишу) — це слова з різною семантикою, які розрізняються лише наголосом: *приклад* (зразок; те, що варто наслідувати) і *прикла́д* (у гвинтівці), *обід* і *обі́д* (зовнішня частина колеса, звичайно обведена шиною).

До власне омонімів не належать так звані *омонімічні форми слів*, лексичне значення яких однакове: *фабрики, машини* (Р. в. одн. і Н. і Зн. в. множ.). Деякі з форм таких слів мають різний наголос: *озера, води* (Р. в. одн.) і *озэра, води* (Н. і Зн. в. множ.).

Більшість омонімів становлять іменники, зрідка — дієслова, ще рідше — прикметники. Омоніми досить активно використовують у мовленні. Проте серед них трапляються й менш уживані в літературній мові. Це передусім застарілі слова й діалектизми: *Око* — орган зору і *око* — одиниця ваги, яка приблизно дорівнює 1,2 кг.; *міра* хмільних напоїв в 1—1,5 л (обидва значення застарілі); *чайка* — птах і *чайка* — човен; *без* — прийменник і *без* — бузок (діалектне); *гостинець* — якась річ або ласощі (подарунок) і *гостинець* — великий битий шлях (діалектне).

Лексичне значення омонімів можна точно встановити тільки в контексті. Іноді для цього замало навіть одного речення. Тоді вдаються до ширшого контексту: з речення *Недалеко стояла баба* неможливо зрозуміти лексичне значення слова *баба*. Але *Пустила баба внука, то він побіг, тільки дверима стукав* (А. Свидницький); *Важко грюкнула... сталева баба* (важка підвісна довбня для забивання паль).

Омоніми часто вживаються в художніх творах, виступають одним із засобів мовленнєвої образності: *Думи мої, думи мої, квіти мої, діти! Виростав вас, доглядав вас, — Де ж мені вас діти?* (Т. Шевченко); *Погана та мати, що не хоче дитя мати* (Нар. творчість). Їх використовують і для створення *каламбурів* — гри слів, дотепів, метою яких є вираження іронії, сміху, гумористично прихильного чи осудливого ставлення до когось, чогось: *Він володіє дорогоцінним даром: нікому не робив нічого даром; Мало б змогу те чорнило, То б усіх підряд чорнило* (З газети); *Жук пішов у сад за дачу і розв'язує задачу. А комар години цілі лиш тиняється без цілі. То з нудьги, без всяких діл, полетів з гори у діл. Повернув за тин до льоху, розбудив за сажем льоху, у смолі липкій зав'яз, зачепивсь крилом за в'яз, з бузини упав незграба і радіє, що не з граба* (В. Плахотников).

Використовуючи омоніми, треба дбати про те, щоб контекст точно окреслював властиве їм лексичне значення. Невдале вживання омонімів може породжувати

двозначність думки: *Горобець маленький, але й він серце має* (Номис), тобто або вразливий, або сердиться; *Це глина — чи цеглина; У селі Суха Ліщина баба є Капітоліна. Звуть її тут просто Капа. Самогон у баби капа* (М. Карпов).

У багатьох випадках немає (і не може бути) чіткої розрізняювальної ознаки між омонімією і полісемією. Наприклад, слово *батьківщина* (з наголосом на передостанньому складі) фіксується в словнику як омонімне, це дві лексеми: 1) *батьківщина* — країна, держава для тих, хто народився в ній, є її громадянином: *То велике щастя наше — мати, батьківщина — правда і любов* (А. Малишко); те саме, що й *вітчизна*: *І колишеться м'ята, І тремтить далина, І доріг тих багато, А вітчизна — одна* (А. Малишко); *батьківщина* — це також місце народження кого-небудь: *Звенигородський край — пишний куточок України, край садків, Шевченкова батьківщина* (І. Нечуй-Левицький); 2) *батьківщина* — це спадщина від батьків; спадковий маєток: *Батьківщини ми з нею не розтратили* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Він одружився, взяв половину батьківщини* (М. Коцюбинський); або у фразеологічному сполученні слів *нам батьківщини не ділити* (у значенні *нам нема за що сваритись*).

Омоніми, як і багатозначні слова (також і синоніми), належать до стилістично «природних» лексем: майже в будь-якому контексті їх значення функціонально активізоване, використовується з певним стилістичним відтінком.

Стилістичне вживання паронімів

Особливу групу слів лексики української мови становлять пароніми.

Пароніми (грец. *para* — біля, поряд і *ónyma* — ім'я) — однокореневі слова, які належать до тієї ж самої частини мови, мають різне або частково інше лексичне значення, однак близькі між собою фонетично, різняться афіксом (афіксами) чи окремими звуками або тільки одним звуком (фонемою).

До паронімів належать слова *абонемент* — документ на право користуватися (за плату чи безплатно) чим-небудь — книжками з бібліотеки, телефоном, міс-

цем у театрі і под. і *абонент* — той, хто користується абонементом; *адресант* — той, хто адресує, посилає кому-небудь листа, телеграму і т. ін., відправник, і *адресат* — той, кому пишуть, адресують, надсилають лист і т. ін.; *адреса* — місце проживання чи перебування кого-небудь або місцезнаходження чого-небудь і *адрес* — письмове вітання кого-небудь з нагоди певної видатної події в його житті; *гарнітур* — комплект, набір предметів, котрі служать якій-небудь одній меті (гарнітур меблів) і *гарнітура* — повний комплект певних друкарських шрифтів; *ступінь* (вчений ступінь) і *степен* (математичний термін); *компанія* — група людей і *кампанія* — суспільно-політичний або господарський захід та ін.

Слова-пароніми завжди поєднані одне з одним семантично й фонетико-граматично, і цей зв'язок між ними усвідомлюється мовцями. Паронімами може стимулюватись поява певної (позитивної чи негативної) емоційності, в конкретному мовленнєвому контексті ними може створюватись і більш чи менш очевидна каламбурність. Близькостістю і своєрідною семантичною близькістю паронімів породжується неповторність властивої їм експресії, що відповідно налаштовує мовців емоційно, не залишає їх байдужими до висловлюваного. Пароніми використовують в усіх стилях мови. Їх стилістична наснага й енергія найширше виявляється в художніх текстах і у фольклорі: *Не знаходжу в них [у футбольних м'ячах] нічого ні динамічного, ні демонічного* (О. Гончар) — сказано інтригуюче, частково й каламбурно (звукова близькість, але семантична віддаленість: це, імовірно, омонімія); *Я певний, ви знайдете, зв'яжетеся...* — *Ні з ким я в'язатися не буду...* (С. Журахович) — вислів помітно контрастний, пароніми в ньому створюють ефект незвичності, отож, і досить виразної емоційності. Поетичний вислів *І невідь звідки падають ці сни... Лечу на крилах персів в країну персів, в державу персів, в князівство персів, у Персію, сказати б* (І. Драч) пародійний, стилістично зорієнтований на збудження певного почуттєво-гумористичного стану людини, наповнює сказане відтінком незлої насмішливості.

Отже, пароніми становлять досить виразний елемент і засіб мовлення різностильового, найчастіше — художньо-літературного.

Стилістична важливість синонімів

Раціональне з усіх поглядів користування синонімами можливе тільки за умови найповнішого розуміння їх сутності — семантико-структурної і фонетичної.

Синоніми (грец. *synōnymos* — однойменний) — слова (звідка сполучення слів), які тотожні або близькі за своєю семантикою, але відрізняються матеріально, тобто звуковим складом.

Це різнозвучні мовні одиниці. Наприклад, слова *сміливий, хоробрий, відважний, безстрашний, доблесний, героїчний* фонетично різні, але об'єднані спільною семантикою — *небоязкий, готовий здійснити навіть подвиг*. Водночас кожен із цих прикметників має свій особливий відтінок у лексичному значенні: людину, яка не побоялася темного вечора піти на річку через кладовище, можна назвати *сміливою, відважною, безстрашною*, але не *героїчною*, тобто цими словами виражено лише ті ознаки, які винятково великої сили набувають тільки в слові *героїчний*: *Ярині йшов п'ятнадцятий рік, саме в такому віці героїчні вчинки п'януть уяву, як добре вино* (П. Панч); пор.: *Славетне життя в нього. Тому він і Герой України*.

Кілька синонімів, об'єднаних за своїм лексичним значенням в окрему групу, називають *синонімічним рядом*, або *синонімічним гніздом*. Щоб правильно віднести лексичну одиницю до того чи іншого синонімічного ряду, потрібно знайти стрижневе слово, яке стилістично найбільш нейтральне, найменш емоційно забарвлене, найуживаніше і в словниках синонімів подається першим: *сильний* — *всесильний, дужий, міцний, потужний, могутній, могутий, здоровий, двожилний, стожилний, повносилий* та ін. Усі синоніми цього ряду об'єднані спільним основним значенням (той, кого характеризує велика фізична й моральна сила). Водночас кожен з наведених синонімів індивідуально неповторний своїм семантико-стилістичним відтінком, через що неоднаково виявляє себе в різних стилях мови: *сильний* — який має велику фізичну силу (про людину, тварину); *всесильний* — має необмежену владу, силу, вплив; *міцний* — який важко піддається руйнуванню, псуванню (його важко зламати, розбити тощо); *потужний* — який має велику фізичну силу; *могутній* — має велику владу, вплив; *могутний* — те саме,

що й *могутній*, але з більшим відтінком урочистості; *здоровий* — міцної будови; *двожильний* — витривалий; *стожильний* — дуже витривалий (про сильну, витривалу людину); *повносилий* — повний сили, енергії та ін.

Один із синонімів відрізняється від іншого частотністю вживання й неоднаковою емоційністю. Наприклад, слово *очі* загальноновживане, не має якихось особливих стилістичних відтінків, а синоніми до нього значеннєво й стилістично індивідуалізовані: *вирла* (випуклі, витріщені очі) — згрубіле; *балухи*, *баньки*, *сліпаки*, *сліпи*, *сліпні* — вульгаризми; *більма* — зневажливе; *зір*, *зірниця* — те саме, що *очі*, але ці лексеми вживаються зрідка, певною мірою переносно, до того ж *зірниця* — слово з відтінком урочистості.

З виразною емоційністю сприймаються *синоніми старослов'янськи* — лексичні, фразеологічні або тільки фонетичні запозичення із старослов'янської мови. Їх використовують переважно із стилістичною метою — щоб надати розповіді урочистості або наповнити її іронією тощо. Немало старослов'янizmів у Шевченковій поезії: *всує, да свершиться, на прою, овчі шкури* та ін.; *Сьогодні в Софії Карлівни гостіюють мадам Шило... та преподобна Лукерія* (О. Гончар).

Синонімічні ряди найчастіше формуються словами якоїсь однієї частини мови. За такою ознакою, як повна або часткова лексико-семантична спільність між синонімами одного ряду, прийнято виокремлювати такі групи синонімів: безвідносні (абсолютні), відносні, синтаксичні, контекстуальні, фразеологічні.

Безвідносні (абсолютні) синоніми. Лексично вони однозначні, але різняться стилістично: одні вживаються частіше, інші — рідше, ці синоніми також характерні для різних стилів мови; неоднаковим може бути й емоційне забарвлення безвідносних синонімів: *інфінітив* — *неозначена форма дієслова*; *асиміляція звуків* (переважно у вузівському викладанні) — *уподібнення звуків* (у шкільному використанні); *шлях* — *путь* — *дорога*; *експорт* — *вивіз*; *майбутній* — *прийдешній*; *інтенсифікувати* — *посилювати* та ін. Наприклад, іменник *біографія* характерний для офіційно-ділового стилю, а *життєпис* частіше використовується в публіцистиці; літератори, художники надають перевагу слову *пейзаж*, географи — *ландшафт*, а в художніх творах

і розмовно-побутовому мовленні переважно вживається іменник *краєвид*.

Відносні синоніми. Вони різняться певним смисловим відтінком. У мові їх найбільше: *мир, спокій, тиша, згода, злагода; дружній, дружелюбний, теплий, задушевний, сердечний, але дружний* (який відбувається одночасно, спільно, погоджено, злагоджено, виникає, з'являється, здійснюється бурхливо, швидко) не є синонімом до цього ряду прикметників.

Синтаксичні синоніми. До них належать семантично близькі синтаксичні конструкції — словосполучення й речення: *зошит учня — учнівський зошит, високоросла людина — людина високого зросту; Я не працюю. — Мені не працюється.*

Контекстуальні синоніми. За ними в літературній мові закріпились різні лексичні значення, але в певних текстах ці лексеми набувають іншої семантики — тропеїчної, переносної. Напр.: *Пани, ох! Наїхали, будуть землю ділити... — Яку землю? Що ти мелеш?* (М. Коцюбинський); *Як почне щось наукове плести, то комедія чиста* (І. Франко); *І що я йому говорила, товкла?* (І. Франко), хоча пряме лексичне значення дієслів *молоти, плести, товкти* не має нічого спільного з дієсловом *говорити*, і, отже, ці дієслова поза контекстом не можуть вважатись синонімами. Так само не сприймаються як синоніми слова *провалитися* і *не скласти*, але в середовищі студентів і учнів вони можуть уживатись як контекстуальні синоніми: *провалитися на екзамені — не скласти екзамену.*

Особливо часто синоніми вживаються в художніх творах. Письменники знаходять у мовній синонімії образні й свіжі засоби висловлювання.

Фразеологічні синоніми. Вони бувають щонайменше двослівні: *плескати язиком, теревені правити, розводити теревені, плести нісенітницю*. Такі сполучення слів разом із лексичними синонімами утворюють той самий синонімічний ряд: *говорити, мовити, балакати* та ін., *молоти язиком* тощо. Фразеологічні синоніми співвідносні зі словами певних частин мови, а саме: з іменниками (*сон рябої кобили — нісенітниця*); прикметниками (*як дві краплі води — схожий*), займенниками (*від А до Я — все*); дієсловами (*тримати язик за зубами — мовчати*); прислівниками (*серед білого дня — вдень*).

Синонімія — величезне багатство мови, одне з найпотужніших джерел мовної і мовленнєвої образності. Стилістичне використання синонімів дає змогу висловлюватись одночасно і точно, і по-художньому, в багатьох випадках надає сказаному, написаному потрібного емоційного навантаження, є показником широких художньо-творчих, отже, і стилістичних можливостей мови.

Стилістичні функції антонімів

Антонімія (протилежність) слів формується протилежністю їх лексичного значення.

Антоніми (грец. *anti* — проти і *ónyma* — ім'я) — пари слів, які семантично протилежні одне одному.

Антоніми належать до тієї ж самої частини мови, становлять замкнене попарне об'єднання слів: *життя* — *смерть*, *чоловічий* — *жіночий*, *говорити* — *мовчати*, *завжди* — *ніколи*. Це лексичні різнокореневі антоніми, тобто слова іншого звукового складу і з протилежною семантикою. Менш типові *однокореневі* (лексико-граматичні, словотвірні) антоніми: *логічний* — *алогічний*, *ініціативний* — *безініціативний*, *мобілізація* — *демобілізація*, *надія* — *безнадія*.

Слова з *не* виступають антонімами лише тоді, коли з цим префіксом вони набувають нового, протилежного значення: *воля* — *неволя*, *друг* — *недруг*. Парні слова *білий* — *небілий*, *холодно* — *нехолодно* не є антонімами: першим словом позначається наявність певної ознаки, а другим — заперечується.

Слова-антоніми, як і майже всі інші повнозначні слова, бувають полісемантичними (багатозначними). В антонімічну пару таке слово входить із якимсь одним лексичним значенням. Унаслідок цього утворюються найрізноманітніші за своєю семантикою сполучення слів: *свіжий хліб* — *черствий хліб* (антонімічні словосполучення), але: *свіжий вітер* (холодний) — *теплий вітер*; *свіжий огірок* (не підданий обробці) — *солоний огірок*; *свіжий погляд* (оригінальний) і *застарілий погляд* — не антоніми, бо протилежного значення в цих поєднаннях слів немає, в усякому разі воно маловиразне.

Антонімічний ряд слів формується лише тоді, коли обидва слова (антоніми), будучи повністю семантично протилежними, все ж мають якусь спільність, бо вказують:

— на наявність або відсутність певної ознаки: *розквіт — занепад, веселий — сумний, мовний — позамовний, народний — антинародний*;

— на початок дії або стану чи їх припинення: *увімкнути (електоролампочку) — вимкнути, заснути — прокинутись, зацвісти — відцвісти, зайти — вийти*;

— на більший чи менший вияв ознаки (більше — менше): *далекій — близький, великий — малий, широкий — вузький, спека — мороз, ускладнювати — полегшувати, пізно — рано*;

— на вік: *молодий — старий, сучасний — минулий*;

— на простір: *північ — південь, схід — захід, лівий — правий, широта — довгота, горизонтальний — вертикальний*;

— на смакові відчуття: *солодкий — гіркий, свіжий — сухий*;

— на стать: *чоловік — жінка, батько — мати, хлопець — дівчина, співак — співачка*;

— на інтелектуальні, морально-етичні й естетичні властивості особи: *розумний — дурний, щедрий — скупий, дружній — ворожий, жорстокий — ніжний, любити — ненавидіти*.

Найбільше антонімів серед іменників (*початок — кінець, радість — горе*), прикметників (*гострий — тупий*), дієслів (*нагрівати — охолоджувати*). Зовсім мало антонімів серед займенників (*всі — ніхто, всякий — ніякий*) і прийменників (*від — до, під — над*).

Антонімами не бувають:

— власні іменники: *Микола, Олена, Львів, Україна* та ін.;

— іменники, що позначають конкретні предмети: *стіл, вікно, рука, сталь, море, вино* та ін.;

— усі числівники: *один, дев'ять, п'ятсот* та ін.;

— більшість займенників: *я, він, цей* тощо;

— галузеві (мовознавчі, хімічні тощо) терміни, серед них і вузькоспеціальні: *фонема, афікс, сполучник, розчин* і т. ін.;

— прикметники: *голубий, зелений, червоний, материн* та ін.;

— дієслова: *копати, читати, майструвати* тощо.

Окрему групу становлять *контекстуальні антоніми*. Наприклад, тільки в певних реченнях

слова *чорний* — *тендітний*, *землянка* — *хата* можуть тлумачитись як антоніми: *У мужички руки чорні, в пані рученьки тендітні; В мужика землянка вогка, в пана хата на помості* (Леся Українка).

Антоніми належать до важливих і оригінальних художньо-зображувальних засобів мови. Їх стилістичні функції широкі, розгалужені. Антонімами формується *антитеза* — мовний зворот, вислів, у якому різко протиставляються думки, явища, риси характеру, поведінки особи тощо з метою посилення враження від мовленого — сказаного чи написаного. Тому антоніми широко використовуються в художньому, науковому, публіцистичному та інших стилях мови; зовсім обмежено вдаються до них в офіційно-діловому мовленні, а також і в народній творчості: *І любов, і гнів у тому гомоні морським* (М. Рильський); *Навіть трудно розказати, що за лихо стало в краю — люди мучились, як в пеклі, пан втішався, мов у раю. Пан гуляв у себе в замку, у ярмі стогнали люди* (Леся Українка); *Брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох* (Нар. творчість).

Отже, антоніми становлять досить численну групу лексем — семантично контрастних, протилежних, водночас широко вживаних і стилістично виразних, здебільшого наснажених очевидною емоційністю.

Стилістичне використання архаїзмів, історизмів

Лексика мови кожного народу, який розвивається (економічно, політично і т. ін., отже, й духовно), перебуває в стані більш чи менш суттєвих змін, не тільки соціально прогресивних, а й регресивних. На позначення тих явищ, реалій, предметів, які вже застаріли, становлять пережиток минулого, використовують архаїзми.

Архаїзми (грец. *archaios* — старий, давній) — застарілі слова, сполучення слів, морфологічні форми слів і синтаксичні конструкції, які належать до пасивної лексики, використовуються зрідка з певною стилістичною, функціонально-виражальною метою.

У минулому теперішні архаїзми (серед них і історизми) сприймалися як неологізми, вживалися більш чи менш активно. З часом певні колишні реалії та їх назви вийшли з активного вжитку, почали забуватися. Однак здебільшого вони збереглися. На позначення цих реалій з'явилися нові, сучасні назви. Часто вони співіснують з

колишніми, *власне архаїзмами*, які використовують зі стилістичною метою — для створення історичного мовного колориту.

Найчастіше виділяють такі групи архаїзмів (власне архаїзмів):

— лексичні архаїзми. Це різнокореневі застарілі слова-синоніми, які вже витіснено з ужитку: *ланіти* — щоки, *десниця* — права рука, *грядущий* — майбутній, *ректи* — говорити.

— словотвірні архаїзми: *вой* — воїн, *велій* — великий, *миса* — миска, *пребутти* — бути.

— морфологічні архаїзми: *гортанію* — гортанню, *паде* — впаде.

— фонетичні архаїзми: *вольний* — вільний, *глас* — голос, *пііт* — поет, *вражий* — ворожий, *сей* — цей.

Крім власне архаїзмів, розрізняють ще архаїзми-історизми (історизми).

Історизми — слова застарілі або ті, що старіють, які перейшли чи переходять до пасивної лексики через дуже обмежене використання їх у мові у зв'язку з припиненням існування предметів, явищ, понять, які вони позначають.

Ці лексеми не мають синонімів, слів-замінників. Наприклад, у реченні *Йшли списники, ...мечники, ...лучники, сховавши в колчани рій бистрих стріл — разючий дощ війни* (М. Бажан) виділені слова — давні й сучасні найменування певних колишніх груп воїнів, озброєних по-різному і з неоднаковою, суто військовою метою.

Майже вийшли з ужитку лексеми *раби і рабовласники, патриції і плебей; урядники, становий, десяцький, соцький, тисяцький, волосний, писар, барон, граф, князь, цар, гетьман* (виборний ватажок козацького війська Запорозької Січі); *боярин, холоп, поміщик, кріпак, феодал*, забуваються назви старовинної зброї: *меч, лук, рогатина, сагайдак*; назви одягу: *жупан, намітка, запаска, очіпок*. У 20-ті роки ХХ ст. широко вживалися лексеми *продрозверстка, продподаток, комнезами, комбіді, неп, непман* та ін., що на короткий час з'являлися як породження тодішнього режиму, а пізніше зникли, особливо в розмовно-побутовому мовленні. Історизмами стали слова і словосполучення *Радянський Союз, Союз Радянських Соціалістичних Республік, колгосп, колгоспний лад, радгосп, Радянська Армія, Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС), УРСР, обком, райком* та ін.

Особливу групу архаїзмів становлять *старослов'янізми (церковнослов'янізми)* — лексичні,

фразеологічні або фонетичні запозичення із старослов'янської мови: *...як бувало во дні они, возвисили свій Божий глас; Німим отверзуться уста...* (Т. Шевченко); *Фашизм звірячий ввергніть у бездну!* (П. Тичина).

Власне архаїзми та історизми належать до слів і виразів із виразною стилістичною функцією. До них вдаються в художньому мовленні, щоб відтворити колорит минулого життя, типізувати та індивідуалізувати певні риси характеру персонажів, надати зображуваним подіям відтінку певної експресії, іронії, зневаги, викликати в реципієнті жартівливо-гумористичний ефект або й, навпаки, сповнити вислів пафосом урочистості, справжньої чи удаваної поваги: *Тур тяжку боль одолюва, к Енею руки простягає і мову слезную рече* (І. Котляревський); *Жупан на ньому синій і китаєва юпка, пояс із аглицької каламайки підперезаний* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Атомне ядро в траві прощення просить* (А. Малишко); (Возний, звертаючись до Наталки): *Рци одно слово: «Люблю Вас, пане Возний», і аз, вище упом'янутий, виконую присягу о вірнім і вічнім союзі з тобою* (І. Котляревський).

Надання мовленню архаїчних рис, вживання стародавніх лексем, граматичних форм і фонетичних одиниць має бути розважливим, стилістично вмотивованим, максимально обмеженим — навіть у тих випадках, коли йдеться про минуле.

Стилістичні функції неологізмів

Рушійною силою всіх змін у лексиці мови є навколишня дійсність, діяльність, номінативно-мовленнева творчість людини від часів родового й племінного буття до національного, міжнаціонального. Людина завжди називала все пізнаване, пізнане, усвідомлене чи тільки усвідомлюване, уявлюване нею: явища природи, суспільні та індивідуальні реалії. Так у мовній системі виникли слова і сполучення слів, які на перших порах були новими, тобто неологізмами.

Неологізми (грец. *neos* — новий і *logos* — слово, вчення) — нові слова, які з'являються в мові для того, щоб позначити, назвати нові поняття, явища, процеси.

Виникають неологізми внаслідок розвитку, змін у суспільному житті, особливо в науці, техніці, мистецтві

і т. ін. На думку А. Грищенка, «...статус неологізмів відповідні слова зберігають доти, доки вони не стають узуральними, тобто загальноновживаними, властивими усному і писемному мовленню якнайширших кіл носіїв літературної мови».

Кожне окреме слово, сполучення слів, фразеологізм, навіть наголос у слові вперше з'являється в устах і свідомості окремої особи, однак слова з багатьох причин конкретного автора не мають. Виняток становлять слова-терміни. Наприклад, з іменем російського вченого Михайла Ломоносова (1711—1765) пов'язане вживання слів-термінів *кислота*, *маятник*, *насос*, *сузір'я* (калька із *созвездие*), словосполучення *земна вісь*. Це приклади лексичних новотворів (неологізмів). Крім них, з'являються й семантичні неологізми, пор.: 1) *бригадир* — у Росії XVIII ст. — військовий чин, середній між полковником і генералом (нині це історизм); 2) *бригадир* — переважно керівник якогось колективу осіб на виробництві, заводі. Наприкінці XIX — на початку XX ст. слова *винахідник*, *дослідник*, *представник*, *письменник*, *прихильник*, *видавець*, *промовець*, *гуртківець*, *читач*, *перекладач*, *дописувач*, *споживач*, *гуморист*, *прогресист*, *україніст*, *експериментатор*, *співачка* та інші вважались неологізмами. У 50—60-ті роки XX ст. до неологізмів належали слова *цілинник* і *космонавт*, тепер перше з них стало історизмом, а друге сприймається як загальноновживане слово.

З'являючись разом з новим поняттям про предмет, явище та ін., неологізм не відразу входить до активної лексики, часто і не сягає її меж. Тільки ставши загальноновживаним і загальнозрозумілим, він перестає бути неологізмом, усвідомлюється як слово звичайне, щоденне або ж як одиниця пасивної, суто спеціальної, галузевої тощо лексики.

Крім нових слів, які з часом стають загальнономовними, є також слова, створені письменниками, громадськими діячами з певною функціональною метою, напр.: *яблуновоцвітно*, *розкрилено* (росту), *пустун-літун*, *майбуття*, *сонцебризний*, *вітровіння*, *акордитись*, *ясносоколово*; *Стоїть сторозтерзаний Київ і двістірозп'ятий я* (П. Тичина). Або: *підхмар'я цвіт* (А. Малишко), *шумливі хвилі* (Ю. Смолич), *крайсвітній* (Ю. Яновський), *зореносець*, *залізноїла*, *сталевосерда*, *ширококрилий* (М. Бажан), *фальшак*, *безвірко*, *безбровко*, *плюндрач* (О. Гончар) та ін. Такі неологізми

прийнято називати *індивідуально-авторськими* (контекстуально-мовленнєвими, *оказіональними*). Вони використовуються тільки в певному авторовому контексті, іншими мовцями вживаються лише епізодично.

Авторські неологізми своєрідно увиразнюють мовлення, набувають цілком очевидного стилістично-функціонального забарвлення, напр.: *Той, хто безпомилково б'є ковадлом по ковадлу, як по голові, ...хто вмело викручує залізо, як руки, — крутизалізенко, той, хто вправно хапає кліщами деталі, як язика, — хапай-кленко* (В. Голобородько). Деякі лексеми-неологізми письменники запозичують з народного мовлення. Так, О. Гончар творчо використав слова *терпень, холодень, голодень*, які з'явилися у роки голодомору.

Отже, неологізми в мові — це завжди її оновлення, в більшості випадків логічно й стилістично вмотивоване збагачення, мовленнєво-лексична динаміка в мові, вияв її розвитку.

3.3. Фразеологічна стилістика і її одиниці

У цьому розділі стилістики вивчаються функціональні особливості фразеологізмів — найрізноманітніших за своєю семантикою і структурою мовних зворотів, які в повному складі належать до поняттєво-емоційних засобів вираження розумової і почуттєвої сфери людини.

Стилістичне використання фразеологізмів

Одним із стилістичних засобів мови й мовлення, особливо виразних, оригінальних і емоційних є фразеологізми.

Фразеологізми (грец. *phrasis* — зворот і *logos* — слово, вчення) — семантично й граматично пов'язані сполучення слів, а також речення, які використовуються в мові як її усталені і здебільшого легко й образно сприймвані одиниці.

Фразеологізми як особливі мовні одиниці становлять об'єкт *фразеології*, а теорія і практика використання їх у всенародному мовленні є предметом стилістики.

Фразеологізми, на відміну від формально подібних до них «звичайних» словосполучень або речень, не створюються у процесі мовлення за ustalеною в мові семантичною і синтаксичною нормою (нормами), а тільки, як і слово, відтворюються. Звичайні словосполучення із семантично й граматично поєднаних слів можна вважати *вільними*, бо вони виразно поділяються на два члени речення — синтаксично незалежний і синтаксично залежний (підрядне словосполучення) або на два чи більше синтаксично незалежних (однорідних, неоднорідних) членів речення (сурядні словосполучення). Фразеологічні сполучення слів, які не бувають словосполученнями як особливими синтаксичними одиницями щонайменше з двох членів речення, завжди становлять тільки один член речення (ідіоми) або окреме просте чи складне речення, в якому лише з певною умовністю можна визначати члени речення: *Чесне діло роби сміло* (Нар. творчість); *Чуття єдиної родини* (П. Тичина). Фразеологізм може також виконувати функцію одного члена речення: *Він сказав що-небудь? — Ні, набрав у рот повітря* (мовчав), будучи ідіомою.

Ідіома (грец. *idioma* — особливість, самобутній зворот), або ідіоматичне сполучення слів, — це стійке, семантично й синтаксично неподільне поєднання слів, у багатьох випадках близьке за лексичним значенням до окремих повнозначних слів: *кльовати носом* (дрімати), *накивати п'ятами* (втекти), *дивитись крізь пальці* (не помічати), *робити з мухи слона* (перебільшувати), *правити теревені* (базікати), *вусом не повести* (не звернути уваги), *танцювати під чужу дудку* (підкорятися), *залишитися з носом* (зазнати невдачі), *пальці знати* (невправно), *тримати камінь за пазухою* (затаїти образ), *бути нещирим*, *попасти пальцем в небо* (не вгадати) та ін. Однослівних ідіом не буває.

Ідіоми виразно відображають національну своєрідність кожної мови і зазвичай іншими мовами дослівно не перекладаються. Їх характеризує неоднакова самостійність тих частин, з яких утворилась кожна окрема ідіома. Якщо, наприклад, у семантиці таких сполучень слів, як *ні пари з уст*, *тримати язик за зубами*, ще певною мірою відчувається зв'язок із стрижневим словом *пара* (пара не виходить з уст, якщо людина мовчить) або зі словом *зуби* (коли язик притиснутий до зубів, говорити не можна), то загальне значення ідіом *дати* (*піднес-*

ти) *гарбуза, пекти раки, байдики бити* та інших не можна пов'язати з наявними в них словами, напр.: *І директор, і вчитель запитально дивились на Курила. А він пік раків посеред кімнати* (Ю. Збанацький). Ідіома *пік раків* означає *червоніє*, і в ній не відчувається зв'язку ні з іменником *рак*, ні з дієсловом *пекти*. Більшість ідіом (частково і фразеологічних одиниць) групується навколо найуживаніших у мові слів (особливо іменників та дієслів): *голова, очі, зуб, брати, вчити, йти тощо: мати голову на плечах, голова йде обертом, голова стала дрявою, капустана голова* і т. ін.; *зуб на зуб не попадає, кидати на зуб, держати язик за зубами, не по зубах; йти на поводу, йти в одній упряжці, йти в далеку дорогу, йти на рожен, йти на той світ* і т. ін.; *брати (взяти) в лещата, брати (взяти) в штики, брати (взяти) до тям* та ін.

Крім ідіом, серед фразеологізмів розрізняють *фразеологічні одиниці* — менш стійкі, ніж ідіоми, сполучення слів, які мають здебільшого структуру речень. Це прислів'я, приказки та влучні («крилаті») вислови, творцями яких є переважно письменники, вчені, державні діячі та ін.: *Серцю не накажеш; Серце не камінь; Птицю пізнати по пір'ю, а чоловіка по бесіді; Що посієш, те пожнеш* (Народна творчість); *Всякому городу нрав і права* (Г. Сковорода); *Лиш той ненависті не знає, Хто цілий вік нікого не любив* (Леся Українка); *Перемагають і жить* (П. Тичина); *Де згода, там і вигода* (А. Головка); *Прийшов, побачив, переміг* (Юлій Цезар, лат. *Veni, vidi, vici*) *крокодилячі сльози* (тобто фальшиві); *чистити авгієві стайні* (знищувати бруд, наводити порядок у чомусь занехаяному) та ін.

Більшість фразеологізмів (особливо прислів'їв і приказок) породжена талантом і мудрістю народу, конкретні їх автори не відомі. Джерела української фразеології всеосяжні: немає такої галузі соціального життя, в якій би не продукувались фразеологізми: *грати першу скрипку, сходити зі сцени, з іншої опери* (з мовлення музикантів, артистів); *куди голка, туди й нитка* (з мовлення кравців); *куй залізо, поки гаряче* (з мовлення ковалів); *на ловця і звір біжить* (з мовлення мисливців); *підносити на щит* (з мовлення військових); *берегти, як зіницю ока; вавилонське стовпотворіння* (античні, біблійні вислови); *бути не в своїй тарілці* (засвоєння з французької мови), *дивитися крізь пальці* (з німецької мови) та ін.

Фразеологізми — це продукт багатовікової й особливої розумово-мовленнєвої творчості народу. У фразеології об'ємно й виразно відображено національну самобутність кожного народу, його духовну індивідуальність, зрілість, тільки йому властиве мовленнєве багатство.

Подібно до слова (але на відміну від словосполучення і речення), фразеологізм існує в мові у «готовому» вигляді, в колективно усвідомленій і всіма прийнятій формі, яка тільки частково може змінюватись в індивідуальному мовленні, напр.: *десята* (або *сьома*) *вода на киселі* (дуже далека рідня), *як (мов, ніби та ін.) вода вмила (змила)* (хто-небудь швидко чи раптово зник; щонебудь безслідно щезло). Є й синонімічні фразеологізми: *як водою змило* — *як вітром здуло* — *як крізь землю провалилось* — *як у воду впало* — *як корова язиком злизала і под.*

Якщо слова становлять первинні номінації, то фразеологізми, особливо ідіоми, є вторинними мовними одиницями. Як про це пише відомий український мовознавець Арнольд Грищенко (нар. 1936), вони сформувалися «внаслідок переосмислення первинних значень компонентів», тобто слів, які найтісніше поєднані в одне семантичне ціле. Фразеологізми — це надслівні і відтворювані мовні одиниці.

У фразеологічній системі мови досить широко побутують проміжні між ідіомами і фразеологічними одиницями явища — *фразеологізовані одиниці*. Серед них умовно виокремлюють:

— сполучення слів типу *шкода й гадки, невелике цабе, куди твоє діло, ні се ні те, нехай Бог боронить, чого доброго, чорт візьми, цур тобі пек, ось тобі на* і под.;

— такі сполучення слів, як *брати участь, брати до уваги, розв'язати справу, вирішити питання, домогтися зрушення (перемогти)* і под.

Ці групи фразеологізованих сполучень слів характеризує властива їм синтаксична неподільність (сукупно вони становлять один член речення), семантична й структурна єдність чи й зовсім ослаблена метафоричність або її відсутність, але велика усталеність у мові і звичність для більшості її носіїв.

У усному й писемному мовленні фразеологізми використовуються з цілком чи достатньо виразною стилістичною метою. Мислення, почуттєва сфера людини від-

творюється, відображається фразеологізмами сконденсовано, глибокозмістовно й почуттєво-емоційно, експресивно. Неемоційних, стилістично незорієнтованих фразеологізмів не буває. За найрізноманітніших мовленнєвих ситуацій вони сприймаються як своєрідні й образні одиниці мовлення. З їх допомогою можна відтворити майже кожне з явищ дійсності не тільки змістовно і виразно, а й дотепно, влучно, яскраво й оригінально, колоритно, бо у фразеологізмах найбільшою мірою закарбовано віковий досвід, етику й естетику, мудрість народу. Усе ним усвідомлене й сказане сприймається як раціональне в усіх можливих вимірах, гранично логічне, природне й емоційне. Особливо доречні фразеологізми в художній творчості, а також — значною мірою — в розмовно-побутовому мовленні. Від того, як письменник використовує елементи фразеології, залежать його індивідуальний мистецький стиль і частково розгортання сюжету в творі, природність художніх образів. Наприклад, фразеологізмами *Голодній кумі хліб на умі, Ні риба ні м'ясо* образно схоплюється одна з типових якостей людини. У багатьох давніх і сучасних фразеологізмах прославляється, зокрема, позитивне ставлення до праці, освіти, науки і засуджується боягузтво, брехливість, нечемність, нещирість, пияцтво та інші людські вади: *Праця чоловіка годує, а лень марнує; Хто знання має, той і мур зламає; Книга вчить, як на світі жить; Де господар добре робить, там і поле буйно родить; У страху великі очі; Брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся; Ледачому все ніколи; П'яний та дурний — рідні брати* і т. ін.

Фразеологізми, особливо народні приказки, прислів'я, — це здебільшого своєрідна окраса і згусток думки-судження, емоційної наснаги текстів, у тому числі і їх заголовків і підзаголовків. Фразеологізми є дуже вагомими виражальними стилістичними засобами мови, індивідуального мовлення, вони широко використовуються майже в усіх стилях мови (крім певних жанрів офіційно-ділового мовлення), як готові й усталені, постійно оновлювані або щойно створені образні конструкції, які містять почуттєву характеристику певних осіб, персонажів, їхніх вчинків тощо.

3.4. Граматична стилістика і її одиниці

Грама^тична стилістика об'єднує морфемно-слово^твірну, морфологічну, а також синтаксичну стилісти^ки. Основу слово^твірної стилістики становить морфем^на стилістика, тобто закладені в морфемах (коренях і афіксах) функції слів. Натомість підґрунтям синтак^сичної стилістики слугує той мовний матеріал, який вивчається в морфології, тобто у вченні про слова всіх частин мови з властивими їм грама^тичними (морфологічними) категоріями, значеннями, формами.

Стилістичні функції засобів словотвору

Винятково важлива роль у вираженні найрізноманітніших лексичних значень, які властиві словам і багатом сполученням слів, належить засобам слово^твору, особливо афіксам (префіксам, суфіксам, частково і флексіям), основоскладанню. Кожен слово^твірний афікс завжди вагомий і функціонально, бо надає кореневій частині слова із зовнішньою чи нульовою флексією або кореневій частині незмінного повнозначного слова чогось нового, якоїсь додаткової семантики, а з нею й певної експресивності, емоційності, пор.: *дід* — *дідусь* — *дідуньо* — *дідусько* — *дідисько* — *дідище* — *дідуган*; *білий* — *біліший* — *пребілий* — *біленький* — *біленький* — *біловастий* — *білявий* — *найбіліший*.

Функції слово^твірних засобів мовних одиниць практично реалізуються у мовленні всіх носіїв конкретної мови, отже, і тих, хто не обізнаний з мовознавчою теорією, а в її межах і з теорією словотвору.

Слово^твірний афікс — це явище одночасно і лексичне, і морфологічне, і стилістичне, бо кожен суфікс чи префікс завжди надає семантиці кореневої (основної, стрижневої) частини слова або зовсім нового лексичного значення (*пісня* → *пісняр*, *будова* → *перебудова*), або значення тільки додаткового, особливого, яке доповнює, видозмінює те, що виражається кореневою частиною слова. Слово^твірний афікс, як відомо, перетворює структурно непохідне слово в похідне. Індивідуальність, своєрідність афіксного оформлення слів зале-

жить від їх частиномовної належності, бо слова кожної окремої частини мови мають у певному обсязі свою неповторну систему префіксів і суфіксів, наприклад, суфікси *-анн-*, *-енн-*, *інн-* належать до суфіксів віддієслівних іменників (*кохання, бажання, зіставлення, горіння*). Такі іменники, будучи семантично спорідненими із близькозвучними дієсловами (*кохати, бажати, зіставляти, горіти*), характерні здебільшого (крім *кохання* і *кохати*) для книжних стилів мови, особливо офіційно-ділового й наукового, позначають опredмечену дію і належать до продуктивних мовних одиниць.

Стилістичне значення, функція змінного повнозначного слова виражається всією властивою йому формою, яка є носієм найсуттєвіших для слова якостей — його лексичного й граматичних значень. Словотвірні афікси — це своєрідні форманти, тобто частини слова, з яких воно утворюється. Ними по-різному видозмінюється семантика слів, їх коренева частина, яка репрезентує лексичне ядро слова, котре в більш чи менш розгорнутій групі споріднених із ним слів: *рука* — *руці* — *ручка* — *заручений*; *мова* — *розмова* — *мовний* — *розмовляти* — *замовляти* — *промовляти* та ін. Просте повнозначне слово може мати в своїй основі (в частині слова без флексії) кілька афіксів, але не більше п'яти префіксів: *пере-штовх-ува-нн-я, с-по-рід-не-н-ий, як-най-все-до-з-вол-ен-и-ш-ий*.

Окрема проблема в теорії і практиці словотвору — це переважаюча належність лексем із певним словотвірним афіксом до стилю мови. Помітно усталеної закономірності у цьому немає, бо тільки зовсім обмежена кількість суфіксів ні за яких умов не може використовуватись у певних жанрах конкретного стилю. Наприклад, слова із суфіксом (суфіксами) суб'єктивної оцінки (пестливості чи зневажливості) не властиві таким писемним жанрам офіційно-ділового мовлення, як заява, оголошення, автобіографія, посвідчення, довідка тощо. Не характерні слова з такою експресією, емоційністю також і для академічно-наукового підстилю (жанру). Натомість суфіксальні слова з виразною об'єктивно-суб'єктивною оцінкою (ніжності чи згрубілості і под.) природні й функціонально активні за багатьох комунікативних ситуацій у розмовно-побутовому і художньому стилях, принаймні в деяких жанрах цих стилів, у доброзичливому чи осудливому домашньому мовленні тощо.

Українська мова має дуже розгалужену систему словотвірних засобів, особливо суфіксальних. Їх семантичні можливості і стилістичні функції незліченні. Кожен окремий словотвірний афікс-суфікс чи афікс-префікс — це семантично й стилістично неповторна, суто індивідуальна мовна одиниця, яка не може бути компенсована й замінена жодним іншим афіксом, бо кожен із них виконує в структурі слова свою функцію. Наприклад, суфікс *-еньк-* комунікативно зорієнтований на вираження словом додаткового значення зменшеності або пестливості, голубливості (*реченька*), тоді як із суфіксом *-иц-* нерідко пов'язана експресія, емоційність чогось або позитивного (*веселище, видовище, переможище*), або негативного (*дідище*). Група слів із цим суфіксом може сприйматися і нейтрально: *становище, пристанище, прізвище* та ін.

Роль словотвірного афікса щодо кореневої частини слова завжди семантична, але нерівноцінна, бо в одних випадках суфікс чи префікс утворює нову лексему (*море — моряк, дід — прадід*), а в інших тільки надає їй якогось значеннєвого відтінку: *сніг — сніжок, старий — престарий*. Перший спосіб словотвору можна вважати семантичним, другий — напівсемантичним, бо, наприклад, слова *автор і співавтор, друг — недруг, школа — школяр, учитель — учителька* семантично різні, а *писати — написати, ліс — лісок* — об'єднані спільністю семантики: вони розрізняються тільки лексично-значеннєвим відтінком. Словотвірна основа в обох випадках лексико-семантична, семантична: до уваги беруть лексичне значення слів і властиву їм експресію (виражальну спроможність і функціональну зорієнтованість), які привносяться суфіксом (суфіксами) чи префіксом (префіксами) до кореневої частини слова. Залежно від суфікса чи префікса повнозначне слово набуває такої стилетвірної якості, яка також визначає і його належність до певного стилю мови.

Стилістичну диференціацію засобів словотвору (передусім суфіксів) у мовознавстві вже осмислено й визначено досить повно. Це засвідчується як навчальною літературою з проблем словотвору (І. Чередниченко, А. Коваль, О. Пономарів та ін.), так і низкою спеціальних досліджень, статей (І. Ковалик, Н. Клименко, В. Грещук, К. Городенська, В. Горпинич, З. Сікорська та ін.).

Морфологічні засоби стилістики

Стилістичні можливості морфологічної системи сучасної української літературної мови широкі й функціонально потужні. Більшість повнозначних слів представлена не однією формою, а кількома, навіть багатьма, і всі вони певною мірою стилістично неповторні, своєрідні. Кожна із змінюваних форм виконує певну комунікативну, отже, й стилістичну функцію.

Стилістичні функції мовних одиниць сконденсовані в таких мовних явищах:

— фонемно-звуковій матерії, сутності одиниць мови і мовлення;

— семантиці мовних форм;

— синтаксичному використанні всіх слів у структурі речення.

Добір морфологічних засобів мови (всіх її слів) з певною комунікативно-стилістичною метою визначається:

— належністю/неналежністю слова до певного стилю й жанру мови;

— формою вияву — усною чи писемною;

— семантикою слова, передусім позитивною чи негативною;

— морфологічними ознаками слова, його морфемною структурою, змінністю чи незмінністю, належністю слова до певної частини мови з властивими їй морфологічними (ширше — граматичними) категоріями, значеннями, способами і прийомами словозміни (чи її відсутності);

— емоційною нейтральністю чи певним емоційним забарвленням (відтінком поважливості, голубливості, пестливості, зменшеності, згрубілості тощо) слова.

Отже, стилістичні можливості, функції морфологічних одиниць мови знаходять свій вияв у морфологічних формах, категоріях, значеннях повнозначних змінюваних слів, обмежено й своєрідно також і в незмінюваних повнозначних словах. Таким словам властива найрізноманітніша семантика. Як відомо, не мають семантики (лексичного значення) слова службові і вигуки.

Статистичні основи морфологічної стилістики

Теорія і практика стилістики як окремого лінгвістичного вчення про слова всіх частин мови (змінюваних і незмінюваних) передбачає і їх стилістичну характе-

ристику, а в її межах і кількісний вияв різних форм слова (слів), бо це відображає неоднакову функціональну спрямованість, спроможність і мовленнєву актуальність кожної мовної форми.

Кількісний вияв слів усіх частин мови, їх форм в окремих художніх текстах можна простежити в таблиці:

Назва твору, автор	Частини мови												
	Іменники	Прикметники	Числівники	Займенники	Дієслова	Дієприкметники	Дієприслівники	Прислівники	Прийменники	Сполучники	Частки	Вигуки	Усього слів
«Заповіт» Т. Шевченка	220	112		7	118	1		2	113	9	2		584
«Fata morgana» (уривок «Ідуть дощі...») М. Коцюбинського	226	113		11	119	33		66	66	99	11		744
«Ще назва є...» Л. Костенко	31	8	1	4	13	1		5	5	10	1		79
Усього слів	517	233	1	22	250	35		73	124	128	14		1407

Поетія як особлива художня творчість значно менше, ніж проза й драматургія, визначається суто кількісними мовними показниками, та, як видно з таблиці, навіть у поетичному мовленні до найуживаніших слів належать іменники (їх об'єктивно найбільше в кожній мові), дієслів у проаналізованих текстах — 250, менше прикметників — 233. Після них за спадною частотністю розміщуються: сполучники — 128, прийменники — 124, прислівники — 73, займенники — 22 та слова інших частин мови. Якнайменше використання числівників у поетичних текстах пояснюється тим, що це слова з абстрактно-кількісним значенням, які, відтворюючи лише кількісно-числові відношення між об'єктами дійсності, не надають їм категоріально-якісної оцінки,

лише зрідка забарвлюють кількісну характеристику когось або чогось певною почуттєвістю. Числівники — міжстильові лексеми, майже однаково вживані в усіх стилях мови, однак типовіші для книжних (офіційно-ділового, наукового й публіцистичного) стилів. Це пояснюється їх семантичною сутністю — точно визначати кількість предметів, явищ, ознак чи порядок їх при лічбі. Однак за певних ситуацій кількісні показники вияву певних реалій можуть вражати мовців. Здебільшого це трапляється в інформативно-публіцистичних текстах і зрідка — в художньому мовленні, напр.: *І не відає [філоксера. — премаленька комаха], що над нею стоїть істота, котра сильною рукою відбере життя мільярдам ворогів винограду* (М. Коцюбинський).

Менш характерні для поетичного мовлення дієприслівники (загалом і дієприкметники). Вони мають своєрідне значення енергії, дії, але позначені еталоном, ознакою книжності, яка обмежено властива розмовно-побутовому мовленню і тільки із спеціальною стилістичною метою стає атрибутом мовлення художнього. Дієприкметниковий і дієприслівниковий звороти здебільшого є елементами мовлення наукового, офіційно-ділового, загалом книжного. Вони також можуть римуватися. У поетичному мовленні ці засоби нерідко переобтяжують виклад, знижують художню барвистість, легкість, емоційність творів.

У поезії обмежено вживаються вигуки, що дає змогу уникати штучної пафосності, об'єктивно оцінювати явища життя.

Значна кількість сполучників (їх 128) в розглянутих поетичних текстах (див. табл.) засвідчує цільність, влучність, розмаїтість і, водночас, окресленість семантико-синтаксичних зв'язків між їх сегментами (частинами, елементами).

Кількісний вияв дієслів у художньому мовленні великий. Тому художній стиль (як і розмовно-побутовий) вважають значною мірою дієслівним.

Частотність уживання слів різних частин мови завжди є своєрідним показником стильової належності висловленого, має незаперечне пізнавальне значення. Підрахунки мовних одиниць сприяють розумінню функціонування мови, її виражальних можливостей.

Отже, до семантично й стилістично найпотужніших слів належать іменники та дієслова: їх лексичне значення

предметності (для іменників) і дії, стану (для дієслів) є центром, навколо якого групуються в реченні всі інші слова зі своїм особливим частиномовним значенням. Цим доповнюється те, що виражене іменником або дієсловом.

Стилістика категорії роду іменників

Стилістичні функції морфологічних форм мови прийнято характеризувати за тими морфологічними категоріями, значеннями, які властиві словам певної частини мови. Іменники, наприклад, здебільшого витлумачуються стилістично за категоріями роду, числа і відмінка, іноді окремо розглядаються стилістичні функції власних і загальних іменників, стилістичні особливості варіантних форм певної іменникової лексеми і т. ін.

Іменники — слова самостійної частини мови, назви предметів, істот, явищ тощо. Порівняно зі словами всіх інших частин мови іменників незрівнянно більше в будь-якій мові.

У різних стилях мови категорія роду іменників виявляється неоднаково. *Рід іменників* української мови — одна з її визначальних морфологічних (ширше — граматичних), серед них і стилістичних ознак.

Немає жодного іменника у формі однини, який би не належав до певного роду. Виняток становлять лише іменники, яким властива тільки парадигма (система форм) множини: *ворота, двері, вершки, нутроці* та ін.

В українській мові іменники *стіл, берег* чоловічого роду, іменники *книга, осінь* — жіночого, а *поле, весілля* — середнього. Пояснити належність іменників до певного роду можна лише загально, зсилаючись на внутрішні закони розвитку мови. Рід іменників у різних мовах не збігається. Наприклад, іменник *дівчина* (*дівчинка*) в українській мові є іменником жіночого роду, а іменник *das Mädchen* (дівчина) в німецькій мові належить до середнього роду; *дитя, дитинчатко, дитинятко, дитятко* — середнього роду, а *дитина, дитинка, дитиночка* — жіночого. Окремі іменники мають форми чоловічого і жіночого родів: *учитель, співробітник, викладач, професор, лікар, аспірант, студент* (чол. р.) і *вчителька, співробітниця, викладачка, професорка, лікарка, студентка* (жін. р.). В офіційно-діловому і науковому мовленні зазвичай вдаються до форм чоловічого роду, а в мовленні розмовно-побутовому

звичніше й умотивованіше з погляду стилістичного сприймаються форми жіночого роду. Крім того, ці іменники використовуються не з однаковою частотністю і стилістичною вмотивованістю. Наприклад, іменники *викладачка, професорка*, на відміну від *викладач, професор*, сприймається дещо менш офіційно й шанобливо. Іменники *інженер, шофер, директор, геній, педагог, пілот, вожак* належать до чоловічого роду, не розрізняються за статевою ознакою (певною мірою через переважання чоловіків у цих професіях). З цим, однак, зовсім не узгоджується родова сутність іменників *педагог, лікар*. Вони належать до чоловічого роду, хоча значно частіше в цій сфері діяльності працюють жінки. Немає статевого розрізнення в іменниках *кінь* і *коник* (зменшено-пестливе до *кінь*), *коняка* (зневажливе), а також у фразеологічних сполученнях слів: *на білому коні в'їхати* (про переможця); *на коні бути* (бути у вигідному становищі); *хід конем* (про рішучий захід, до якого вдаються у крайньому разі).

У мовленні переважно зі стилістичною метою вживаються іменники так званого спільного роду — слова на позначення осіб чоловічої і жіночої статі за характерними рисами їхньої поведінки: *писака, кусака, читака, потіпака, посіпака, верещака, витріщачка, рубака, задавака, позивака, служачка, одчачка, заводіяка, базіка, недоріка, кривляка, гуляка, трудяга, стиляга, бідняга, бідага, молодчага, волоцюга, ледацюга, жаднюга, сердяга, бродяга, добряга, скуп'яга, знайда, пройда, роззява, шельма, невидимка, плакса, рюмса, замазура, невдаха, бідолаха, рева, причена, підлиза, нездара, ненажера, потвора, заїка, каліка, нероба, ябеда, єхидна, недоторка, листоноша* та ін. Вони з однаковою стилістичною функцією вживаються на позначення осіб чоловічої і жіночої статі.

Іменники спільного роду можуть використовуватися як іменники чоловічо-жіночого роду (*вовчище*), жіночого й середнього (*дівчисько*), а найчастіше вони одночасно є назвами чоловічого й жіночого (власне спільного) роду: *Знадобився ще один постріл, перш ніж страшний вовчище висолопив язика* (З газети); *Господи, що те дівчище не натерпілося за свій вік* (І. Франко); *Чи у тебе встиду-сорому нема. Що тебе заблуда кожний обніма* (Л. Первомайський); *Іде молода листоноша... Із чорної сумки на боці біліють газети й листи* (В. Сосюра).

Більшість іменників спільного роду стилістично маркована, бо вони використовуються переважно в розмовно-побутовому й художньому, частково в публіцистичному стилях мови. Іменники спільного роду вкрай обмежено вживаються в офіційно-діловому і науковому мовленні.

Отже, категорія роду іменників стилістично важлива, в багатьох випадках нею привноситься в мовлення певна значеннєвість, своєрідна емоційність.

Стилістичні особливості категорії числа іменників

Однією із словозмінних морфологічних (граматичних) категорій, яка містить у собі вказівку на кількість осіб, предметів, явищ, позначуваних іменниками, є *категорія числа*.

Категорія числа іменників має здебільшого дві форми вияву — одининну й множинну. Їх стилістична сутність майже адекватна, пор.: *Навчаю учня і Навчаю учнів*. Ці речення розрізняються своїм змістом і морфологічно. Йдеться про навчальні зусилля суб'єкта, які зорієнтовані тільки на одного об'єкта, особу (*учня* — одн.) і на двох, кількох чи багатьох об'єктів (*учнів* — множ.), тому й стилістика обох речень неоднакова: сприймання мовцем змісту сказаного в обох реченнях пов'язане з його ставленням до кількісного вияву об'єкта тієї самої дії.

Стилістична місткість категорії числа найочевидніша тоді, коли слова вживаються переважно або тільки в одинині (*читання, мислення, запровадження, вдосконалення, орієнтація, м'ясо, сміх* та ін.), або тільки в множині. До іменників із значенням множинності, множинності найчастіше належать такі іменники:

— назви предметів одиничних, парних або таких, які утворилися з кількох частин: *вила, ворота, ночви, сани, терези, граблі, ноші, посилки, лапки, кліщі, панталони, сіни, шахи, в'язи, баки* та ін.;

— іменники, лексичне значення яких матеріально-речовинне: *вершки, дріжджі, прянощі, висівки* тощо;

— назви тих реалій, які мають значення збірності і вказують на сукупність предметів: *гроші, надра, фінанси, копалини, джунглі, хащі* та ін.;

— найменування дій, процесів: *заходеньки, походеньки, витребеньки, дебати, відвідини, жмурки, пересміхи, хвастощі, пустощі, гульбища* тощо;

— найменування певних відрізків часу, свят, обрядів: *сутінки, канікули, іменини, роковини, заручини, входини, вхідчини, жнива, обжинки* і т. ін.;

— найменування почуттів, емоцій, станів: *радощі, гордощі, жалощі, веселощі, мудрощі, прикрощі* тощо;

— власні назви, що мають лише форму множини: *Прилуки, Суми, Афіни, Альпи, Карпати, Гімалаї* та ін.

Деякі з цих іменників з певною видозміною в семантиці й емоційному забарвленні можуть уживатись і у формах однини: *Ця кадра неперспективна* (в розмовно-побутовому мовленні — із зниженим, іронічним відтінком). Іноді «стилістична» множина може замінювати собою граматичну однину: *Лежали битих м'яс копиці* (І. Котляревський); *Забери з собою всі лиха, всі зла* (Т. Шевченко).

Такі іменники, як *сіль, сталь, дим, масло, вода, глина, кукурудза, гречка, пшениця, крейда, світ* і под., уживаються в множині тоді, коли ними потрібно позначати різні види, гатунки того, що виражається однією: *мінеральні води, солі мікроелементів, різні жири*, напр.: *На той год [рік] ми хочем знов їхати куди-небудь на води* (Леся Українка); *Він вже пив валер'янку, нюхав солі — нічого не допомогло* (Ю. Смолич); *Стоять сухі кукурудзи...* (М. Вінграновський); *Менше жива-ти жирів — це для здоров'я* (З газети).

У художньому і розмовному стилях вживаються іменники в обох числах: *Гладжу рукою соболину шерсть ячменів* (М. Коцюбинський); *О, земле юрб і добр, о, земле сил і дій!..* (М. Бажан); *Є любов до сестри, і до матері, і до дружини, Є багато любовей* (В. Сосюра). Однинна форма іменника може вказувати на збірність чи множинність, сприймаючись при цьому з деякою метафоричністю: *Багацько трупа там палилось* (І. Котляревський); *У темнім лісі за горами Зібравсь усякий звір* (Л. Глбов).

Множинної форми можуть набувати й власні однинні назви, чим завжди привноситься у мовлення значеннево-стилістичний відтінок узагальненості, легкої іронії чи й недобррозичливого ставлення до особи, явища: *Семені, Івани, Надівайте жупани* (Т. Шевченко); *дві Ганни, три Оксани; чотири Петренки; Ви ...побачили усякого начиння по тих Італіях* (Леся Українка); *Щоб більше не з'являлись ні гітлери, ні сталіни* (З газети).

Однинні іменники типу *шляхта, братія, мишва*, маючи значення збірності, здебільшого тільки своєю семантикою надають висловленому негативної оцінки, зневаги, сарказму тощо: *Понура шляхта, мов хорти, За двері вийшла* (Т. Шевченко); *А братія мовчить собі, Витріщивши очі* (Т. Шевченко); *Задумала мишва вчинить велике діло* (Л. Глібов).

Окреме явище становлять випадки числової неузгодженості присудка в реченні з підметом, що нерідко стилістично відображає давню традицію (характерну для українців) шанобливого ставлення до своїх батьків, родичів, старших за віком друзів, товаришів і т. ін.: *Встали мати, встали й татко, Де ластовенятко?* (П. Тичина); *Як то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа?* (М. Коцюбинський).

У художніх текстах, у яких відображається минуле, можна натрапити й на числові форми колишньої двоїни, які в наш час перебувають поза межами сучасної літературності, нормативності: *дві колесі, дві яйці, дві руці, три відіри* та ін.; *Перед хатою стоять дві грушці* (В. Стефаник).

Отже, категорія числа іменників вагома також і стилістично, бо нею суттєво розгортаються виражальні можливості іменників у їх числовій формі.

Стилістичні функції відмінкових форм іменника

Усі іменники мають граматичне значення відмінків. Кожна відмінкова форма іменника виражається або однією фонемою (найчастіше) чи двома, трьома фонемами, або відмінкові форми певної групи іменників нульові, незвукові (у незмінних словах).

Відмінок — граматична (морфологічна) категорія слів, які належать до іменних частин мови. Цією категорією виражаються різні синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення між словами в словосполученні й реченні.

Самостійно, невідпорядковано категорія відмінка виявляється тільки в іменниках і деяких займенниках, а категорія відмінка прикметників, порядкових числівників і дієприкметників залежить від форми відмінка іменників. Наприклад, синтаксично залежні від іменника *Україна* (Н. в.) слова *рідна, наша, непереможна* нормативно використовуються тільки в називному відмінку.

Всі змінювані іменники (їх в українській мові найбільше) мають своєю основною формою називний відмінок, яким виражається певний синтаксично незалежний або залежний лексико-граматичний зв'язок одного іменника з іншим іменником чи з неіменниковим повнозначним словом у структурі словосполучення й речення.

Змінюване слово (крім дієслова і властивих йому дієприслівникових форм та форм на *-но*, *-то*) завжди використовується в певному відмінку. Кожен відмінок (їх сім в однині і в множині) виконує особливу, тільки йому властиву функцію.

Форма відмінка іменників, її поєднання з іншими (залежними чи незалежними від нього) словами у реченні завжди залежить від конкретної мети висловлюваного. Значення кожного з відмінків іменника доповнюється морфологічним значенням числа, а в однині — також і значенням певного роду. За кожним відмінком іменника історично закріпилось певне категоріальне (визначальне) значення, яке також можна вважати стилістичним, бо іменникове, зокрема, слово має своєю кінцевою метою вираження певного лексичного значення і пов'язаної з ним своєрідної стилістичної функції. Іменник має такі визначальні значення відмінків: суб'єктне, об'єктне, обставинне, означальне (виражається здебільшого прикметником, синтаксично залежним іменником і числівником чи займенником). Функція називного відмінка іменників найчастіше суб'єктна, вона полягає в позначенні того, хто виконує певну дію або перебуває в певному стані: *Пахне істиною хліб* (І. Драч). У реченні *Я візьму той рушник, простелю, наче долю* (А. Малишко) іменник у знахідному відмінку *рушник* виконує об'єктну функцію, а в реченні *Береже життя народу наша сила молода* (Д. Павличко) іменник *народу* є неузгодженим означенням (пор.: *народне життя*).

Різними іменниковими відмінками виражаються граматичні, а на їх основі й стилістичні, зв'язки між іменниками, субстантивованими словами та іншими лексемами. Сутність відмінка одночасно і морфологічна, і синтаксична, однак не семантична, бо лексичне значення іменника в усіх відмінках те саме. Одночасно спроможний кожен відмінок також і стилістично. Немає астилістичних (нестилістичних) відмінків. Водночас на їх основі витворились у мові різні семантико-стилістичні варіанти висловлювання — залежно від інто-

нування мовленого, логічного наголосу, від наявності або відсутності при тому самому іменнику прийменника тощо: *принести другові* — *принести для друга*.

Формально (граматично) й функціонально категорія відмінка іменників розмежовується за морфологічно менш місткими категоріями, які прийнято називати *іменниковими граматичними (морфологічними) значеннями*. Це значення кожного з відмінків. Називний відмінок — прямий, усі інші — непрямі. За кожним з відмінків історично закріпилась певна морфологічна форма, її синтаксичне використання і стилістична функція (функції). Кожен відмінок іменника поліфункціональний, хоча й неоднаковою мірою і по-різному. Наприклад, найхарактерніша функція знахідного відмінка полягає в тому, що іменник у його формах позначає об'єкт, на який дія спрямована прямо (прямий додаток): *Читаю книгу; Орють поле; Чекав друга*. Непрямий додаток у формі знахідного відмінка часто поширюється прийменником, набуваючи здебільшого значення і функції або об'єктної (*Піклуюсь про учнів*), або обставинної: *Дивлюсь у вікно; Ми їхали через болото; У село приїхали артисти*.

Досить широко вживаються в українській мові варіантні (паралельні), певною мірою стилістично незамінні й неповторні відмінкові форми: *Підійшов до стола* і *Підійшов до стбла*. Вибір кожної з них залежить від конкретного контексту мовлення: перша форма більш офіційна, загальноприйнята, звична, друга — обмежена переважно побутовою сферою.

Отже, в кожному з відмінкових форм іменника всенародною мовленнєвою практикою закладено ту чи іншу стилістичну функцію (функції), знання якої (яких) суттєво й позитивно позначається на рівні культури мовлення носіїв мови.

Стилістичні особливості конкретних, абстрактних і матеріально-речовинних іменників

У мисленні і мовленні людей переважають *конкретні іменники*. Ними прийнято називати дискретні (роздільні, окремі) предмети, тобто речі, явища, факти, які можна порахувати: *стіл, книга, вулиця, море* та ін. Конкретні іменники здебільшого вживаються у

формах однини і множини. Значна частина цих іменників має або тільки однинну (зокрема, будь-яке прізвище, ім'я), або тільки множинну форму. Іменники з однинною формою можуть використовуватись у множині тільки метафорично і з особливою комунікативною метою: *Двох Україн не може бути* (З газети).

Особливий різновид іменників становлять іменники з абстрактним значенням. Семантично *абстрактні іменники* досить різні. Це переважно похідні лексеми, які утворилися від прикметників і дієслів. Називаючи узагальнені поняття, частина іменників з абстрактним значенням сприймається або нейтрально, або з певною почуттєвістю, емоційністю.

До абстрактних іменників найчастіше належать:

— назви якостей, властивостей особи (осіб): *щирість, доброта, мужність, героїзм, патріотизм* та ін.;

— назви дій, процесів: *балакучість, біганина, їжа* тощо;

— назви почуттів, різних виявів психічного, емоційного станів людини: *кохання, любов, ненависть, сум, здивування, злість* та ін.;

— назви фізичного і фізіологічного стану людини: *здоров'я, хвороба, біль, непритомність* і т. ін.;

— назви наукових понять: *діалектика, капіталізм, дарвінізм, вічність, клімат, повільність, швидкість* та ін.

Більшість абстрактних іменників характеризується неповнотою парадигми числа, тому що вони сформува-лися у формі однини і позначають нематеріальні явища, які не підлягають обчисленню: *краса, чорнота, терпіння, правда, велич, зухвальство, мовознавство, боротьба* та ін. Частина абстрактних іменників має форму тільки множини: *вибори, дебати, переговори, сутінки, іменини, перегони, оглядини* та ін.

Деякі абстрактні іменники вживають і в однині, і в множині: *швидкість, швидкості* (Р. в. одн.), але *швидкості, швидкостей* (Р. в. множ.); *глибини* (Н. в. множ.) від *глибина*, *можливості* (Н. в. множ.) від *можливість* та ін.

За семантико-граматичними й стилістичними особливостями виокремлюють *матеріально-речовинні іменники* — назви однорідних за своєю сутністю понять, які можна поділяти на частини, вимірювати, але які не підлягають рахунку. Це назви багатьох матеріалів, речовин і продуктів: *залізо, срібло, сталь, бронза; кисень, водень, азот; аспірин, пірамідон, кордарон;*

молоко, хліб, пиво; жито, пшениця, ячмінь; звіробій, бузина, шипшина, бузок; малина, смородина, морква; цемент, вапно, глина; цукор, мед, сіль та ін. Вони вживаються переважно в однині, але з виразною стилістичною метою в усіх стилях мови можуть використовуватись і в множині: *Вівса, пшениці, ячмені — все се зіллялось в одну могутню хвилю; вона все топить, все забирає в полон* (М. Коцюбинський).

Конкретні, абстрактні і матеріально-речовинні іменники розрізняються тематично, за властивою їм семантикою і певною сукупністю своєрідних морфологічних ознак, отже, внаслідок цього вони неадекватні і стилістично. Якщо, наприклад, іменники з конкретним значенням найчастіше вживаються в розмовно-побутовому мовленні, значною мірою і в публіцистичному, то абстрактні іменники активно використовуються у мовленні суто науковому, академічному. Функціонально доцільне використання їх вагомо впливає на зростання загальномовної культури кожного, хто послуговується українською мовою.

Стилістичні особливості загальних і власних іменників

Спілкування між людьми відбувається переважно внаслідок використання *загальних назв*, які становлять узагальнені найменування предметів (предметом у граматиці прийнято називати все те, до чого майже в усіх випадках можна поставити запитання *хто?* або *що?*). Отже, *загальні іменники* — це назви людей, тварин, речей, явищ, подій тощо: *поет, брат, олень, сонце, будинок, озеро, райдуга, свято*. Загальні іменники, як правило, найважливіші і семантично, і стилістично (функціонально) в мовленні кожного мовця.

Активно використовуються в усіх стилях мови і *власні назви* — прізвища, імена, імена по-батькові. Нині в світі майже 6 мільярдів людей, і кожна людина має ім'я та інші власні назви свого Я, якими персоніфікується, своєрідно вирізняється з-поміж усіх інших. Нерідко тим самим іменем, прізвищем називають велику кількість осіб. У власних іменах українців з особливою виразністю подекуди проступає їхня національна належність саме до українського народу — з його

особливою національною ментальністю, інтелектом.

Власні назви українців ніяк не відтворюють їхньої сутності: рис характеру, темпераменту, уподобань, професії і под., але якщо когось називають, наприклад, Яковом, то це означає, що йдеться про особу чоловічої статі.

На власній мовній основі упродовж усієї української історії сформувалася система власних назв (імен і прізвищ) українців: *Ждан, Неждан, Нечай, Третяк, Буян, Зима, Береза, Лев, Орел, Сокіл; Горе, Захворій, Непийвода; Мирослав, Радослав, Володимир, Всеволод, Ратибор, Златослава, Зореслава, Мирослава* та ін. Однак у мовленні переважають імена іншомовні, засвоєні в різні часи переважно з давньогрецької і латинської мов, частково з давньоєврейської та ін.: *Іван, Олексій, Михайло, Григорій, Петро, Федір, Ганна, Олена, Катерина, Марія* та ін. Деякі з них на українському мовному ґрунті набули специфічно українського звукового оформлення: *Алла і Аліна, Ганна й Анна, Наталія і Наталія* і т. ін. Активно в українській мові вживаються й такі славетні в світовій історії прізвища, як *Гомер, Данте, Шекспір, Сервантес, Гете, Пушкін, Шевченко* та ін.

В усно-розмовному мовленні власними іменами узагальнено називають (подекуди з іронією) осіб, які наслідують у чомусь інших: *Щось немає серед наших поетів ні Шевченків, ні Лесь Українок. Не зродились поки що, хоча є в нас Ліна Костенко* (З газети).

Із стилістичною метою використовують назви *Гітлер, Сталін, Дон Кіхот, Гобсек, Собакевич* та ін. На знак неповаги чи презирства їх пишуть з малої літери: *гітлери, сталіни; гобсеки, дон-кіхоти* тощо.

Використання власних іменників нерідко відображає певні реалії, факти національної або всесвітньої історії. Наприклад, у 20-ті роки ХХ ст. були поширеними екстравагантні, політично зорієнтовані імена: *Кармія* (від рос. *Красная Армия*), *Кім* (від *Комуністичний інтернаціонал молоді*) і под. Стилiстично недоречними (особливо у вимірах сучасного сприймання) були б такі власні назви, як *Матильда Іванівна, Венедикт Йосипович, Вілофор Степанович* та ін. Вони сприймаються гумористично чи навіть саркастично.

Основою стилістики власних назв значною мірою слугує їх розгорнута варіантність. Наприклад, у Закарпатті виявлено 70 варіантів імені *Ганна*, серед них є і

місцеві, діалектні: *Аннуца, Анда, Анцина, Аньча, Ганизя, Ганішка, Ганьча, Низя, Онизя, Онища* та ін.

Кількість імен, прізвищ зростає, відображаючи динаміку життя, зміни в ньому, появу нових соціальних уподобань і особистих смаків. З позицій власне стилістичних у використанні власних імен людей повинні гармонійно узгоджуватись і традиція, і паростки нового в свідомості й почуттєвій сфері українського народу. Тільки за цієї умови є можливим дотримання належної етики й естетики слова-імені, досягнення його гармонійної співзвучності з українською мовленнєвою традицією, розумово-почуттєвими уподобаннями українців.

Стилістична спроможність прикметників

Особистісна сутність людини, її фізіологічна й духовна індивідуальність, винятковість, неповторність і окремішність усього живого й неживого в природі, всіх пізнаних людиною істот і предметів створюється певною сукупністю тих якостей, ознак, які властиві будь-кому і будь-чому. Серед них розрізняють постійні ознаки (у прикметниках) або ознаки динамічні, змінювані в часі (у дієприкметниках), пор.: *біле волосся і побіліле волосся*.

Прикметники — це різновид повнозначних слів, які виражають, називають ознаки, якості людей, тварин, речей, явищ. Найчастіше прикметники використовуються у «звичайному» (базовому) ступені порівняння, виражаючи найстабільніші, усталені, водночас і розрізнявальні, індивідуальні властивості предметів. Такою семантичною ознакою один суб'єкт, об'єкт чи обставина відрізняється від усіх інших: *чорний, білий, зелений* тощо. Своєрідною є також морфологічна сутність прикметників, їх закінчення в кожному відмінку, роді, в обох числах (однині і множині): *веселий, весела, веселого, веселі*.

Зміст усіх трьох семантичних груп прикметників — відносних (їх у мові найбільше), якісних і присвійних — незмірно широкий. Від більшості іменників можна утворити прикметник: *книга* → *книжний*, *озеро* → *озерний*, *радість* → *радісний*, *синь* → *синій*, *Марія* → *Марійн*, *канікули* → *канікулярний*.

Стилістична наснага й важливість прикметників особливо очевидні тоді, коли вони:

— створюють у реченні групу однорідних членів: *Безлюдна, безводна, безлісна земля розлягається навкруги* (О. Гончар);

— вживаються тропеїчно, передусім метафорично, через що стають засобом художньо-образного вислову; це зазвичай епітети, які бувають відносними і якісними, невідокремленими і відокремленими: *На галяві озерце — кришталеве люстерце* (Т. Коломієць); *Звичайна хмара, сіра і осіння, пропише раптом барви золоті* (Л. Костенко); *Любили один одного, щасливі, просвітлілі й сумні* (М. Стельмах); *Пахло медом, і здавалось, що це шумить весняний молодий дощик, запашний і веселий* (С. Васильченко).

Відносні прикметники *мінеральні добрива, мовний аналіз, арніка гірська, паперовий кораблик* вказують одночасно і на якість, і на зв'язок з предметом, від якого вони утворилися (*мінеральний* від *мінерал*), але у сполученні слів *надзвичайний і повноважний посол* прикметник *надзвичайний* походить від прикметника *звичайний*; *повноважний* має форми *більш поважний, повноважніший*.

Досить поширеним в усіх стилях мови, особливо в розмовно-побутовому, є процес термінологізації прикметників, переважно якісних. Прикметник у таких назвах вказує на власне якісну ознаку предмета, яка могла б сприйматися з різним ступенем вияву (вищого й найвищого), але сприймається як ознака постійна, стандартна, відносна. Це також досягається тим, що такий прикметник у сполученні з іменником усталився на другому місці в сполученні слів: *полин гіркий* (назва), *порічки червоні, синюха блакитна, бузина чорна*.

Від складних прикметників (*яскраво-червоний, південно-східний, західноукраїнський, українсько-німецько-французький*) форми вищого й найвищого ступенів утворюються тоді, коли основи складного прикметника належать до якісних прикметників (*яскраво-червоніший, яскраво-найчервоніший*); ступені порівняння не утворюються від відносних чи присвійних прикметників: *народногосподарський, загальнонародний, шестиповерховий, самодержавний*. Форми *самодіяльніший, найсамодіяльніший; зелено-біліший, білішо-зелений* є напівнормативними і вживаються переважно в розмовно-побутовому мовленні.

Зовсім неможливі ступені порівняння від тих складних прикметників, які утворилися від двох відносних: *громадсько-політичний діяч, ранньовесняна городина*. Основна стилістична вимога до таких прикметників полягає в тому, щоб використовувати їх вдумливо і з урахуванням мовленнєвих вимог стилю. Складні прикметники найактивніше побутують у книжних стилях мови.

Помітною є стилістична своєрідність обох форм вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників: *сильніший і більш сильний* (форми вищого ступеня), *найсильніший і найбільш сильний* (форми найвищого ступеня). Прості однослівні (синтетичні) форми вищого й найвищого ступенів порівняння економніші, історично традиційні, давні, вони використовуються в усіх стилях мови, особливо в розмовно-побутовому і художньому: *Стає для мене ширшим синій обрій* (Т. Коломієць); *Ольга була вища, ніж я пам'ятав. Вона стала наче старша* (Ю. Смолич); *Обніміте ж, брати мої, Найменшого брата* (Т. Шевченко). Натомість складені (двослівні, аналітичні) форми вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників хоча й побутують в усіх стилях мови, все ж природніші для книжних стилів, особливо наукового й офіційно-ділового. Кожне висловлювання в них має бути точним, тому синтетичні форми ступенів порівняння прикметників менш нейтральні, більш емоційні, ніж паралельні їм аналітичні форми, позначені відтінком книжності. Важливим є також інтонсування прикметника в реченні, виділення його логічним наголосом. Цим актуалізується лексичне значення прикметника, а на цій основі також і його стилістична вагомість.

У мовленні, зокрема радіо і телебачення, трапляються такі прикметникові утворення, як *більш чорніший, більш зрозуміліший*, у яких слово *більш* зайве, алогічне.

Унаслідок зростання загальної мовленнєвої культури працівників усіх сфер розумової діяльності, особливо науковців, журналістів і творців художнього слова, частіше стали використовуватись:

— прикметники з префіксами *архі-*, *ультра-*, *гіпер-*, *над-*: *архісерйозний, ультрависокий, гіперзвуківий, надзвуківий* (більше, ніж найвищий вияв ознаки);

— слова із суфіксами *-ен-*, *-енн-*, *-езн-*, *-анн-* та ін.: *довершений, здоровенний, величезний, старанний, незрівнянний*;

— різноструктурні і різнофункціональні складні прикметники: *радіофізичний, народнопоетичний, вищепідписаний, давньоверхньонімецька (мова), двадцятиповерховий.*

Це свідчить про зростання й ускладнення атрибутивного (означального) мислення мовців.

Деякими особливими стилістичними якостями позначені повні й короткі прикметники. Майже всі прикметники в українській мові *п о в н і*, кожному з них властиве певне закінчення: *-ий, -а, -е, -і; -ій, -я, -є, -ї; голубий, голуба, голубе, голубого, голубі; синій, синя, синє, сині* і т. ін.

Повні прикметники з неоднаковою активністю використовуються в усіх стилях мови. Серед них найзвичнішими і найчастотнішими є *стягнені форми повних прикметників* — повністю нормативні і міжстильові. Крім них, у фольклорі, в розмовно-побутовому мовленні і в деяких жанрах художніх текстів широко вживаються й *нестягнені форми прикметників*: *зелений — зелена — зеленее — зеленій.* Вживання нестягнених форм прикметників у сучасному літературному мовленні стилістично обмежене, якоюсь мірою відтворює собою певну українську мовленнєву мінувшину, національно забарвлену й оригінальну, самобутню: *Гори мої високії! Простіть високії, мені! Високії і голубії! Найкращі в світі й найсвятії!* (Т. Шевченко); *Ви щасливі, пречистії зорі, Ваші промені — ваша розмова; Якби я ваші промені мала, Я б ніколи не вимовила слова, Ви щасливі, високії зорі... У серці моїм переможнії співи лунають* (Леся Українка) або: *Ночі безмірнії, ночі безсоннії, Горе моє! Мозок наляжуть думки невгамовнії, В серці грижа, мов павук той, полоннії Сімі снує* (І. Франко).

Короткими прикметниками є слова незмінні, кожне з яких має тільки одну форму. Це невелика кількість широковживаних лексем: *годен, дрібен, зелен, красен, ладен, певен, славен* та ін. У словниках короткі прикметники звичайно подаються разом з повними прикметниками. Короткі прикметники вживаються:

— із синтаксично означальною функцією: *За ворітьми зелен явір, там я буду на тебе ждати* (Нар. творчість);

— із синтаксично предикативною функцією, коли акцентується певна означувана якість особи, предмета, явища: *Там повен двір любистку...* (М. Рильський); *Я не годен з тобою змагатися* (Нар. творчість).

Стилістично вагомим, емоційно виразним, очевидним є *прикметниковий зворот* — поєднання прикметника як синтаксично незалежного слова із синтаксично залежним від нього словом чи сполученням слів: *Під самою кручею застигло болото, повне пташиного галасу* (О. Копиленко).

Отже, прикметники — це дуже важливий матеріал для стилістики мовлення. Вони часто використовуються як художні означення (метафори, епітети), які суттєво впливають на розум, на почуттєву сферу людини.

Стилістичні властивості дієслова

У кожній розвиненій мові дієслова становлять найчисленнішу (після іменників і прикметників) групу лексем.

Дієслово — повнозначне слово, яке позначає дію, стан предмета як процес. Значення дієслів виявляються у граматичних (морфологічних) категоріях особи, виду, стану, способу, часу, а також числа і роду (мин. час, умовний спосіб).

Разом з іменниками, прикметниками дієслова формують основу словникового складу мови. Вживанням дієслів задовольняється важлива потреба кожного з мовців у спілкуванні з іншими.

Стилістична потужність дієслів міститься і в їх семантиці, і в розгорнутій системі морфологічних форм — способових, часових, тому що більшість дієслів має по шість форм у теперішньому і в майбутньому часах недоконаного й доконаного видів (*читаю; читатиму, буду читати; прочитаю*), по три форми в наказовому способі (*читай, читаймо, читайте; прочитай, прочитаймо, прочитайте*), по чотири форми в минулому часі (*читав, читала, читало, читали*) і в умовному способі (*читав би, читала б, читало б, читали б*).

Багатство, розгалуженість дієслівних форм зумовлюють багатство й розгалуженість функцій, які властиві дієслівним формам.

Як засіб відтворення динаміки життя, дієслово найчастіше використовується в усно-розмовному і художньому мовленні, значно рідше в стилях офіційно-діловому і науковому, бо в них ідеться здебільшого про статистику, про менш змінюване й дієве в природі і суспільстві,

про більш чи менш постійні ознаки, якості предметів. Якщо в побуті через його виняткову широчінь, багатовекторність, найрізноманітнішу тематику широко вживаються дієслова у формах минулого часу й наказового способу, то в інших стилях це простежується на-стільки невиразно, що звести його до певних і чітких норм нерезально. Однак частина дієслів (*телитися, ягнитися, текти, ржавіти* та ін.) здебільшого позначає процеси в тваринному й рослинному світі, в неживій природі. Функціонально обмежені й інші дієслова неповної особової парадигми, у яких немає всіх звичних для дієслова форм, зокрема форми 1-ї особи теперішнього і майбутнього часу (*чудитися, колоситися, рясніти* та ін.). Безособових дієслів із загальною семантикою «стан природи» не більше двох десятків: *весніти, вечоріти, видніти, вітрити, віхолити, гарячіти, дніти, дощити, зоріти, мрячити, морозити, поночіти, пустіти, рясніти, світати, сльотити, студеніти, хмарити, хурделити, ясніти*, напр.: *За скелями починало ясніти, тобто світало вже* (С. Васильченко). У прямому значенні безособові дієслова не поєднуються з лексемами-іменниками, коли виступають назвою активного носія ознаки (суб'єкта дії або стану), бо такий носій при них неможливий. Власне безособові дієслова іноді вживають і у формах 1-ї й 2-ї осіб, але з метафоричним, переносним значенням. У цьому теж виявляється стилістична своєрідність цієї групи дієслів: *Баштани рясніють кавунами, динями, гарбузами* (С. Добровольський); *...Ряснію, множусь, дихаю травою. І вся земля натягує струну...* (А. Малишко). Але в реченні *Рясніє в природі* дієслово вжито у власне безособовому значенні.

Поширеними і стилістично вагомими можуть бути такі мовленнєві процеси:

— стилістична заміна в системі дієслівно-часових, способових і числових форм: *Пишемо!* замість *Пиши!* чи *Пишіть!*;

— заміна однієї часової форми іншою: *Пароплав відпливає через годину* (теп. час замість майб. часу); *Пароплав відпливав через годину* (мин. час замість майб. — рідше); *Рече та стогне Дніпр широкий* (Т. Шевченко).

Дієслова, будучи семантично й граматично дуже розгалуженою системою своєрідних повнозначних слів, винятково багаті синонімічно, бо, як правило, широко вживаються і в прямому, і в переносному зна-

ченні (див. СУМ): *Так ніхто не кохав. Через тисячі літ лиш приходять подібне кохання* (В. Сосюра). Інші значення переносні або ж близькі до *кохати*: *Добра дочка дуже кохала свого батька* (М. Коцюбинський); *Хто кохав життя ледаче, Непереливки тому* (Л. Глібов); або *кохати* в значенні «дбайливо вирощувати, плекати що-небудь, ходити коло чогось»: *Лукаш усю садовину ростив та кохав* (Марко Вовчок); старанно доглядати що-небудь: *Запустіє та оселя, що цілий рід кохав її та доглядав* (Панас Мирний); виховувати, ростити кого-небудь, старанно доглядаючи: *Доню моя... Як ягідку, як пташечку, кохала, ростила...* (Т. Шевченко); виношувати, плекати (намір, думку) тощо: *Вони... вкупі кохали свої молоді наміри* (Дніпрова Чайка); або синонімічне до *кохати* дієслово *любити*: відчувати глибоку відданість, прив'язаність до кого-, чого-небудь: *Як я люблю тебе, мій рідний краю, Як я люблю твій люд* (І. Франко); майже в значенні *кохати*: *Вміє розставатись той, хто вмів любить* (М. Рильський); мати інтерес до чогось, високо цінувати що-небудь, надавати перевагу чомусь; мати нахил, пристрась до чого-небудь: *Добре жуть Тому, чия душа і дума Добро навчалася любить!* (Т. Шевченко); *Горпина не йла — вона змалку не любила молочної каші* (Панас Мирний).

Стилістичне значення, функція дієвості, перебування в певному стані особливо актуалізується при дієслівній однорідності. Наприклад, у реченні *Та ось все стихло, причаїлось, наче збиралось з силами. І раптом небо поійнялось вогнем, розкололось посередині і з страшним тріском завалилось на землю, церква похитнулася, стіни в школі розсипались. І все щезло і затихло...* (М. Коцюбинський) відтворено неспокійний, динамічний і збурений стан природи.

Частиномовна сутність дієслів стилістично безмежна, тому що вони містять безмежність мислено-мовленевої енергії, дії, вчинків.

Близькими за семантикою (значенням дії, стану) до дієслів є їх складові форми — дієприкметники, дієприкметникові звороти і дієприслівники, дієприслівникові звороти.

Отже, чим більше в мовленні дієслів, тим значнішою є його динаміка, енергія, стилістична виразність сказаного чи написаного.

Стилістичне використання числівників і займенників

Усі поняття, що піддаються обчисленню (найчастіше це іменники), потребують позначення свого кількісного вияву. Для цього використовують числівники, які становлять лексико-термінологічну основу математики.

Числівники — слова із значенням певної, чітко визначеної кількості. Кожний власне числівник точно вказує на кількість або порядок при лічбі: *п'ятдесят* (50) — це не менше і не більше, як *п'ять десятків*. Лексичне значення числівника завжди можна позначити цифрою. Це стосується і неозначено-кількісних числівників: *кілька* (*декілька*), *кільканадцять*, *кількадесят*, *кількасот*, бо, наприклад, *кілька* — це невизначена мала кількість у межах від *трьох* до *десяти*, *кільканадцять* — від *одинадцяти* до *дев'ятнадцяти*, *кількадесят* — *кілька* десятків і т. ін.

Слова *багато*, *мало*, *чимало* вважають *особливими кількісними прислівниками*, бо вони мають ступені порівняння, позначають кількісно неточний вияв певної дії, процесу: *зроблено багато* — кількісний (кількісно-означальний) прислівник; *минуло багато років* — прислівник з невизначеним кількісним значенням. Отже, немає достатніх підстав вважати ці слова числівниками, навіть неозначено-кількісними.

Стилістичне використання числівників буває двох видів:

— самостійне, суто кількісне: *До дев'яти додати п'ять*; *Від шістнадцяти віднімемо одинадцять*;

— значеннево несамостійне (коли вони поєднуються з іменником або із субстантивованим словом): *Три обличчя здаються сіро-блідими* (В. Винниченко). Числівник синтаксично підпорядковує собі іменник: *два, три, чотири* → *обличчя*, *п'ять* → *облич*, але *п'ятьох* ← *облич*, *п'ятьма* ← *обличчями*, *одне* ← *обличчя*.

По-особливому стилістично виразні форми числівників у фольклорі: *...у тебе діток так багато: раз четвірко і раз п'ятірко, а всіх разом дев'ятірко* (Нар. творчість).

Числівник — виразно своєрідна, лексично й граматично обмежена група слів (кілька десятків), кількість яких не поповнюється. Значення кількості чи порядку при лічбі в мисленні й мовленні людей — це категорії здебільшого незмінні й однозначні. І все ж числівники

не завжди стилістично нейтральні. За різних мовленнєвих ситуацій, по-різному інтонуючись, вони набувають неоднакової значеннєвої (отже, й стилістичної) важливості. Особливо очевидним це стає тоді, коли числівники семантично зовсім інші, пор.: *Мене премійовано на 50 гривень* і *Мене премійовано на 500 гривень*. Різний кількісний зміст сказаного в обох реченнях, як, можливо, й неадекватне інтонування, не може не впливати й на сприймання сказаного різними особами (навіть особою-мовцем).

Отже, лексично обмежений вияв числівників своєрідно важливий і стилістично. Наприклад, форми числівника *один* (*одна, одне, одно, одні*) мають немало лексико-семантичних значень. Цей числівник входить до багатьох сполучень слів, зокрема: *не один* (декілька, багато): *Старезний самотній прадуб, що шумів віттям не один рік, похилився над Дніпром вже майже без гілля* (О. Довженко); *ні один* — ніхто, ніщо з усіх, жоден: *Роман... дуже неспіливий: ніколи він не зачіпав ні однієї дівчини ні словами, ні жартами* (І. Нечуй-Левицький); *один-два, один-другий* — вживаються як назви неточної, приблизної кількості: *Все це триває... не більше одної-двох хвилин* (Леся Українка); *один на один* — тобто з кимось на самоті, без свідків, віч-на-віч, сам-на-сам: *Так піду я в поля неозорі, Із піснями один на один* (А. Малишко) або без чиєї-небудь участі, допомоги чи втручання: *Ото як зчепляться з Павлом. Один на один...* (А. Головка). Широко використовується числівник *один* також і в складі інших сполучень слів, серед них і фразеологізованих: *один одним, один одинцем, один-єдиний, один-однісінкний, одним один, в один голос, в одну душу, в одну мить, в одну шкуру, все одно, один і той же, один і той самий, одне і те ж, одне й те саме, одним миром мазані, одна нога тут, а друга там; одним вухом чути; одним духом, одним оком подивитися, стояти однією ногою в могилі, один до одного, одного поля ягода, ставати на одну дошку, стригти всіх під одну гребінку, один з одним, один за одним, один перед одним, одне слово, одне побіля одного, одної весни (зими...), одного разу, що за один та ін.*

Типовим (особливо для розмовно-побутового мовлення) є стилістичне вживання числівника *один* (*одна, одно*) у значенні слів інших частин мови:

— займенників (переважно вказівного, неозначеного): *...Я живу одним [таким] життям, ти — іншим*

(П. Загребельний); *Було колись в одній [якійсь] країні...* (Леся Українка);

— прислівника (*весь час, постійно, тільки*): *Лежить Карпо на лаві плазом, мов зарізаний кабан, і пальцем не ворухне, одно постогнує* (М. Коцюбинський).

При числівниках *два, три, чотири* синтаксично залежний іменник уживається в називному відмінку множини, але з наголосом на першому складі: *хороші сини, брати*, але *два, три, чотири сини, брати* (це залишок колишньої двоїни — окремої форми числа іменників, які вживалися з числівником *два*), але *п'ять* — *двадцять п'ять синів* (чи *братів*). Недотримання цього орфоепічного правила призводить до мовленнєвої неправильності, а з нею і до стилістичної невправності, помилки.

Певною мірою стилістично своєрідні також і займенники — слова, які вказують на предмети, ознаки і кількості, але не називають їх.

Семантично (частково й морфологічно) прийнято розглядати 9 груп займенників: особові займенники, зворотній, присвійні, питальні, відносні, вказівні, означальні, неозначені, заперечні.

Функціонально найрозгалуженіші особові займенники, які в контексті вказують на певну особу (*я, ти, він, вона, воно*) чи особи (*ми, ви, вони*). Саме ці займенники мають особливе стилістичне використання.

Займенник *я* використовує кожна особа для називання самої себе. Форми його непрямих відмінків — суплетивні (від лат. *suppletivus* — доповнювальний) — утворені від іншого кореня: *мене, мені, мною*. В усіх відмінкових формах займенник *я* входить до складу різних сполучень слів, нерідко фразеологізованих: *гляди ж мені, відсохла б рука мені*. Вони вживаються з метою переконати кого-небудь у чомусь: *грім би мене вдарив; не я буду, якщо...; оце я розумію; хай мене [святий] хрест [грім] поб'є; про мене* (у значенні «роби, що знаєш»); *теж мені* (для вираження скептичного ставлення до кого-небудь, чого-небудь), *тільки мене й бачили, я вас (тебе) навчу* та ін. — погроза покарати когось; *як на мене* (на мою думку, розсуд, смак) і т. ін.

Займенником *ми* найчастіше називають дві (навіть одну) чи й більше осіб разом з тим, хто говорить (*ми — нас, нам, нами...*): *Ми вкупочці колись росли...* (Т. Шевченко). Це також найменування:

— осіб, які пов'язані спільним походженням, заняттями, поглядами і т. ін.: *У лісі в нас нема свекрух ніяких* (Леся Українка);

— для називання невизначеної, неозначеної особи: *Не так воно робиться, як нам хочеться* (Номис).

Цей займенник є також заміною я (переважно в наукових працях, під час прилюдних виступів тощо), а зрідка для підкреслення поважності власної особи: *Бує собі поважний лицар, Нам його згадать до речі* (Леся Українка); *Подумаєш, розкричався. Ми не таких бачили* (Г. Тютюнник) або (в минулому) *ми* у мовленні монарха, вельможних осіб: *Я... Ми повелим! Я цар над божім народом!* (Т. Шевченко). Подібно й ви вживається тоді, коли мовець шанобливо, ввічливо звертається до однієї, двох чи багатьох осіб: *Ви не журіться, мамо. Я піду в найми* (М. Коцюбинський). Також і займенник вони вживається для вираження пошани до однієї особи чоловічої або жіночої статі: *Вони* [наша мама] *нас дуже люблять*. Таке використання займенника вони було особливо типовим у колишньому селянському побуті, слугувало виявом специфічного українського національного етикету, шанобливого ставлення до рідних і старших за віком осіб.

Отже, стилістично виразними є випадки досить частого використання множинних форм займенників *ми, ви, вони, нам, вам* замість *я, ти, він, вона, мені, тобі*.

Займенник воно (його, йому, ним і т. д.), крім вказівки на особу чи предмет середнього роду (*...Лев бачить, що воно [щенья] зробило, Та змилосердився — мовчить* — Л. Глібов), може також вживатися:

— у значенні займенника це: *Воно [це] мені ні до чого;*

— у значенні займенника він, вона з відтінком пестливості або зневажливості: *Що воно [він, вона] таке каже з переляку;*

— у значенні підсилювальної частки: *І що воно за дитина, ніяк не заплаче!* (К. Гордієнко).

Займенник воно здебільшого має фольклорне забарвлення, ми в значенні я вживається переважно в мовленні науковому й публіцистичному і т. ін.

Кожен займенник (як і кожен числівник) стилістично особливий, неповторний, може використовуватися не з однією функцією, а з кількома, що й стає об'єктом лінгвістичного аналізу. Числівники і займенники (як і всі інші повнозначні й неповнозначні слова)

мають своє неповторне буття в усіх стилях, а також у багатьох жанрах мови, використовуються в них активно або пасивно, навіть епізодично чи й зовсім стилістично «чужі» для них.

Стилістичне вживання прислівників

Особливу семантику і, передусім, морфологічне оформлення, обмеженість синтаксичних функцій мають прислівники. Цим визначається і стилістичне використання *прислівників* — повнозначних слів, якими виражається якісна або кількісна ознака дії чи стану, ознака іншої ознаки (тобто ступінь або міра вияву іншої ознаки).

Прислівники не становлять різновекторної, різнопланової системи повнозначних слів, тому що є словами незмінюваними, представленими в мові тільки в одній формі. У цьому полягає їх помітна стилістична обмеженість. Прислівники, становлячи своєрідну, однак не дуже розгалужену сукупність морфологічних і синтаксичних ознак, не можуть у семантико-стилістичному плані не поступатися іменникам, дієсловам, прикметникам. Саме тому більшість мовознавців (О. Гвоздев, Д. Розенталь, М. Ільїн, В. Кононенко, І. Чередниченко, А. Коваль, О. Пономарів, М. Пентилюк та ін.) не розглядають їх у стилістичних вимірах. Зовсім стисло витлумачено стилістичні можливості прислівників в академічній колективній монографії «Сучасна українська літературна мова. Стилістика» (1973).

Стилістична функція прислівників загалом доповнювальна, бо вони тільки своєрідно розгортають семантичне значення, виражене найчастіше дієсловом.

Прислівники становлять слова із загальним значенням ознаки дії, стану, якості, рідше предмета. Інакше кажучи, прислівник виражає ознаку дії, стану (*Працював щоденно, Спав спокійно*) або ж ознаку якості (*Він був дуже збуджений*) чи ознаку предмета (*Навіть удвічі багатший не зарадить цьому*).

Для того щоб стилістично, тобто вміло, користуватися прислівниками (як і словами інших частин мови) у кожному конкретному випадку, потрібно знати властиву їм семантико-граматичну сутність, своєрідність, зокрема й те, що вони поділяються на такі групи:

1. Означальні прислівники. До них належать:

— якісно-означальні: *розумно, вдало, добре, гаряче, міцно, урочисто*;

— кількісно-означальні: *вдвічі, вдвоє, вкрай, тричі, дуже, надзвичайно, багато, ледве-ледве, дотла, трохи*;

— означальні прислівники способу дії: *спросоння (сказати), (пропав) безвісти, (йшли) гуртом, (їхали) слідом, (турбувались) по-батьківськи, (розмовляли) втрох, (зробили) по-нашому і под.*

2. Обставинні прислівники. Серед цієї групи розрізняють:

— прислівники часу: *вдень, вночі, вчора, завтра, вранці, ранком, тепер, влітку, взимку, зроду-віку, донині, колись, віддавна* та ін.;

— прислівники місця: *внизу, здалеку, угорі, праворуч, всюди, зверху, навколо, скрізь, туди, сюди, дорогою, лісом, шляхом, спіднизу* тощо;

— прислівники причини: *згарячу, зопалу, здуру, знічев'я, зосліпу, спересердя* та ін.;

— прислівники мети: *на зло, навмисно, наперекір, напоказ* та ін.

3. Предикативні прислівники. Вони виражають певний стан природи або людини, те, що не залежить від її волі: *холодно, вітряно, тепло, лячно, розумно, радісно, сирі, зоряно, похмуро, сонячно; треба, потрібно, необхідно, можна* та ін.

4. Модальні прислівники. Це прислівники, якими виражається ставлення мовця до висловленої ним думки (значення можливості, імовірності, припущення, ствердження, реальності, достовірності і т. ін.): *мабуть, гріх, жаль, біда, безперечно, диво, лінь, сором, охота, страх, страшно, пора, час* та ін.

Визначальне в семантиці прислівників полягає в тому, що їм здебільшого властиве широке, різноаспектне й своєрідне значення ознаки: *Вкрай тяжко хворий наприкінці зустрічі ледве заговорив*. Логічний центр цього речення представлений підметом (субстантивованим іменником) *хворий*; він *заговорив* (значення дії, тобто значення певної ознаки); *заговорив* → *ледве* (*ледве* — ознака ознаки до *заговорив*); *тяжко* ← *хворий* (прислівник *тяжко* виступає ознакою (означенням) до *хворий*; *вкрай* ← *тяжко* (*вкрай*, будучи кількісно-означальним прислівником і обставиною міри, ступеня, слугує озна-

кою іншої ознаки — *тяжко*). Отже, прислівник здатний виражати не тільки ознаку когось-небудь або чого-небудь, а й ознаку іншої ознаки. На цьому й ґрунтується широка гама стилістичного використання прислівників, їх семантико-стилістична гнучкість, активне вживання в усіх стилях мови. Прислівники суттєво розширюють виражальні засоби мови, додають мовленню неповторних значенневих елементів і емоційності. Їм властива пряма і непряма, тропеїчна семантика, пор.: — *На плечах несе те мливо?* [борошно]. — *Тяжко?* — *Аби тільки було що нести* (М. Стельмах); переносні значення: *В неволі тяжко, хоча й волі, Скажуть по правді, не було* (Т. Шевченко); *Тяжко мені. Тяжко, мамо! Нащо дала вроду?* (Т. Шевченко). *Тільки море хлопотилося ласкаво та камінці журхотили по-домашньому* (Ю. Збанацький).

Прислівникову функцію можуть виконувати й такі фразеологічні чи фразеологізовані сполучення слів, у яких немає прислівника: *Пішов я світ за очі* (Т. Шевченко); *Як люди линуть в ранню рань до Дніпрогесівської греблі* (М. Рильський).

Кожне стилістично довершене використання прислівника (як і слова іншої частини мови) — це один із раціональних за певною ознакою (ознаками) спосіб мовленнєвої комунікації, в якому дуже важливо враховувати те, що:

1) якісно-означальним прислівникам, як і якісним прикметникам, властиві форми вищого і найвищого ступенів порівняння: *високо* — *вище, більш високо і найвище, найбільш високо*. Ці форми морфологічно незмінні; синтетичні (однослівні) прислівники активніше використовуються в художньому і розмовно-побутовому мовленні, аналітичні (складені, двослівні) переважають у мовленні науковому і офіційно-діловому;

2) група прислівників в українській мові однозвучна з іншими повнозначними і службовими словами:

— прикметниками: *Панас Кандзюба хвилювався найбільше* (М. Коцюбинський), *найбільше* — прислівник, але: *Найбільше щастя для мене — незалежна Україна* — слово *найбільше* є прикметником;

— іменниками: *Матері кожної дитини жаль* (*жаль* — модальний прислівник), але *Я маю жаль до неба, бо хмари, що проходять по ньому, не лишать там жодного сліду...* (М. Коцюбинський), *жаль* — іменник; *Додолю верби гне високі, Горами хвилю підійма* (Т. Шевчен-

ко), *горами* — іменниковий прислівник, але: *За горами гори хмарою повиті* (Т. Шевченко), *горами* — іменник;

— *прийменниками*: *Довкола розкинулись мило дрібні береги* (Леся Українка), *довкола* — прислівник, але: *В лісах довкола села [за селом] паслися корови і воли* (І. Франко), *довкола* — *прийменник*;

— *частками*: *Молодь вся була на полі, Бо якраз настали жнива* (Леся Українка), *якраз* — прислівник, але: *Вранці-рано, в Пилипівку, Якраз у неділю, Побігла за водою...* (Т. Шевченко), *якраз* — *частка (сама)*, яку легко вилучити з речення;

— *сполучниками*: *Як передати листа, щоб він...?; Як там Вам усім живеться?* (М. Коцюбинський), *як* — прислівник; *Не надшшусь я тобою, як зорю не розлюблю* (В. Сосюра), *як* — *сполучник*, пор.: *...і зорю не розлюблю*.

Отже, прислівники становлять для стилістики багатий, лексично своєрідний, дієвий та ефективний (з погляду логічного, власне значенневого й почуттєвого) мовний матеріал.

Стилістика службових слів

Кількісно невелику групу слів (їх у мові всього кілька сотень) становлять слова, які прийнято називати *неповнозначними, службовими*. Цим означенням аж ніяк не применшується їх важливість у мовній системі, у мовленні будь-кого. Якщо з речення, а ще більше — із кількареченневого відрізка мовлення вилучити службові слова, то його значення суттєво зміниться, зневиразниться або й повністю зруйнується.

Службові слова (прийменники, сполучники, частки) виконують важливу комунікативно-стилістичну функцію. Вони беруть участь у формуванні більшості неоднослівних речень, надають їм усталеної нормативності, певної значеннєвості і стилістичного забарвлення.

Кожне службове (неповнозначне) слово своєрідно доповнює те, що виражається в реченнях повнозначними словами, слугує засобом вираження різних семантико-синтаксичних відношень між повнозначними словами в реченні і між реченнями. Службові слова суттєво впливають на стилістичне спрямування кожної мовленнєвої конструкції. Без них, як правило, не утворюється жодне розгорнуте висловлювання. Службове слово завжди

або об'єднує повнозначні слова в реченні у певну змістову й синтаксичну цілісність, уточнює передаваний реченням зміст, або підсилює чи обмежує значення певних елементів речення.

Статистичний аналіз різностильових текстів засвідчує численне використання в них службових слів, які належать до найуживаніших у мові; ними вагомо доповнюється те, що виражається семантикою, граматичними ознаками і стилістичною функцією повнозначних слів.

Стилістика прийменників

Службові слова, які в поєднанні з повнозначними словами виражають залежність їх від інших слів у реченні або в словосполученні, називаються *прийменниками*. Вони використовуються для вираження найрізноманітніших відношень між синтаксично незалежним і залежним словом у реченні або в словосполученні. Прийменники вживаються тільки з непрямыми відмінками іменних слів.

Прийменники в українській мові здебільшого розподіляють на такі групи:

— первинні прості прийменники. У різних фонетичних варіантах з урахуванням властивих їм функцій таких прийменників більше, ніж 50: *без, у (в), від, для, між, ради, серед, к(і)к, у (в), о, на, над, через, з(із, зі), під* та ін;

— первинні складені прийменники. У цій групі 35—38 слів: *здля, з-за, з-під, з-посеред, проміж, щодо* та ін.;

— вторинні прості прийменники. Їх у мові понад 80: *вглиб, вздовж, близько, докола, замість, зсередини, кругом, мимо, наперед, обабіч, оддалік, опріч, опісля, поперед, посередині, праворуч, поряд, стосовно, шляхом, вслід, всупереч, назустріч, напереріз* та ін.;

— вторинні складені прийменники. Вони утворюють найчисельнішу групу — більше 100 слів: *в ім'я, за винятком, за рахунок, з боку, на випадок, на адресу, на основі, на зразок, на кшталт, у бік, у душу, в напрямі, у плані, в галузі, в рамках, поза межами, близько від, незалежно від, подібно до, стосовно до, починаючи з, праворуч від, у напрямі, на шляху до, на (у) противагу, зважаючи, незважаючи на, у відповідь на, з огляду на, вслід(слідом) за, нарівні з, паралельно з, поруч, у згоді з, у співдружності з* та ін.

Кількість вторинних прийменників приблизна, розподіл їх — дещо сумнівний, хоча він простежується і в словниках: наприклад, слово *близько* (див. СУМ) у реченні *Близько лікоть, — та не вкусиш* (Номис) виступає прислівником, а в реченні *Рад був [Андрій] жити близько батька...* (І. Франко) це ж слово вживається як синонім до *біля, коло* (набуває функції прийменника при родовому відмінку іменника), а також: *жити при батькові*.

Прийменник, будучи службовим словом, виражає певну низку семантичних і стилістичних відношень між повнозначними словами, семантично скріплює їх синтаксично-підрядним зв'язком. Отже, значення прийменників релятивне (відносне), його сутність полягає у вираженні прийменником певних семантичних відношень між повнозначними словами.

Прийменники, вступаючи у різні відношення, зв'язки із повнозначними словами, разом з ними виражають семантико-синтаксичні значення, стилістичні функції, використовуються багатозначно: *звернувся до друзів* (об'єктне значення), *поїхав до міста* (значення місця), *вставав до зорі* (значення часу), *нагрів до двадцяти градусів* (значення міри і ступеня). У складі речення іменник із прийменником *до* виступає обставиною (*працював до ночі*), додатком (*підійшов до нього*); зрідка прийменник входить до складу головного члена речення (*Брат із сестрою [підмет] повилилися ввічливо*).

Прийменникам властива значна динаміка розвитку, їх стає дедалі більше внаслідок зневиразнення й ослаблення значення деяких повнозначних слів, переважно іменників і прислівників, які все частіше використовуються із службовою функцією.

Кожен прийменник якоюсь мірою фонетично й стилістично особливий, зовсім адекватно не може бути замінений іншим. Особливо значеннєві стилістично вторинні складені прийменники, які подекуди репрезентують собою дещо архаїчне у мові або мають публіцистичний чи виразно книжний, нерозмовно-побутовий відтінок: *Дарунок згоди ліпший над здобуток, що на війні ціною крові взято* (Леся Українка) — *над здобуток* замість по-сучасному стилістично зручнішого *від здобутку*; пор. також: розмовно-нормативне *кров'ю взято*. Отже, з часом деякі мовні форми змінюються, минають нерідко контрасте із сучасним, не узгоджуються з

ним, однак талановито художнє й дотепер залишається стилістично вагомим. Про це свідчать твори класиків української літератури, зокрема Івана Нечуя-Левицького (1838—1918), Панаса Мирного, Лесі Українки (1871—1913), Івана Франка, Михайла Коцюбинського.

Отже, з допомогою прийменників виражаються найрізноманітніші відношення, семантичні й морфолого-синтаксичні зв'язки між повнозначними словами, між членами речення і складниками одного члена речення: *Кожен з нас трудар і воїн* (В. Сосюра), *кожен з нас* — складений підмет.

Частина прийменників, особливо вторинних і складених (*у відповідь на, у зв'язку з, під впливом, незалежно від, незважаючи на, всупереч бажанню*), значеннєво вагома такою мірою, що їх можна загалом вважати семантичними. Ця семантика відносна, особлива, часткова, бо лексичне значення, наприклад, іменника (*відповідь, зв'язок* та ін.) чи прислівника (*близько, вглиб, вздовж* і под.) при цьому послаблюється, виконує службову функцію.

Допоміжна синтаксична функція прийменника полягає в тому, що він виражає певне відношення між повнозначними словами, своєрідно поєднуючи їх в одне семантичне ціле, хоча й словесно розчленоване. В цьому заявляє про себе й стилістична роль кожного прийменника. Його функція особливо очевидна тоді, коли він уживається повторно, що найчастіше характеризує мовлення розмовно-побутове, особливо фольклорно-пісенне. Прикметникове означення при цьому вживається після пояснюваного іменника: *За сльозами, за гіркими І світа не бачить; Пішла в садок у вишневий* (Т. Шевченко); *За колодою, за дубовою, Там козинії роги* (Нар. творчість).

Стилістично увиразнюється художній текст і тоді, коли повтор прийменника простежується в сполученні інших слів (не тільки в сполученнях «іменник — прикметник»): *Із города із Глухова Полки виступали* (Т. Шевченко) сполучення «іменник — іменник», пояснювальне слово і пояснююче (*города Глухова*); *З весною вас, з вербою, з водою, з бідою* (О. Довженко).

Отже, прийменники (як і сполучники, частки) завжди важливі функціонально: вони об'єднують повнозначні слова у всенародну усвідомлювану цілість (речення) і завжди додають будь-якому сполученню слів певного стилістичного значення, відтінку.

Стилістика сполучників

В усіх стилях мови й мовлення активно використовуються *сполучники* — неповнозначні (службові) слова, якими поєднуються в одне семантико-синтаксичне ціле однорідні члени речення або предикативні (реченнєві) частини складного речення.

Сполучники, на відміну від прийменників, помітно автономніші складові речення, вони нейтральніші, бо не входять до складу жодного з членів речення. Їх семантико-синтаксична функція полягає в тому, щоб сурядним чи підрядним зв'язком поєднувати в певну змістову єдність як окремі слова, члени речення, так і предикативні частини речення (сурядні чи підрядні) в одне синтаксично складне речення. Тому й витворились у мові сполучники сурядні і сполучники підрядні.

Сурядні сполучники. До них належать:

— еднальні (їх приблизно 15): *і (й), та, ні...ні, та ні... та ні, ані...ані, ні...ані...*; близькі до них (із значенням градації, нанизування, підсилення) *а, ай, а що, а ще й, та ще й, а навіть...*;

— зіставно-протиставні (не менше 20): *а, але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак, хоч...зате, хоч...та, як...так, не тільки (не лише)...а й, не стільки...скільки, а втім, так* (у сполучниковій функції), *тим часом, а (але й), не то що...а (але), не так...як*;

— розділові сполучники (до 20): *або (або...або), чи (чи...чи), то (то...то), не то...не то, хоч (хоч...хоч), як...так і, не тільки...але і (й), не лише...а й, не лише...але і (й), не стільки...скільки, якщо не...то...*;

Підрядні сполучники і сполучні слова. У різних функціях їх більше 110: *що* (сполучник або сполучне слово), *щоб, чи, немов, ніби, наче, бо, якщо, аби, коли б, для того щоб* та ін. (тільки сполучники).

Сутність сурядного сполучникового зв'язку полягає в синтаксично рівноправному, взаємозалежному поєднанні слів, словосполучень і речень, а підрядний сполучниковий зв'язок — це зв'язок нерівноправних одиниць (слів, речень), одна з яких синтаксично залежить від іншої.

Сполучником (сполучниками) завжди виражається один із різновидів смислових відношень між однорідними членами речення, і це вагомо позначається на змісті всього речення, на його модальності, тобто на зв'язках,

відношеннях сказаного частинами речення і всім реченням до дійсності. Те, що виражається сполучником (сполучниками) в структурі речення, специфічно доповнює висловлене всім реченням, особливо часто — формами дієслова в реченні, інтонацією всього речення, синтаксично ізольованими словами в реченні — вставною чи вставленою частиною, звертанням тощо: *Людина, птиця і бджола люблять погожу днину* (Нар. творчість), пор.: *Людина, і птиця, і бджола...; І людина, і птиця, і бджола...; Людина, а також птиця, і бджола...* Можна утворити й інші варіанти цього речення з трьома однорідними підметами, і щоразу один, два чи три однакові або ж фонетично різні сполучники привнеситимуть у речення якийсь інший стилістичний відтінок, речення змінюватиметься інтонаційно, що також впливатиме на його зміст, створюватиме відтінок чогось особливого, індивідуального, відтінок розмовності чи книжності, поетичності або інтимності, фамільярності тощо.

Сполучники в складі речень і між реченнями використовуються в найрізноманітніших поєднаннях, і це завжди важливо з погляду стилістичного. Наприклад, повторення сурядного сполучника *і* на початку рядків поетичного, зокрема, тексту об'єднує строфи в одне змістове й поетичне ціле, створює мовленнєву образність висловлювання:

Хтось ударив без жалю по серці моїм, —

І забилося серце в вогні золотім...

І посипались іскри ясні,

І в дзвінкі обернулись пісні...

Погасло з літами і серце сумне...

Та прийшла ти і вдарила в серце мене, —

І летіли знов іскри ясні,

І в дзвінкі обертались пісні (О. Олесь).

Загалом такий же стилістичний ефект закладено і в кількарязовому повторенні підрядного сполучника, напр.:

У тім садку, де ми колись сиділи,

Стоять вишні і жураються похилі,

Що в хмари сонечко зайшло,

Що листя й квіти облетіли,

Що їх снігами замело... (О. Олесь).

Співзвуччя початку трьох останніх рядків певною мірою прозаїчне перетворює в поетичне. Книжне за сво-

єю сутністю слово *що* стає таким, що не порушує образності художнього тексту.

Отже, кожен доречно використаний у мовленні сполучник стилістично вагомий.

Стилістика часток

У системі службових, або неповнозначних, слів стилістично особливе, водночас і виразне, значення мають *частки* — слова, які надають окремим словам, словосполученням, реченням певних додаткових смислових, модальних і емоційно-оцінних відтінків або використовуються для утворення форм слова (наприклад, форм умовного способу).

Часток у мові приблизно 80 — разом із фонетичними варіантами тієї самої частки, а також разом з деякими повнозначними чи службовими словами, які теж використовуються як частки. Виокремлюють такі групи (різновиди) часток:

а) словотвірні частки: *аби-, будь- (-будь), -небудь, казна-, хтозна-; би(б), ж(ж); не, ні, ані*, з яких утворені лексеми *абищо, будь-хто, як-небудь, казна-хто; якби, щоб, він же; неабиякий, ніби, нічийний, аніякий* та ін.;

б) формотвірні частки *би(б), хай, нехай*; тільки умовно може вважатись часткою *-ся (-сь)*: *читає би; Нехай процвітає Україна!; сміятися (сміялись)*;

в) вказівні: *ось, от, он, то* і займенникові слова *це, оце, воно* — кожне у функції частки;

г) означальні частки: *ледве, якраз, саме, просто, власне, майже*;

ґ) обмежувально-видільні: *тільки, лише, лиш, хоч, хоча, хоч би* та ін.;

д) підсилено-видільні: *і, й, та* (сполучники вжиті як частки), *таки, аж, навіть, ж, же, бо*;

е) модальні частки:

— із значенням припущення, сумніву, непевності: *мов, немов, мовби, немовби, немовбито, мовляв, ледве чи, наче, неначе, ніби, навряд* та ін.;

— частки, якими підсилюється, увиразнюється повідомлюване: *і, та, так, аж, все, таки, уже, ще, же(ж), бо, саме, якраз, десь, якимось, собі, куди, воно* та ін.;

— частки, кожною з яких встановлюється зв'язок повідомлюваного з його джерелом, з певною подією: *мов, мовляв* та ін.

Така класифікація часток засвідчує, що вони є споконвічними, «справжніми», власне частки, що у функції часток нерідко використовують слова інших частин мови.

Кожна частка стилістично важлива, бо надає висловлюванню якогось додаткового семантико-стилістичного відтінку, пор.: *Що ж Ви прочитали?* — частка *ж* конкретизує запитання, що спонукає до конкретнішої відповіді, передає більшу, ніж звичайно, зацікавленість в одержанні відповіді. Стилістична функція частки *ж* (як і кожної іншої) посилюється за умови її подвійного чи кількаразового використання, особливо разом із повторенням повнозначного (чи напівповнозначного) слова (слів), як, наприклад, у такій поетичній строфі:

Де ж тії пестоці вітру летючого,

Де ж тії квітоньки гаю пахучого,

Де ж тії ночі сріблясто-блакитні,

Де ж тії ранки рожеві, привітні,

Де ж тії усміхи сонця блискучого?! (О. Олесь).

Кількаразове повторення частки *ж* у цьому контексті надає усій строфі милозвучності, змістової й мовленевої оригінальності. Відсутність цієї частки в тексті спричинилася б до помітної зміни його значеннєво-емоційної тональності, меншого логічного виділення слів *де* і *тії*. Частки *казна*-, *хтозна*- вживаються переважно в розмовно-побутовому мовленні. Вони майже зовсім не характерні для мовлення офіційно-ділового, особливо для документального (заява, акти, постанови та ін.).

Багаторазове повторення слів, серед них і часток (сполучників), є однією з типових ознак поетичного мовлення Олександра Олесь (1878—1944). Значною мірою це стосується й художнього мовлення інших письменників.

Отже, кожна стилістично використана частка комунікативно значеннєва, емоційно досить виразна і привносить у висловлювання певний відтінок почуттєвості.

Стилістика вигуків

Вигуки не належать ні до повнозначних слів, ні до службових, бо відрізняються від них суттєво — і своїм особливим значенням, і граматично, передусім синтаксично, а отже, і стилістично. Своєрідність вигуків як найбільше полягає в тому, що ними, на відміну від пов-

нозначних слів, нічого (ні людей, ні істот, ні тварин, ні предметів чи дій, ні якості, ні кількості) не називають.

Вигуки — особливі, морфологічно незмінні слова, які виражають почуття, емоції, волевиявлення людини. Вигуками виражають задоволення чи невдоволення чимось, заклик тощо: *Ах, нікого так я не люблю, як вітра-вітровіння* (П. Тичина); *Гай! Гай! Море край, Реви, скелі ламай* (Т. Шевченко); *Цить! Хай говорить серце; Га? Що таке? Вже знов якась мара? Цур-пек! Щезай; О, матуся вам буде дуже рада* (Леся Українка). Одним вигуком за різних мовленнєвих ситуацій передається неоднакове почуття, душевне переживання, емоційність людини: *...Не жаль мені, що молодою згину, А жаль — о, лютий жаль, що пропаду даремно* (Леся Українка) — почуття жалю; *О, чого це ти такий сердитий?* (Г. Тютюнник) — здивування; *Скоро вже має прийти листоноша... О! йде* (М. Коцюбинський) — вдоволення від того, що очікуване збулося; *А далеко Кривушина? — О, далеченько... більш як сорок верств* (Марко Вовчок) — згода з чимось, підтвердження чогось; *О, за це молодець!* — *похвалить батько* (А. Головка) — вдоволення чи радість за поведінку сина; *О, скільки буде вас..., таких хороших днів, як то було колись* (В. Сосюра) — підсилюється виразність вислову, його патетичність, тобто його очевидна пристрасність, піднесеність, схвильованість. Вигук *о* може виконувати і немало інших стилістичних функцій. Писемний опис, зображення й відтворення передаваного ним може бути лише приблизним, а конкретно вигук сприймається тільки в усному мовленні. Однак і в усному, і в писемному мовленні різні особи той самий вигук (у тій самій конкретній мовленнєвій ситуації) нерідко сприймають індивідуально. Ще більше розбіжностей з'являється тоді, коли різні мовці визначають (у тій самій конкретній мовленнєвій ситуації) стилістичну функцію одного вигука. Наприклад, на запитання *Україна подобається?* (О. Гончар) реплікою *О!* іноземець передає своє захоплення побаченим і почутим. Це також «підказується» інтонацією і прихильним жестом іноземця. За словами російського мовознавця А. Германовича, «кожен легко може переконатися, як важко, енергійно тупнувши ногою, сказати привітливо “здрасуйте” або, махнувши безнадійно рукою, вимовити захоплено “ах”». Так різні інтонації й супровідні жести завжди функціонально увираз-

нюють, конкретизують кожен синтаксично використаний вигук. Вигуки об'єктивно залежні від інтонації, міміки і жестів, які в свою чергу можуть виявлятися в них багатше й очевидніше, ніж у словах інших частин мови. Коли, наприклад, при читанні не відтворюються природні для вигука інтонації й відповідні жестово-мімічні порухи мовця, то вигук втрачає виразність і функціональність. На експресивно-модальні значення вигуків і вигуківих сполучень слів у їх писемному вияві вказують, зокрема, авторські слова, ремарки (в текстах драми), розділові знаки: *Я льотчиком буду... Як Петро ваш...* — *Ага!* — хихикає Корній (О. Гончар); *О-ох!* — з пільгою зітхнує Макар Іванович; *Е-е!* — скептично протягла Аніка (М. Коцюбинський); *Ой, горенько! Що ж тепер буде?..* — питали крізь сльози чоловіків жінки (Панас Мирний). Такі модальні й емоційні значення вигуків, як страх, біль, погроза, сумнів, нерішучість, вагання, недовір'я, двозначний натяк, обурення, досада, докір, невдоволення, гнів, іронія, насмішка, злорадство, подив, захоплення тощо, щоразу конкретизуються обстановкою розмови, фонемним складом вигуків, міміко-жестукуляційними засобами, інтонацією: *Ех!* — відказав Прохор, — не тямий ти, Никаноре (І. Микитенко) — коротке енергійне *Ех!* виражає легкий докір; *Глянь, де вода!* — *Ого-го!* Далеченько (О. Гончар) — здивування з нотками невдоволення; *Овва! Не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися* (М. Коцюбинський) — пересторога з відтінком осуду.

У реченнях *Де ж Віталік? Хм!..* (О. Гончар); *Гм,* — не по плану зробила? (І. Микитенко); *Де ж ти знайдеш роботу?* — *Та побачу. Все одно де.* — *Хм... От що. А може, прийдеш завтра* (І. Микитенко) вигук являє собою носовий звук різної довготи, який незмінно супроводиться неоднаковим жестом: *Хм!..* виражає неспокій; *Гм* — легкий осуд; *Хм...* — доброзичливість, готовність допомогти. Вигук у реченні *Софрон Варчук!* — *здивовано промовив Тимофій.* — *Тьху! Куди його чорти несуть проти ночі?* (М. Стельмах) ззовні, за характером вияву подібний до плювка і має відтінок огиди й зневаги; *О, якби я пішов, я б уже знав, як там обернутися, що, куди і до чого!.. А то — ціпов'яз... Ха-ха-ха...* (М. Коцюбинський) — звук сміху передає негативне ставлення до особи, її наміру, пропозиції; *Солонина!..* — *Ви що тут робите?* — *А..., це ви...* — подовжене *а* має спадний тон і

вживається під час впізнання особи чи предмета; модальність подиву може бути вдаваною.

Вигуків у мові немало. Найпродуктивніші з-поміж них — це комунікативно використані однозвуківі голосні *о, а, у*, приголосні *б, т, д, р, ш* і двозвуківі, тризвуківі та ін.: *ох, ах, га, геть, пхе* тощо.

Часто простежується подвоєння, потроєння тощо певного власне вигука або якогось слова у вигуковій функції: *а-а-а, у-у-ух, о-о-о* та ін.

За функцією, частково й за фонетичним оформленням (з деякою умовністю) виокремлюють такі розряди (групи) вигуків:

— емоційні вигуки. Вони виражають емоційне ставлення одних осіб до інших, до тварин, предметів, явищ та ін.: *а, о, е, ай, ой, ох, пхе, пху* і под.;

— імперативні вигуки. Ними передають різні волевиявлення мовця: *агов, ей, баста, гайда, геть* та ін.;

— спонукальні вигуки. Цими словами прикликають чи відганяють людей, домашніх тварин, птахів тощо: *нуб, нум, нумо, нумте, ану, агуш, бря-бря, тпру, вйо, гиль, киль-киць, на (ня)* та ін.

До вигуків належать (умовно) й різні *звуконаслідування*, які людина чує в природі: *бам, тук, гар, трінь, ку-ку, б-у-у-ух, брязь, дзень, дзінь-дзінь, фуруру, гу-гу-у, тью* та ін., напр.: *Як увійдеш у волячо-коров'ячо-овечу половину, так саме тобі: — Му-у-у! Ве-е-е* (Остап Вишня).

Стилістично близькі до вигуків слова інших частин мови, які вживаються з більш чи менш виразно сприйманою вигуковою функцією: *горе, лихо, жах; ой, горенько; ой, лишенько; лиха година; боже, нене, господи* та ін.

Отже, вигуки — це стилістично виразні, оригінальні, різнофункціональні, емоційно активні слова, які найбільше залежать від конкретних ситуацій мовлення і контексту, в межах яких вони сприймаються щоразу однозначно (майже однозначно). Це функціонально дуже розлогий клас слів, передовсім у розмовно-побутовому мовленні, зокрема в сповнених почуттєвості, емоційності контекстах. Для власне офіційних і наукових текстів вигуки не характерні, бо мовлення в цих жанрах з погляду емоційного здебільшого нейтральне (майже нейтральне), найменш почуттєве.

Стилістичне використання синтаксичних засобів мови

Стилістика як окрема й особлива галузь знань про мову, про найдодільніше використання всіх мовних одиниць з властивою їм функцією (функціями) найповніше виявляється на синтаксичному рівні, в елементах синтаксичної будови кожної мови, котра сформувалась із таких складових мовних одиниць, як словосполучення, члени речення, речення і слова-речення, тобто своєрідні функціонально-стилістичні замітники речень (*Так; Ні; Хіба!; Геть!, Ой!* і т. ін.).

Отже, в стилістичному синтаксисі розглядаються функції мовних структур. Їх прийнято називати *синтаксемами*.

Будь-яка синтаксична конструкція, навіть однослівна, — це завжди певне впорядковане ціле: *Сонце. Надвечір'я* — граматична, передовсім синтаксична організованість обох односкладних номінативних речень полягає в обов'язковій для них формі називного відмінка. *З весною!* — еліптична структура, але: *З весною вітаю вас; Я вітаю вас з весною* — обидва речення повні, перше з них односкладне, друге — двоскладне; *З весною!* — речення неповне (еліптичне); повнозначне слово в орудному відмінку з прийменником з створює морфолого-синтаксичну облаштованість речення, яка своєрідна також і стилістично, бо слугує максимально стислою й узвичаєною формою вираження вітань, побажань. Синтаксична конструкція *Чудовий ранок* — речення (односкладне, поширене), але не будучи інтонаційно оформленою як речення, вона є підрядним словосполученням з узгоджувальним зв'язком, тобто потенційною, тільки можливою стилістичною одиницею, не зорієнтованою комунікативно: *чудовий ранок*.

На відміну від окремих слів і фразеологізмів, речення не поділяють на стилістично марковані (які закріплені тільки чи переважно за якимсь окремим стилем мови) і стилістично немарковані (які нейтрально чи за певною емоційною ознакою вживаються в усіх мовних стилях) і не класифікують за стилями мови, тобто на речення офіційно-ділові (офіційно-ділового мовлення), розмовно-побутові, наукові, художньо-літературні чи публіцистичні. Водночас певний сенс у такому поділі незаперечний, якщо зважити на найтипівіші ознаки

синтаксису кожного із стилів, жанрів мови, на оформлення структури речень у кожному з них. Наприклад, заява має, як правило, усталені початкову і завершальну форми. Однак немає речень загальноживаних і таких, які використовуються тільки в якомусь одному стилі. Навіть початкове речення заяви, будучи типовою структурною ознакою офіційно-ділового стилю, може без синтаксичної зміни вживатися в інших стилях. Речення не поділяються також на речення із зменшувальним значенням, речення із значенням пестливості чи згрублості або зневажливості, непошанованості. Цих та інших значень, функцій може набувати речення будь-якої структури — двоскладне речення й односкладне, повне й неповне, поширене й непоширене, а також речення різної комунікативної сутності, зорієнтованості — розповідне, питальне чи спонукальне. За словами О. Пономарева, «можна говорити лише про певні обмеження у вживанні окремих конструкцій чи зворотів у якомусь різновиді мовлення, а не про пов'язаність цих конструкцій з одним функціональним стилем».

Синтаксична будова мови, будучи безмежно розгалуженою як структурно, так і функціонально, переважно виявляється у порівняно нечисленних структурних типах синтаксичних конструкцій — однослівних, дво-, кілька- і багатослівних речень. Саме в структурі всіх різновидів речення найбільше зреалізується те, що прийнято називати стилістичним синтаксисом. Його мета полягає в тому, щоб виявити стилістичну спроможність кожного із структурних типів синтаксичних одиниць — словосполучень, членів речення, речень, функціональних (не структурних!) замінників речення.

Стилістика словосполучень

Для культури мовлення важливим є стилістичне використання всієї різноманітності словосполучень у структурі речення. *Словосполучення* — лексико-семантична й граматична цілість щонайменше двох повнозначних слів, поєднаних підрядним або сурядним зв'язком.

Словосполучення становить речення або його частину: *Розвинена мова; Любов і ненависть; Невже тебе не*

зачудовує, — як наш народ в труді росте? (П. Тичина). Словосполучення поза реченням (*сонячний день, читати статтю, працюю наполегливо*) не є комунікативною одиницею.

Для теорії і практики стилістики становлять інтерес як *підрядні словосполучення*, які більш частотні, структурно і за змістом різноманітніші, так і *сурядні словосполучення*. У підрядному словосполученні зв'язок між компонентами підрядний, бо форма залежного в ньому компонента (найчастіше окремого повнозначного слова, часто в поєднанні з прийменником або часткою) детермінується, зумовлюється семантикою і морфологічними властивостями головного слова, а також і його синтаксичною функцією в реченні. В підрядному словосполученні зв'язок підрядний: або узгодження (*безсмертний ← подвиг*), або керування (*зневага → до ледарів*), або прилягання (*відвідаю → завтра*).

Слова у словосполученнях (і реченнях) завжди поєднуються семантично й граматично. Таке поєднання обов'язкове. Без нього словосполучення неможливе. Поєднання слів *дерев'яне озеро, носити озеро* безглузді за змістом, у них наявна тільки морфологічна модель деяких різновидів словосполучення, пор.: *глибоке озеро; вивчати озеро*. У поєднаннях слів *глибоким озеро, вивчати озером* немає нормативної граматичної (морфологічної) моделі словосполучення. В підрядному словосполученні завжди наявне *граматично незалежне слово* (головне, стрижневе, опорне, підпорядковуюче, пояснюване, означуване) і *граматично залежне* (підпорядковане, пояснююче, означаюче).

Сурядні словосполучення формуються сурядним зв'язком, який забезпечує поєднання синтаксично рівноправних, незалежних один від одного компонентів. Кількість таких компонентів у *закритих сурядних словосполученнях* сягає двох одиниць: *Не тільки розумом, а й ділами любить Україну*; натомість у *відкритих сурядних словосполученнях* ця кількість може бути багатокomпонентною, кількісно не обмеженою: *Словом, я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки* (М. Хвилювий).

Стилiстика словосполучень, тобто їх функції, виявляються тільки в контексті, у реченні. В окремо взятому словосполученні: *сонячний ранок* наявна лише мо-

дель (семантична й морфологічна) підрядного словосполучення — номінативна одиниця з двох елементів. Ця словесна модель може стати синтаксичною й комунікативною одиницею (реченням) і набувати різних модифікацій, змін, виявів: *Сонячний ранок; Сонячний ранок!; Сонячний ранок?; Сонячний ранок!?* і т. ін. Отже, словосполучення поза реченням тільки існує, а будучи реченням, стилістично діє. З повною комунікативною самостійністю словосполучення виявляється лише у структурі речення.

Основа розмежування лексично адекватних словосполучень (*сонячний ранок*) і речень (*Сонячний ранок!*) дещо руйнується спільністю семантики цих мовних одиниць, однак таке руйнування не ліквідує принципової індивідуальної своєрідності словосполучення порівняно з однозвучним реченням: *сонячний ранок* — це тільки найменування певного явища природи за тією самою ознакою (*він, ранок, — сонячний*): і сьогоднішній, і вчорашній, і той, який був тиждень тому, та ін.; натомість *Сонячний ранок!* як конкретне речення з'являється тоді, коли йдеться про ранок саме той, а не інший, наприклад, тільки про сьогоднішній, учорашній або якийсь інший ранок. Стилістичне використання таких мовних одиниць, як слова, словосполучення, сполучення слів, реалізується в реченні. Будь-яке речення — це наслідок індивідуальної, зрідка колективної мовленевої творчості.

Термін «сполучення слів» неадекватний термінові «словосполучення»: у словосполученні два члени речення (підрядне словосполучення) або два, кілька чи багато членів речення (сурядне словосполучення), у сполученні слів — лише один: *Чорне море; Вінницька область; Микола Іванович; Ніна Лаврентіївна Івасюк; піду подивлюсь, переді мною, з тобою, ідть же* і т. ін. Предикативна основа в реченні *На збори з'явилась більшість студентів* сформувалася з одного словосполучення (два члени речення), але з двох сполучень слів: *з'явилась* ← *більшість* (узгодження) і *більшість* → *студентів* (керування); *Я буду працювати*: одне словосполучення з двох членів речення і два сполучення слів: *Я* → *буду* (узгодження), *буду* → *працювати* (прилягання).

Окреме словосполучення прийнято розглядати не тільки на власне синтаксичному рівні (із застосуванням до нього терміна «член речення»), а також на рівні лек-

сико-морфологічному — як підрядне чи сурядне поєднання щонайменше двох повнозначних слів.

У словосполученнях, особливо підрядних (значно численніших), широко представлена синоніміка мовлення, яка усвідомлюється і зреалізовується не тільки в контексті речення, а й тоді, коли лексично й стилістично близькі словосполучення розглядають парами, навіть і не в реченневому контексті, напр.: «Заповіт» Шевченка — Шевченків «Заповіт»; розповідь Миколи — Миколина розповідь; синочок батька — батьків синочок; любов матері — материна любов; подарунок брата — братів подарунок — значення присвійності й офіційності виразніше виявляється у словосполученні з двох іменників.

Ще активніше в усному і писемному мовленні вживаються:

— синонімічні словосполучення з відносним прикметником, який синтаксично підпорядкований іменникові, і словосполучення, в яких замість прикметника вживається іменник: нічна тиша — тиша ночі; дивізійний штаб — штаб дивізії (повністю термінологічне словосполучення); міські вулиці — вулиці міста, делегація заводу — заводська делегація;

— синонімічні безприйменникові й прийменникові словосполучення різної частиномовної побудови: річний звіт — звіт за рік; приміський ліс — ліс при місті; безсловесна пісня — пісня без слів; безтурботна старість — старість без турбот; вихідного дня — у вихідний день; придорожні будинки — будинки вздовж дороги; пор. також: будинки від дороги й будинки через дорогу (їх синонімічність менш очевидна);

— синонімічні словосполучення з віддієслівним іменником (особливо в публіцистичному мовленні): питання про вступників (не розв'язане) — ...із вступниками; нарада про тваринництво (...з тваринництва). Пор.: бути відсутнім через хворобу — стилістично майже нейтральне, бути відсутнім з причини хвороби — книжне сполучення слів.

Синонімічними, отже й стилістично розрізнявальними, вважаються словосполучення п'ятиповерховий палац і палац із п'яти поверхів; при сорокаградусній температурі і при температурі в сорок градусів.

Не менш розгалужена синоніміка в системі дієслівних словосполучень. Наприклад, у реченні Українська мова утверджується як державна (З газети) синтаксич-

но залежну частину підрядного дієслівного словосполучення *утверджується як державна* можна трансформувати, зокрема, на: *у функції державної, на правах державної, на державному рівні*.

Різні структурні форми, а на їх ґрунті й стилістична своєрідність синонімічних дієслівних словосполучень, пояснюються здатністю певних дієслів підпорядковувати собі іменники (або субстантивовані слова) із залежним прийменником: *плакати від радості — плакати з радості; страждати від сорому — страждати із сорому; придатний до життя — придатний для життя; працювати з дозволу — працювати за дозволом; підібрати під колір — підібрати за кольором; неприємність через незрозуміння (...від незрозуміння, ...з незрозуміння); не прийшов через хворобу (...по хворобі); увійшов до кімнати (...в кімнату); просіяти крізь сито (...через сито); їхати в метро (...на метро); жити між людьми (...між людей); літати над хмарами (...над хмари, ...по-над хмари); працював вечорами (...по вечорах); летіти на літаку (...літаком) та ін.*

У сурядних словосполученнях синоніміка дещо менш розгалужена, але також досить широка й стилістично виразна, пор.: *Працею людина і сильна, і красива* (О. Гончар) і *Працею людина сильна, красива* (багато важить інтонування таких словосполучень).

Кожне із словосполучень мови, яке використовується на синтаксичному рівні, завжди позначене певною стилістичною функцією. Нестилістичних словосполучень (як і слів) немає.

Стилістика розповідних, питальних і спонукальних речень

Основною, майже всеохоплюючою комунікативною мовною одиницею, синтаксичною домінантою спілкування є речення. До категоріальних, визначальних ознак речення належать: предикативність, модальність, відносна закінченість змісту речення, його логічна сутність, структурно-синтаксична організованість, інтонаційна оформленість і комунікативність, стилістична своєрідність. Комунікативною одиницею є і слова-речення, або синтаксично нечленовані речення.

Поділ речень на розповідні, питальні і спонукальні зумовлений властивою їм своєрідною комунікативною

функцією, метою висловленого в реченні і особливою реченнєвою інтонацією. Кожен з мовців, як правило, висловлюється цілеспрямовано, його усне й писемне мовлення підпорядковане певній меті. Як слушно зауважував О. Пешковський, «якщо ми говоримо тільки для того, щоб повідомити свої думки іншому, то таке мовлення можна назвати *розповідним*... Ми можемо спонукати співрозмовника повідомити нам те, чого ми не знаємо, відповісти на наше запитання, — мовлення *питальне*, і можемо спонукати його зробити саме те, що ми йому наказуємо або про що просимо, — мовлення *спонукальне*».

Основні комунікативні різновиди речень своєрідні й стилістично, що по-особливому виявляється в усіх структурно-синтаксичних групах таких речень. Розповідні, питальні і спонукальні речення бувають простими й складними, простими ускладненими, простими поширеними й непоширеними, двоскладними й односкладними, повними й неповними.

Розповідні речення. Стилiстична своєрiднiсть цих речень найбiльше залежить вiд їх модальностi — стверджувальної або заперечної (стверджувальнi й заперечнi розповiднi речення). Розповiднi речення мiстять розповiдь про кого-небудь або про що-небудь. Вони становлять найуживанiший комунiкативний, або функцiональний, рiзновид речень, якi найчастiше емоцiйно найбiльш нейтральнi. Цi речення мiстять iнформацiю, повiдомлення про кого-небудь, про певнi подiї, факти, явища. Розповiдними реченнями стверджується або заперечується наявнiсть чи вiдсутнiсть якоїсь особи (осiб), предмета (предметiв), їхньої ознаки, властивостi тощо: *Тiльки велика мета народжує великi характери* (О. Довженко); *Славен той, хто обрiїв шукає* (С. Крижанiвський).

Стверджувальними i заперечними реченнями здебiльшого констатується наявнiсть чи вiдсутнiсть реальних (iрреальних) явищ або виражається застереження щодо їх можливостi (неможливостi). Це речення функцiонально вихiдного типу. Дiєслово-присудок у розповiдних двоскладних реченнях або дiєслiвний головний член односкладного речення виражається рiзночасовими формами дiйсного способу або дiєсловом у формi наказового чи умовного способу.

Для стилістики розповідних речень багато важить типова для них розповідна інтонація, яка має замкнену структуру: початок, розгортання, завершення. Тон підвищується на одному з членів речення, який внаслідок цього логічно, семантично виділяється, позначаючи найголовніше в повідомленні, і знижується наприкінці речення.

Кожен член речення (навіть кожне слово) в розповідних (як і в питальних, спонукальних) реченнях може бути виділений *логічним наголосом*, яким акцентується увага мовців на тому слові в реченні, яке семантично й стилістично найважливіше за кожної окремої мовленнєвої ситуації. Внаслідок цього витворюються різні функціонально-стилістичні варіанти речень, пор.: *Козаки брали участь у багатьох походах на турків* (О. Гончар): унаслідок почергового логічного виділення в цьому реченні кожного з повнозначних слів утворюються його різні стилістичні варіанти: *Козаки* (а не хтось інший) *брали участь...* і т. ін.

Питальні речення. Реченнями питальної, модальності своєрідно виражається спонукування, адресоване особі, від якої вимагають, щоб вона висловилась, повідомила про те, що становить інтерес для самого мовця або його співрозмовника: *Хто ви? Як ви зветесь? Як живе-те, по якій ступаєте путі?* (М. Рильський); *Галю! — каже, — сподівайся гостей... — Яких?* (М. Старицький).

Суттєвим, навіть визначальним, засобом оформлення питальних речень є питальна інтонація, яка може набувати найрізноманітніших варіацій і якою будь-яке розповідне речення можна перетворити на речення питальне, пор.: *Все небо було закрите хмарами* (І. Нечуй-Левицький) і *Все небо було закрите хмарами?* Якщо в питальному реченні (як і в розповідному) по черзі інтонаційно виділяти кожне з повнозначних слів, то внаслідок цього сформується різні стилістичні (функціональні) варіанти загалом тієї ж самої питальної синтаксичної конструкції, її різні синонімічні вияви, що вже належить до сфери актуального членування мовлення, пор.: *Все небо було закрите хмарами?; Все небо було..?; Все небо було закрите..? Все небо було закрите хмарами?* та ін.

За допомогою інтонації, а також спеціальних слів або словопорядку у питальному реченні мовець висловлює своє бажання про щось дізнатись від співрозмовника. Питальні речення здебільшого характеризують не за граматичною будовою, а тільки за функцією.

Вже ustalився поділ питальних речень на власне питальні речення, або речення прямої питальності (прямо питальні речення), і на риторичні питальні речення.

1. Власне питальні речення. Ними висловлюється пряме запитання будь-кого до певної особи (осіб), запитання, яким спонукається той, кого запитують, до негайної і, здебільшого, конкретної відповіді. Це найуживаніші в усіх стилях мови питальні конструкції, різнофункціональні, структурно найрізноманітніші, передусім характерні для діалогів. Вони конструюються з метою спільного чи індивідуального досягнення знань: запитання одного (першого) співрозмовника передбачає реакцію-відповідь іншого (другого). В такий спосіб утворюється відносна змістова, структурна і функціональна цілісність із двох (і більше) діалогічних реплік. Власне питальні речення в структурі діалогу бувають граматично повними і, особливо часто, неповними: *Де твоя шинель, сержанте?* — спитав Черниш, скидаючи свою (О. Гончар); *Ходімо разом!* — гукають перші. — *Куди?* (Панас Мирний); *Чи найнявся в економію?* (М. Коцюбинський); *Невже не прийде?* (Леся Українка); *Чи є поміж вас грамотні?* (В. Минко).

Функціонально власне питальні речення поділяють на з'ясувальні і уточнювальні питальні конструкції.

У питально-з'ясувальних реченнях виникає потреба тоді, коли мовець хоче з'ясувати, дізнатись від співрозмовника (співрозмовників) про ті факти дійсності, яких він не знає, щодо яких має сумнів. Неодмінним засобом організації таких речень є питальні займенники (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*) і прислівникові слова (*де, куди, звідки, коли, доки, як, чому, чом, чого*), які й позначають узагальнено те, що запитувач-співрозмовник хоче з'ясувати: *А хто їде з молодих?* (М. Коцюбинський); *Що це з тобою сталося таке?* — допитується Колісник (Панас Мирний); *А ти що робиш ото на хаті?* — гукнув голова на Лавріна (І. Нечуй-Левицький); *Який тип мелодики характерний для питальних речень без питальних слів і з питальними словами?* (З підручника); *А де ж це хазяїн?* — мовив голосно (А. Головко); *Де могили наших героїв, товаришів наших?* (О. Довженко); *Доки працюватимеш? Відколи почав?* (В. Минко); *Як ти тепер почуваш себе?; Чом з нею не живеш у згоді?* (М. Коцюбинський).

Своєрідний різновид питально-з'ясувальних речень становлять так звані *альтернативні питальні речення*: *У хорі співатимуть юнаки чи дівчата?; Ви пишете вірші, повісті чи п'єси?; Він як відповідав: упевнено чи невпевнено?* Питання в таких структурах передбачає альтернативну відповідь, тобто відповідь, яка допускає одну з двох або кількох можливих. Той, хто запитує, прагне дізнатись від співрозмовника, яке з перелічених слів відповідає реальному станові речей.

У питально-уточнювальних реченнях мовець має потребу тоді, коли хоче, щоб співрозмовник лише підтвердив або заперечив зміст запитання. На таке запитання завжди можна відповісти тільки однослівним *Так* або *Ні*, пор.: *Хіба мама буває в цей час дома? (А. Шиян) і Мама буває в цей час дома?; Чи сподобалась вам наша річка? і Сподобалась вам наша річка?* Також і структури складнопідрядного речення можуть мати значення уточнювальної прямої питальності: *Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашій садочку? (М. Коцюбинський).*

Окремим різновидом власне питальних речень є *перепитувальні речення*: *В шахи грали, — весело сказав Серьожа. — Грали? — суворо перепитала Ільєвська (О. Гончар).* Це, як правило, граматично неповний діалогічний конструкції. Звичайно повторюється такий елемент попереднього висловлення, що не досить зрозумілий або неясно почутий співрозмовником, внаслідок чого й виникає потреба в його повторенні.

2. *Питально-риторичні речення*, або речення непрямої питальності. Вони становлять значну за обсягом, специфічну за змістом, структурою і стилістичною функцією групу питальних речень. До питальних речень їх зараховують умовно, тільки через властиву їм своєрідну питальну інтонацію і те, що функцію засобів граматичного оформлення цих конструкцій виконує питальний займенник або питальна частка: *Хто з вас може перелічити обов'язки матері?; Хіба так людині жити?; А коли ж до праці привчатися, як не замолоду? (О. Гончар); Ну, як не цвісти калині молодій? (П. Тичина).* З функціональної точки зору риторичне запитання є не справжнім, бо мовець сам добре знає те, про що він запитує. *Риторичне запитання* — це приховане ствердження або заперечення: *Чи словом зборкати орла? Чи правду кривді подолати? (М. Риль-*

ський), пор.: *Словом не зборкати орла! Кривді правду не подолати!* Через те що сутність питально-риторичних речень втілюється в специфічній питальній інтонації і що думка-судження в них виражається з особливою емоційністю, питально-риторичні речення широко представлені в багатьох творах художньої літератури, в публіцистиці, виконують функцію стилістично яскравого засобу мовлення.

Отже, риторичні питальні речення комунікативно не зорієнтовані на одержання відповіді на те, про що ними непрямо «запитується».

Спонукальні речення, або речення спонукальної модальності. Ними виражаються такі волевиявлення людини, які можна об'єднати поняттям-назвою «спонукання». Це вербальний (словесний) процес, яким хто-небудь когось спонукає до певної дії, вчинку, стану душі тощо. Різновиди і вияви спонукання такі: наказ, вимога, заклик, побажання, просьба, запрошення, заборона, застереження, порада, умовлення, благання та ін. Звідси й функціональний поділ спонукальних речень на певні різновиди, або групи. Найпоширеніші з них: наказові (імперативні) речення і такі, що виражають прохання, заклик, побажання, благання, пораду та ін. (назви «прохальні», «закличні», «побажальні» речення видаються стилістично незграбними, хоч подекуди — і не без підстав — уживаються, особливо в усному мовленні). Загальним же, родовим для всіх цих термінів слугує термін-назва *спонукальні речення*, яким позначають будь-яке словесно реалізоване спонукання: наказ, прохання, побажання тощо: *Тікайте з дому, горить!* — кричав Андрій (М. Коцюбинський); *Води!* — скрикнув спостерігач. — *Води!!* (Панас Мирний); *Гетьте, думи, ви, хмари осінні!* (Леся Українка); *Заспіваймо пісню щирю!* (Т. Масенко); *Міцно, браття, стиснім руки, обійміть гаряче; вкупі рушим проти муки, що вражає боляче* (П. Грабовський).

Власне спонукальність, до того ж нерідко найбільшої інтенсивності, активності, може також виражатися інфінітивом: *Негаймо очистити вози від усього стороннього. Викидати усе, що не може стріляти або вибухати. Натомість навантажуватись боеприпасами* (О. Гончар).

Однією з визначальних (хоча й не власне граматичних, синтаксичних) ознак спонукальних речень є інтонація, яка буває різнотипною, однак найчастіше наказовою, прохальною, бажальною, закличною. Спонукальна інтонація може наближатись до питальної чи розповідної. Отже, інтонація — категоріально суттєва властивість як дієслівних, так і недієслівних спонукальних речень: *Читайте тихо! Спокійно! Тихше!* і под.

Спонукування, розповідність і запитання — це категорії, які незмірно багаті на значеннєві та експресивно-стилістичні, емоційні оцінки — спільні, схожі і взаємопроникні. Грані між спонукальними і розповідними реченнями можуть стиратись. Розповідним мовленням теж можна спонукати до дії, напр.: *Приїхав мій знайомий* — речення розповідне. На цю фразу можна і не зреагувати, і, зацікавившись повідомленням, сприйняти його як непряме спонукування до дії, як непрямо спонукальний вислів. Зрештою, будь-яке розповідне чи питальне висловлення, яке так або інакше впливає на поведінку людини, може функціонально осмислюватись і сприйматись як речення спонукальне.

Окремий різновид спонукальних речень становлять *бажальні речення* — синтаксичні структури, якими мовець виражає своє бажання що-небудь зробити, сказати, написати, досягнути: *Хотіла б я пісню стати у цю хвилину ясно* (Леся Українка); *Поглянути б ще раз на синій Дніпро...* (Леся Українка); *Хоч би не запізнитись на роботу; Якби хоч війни не було; Як би то швидше розвиднилось!* і под. Сказане в бажальних реченнях стосується особи мовця. Це типово розмовні синтаксичні конструкції, якими мовець виражає бажання, задоволення чи незадоволення, яке для нього є важливим, актуальним.

Отже, за метою висловлювання розрізняють розповідні, питальні і спонукальні речення. Будь-яке з них може бути окличним.

Окличні речення. Якщо розповідь, запитання чи спонукування виражається інтенсивно, з окресленою почуттєвістю, то речення з такою якістю набуває окличної модальності, окличного стилістично-емоційного спрямування, стає *окличним* — розповідно-окличним, питально-окличним або спонукально-окличним:

Се ти, мій чарівниченьку?! (Леся Українка); Де ж той світ?! І де та правда!? Горе! Горе! (Т. Шевченко).

Окличні речення виділяють за властивою реченням функціонально-стилістичною забарвленістю, яка реалізується ним з допомогою окличної інтонації. Вона є основним засобом оформлення цих речень. Оклична інтонація характеризується високим тоном, більшою силовою напругою голосу та іншими ознаками.

Додатковими засобами вираження емоційності, експресивності можуть бути і деякі словесні засоби: вигуки (*а, ага, ах, о, ох, ой, о леле, о нене, ой мамочко* і под.), вигуківі частки (*ну й, що за та ін.*), займенники та займенникові прислівники (*який, такий, як, так* і т. ін.): *О-ох! — з полегшенням зітхнув Макар Іванович (М. Коцюбинський); Тьху! Пек тобі! — крикнула в снігах Параска (І. Франко).*

Отже, окличної модальності може набувати будь-який тип речення за метою висловлювання, якщо тільки його вимовити емоційно, з очевидною експресією, виражаючи таким способом якесь домінуюче почуття — радість, захоплення, подив, гнів, страх, переляк, відчай, гнів та ін. Пор.: *Настала весна.; Настала весна? і різнофункціональні окличні речення Настала весна!; Настала весна?!; Настала весна!!; Настала весна?!! або: З хат вибігали дядьки... Хапали відра, лопати: — Де горить?!! — Що зчинилось?! — Бігом до волості! — Може, банда яка!.. (М. Потупейко).*

Стилістика членів речення

Важливу стилістичну функцію виконує член речення — мінімальна і найпоширеніша синтаксична одиниця, яка виражає в реченні певне поняття, називає особу (особи), предмет, дію, стан людини або явища, ознаку, ознаку ознаки (прислівники) або кількість. Своєрідної комунікативної функції, самостійності й особливої вагомості член речення набуває тоді, коли трансформується, перетворюється на окреме речення.

Члени речення, будучи структурно-синтаксичними одиницями, поділяються на головні і другорядні. Їх прийнято розрізняти за певною синтаксичною функцією і морфологічними показниками, а також стилістично.

- До головних членів речення належать:
- підмет двоскладного речення: *Сонце сяє; Народ — безсмертний;*
 - присудок двоскладного речення: *Настало літо; Київ — столиця України; Я хочу відпочивати;*
 - головний член односкладного речення: *Працюю; «Заповіт» Т. Шевченка знають і поза межами України; Смеркає; Ніч.*
- Другорядними членами речення є:
- означення (з прикладкою): *Настало тепле літо; моя Батьківщина — це поле без меж* (М. Рильський); *гомонить Дніпро-ріка;*
 - додаток: *Ми мостимо дороги людям грядущих золотих століть* (Д. Павличко);
 - обставина: *Вдалину лине пісня дзвінка* (П. Тичина); *З самого ранку в лісі точився бій* (О. Гончар); *Кайдаш спересердя грюкнув дверима* (І. Нечуй-Левицький).

Член речення, як і окреме словосполучення чи сполучення слів поза реченням, є тільки особливою мовно-синтаксичною абстракцією, поняттям-уявленням, лексико-граматичною моделлю слова чи сполучення слів. Тільки в реченні кожне слово набуває й виражає частинку тієї комунікативної функції, яка в повному обов'язі виявляється в усій структурі речення. Це стосується й однослівних речень. Наприклад, словом *зима* тільки названо певне явище природи, пору року (на відміну від *весна, літо, осінь*). Стилістична функція всіх чотирьох слів, узятих окремо, майже нульова. Кожне з них створює тільки певне знання-уявлення і таку ж почуттєву налаштованість, але тільки внаслідок життєвого досвіду людини. Кожна з назв пір року сама по собі не зорієнтована на комунікативність, на передавання інформації. А реченням *Зима* мовець стверджує, повідомляє про наявність чи відсутність якогось конкретного природного явища (саме такого, а не іншого). У реченні *Зима* сконденсовано, найстисліше (однослівно) виражено думку-судження, яку розчленовано й синонімічно можна було б сформулювати, зокрема, так: *Те, що ми в цю мить спостерігаємо (бачимо, відчуваємо), — зима*. Або: *Зима — це холодна пора року та ін.* Тільки речення і слова-речення (*Так!, Еге ж!, Ні, Хіба?, Геть!, Ой!* та ін.) мають предикативність, модальність, бо їх зміст пов'язаний з дійсністю, щось конкретне в один і той самий

момент і називає, і комунікативно виражає, репрезентує, а тому усвідомлюється як що-небудь реальне (найчастіше) або ірреальне (нереальне). Саме предикативністю й модальністю (сприйманням висловленого в реченні в певному способі й часі, здебільшого і в особі) в поєднанні з іншими визначальними для речення ознаками (відносною закінченістю змісту речення, його логічною сутністю, граматичною організованістю, інтонаційною завершеністю і внаслідок цього — комунікативністю) формується речення.

Тільки в реченні слово (змінюване чи незмінюване), кожна із форм повнозначного слова стає членом речення або ж і окремим реченням — повним чи неповним, отже, й виконує внаслідок цього конкретну стилістичну функцію. З погляду стилістичного немає речень функціонально досконаліших і менш досконалих (певна річ, за умови дотримання їх нормативності в межах літературної мови). Усе визначається конкретною ситуацією мовлення, задля досягнення якої й утворюється речення.

Структурна різноманітність речень породжує безмежну варіативність їх стилістичних функцій. Речення двоскладної, як і однокладної, синтаксичної будови спроможне виконувати не одну, а кілька чи багато стилістичних функцій, стаючи внаслідок цього щоразу і витвором людського розуму, етичності й естетичності, а не тільки суто комунікативною одиницею. Кожен з мовців певною мірою інтуїтивно прагне до найбільшої досконалості свого мовлення, але, звісно, не розмірковує про те, якою структурою речення скористатись у конкретному випадку. Речення будь-якої синтаксичної будови можуть відрізнятись одне від одного більшою чи меншою «стилістичністю», зокрема образністю, емоційністю, — залежно від конкретно-неповторної, індивідуальної ситуації мовлення.

Двоскладне речення, як відомо, формується двома головними членами — підметом і присудком, навколо яких найчастіше групуються другорядні члени речення. Найбільш формально й стилістично розлогим головним членом двоскладного речення є присудок. Він повніше, ніж підмет, поширюється другорядними членами, кожен з яких також завжди стилістично вагомий. Підметом виражається предмет думки, присудком — його ознака, тому за змістом обидва члени речен-

ня здебільшого становлять не тільки синтаксичний, а й логіко-семантичний центр висловлювання або ж усе висловлювання, якщо двоскладне речення синтаксично непоширене, тобто в ньому немає жодного другорядного члена речення.

Стилістична індивідуальність підмета й присудка визначається їх семантикою, структурою і місцем у реченні. Функції члена речення зрідка набуває і службове слово, напр.: *Тільки «так» чи «ні», «за» чи «проти» мало сьогодні сенс* (П. Загребельний). Своєрідні однорідні підмети в цьому реченні виражені службовими словами, що зумовило стилістичну незвичність сказаного.

Від синтаксичної будови висловлюваного залежить його стилістична сутність, пор.: *Минуло шість років* (саме шість) і *Минуло років шість* (приблизна кількість); *З десять скирт хліба палало заразом* (І. Нечуй-Левицький) і *Десять скирт хліба палало заразом* (у другому варіанті речення кількість скирт визначається точно); *Інженер — мій друг* (підмет — означення — присудок, тобто *Інженер є моїм другом*). *Мій друг — інженер* (означення — підмет — присудок, *Мій друг є інженером*). Це паралельні двоскладні конструкції, які мають відтінки в значенні.

Отже, неоднакова стилістика речень також суттєво визначається таким синтаксичним засобом, як *порядок слів*. Його зміна в реченні нерідко неможлива, бо призводить до зміни семантики висловлюваного: *Трактор тягне плуг* (а не навпаки).

Стилістично, певною мірою й семантично, інколи й синтаксично можуть розрізнятися двоскладні речення за способом вираження в них певного члена речення, зокрема підмета: *Вчителі зі своїми учнями прийшли на вечір* і *Вчителі та учні прийшли на вечір*. З першого речення випливає, що ініціаторами були *вчителі* (підмет), *учнями* (додаток), у другому реченні два однорідні підмети, більша чи менша активність їх у тій самій дії синтаксично не позначена (обидва двоскладні речення синонімічні, але стилістично не адекватні); *Штабний офіцер з молдаванином-перекладачем допитував перших полонених* (О. Гончар). З речення зрозуміло, що допит вів офіцер, друга особа тільки перекладала. Це передано формою присудка *допитував* (а не *допитували*), отже, участь двох осіб в реалізації дії (в допиті) неоднакова, через що з *перекладачем* — дода-

ток, а *молдаванином* — прикладка до нього; *Мати з дитинкою йшла вулицею*: підмет — *мати*, з *дитинкою* — додаток (*дитинка* самостійно не пересувалась), але: *Мати з дитинкою йшли вулицею* (*дитинка* також йшла), *мати з дитинкою* — складений підмет, пор.: *Мати і дитинка йшли вулицею* — два однорідні прості підмети. Усі три конструкції синонімічні, стилістично неадекватні. А в реченні *Своїми ногами Микола Миколайович разом з дружиною сходив увесь Київ* (М. Рильський) більш стилістично виправданою була б множинна форма присудка — *сходили*.

Особливо розгалужені стилістично форми присудка двоскладного речення: *Книги, як і взагалі всі твори людського духу, неоднакову мають долю* (П. Тичина). Простий присудок у цьому реченні виражено фразеологізмом, який становить одне образне поняття. *Парубки погомоніли-погомоніли та й розійшлись* (Марко Вовчок) — присудком передано збільшену тривалість дії; *До кімнати увійшла жінка офіцера* (йдеться про дружину певної особи), *офіцера* — неузгоджене означення (чия жінка?), пор.: *До кімнати увійшла офіцерська жінка*, означення *офіцерська* є узгодженим, а все словосполучення напівнормативне, нешанобливе.

Другорядні члени у реченнях *Пташка підлетіла* (до чого? куди?) *до дерева* і *Пташка сидить* (на чому? де?) *на дереві* є обставинами місця, це підтверджується можливістю вставлення в речення очевидної обставини: *Пташка сидить угорі, на дереві* і *Пташка сидить на дереві, вгорі* — в обох реченнях по дві обставини місця; *На полонині багато гірських квітів* і *На яблуні з'явиться перший цвіт* — до члена речення *на полонині* цілком природним є питання *де?* і майже не допускається питання *на чому?*, це пояснюється значно ширшим лексично-просторовим значенням іменника *полонина* порівняно з іменником *яблуня*; *Ваза з квітами стоїть на вікні: ваза* (яка?) *з квітами* — неузгоджене означення, *стоїть* (де? на чому?) *на вікні* — обставина місця.

Синтаксично неоднакове трактування певних слів у реченні стосується стилістики всього речення, бо з кожним членом речення завжди пов'язана певна семантика, а з нею і якийсь стилістичний відтінок, емоційність висловлюваного або її відсутність.

Стилістика односкладних речень

Односкладні речення порівняно з двоскладними в більшості випадків структурно значно менші за обсягом, проте вживаються в усіх стилях мови. Їм властива стилістична своєрідність, яка не може бути зовсім адекватно виражена синтаксичною будовою двоскладного речення.

Односкладні речення — речення з одним головним членом, які для вияву повноти і своєрідності своєї синтаксичної будови і об'єктивно-суб'єктивного змісту не потребують доповнення їх другим головним членом речення.

Серед односкладних речень виокремлюють такі різновиди:

— означено-особові речення: *Вітчизну сонячну свою люблю високою любов'ю* (В. Сосюра);

— неозначено-особові речення: *Весною в селі встають рано* (Г. Тютюнник);

— узагальнено-особові речення: *Не вчи орла літати* (Нар. творчість);

— безособові речення: *Ледь почало розвиднятись* (С. Скляренко); *Нема без втрати перемоги, без горя радості нема* (О. Олесь); *І стало скрізь тихо* (П. Тичина);

— інфінітивні речення: *Куди мені діватись? Де помочі шукати? Кого просити?* (І. Котляревський);

— номінативні речення: *Мітинги. Радість. Пісні. Братання. Хвиля народного ентузіазму* (Г. Тютюнник).

Автор теорії односкладних речень О. Шахматов визначав односкладні речення як речення тільки з одним головним членом речення. У шкільній навчально-лінгвістичній практиці *головний член односкладного речення* прийнято умовно називати або присудком (в односкладних дієслівних реченнях — означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових, безособових, інфінітивних), або підметом (в односкладних номінативних, або називних, реченнях).

В усіх стилях і жанрах мови односкладні речення вживаються з неоднаковою активністю. За кожним з різновидів односкладних речень закріпилась у мові й певна своєрідна стилістична функція (функції).

Стилістика означено-особових речень

Своєрідну синтаксичну і стилістичну сутність мають *означено-особові речення* — такі комунікативні структури, в яких виконувач дії мислиться означено, а головний член речення виражається дієсловом у формі 1-ї або 2-ї особи — однини чи множини теперішнього, майбутнього часу або наказового способу (*пишу, пишеш, пишемо, пишете; писатиму, писатимеш, писатимемо, писатимете; буду писати, будеш писати, будемо писати, будете писати; пиши, пишімо, пишіть*) або формою доконаного виду цього ж дієслова (*напишу, напишеш, напишемо, напишете, напиши, напишімо, напишіть*).

До цих речень у мовленні здебільшого вдаються тоді, коли немає потреби в логічному виділенні особи (осіб) у таких займенникових формах, як форми 1-ї або 2-ї особи однини чи множини: *я, ти, ми, ви: Люблю тебе; Читай голосніше!*; пор.: *Я люблю тебе; Ти читай голосніше* (двоскладні речення, акцентується підмет-займенник *я і ти*). Односкладне речення більш стисле, економніше. В цьому полягає його стилістична індивідуальність, а на цій основі й комунікативна потреба в односкладних означено-особових реченнях. Отже, односкладні означено-особові речення (*Працюю*), з одного боку, і двоскладне речення (*Я працюю*) — з другого, семантично тотожні, але розрізняються структурно й стилістично. Це паралельні, синонімічні, але синтаксично повні конструкції. Неповнота граматичної будови односкладних означено-особових речень створюється не пропуском займенника *я, ти, ми, ви* (відсутність їх — типова синтаксична ознака цих речень), а відсутністю (пропуском, випущенням) дієслова або дієслова із синтаксично залежним від нього словом (словами): *Вранці вже й оратимемо свій наділ. — Панську землю? — вражено запитала Докія... — Ні, не панську. Своєю!* (М. Стельмах). Лише виділені односкладні означено-особові речення синтаксично неповні. Своєрідність їх стилістики полягає передусім в економній, але дуже характерній формі вираження певної думки. Синтаксично повні односкладні означено-особові речення майже з однаковою активністю використовуються в усіх стилях мови.

Стилістика неозначено-особових речень

Серед односкладних речень виокремлюють *неозначено-особові* — речення, у яких виконувач дії мислиться неозначено, а головний член речення виражений формою 3-ї особи множини теперішнього, майбутнього часу або ж формою множини минулого часу чи множинною формою умовного способу: *читають; будуть читати; читатимуть; читали, прочитали; читали б, прочитали б; Будуть стояти до загину в непохитній боротьбі* (Т. Масенко); *Хліб у народі завжди берегли, цінували, ставились до нього як до святині* (А. Артюх); *Призначили б уже, нарешті, мене директором* (Розмовне).

Стилістичний сенс фрази *Латину тільки що сказали, що од Енея єсть послі* (І. Котляревський) полягає в тому, що автор свідомо не називає того, хто повідомив про прибуття послів. Такий мовно-художній прийом стилістично вмотивований, бо з погляду комунікативного стилістично важливим є не джерело дії (*сказати*), а сама дія.

Немає потреби в номінації суб'єкта дії і в реченні *Чуте, як у селі співають?* (М. Стельмах). Саме в невизначеності суб'єкта дії полягає перевага своєрідності сутності неозначено-особових речень, що значеннєво й стилістично відрізняє їх від односкладних речень усіх інших типів.

Те, про що йдеться в неозначено-особових реченнях, може стосуватись тільки осіб, а не тварин чи предметів. Неозначено-особових речень типу *В гаю цвірінькають; У лісі дзюркотять; Над шляхом клубочаться* не може бути саме тому, що суб'єкт у них не може бути особовим.

Односкладні неозначено-особові речення є загалом інтерстильовими (міжстильовими) конструкціями, бо майже з однаковою частотністю і стилістичною функцією вживаються в усіх стилях і жанрах мови.

Стилістика узагальнено-особових речень

Односкладні узагальнено-особові речення найчастіше вживають у розмовно-побутовому, художньому і, менш часто, в публіцистичному стилях мови. Майже зовсім не характерні вони для офіційно-ділового стилю мови в його писемному вияві (формі).

Узагальнено-особові речення — це такі однокладні конструкції, в яких дія (стан) сприймається узагальнено, як така, що за певних умов може стосуватись будь-якої особи, кожного. Головний член в узагальнено-особових однокладних реченнях виражається дієсловом у формі 2-ї особи (зрідка — іншими особовими формами): *Вчись не до старості, а до смерті; Працюватимеш волю — матимеш долю; Давніх друзів не забувають* (Нар. творчість).

Стилістична своєрідність узагальнено-особових речень також полягає в тому, що вони, як правило, виступають структурами мовлення афористичного, тобто мовлення узагальненого і водночас образного. Це здебільшого прислів'я, приказки, загадки, влучні вислови, зміст яких втілює в собі народну мудрість, найрізноманітніші узагальнені думки, сентенції, повчання. Ступінь узагальнення дійової особи, її неконкретності буває неоднаковим. Найчастіше виконувати дію може кожен, будь-хто: *Шануй учителя як родителя; Сім раз відмірте, один раз відріжте; Друзів пізнають у біді*. Все це власне узагальнені речення. Їх своєрідним різновидом є часткові узагальнено-особові конструкції: *Тільки й зазнав я того щастя, як був малим хлопцем. Що було набігаєшся з хлопцями по тих горах, по тих долинах!... Що було накупаєшся в Росі, налазишся по тих скелях високих...* (І. Нечуй-Левицький). Вдаючись до форми 2-ї особи, оповідач ніби сам себе усуває від названих дій, вчинків, чим акцентує на тому, що вони типові й для інших. Ідеться не про враження співрозмовника, а про враження особисті, про почуттєвий стан оповідача. Особисте, як зазначає О. Пешковський, поєднується «із загальним, суб'єктивне з об'єктивним. І чим інтимніше яке-небудь переживання, тим охочіше він [мовець] зодягає його у форму узагальнення, переносячи це переживання ніби на всіх...».

Стилістично близькі до щойно розглянутих узагальнено-особових структур речення, які формально мають у своєму складі «підмет» — займенник *ти, ми* або *ви* і узгоджене з ним дієслово: *Другим ми часто пророкуємо, Як знахарі, чуже толкуєм, Собі ж шукаєм циганок* (І. Котляревський); *Що тут відієш, коли ти йому допомагаєш, а він не розуміє цього*. Сказане в обох реченнях стосується не конкретного *ми* або *ти*, а будь-кого, перед-

усім самого мовця. Це своєрідна збірна множинність, бо той, хто висловлюється, об'єднує себе з іншими якоюсь спільною дією.

Отже, семантико-синтаксична і, внаслідок цього, стилістична своєрідність односкладних узагальнено-особових речень виразно своєрідна й неповторна за виконуваною комунікативною функцією. Це переважно конструкції емоційні, образні.

Стилістика безособових речень

У всіх стилях мови з неоднаковою активністю використовуються безособові односкладні речення.

Безособовими називаються такі речення, головний член яких означає стихійну дію чи стан природи або ж таку дію чи стан особи, які трапляються з нею незалежно від її волі: *І світає, і смеркає, День Божий минає...* (Т. Шевченко); *Давненько не дощило* (О. Ільченко); *Немає пісні без любові, Немає пісні без труда* (В. Сосюра); *О, сліз таки вже вилито чимало* (Леся Українка); *Жаль стало батька* (М. Коцюбинський).

Стилістична індивідуальність безособових речень наочно проступає при зіставленні їх із синонімічними до них двоскладними структурами, пор.: *Далеко не завжди я працюю творчо* і *Далеко не завжди мені працюється творчо*, або: *Я не пишу* і *Мені не пишеться*. В першому і третьому двоскладних реченнях особа виступає активною, від її волі залежить настання певної дії (*працюю; не пишу*), в другому і четвертому односкладних безособових реченнях суб'єкт дії або стану пасивний — те, що відбувається з ним, настає само по собі і не залежить від його волі, бажання.

У безособових реченнях немає суб'єкта дії (стану), який сприймався б активно, саме як конкретний діяч чи «творець», або ж носій певного стану. Тому немає безособових речень спонукально-наказових у їх типовому вияві, бо ніхто не може зробити так, щоб скоріше чи пізніше *світало, вечоріло, хмарило, дощило, мрячило, не стукотіло в скронях* тощо. Певним винятком у цьому можуть бути окремі й особливі випадки, наприклад звертання мовця до нічної природи: *Світай же!* — це побажання, висловлене вкрай метафорично.

Семантично, також і стилістично, можливе вживання формально двоскладної конструкції замість однокладної безособової: *Вже небо на сході ясніло* (І. Нечуй-Левицький), підмет і присудок у цьому реченні «несправжні», бо йдеться про природну стихію, пор.: *На сході вже ясніло*. Стилiстична вагомiсть таких структур у їх логiчній контрастності, незвичності, метафоричності, а отже, і в їх винятковій образності, художності: *Чи зоря світає на небі, чи сонце грає, чи ніч вкриває землю, думка про тебе тліє в моєму серці* (І. Нечуй-Левицький). Тільки структурно-стилiстичною є також своєрiдність однокладних безособових речень і двоскладних речень у тих випадках, коли йдеться про явища, процеси, які перебувають поза активною дією людини: *Прожекторами небо пописано* (П. Тичина) і *Прожектори небо пописали*; або: *Як мені хочеться взяти перо, обмокнути його в блакить неба і Як я хочу взяти перо...*

Безособові речення, як жодні інші однокладні конструкції, семантично, структурно і стилістично розгалужені, неоднотипні. Серед них найбільш суттєво розмежовані речення, які містять таку інформацію:

— про певні явища природи: *Уже смеркалося. Незатишно, бездомно шуміли вгорі акації, накрапало* (В. Дрозд);

— про фізичний чи психічний стан людини, який не залежить від її волі: *Однак мене морозить; В голові йому немов світало...* (М. Коцюбинський); *Не щастить йому* (О. Копиленко); *Плакать хочеться мені, немов ображеній дитині* (В. Сосюра);

— безособові речення, в яких ідеться про незалежну від волі людини наявність чи відсутність у ній чого-небудь: *Чи вистачає вам на прожиток* (І. Нечуй-Левицький); *Вистачило сили волі йти далі...* (І. Ле); *А чи стане цієї каші на всіх?* (І. Нечуй-Левицький); *Бракую арфі струн, Співцеві слів* (Леся Українка).

Найчисленнішу групу безособових речень становлять речення з особовим дієсловом, ужитим переносно, в безособовому значенні, пор.: *Похмуріло навколо в ці дні* (М. Стельмах) і *Обличчя моє похмуріло* (підмет і присудок); *У тихому морі темніє* (Леся Українка) і *Тихо в полі, гай темніє, Наступає літній вечір* (Леся Українка); *Прохолодою повіяло з лісу* (М. Стельмах) і *Прохолода повіяла з лісу*. Обидві структури синоніміч-

ні, але стилістично дещо інші: виразнішою є метафоричність змісту двоскладної конструкції.

Синтаксично розгалужені й стилістично особливі також і всі інші різновиди безособових речень: *Спокою на серці в них не було* (В. Собко); *Де нема святої волі, Не буде там добра ніколи* (Т. Шевченко); *І ніде ні садочка, ні квіточки* (І. Нечуй-Левицький), тобто немає, не було (еліптична конструкція); *Як гарно марилось на шкільній лаві, скільки робилось сміливих... проєктів* (М. Коцюбинський); *Враз було вбито всі хлоп'ячі надії* (О. Донченко); *Зоряно, тихо в просторі* (О. Гончар); *Жаль стало батька* (М. Коцюбинський); *Сором тобі таке говорити* (Леся Українка); *Князь рече до воїнів: — Пора!* (М. Бажан) — еліптичне речення; *Вранці скажете, чого вам потрібно* (І. Вільде).

Безособові речення — найуживаніша, синтаксично й стилістично багатогранна група односкладних речень. Вони широко використовуються в усіх стилях мови, особливо ж у розмовно-побутовому у художньому, утворюють складну гаму перехідних типів речення — від повної безособовості в них до безособовості більш чи менш очевидної або тільки можливої. Стилістична різноманітність безособових речень має в своїй основі їх своєрідну семантику, особливо те, що зв'язок дії з діячем чи ознаки з її носієм у безособових реченнях або зовсім відсутній (коли головний член виражається безособовим дієсловом у його прямому значенні), або цей зв'язок пасивний з боку мовця, носія ознаки.

Стилістика інфінітивних речень

В усіх стилях і в обох формах мови — усній і писемній — за багатьох мовленнєвих ситуацій використовуються речення інфінітивні, по-своєрідному близькі до речень безособових.

Інфінітивними називають односкладні речення, які мають синтаксично незалежний інфінітив у ролі головного члена: *Тільки зирнути, радо заплакати, Раз пригорнути, раз побалакати* (П. Грабовський); *Мовчати! Взяти їх — офіцери відтісняють солдатів у куток* (О. Довженко).

Інфінітивні речення, на відміну від безособових речень, не допускають вставлення до своєї структури мо-

дальних слів (*не*) треба, (*не*) можна, (*не*) варто і под., пор.: *І вам, мамо, вчитися треба* (М. Куліш); *Коли б ще лиха собі не напивав, бо на кордоні не вільно стріляти* (М. Коцюбинський) — обидва речення безособові із залежним від модального слова інфінітивом; *Бути у нас субтропікам чи не бути?* (О. Гончар); *Хіба ж мені, мамо, цілий вік у чотирьох стінах сидіти і світу Божого не бачити?* (Панас Мирний) — інфінітив в обох реченнях синтаксично незалежний, модального слова в них немає, його введення до складу речення не допускається змістом речення. Отже, це — інфінітивні речення.

Трапляються й проміжні випадки, коли вставлення модального слова можливе, але від цього змінюється комунікативно-стилістична сутність конструкції, пор.: *Зняти головні убори!* (О. Гончар) — речення інфінітивне, спонукально-наказове і *Треба зняти головні убори.* — речення безособове, розповідне.

За синтаксичним оформленням головного члена, а на цій структурній основі також і за стилістичною функцією, інфінітивні речення поділяють на дві групи: без частки *би* (*б*) і з часткою *би* (*б*).

1. Інфінітивні речення без частки *би* (*б*). Вони найбільш частотні й стилістично різноманітні:

— мають значення необхідності дії-стану, її неминучості, невідворотності, неможливості і под.: *Бути Києву містом зразковим; Ані піти тобі, ані погуляти, ані чого забажати* (Марко Вовчок);

— інфінітивні речення спонукальні: виражають наказ, прохання, пораду, побажання або заклик що-небудь зробити чи не робити: *Патрони берегти! Стріляти лише по цілі і напевне* (І. Підсуха); *Стояти тут! Нема шляхів назад* (М. Бажан); *Жити й працювати по-сучасному!*;

— інфінітивні речення із значенням недоцільності дії, її зайвості, недоречності: *Чим же було тут захоплюватись?*;

— інфінітивні речення, якими виражається сумнів у доцільності дії, нерішучість, непевність, вагання: *Хіба піти самому в хату?* (І. Тобілевич).

2. Інфінітивні речення з часткою *би* (*б*). Цими реченнями виражається:

— дія бажана чи небажана: *Відпочити б трохи, дух перевести* (М. Стельмах);

— побоювання або застереження з приводу здійснення чи нездійснення певної дії: *Тільки б не програти змагання;*

— оцінка певних дій співрозмовника: *Тобі б не бригадою командувати, а банно-пральним загоном* (О. Довженко);

— постійна або часта схильність особи (осіб) до певної дії-вчинку: *Вам тільки б сміятись* (М. Стельмах).

Стилістика інфінітивних речень досить розгалужена. Немалою мірою це пояснюється семантико-структурною своєрідністю їх структури, властивою цим реченням спонукальною чи питальною модальністю, через що моделі інфінітивних речень нерідко використовуються з навчально-виховною метою: *Сидіти тихо!; Слухати уважно!; Переписати!; Розв'язати!* та ін. або в державно-управлінській сфері: *Зобов'язати!..; Виконати!..* та ін.

Отже, інфінітивні односкладні речення (в шкільному курсі мови їх вважають різновидом безособових речень) позначені своєрідною структурою, семантичною сутністю, а на цій основі — також і неповторними, суто індивідуальними комунікативно-стилістичними функціями.

Стилістика номінативних речень

Семантично, структурно й стилістично *номінативні (називні) речення* суттєво відрізняються від дієслівних односкладних конструкцій: у номінативних односкладних реченнях йдеться про буття предмета, особи чи явища. Головний член речення у них виражається іменником, іменниковим займенником або субстантивованим словом у називному відмінку: *Високі сосни. Серпень. Спекса. Усе так звично. Синь ріки. Летять над Ворсклою лелеки. А ген над гаєм — літаки* (І. Муратов); *Яка висока і густа трава!* (Ю. Смолич); *24 серпня 2001 року.*

Називний відмінок, будучи єдиною можливою морфолого-синтаксичною формою номінативних речень, виконує на рівні речення дві функції: номінативну (називальну) і комунікативну (інформативно-повідомлювальну), іноді й додаткову спонукальну функцію чи спонукально-окличну. Обидві функції реалізуються з

допомогою особливої інтонації — номінативно-буттєвої, номінативно-вказівної, номінативно-спонукальної, окличної тощо.

Логіко-семантична й комунікативно-стилістична сутність номінативних речень полягає в ствердженні того, що певна особа, предмет, явище, поняття існує і сприймається в момент свого називання в теперішньому часі.

У номінативних реченнях можуть уживатися й означення, а також і додаток, який синтаксично залежить від головного члена в називному відмінку: *Поле, огорожене колючим дротом. Небо сіре. Хмари низькі. Вибух* (О. Довженко). *Небо сіре; Хмари низькі* — двоскладні речення; *Сіре небо; Низькі хмари* — односкладні номінативні речення. Обидва різновиди речень синонімічні за семантикою і стилістичною функцією. У номінативних реченнях не буває обставини, бо її наявність передбачає семантичну присутність дієслова в ролі головного члена. О. Шахматов зазначає: «...визначаючи *Мороз* реченням односкладним, ми речення *Тепер мороз* повинні визнати двоскладним і допустити в ньому пропуск присудка».

Нерідко певне слово в номінативному реченні набуває форми, яка є типовою для обставини. Проте його функція щодо головного члена атрибутивна — функція неузгодженого означення, яке можна замінити узгодженим: *Сухумі. Сонячне місто на Кавказі. Місто золотих пляжів, субтропічної рослинності. На Кавказі* — неузгоджене означення, бо допускає синонімічну заміну на *кавказьке*, тому речення є номінативним. Коли ж така заміна виявляється неможливою, — речення вважається двоскладним, з обставиною у своєму складі: *Крейсер (де?) у затоці* (О. Гончар); *Огірки в степу* (О. Гончар); *На вулиці три жінки* (О. Довженко) — речення двоскладні, еліптичні.

Майже загальноприйнятою є функціонально-стилістична, частково й семантико-стилістична, класифікація номінативних речень на такі різновиди:

— буттєві номінативні речення, власне номінативні: *Я — сам. Вікно. Сніги... Зимовий вечір. Тиша. Ви* (П. Тичина);

— вказівні номінативні речення: *Ось вулиця, будинок і квартира* (М. Рильський); *Гот Чернігів* (П. Тичина); *Ось і Дунай! Столиця над поважною рікою* (П. Ляшенко);

— спонукальні номінативні речення: *Закінчується дія викликами: Заньковецька! — Садовський! — Заньковецька!* (І. Підсуха);

— оцінні номінативні речення: *Справді слава дівчина; Дуже порядна людина, — кивнула головою Югіна* (М. Стельмах);

— оцінно-окличні речення: *Яка висока і густа трава!* (Ю. Смолич); *Такий нещасливий випадок!; Що за консерватизм!...* (І. Вільде); *Справні вуха маєш. Молодець!* (П. Ляшенко);

— номінативні називні речення: *Верховна Рада України; Роман П. Загребельного «Диво»; Київ;*

— уявно-номінативні речення («називний уявлення» — за О. Пешковським): *Сковорода! Людина і символ! Син України і син планети...* (П. Тичина).

Номінативні речення становлять активну й дедалі кількісно поширювану конструкцію сучасної мови. Особливо це стосується буттєвих, вказівних і номінативно-називних односкладних структур. Виразна структурно-семантична специфіка номінативних речень зумовлює таку ж специфіку їх стилістики.

Сфера стилістичного вживання номінативних речень різногалузєва, а самі вони — поліфункціональні. Кожен з різновидів номінативних речень неоднаково виявляє свої функції, які, проте, в усіх випадках детермінуються не стільки внутрішньосинтаксичною сутністю цих конструкцій, скільки позареченневими чинниками — контекстом, конкретністю мовленнєвої ситуації. Наприклад, буттєві номінативні речення можуть передавати динаміку вражень, думок, що прискорено з'являються і прискорено зникають, як і реалії з поля зору мовця (наприклад, у швидкісному поїзді пасажир не має часу зосередитись і все повно сприйняти, докладно проаналізувати й оцінити спостережуване). За таких ситуацій можна назвати тільки дещо з побаченого, зафіксувати лише контури навколишніх об'єктів: *Рубіжне... Знову путь... Володіне... Кабаньне... Нарешті, Сватове, і крикнув поїзд: «Стій!»* (В. Сосюра); *Роти. Коні. Повіддя. Шаблі. Краці снайпери, кроком вперед!* (П. Усенко).

За наявності єднального сполучника між номінативними реченнями в складносурядній конструкції втрачається деяка енергійність їх функції, уповільнюється темп вимови, помітнішим стає відтінок переліку відпо-

відних об'єктів: *День, і дим, і даль, і рима. Бадьорий крик, бадьорий спів. Шумлять міста... А десть над ними, у небі арками легкими цвіте мереживо мостів* (В. Сосюра). Загалом такі ж стилістичні функції зберігаються за номінативними реченнями однотипного змісту й у випадку поєднання їх (чи деяких із них) розділовими сполучниками: *Ставок... Або Дніпро... Або Ворскла, Псьол, Десна. Сідайте так під лозою, в руках у вас вудочка, на однім кінці на тій вудочці черв'як, на другім — ви, рибалка* (Остап Вишня). За такої структурної своєрідності номінативних речень відтворюються всі елементи певної широкої картини зображуваного, зберігається швидкий перебіг і перелік певних об'єктів, явищ, подій у часі й просторі, а також невимушений колорит усномовної розповіді.

Завдяки своїй семантичній місткості й структурній стислості номінативні речення слугують засобом створення наочно-образних картин життя, особливо в художньому тексті різних жанрів. Вони відразу й легко вводять мовця (читача) в певну конкретну обстановку мовлення. У драматичних творах синтаксичні номінативи функціонують як ремарки, у художніх текстах вони простежуються на початку їх частин, глав, абзаців, газетних кореспонденцій (пор.: *Вінниця. Стадіон «Локомотив» ...10 тисяч глядачів*), наявні в описах явищ, процесів, станів природи, пейзажів, житла, предметів побуту, при складанні протоколів, у заголовках усіх інших документів. Подекуди простежується ціла низка номінативів, що дає змогу об'єднати розрізнені об'єкти в одне ціле, а крім цього, створити живий, емоційний тонус оповіді. В той же час прийом розгорнутого вживання номінативних речень, надмірне нанизування їх одне на одне не завжди стилістично доречно, може навіть скидатись на словесний шарж: *Різноліття... Різнодення... Сон. Гроза. Незагнуздане натхнення. Сміх. Сльоза. Різномуд'я... Різноцвіття... Радість. Гріх. Недостояне поліття. Сльози. Сміх* (М. Нагнибіда).

Більшість структурних різновидів номінативних речень з неоднаковою активністю використовується в таких стилях мови, як публіцистичний, розмовно-побутовий і художній; також слугують назвами документів; найменш характерні номінативні речення для мовлення наукового, передусім суворо академічного.

Ускладнені прості речення і їх функції

Прості односкладні речення різнотипні за властивістю їм семантикою, синтаксичною структурою і стилістичними функціями.

Прості ускладнені речення не бувають однослівними. Їх прийнято розглядати в таких вимірах:

— на членореченнєвому рівні, тобто на рівні членів речення (тоді, коли в простому реченні наявна однорідність або відокремленість одного чи кількох членів речення);

— на позачленореченнєвому рівні, поза членами речення (якщо до структури простого речення входить вставний, вставлений елемент чи звертання).

Тракування простого ускладненого речення в синтаксисі неоднозначне. Переважає думка, згідно з якою *простим ускладненим* є речення або з однорідними членами речення, або з відокремленим членом речення, або речення зі вставним, вставленим чи звертальним елементом. Усе ж дехто із синтаксистів (А. Прияткіна та ін.) вважає, що прості ускладнені речення — це тільки речення з відокремленим членом (членами), що до них начебто не належать навіть речення з однорідними членами, бо «однорідність лише кількісно поширює речення, але не ускладнює його». Це, мабуть, сумнівне міркування. Звісно, однорідність не змінює речення категоріально, бо не привносить до його складу синтаксично різних членів речення (неможливий, наприклад, один однорідний ряд одночасно з означення і додатка тощо), але однорідність модифікує речення семантично, наповнює його новим змістом, розгортає структурно, індивідуалізує стилістично. Це загалом стосується й простих речень із синтаксично ізольованою частиною, бо кожна з них (вставна, вставлена чи звертальна) надає реченню чогось виразно особливого, семантично, синтаксично й стилістично важливого.

Синтаксис простого ускладненого речення — великий за обсягом і важливий розділ граматики, який усталився як вчення про структуру й семантико-функціональні особливості усіх різновидів простого ускладненого речення. Ці речення широко вживаються в писемній і усній формах мови, в усіх її стилях. Обмеженим, однак, є використання простих речень, ускладнених дієприкметниковими чи дієприслівниковими зворотами, у

розмовно-побутовому мовленні, бо такі звороти загалом книжні за своєю сутністю, зонайбільше властиві науковому й офіційно-діловому мовленню.

Усі різновиди простих ускладнених речень по-різному співвідносяться зі складними реченнями і з неускладненими простими реченнями. Якщо прості речення з однорідними членами синонімічні переважно зі складносурядними реченнями, становлять з ними стилістично паралельні конструкції, то прості речення з відокремленим членом (членами) співвідносні з певними різновидами складнопідрядних речень. Натомість речення із вставністю, вставленістю чи звертальністю (звертанням) сприймаються тільки в межах простого речення, синтаксично пов'язані не з усією структурою складного речення, а тільки з певною частиною простого речення або ж і з усім простим реченням.

Стилiстика речень з однорiдними членами

Члени речення, які виконують однакову синтаксичну функцію (певного головного або другорядного члена речення), перебувають у тих самих синтаксичних відношеннях з якимсь іншим членом речення і поєднуються між собою сурядним зв'язком, називають *однорідними членами речення*. Вони (нерідко в поєднанні з узагальнюючим словом чи сполученням слів) розгортають речення синтаксично, своєрідно збагачують його семантично. На цій основі речення модифікуються стилістично, функціонально.

Обсяг однорідного ряду, його кількісний вияв і лексико-граматична сутність регулюються певною комунікативною потребою. Кожна із структур речень з однорідними членами має свою неповторну індивідуальну сутність, вагому стилістично, бо нею що-небудь активізується в усьому складі речення, логічно виділяється, набуває певної особливої ваги, звучання.

Навіть у простих ускладнених реченнях, представлених тільки двома однорідними членами, що з'єднані сурядним сполучником чи тільки інтонацією, від зміни порядку членів речення змінюється їх стилістика: *Минають дні і ночі; Минають дні, ночі; Дні і ночі минають; Дні, ночі минають*. В усіх чотирьох реченнях однорідність двочленна, зв'язок між однорідними підме-

тами сполучниковий або безсполучниковий, але кожний із варіантів речення відрізняється акцентом і сприйманням однорідних підметів. Синтаксична однорідність є водночас і семантично-значенневою однорідністю: *Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною* (М. Коцюбинський), пор.: *Синє море хвилювалось на березі піною. Синє море кипіло на березі піною.* Однорідністю забезпечується економність вислову, бо два речення ніби об'єдналися в одному; двома дієсловами-присудками при одному підметі в цих реченнях акцентується на двох різних діях, обидва однорідні присудки вирізані значенневою, також і емоційно, експресивно, тобто стилістично. У реченні *По гарячому небу повзли довгі і сірі, як павутиння, хмаринки* (М. Коцюбинський) двома однорідними узгодженими означеннями привертається увага до двох ознак зображуваного явища природи — *хмаринки*, і це в реченні комунікативно найсуттєвіше, через що й виділяється логічно, поглиблюється порівнянням *як павутиння*. Майже те саме простежується і в реченнях з двома однорідними членами, які поєднані тільки інтонацією — без сурядного сполучника: *Тремтять, летять звабливі звуки* (Г. Чупринка); *Ми всі живемо, працюємо один для одного* (З газети).

Наявність у реченні двох однорідних членів — це тільки елементарний вияв однорідності, отже, й початкова ланка її формування, мінімальна форма однорідності. І все ж, як стверджує О. Пономарів, «однорідність виникла на вищому ступені розвитку людської свідомості, людського пізнання. Спочатку відбувалося нагромадження, потім добір складників одного ряду. Після добору людина почала класифікувати дібране».

Чим більше в реченні однорідних членів, тим повніша в ньому однотипна розчленованість висловлюваної думки, тим вона ширша й багатша, тим повніше охоплюються нею певні реалії життя.

Особливо виразним є компактне вживання в тексті семантично й синтаксично різнотипних однорідних членів речення. Таким уживанням однорідності забезпечується неповторний лад мислення й мовлення, бо при цьому нагромаджується одноплановість деяких елементів висловлюваного, увага слухача (читача) певним чином привертається до однотипних реалій — осіб, явищ, дій, ознак, обставин, ситуацій. Цьому сприяє й сама інтонація однорідності, яка завжди певною мірою

контрастує з неоднорідною мовленнєвою інтонацією: *Образно кажучи, гроші... — не ідеальний раб. Розумієте? Це раб, який все знає, все вміє, все може. Він мовчазний, покірний, безсоромний, вірний. Ми хронічні, спадкові рабовласники... Так, так, моя дорога, і Пужарелі, Дюртеї, і я, і ви, й навіть ваш Бернар, навіть ваш чорний святий Кюре, всі. Це сидить у нашій крові, в нашій натурі, переданій нам через тисячоліття* (В. Винниченко).

Однорідний ряд формується лише одномірними за певною ознакою членами речення. Немає однорідності в такому логічно хибному, отже, й стилістично невдалому реченні, як *Навколо озера росли дерева й верби*: родові поняття *дерева* семантично не поєднуються з видовим поняттям *верби*. Алогічність несумісна з однорідністю, отже, також із стилістичністю. Логічно хибною, через що й неоднорідною в одній із своїх частин є й така фраза-речення: *Все більш злагоджено й перспективно починають працювати навчальні заклади, школи, інститути, університети, а також позашикільні установи й дитячі садки* — виділені сполучення слів є родовими поняттями, всі інші — видові поняття.

Однорідність притаманна всім стилям мови. Однак у літературно-художньому стилі вона часто набуває тропічного звучання, сприймається метафорично — як засіб художнього вислову. В той же час у художніх текстах може простежуватись певною мірою невиправдане, навіть набридливе вживання однорідних членів речення: *Захряс майдан... захряс горбами, возами, кіньми, коровами, віцями, волами, телятами, горшками, мисками, курми, вовною, лантухами, хмелем, смушками, матерією, чобітьми, цукерками, пряниками, квасом, пивом, руською гіркою, гребінками, косами, шкірами, ременем, чавунами, прядивом, хустками, полотном, дьогтем, дранчаками, сорочками, спідницями, килимами, щетиною, дужками, рогами, шайками, воском, медом, малясом, таранею, оселедцями, ходами, яйцями, запасками, плахтами, пирогами, салом, м'ясом, ковбасою, смаженою рибою, ряднами, скринями, гвіздками, молотками, свинями, крамарями, циганами, баришниками, людьми, дітьми і сліпцями* (Остап Вишня). Надмірне вживання дієслів не динамізує вислову, перебігу думки, сприйма-

ється обтяжливо, зводить до мінімуму художність написаного: *І все ворушиться, дихає, курить, кричить, лається, мукає, мекає, ірже, ігікає, ремігає, позіхає, кувікає, хреститься, божиться, матюкається, заприсягається, пахне, смердить, воняє, кудкудахає, квокче, смалить одне одного по руках, грає на гармонії, на скрипці, причитає, п'є квас, їсть тараню, одригує, ікає, «будькає», лускає насіння і крутиться на каруселі.* (Остап Вишня). Великою кількістю однорідних членів речення створюється почуття комічності, яке ґрунтується на певній логічній невмотивованості, навіть стилістичній надокучливості.

Посиленню однорідності сприяють сполучники, якими поєднуються однорідні елементи. Стилістично об'єктивною може вважатись така закономірність: чим більший сполучниковий ряд, чим більше однотипних сполучників у реченні з однорідними членами або також чим словесно розгалуженіші сполучники (неоднослівні), тим виразніше й емоційно відчутніше виражається з їх допомогою значення однорідності — як на основі єдиного ряду, так і на основі зв'язку протиставно-зіставного чи розділового: *Довкола розкинулись мило Барвисті дрібні береги, Домочки, й садочки, і люди, Отари, і луки, й луги* (Леся Українка); *Хлопці, щоб не заважати в хаті, вчилися або в клуні, або в садку, чи деінде* (М. Коцюбинський); *Чи то садок видніє, чи город, чи поле* (Панас Мирний).

Виразно підсилюється значення тих однорідних членів, які поєднуються попарно: *Життя — це ріка, в якій попутно й повально тече минавшина й теперішність, добро й зло, правда й кривда* (І. Федорів).

При іменникових однорідних членах речення в центр уваги слухача (читача) потрапляє певне поєднання чимось близьких між собою осіб чи однотипних за якоюсь ознакою предметів. Наприклад, за наявності однорідних прикметників у межах одного речення увага сконцентровується на найменуваннях різних якостей людини чи предмета, а наявність у реченні дієслівної однорідності наповнює його зміст очевидною дієвістю, динамікою, енергією руху.

Художній текст із певного згустку різнотипних однорідних і неоднорідних членів також може бути позначений і деякою стилістичною своєрідністю, зокрема описовістю, тональною рівністю, певною словесною переобтя-

женістю, навіть помітною відчуженістю від художньої образності й виразності: *На широкім облоні, на бориславській і бонській толоці збиралися грізні хмари: се ріпники сходилися на велику виробницьку раду. Всі цікаві на нову, досі нечувану появу; всі повні надії і якогось таємного страху; всі згідні з роз'єренню і ненавистю на своїх гнобителів. З гумором або шепотом, більшими або меншими купками з горішнього і долишнього кінця або із середини Борислава плили-напливали вони. Чорні зароплені кахтани, лейбики, сіраки та гуні, такі ж сорочки, переперезані то ремнями, то шнурками, то ликом, бліді, пожовклі та позеленілі лиця, пошарпані та зароплені шапки, капелюхи...* (І. Франко).

Незаперечною є також участь синтаксичної однорідності в створенні поетичної ритміки вислову: *А я плачу, літа трачу, Його виглядаю* (Т. Шевченко). Римованими однорідними явищами може створюватись один з домінуючих ефектів стилю народної думи: *Брати! Будем жити, вино пити, Яничара бити, А курені килимами, Оксамитом крити* (Т. Шевченко); *Старший брат тебе зачуває, Словами промовляє, Уже дрібними сльозами поливає* (Нар. творчість).

Речення з однорідністю й узагальнюючим словом, незважаючи на свою начебто структурну обтяжливість, можуть сприйматись і цілком поетично, оригінально: *Є світ над нами високо такий: Без бур, без туч, без хуг, без гроз, без граду, Що в літній день житами приносить зраду, Що в очі б'є квіток, неначе кий* (Б.-І. Антонич).

З участю однорідності чи на її основі можуть також створюватись такі стилістичні фігури поетичного мовлення:

а) алітерація, утворювана повторенням певної приголосної фонемі.: *Пливли хмарини, немов перлини...* (П. Тичина); *Прибігли тіні — сумні хвилини* (П. Тичина);

б) епіфора — повторення однакових звукосполучень, слів з метою посилення виразності й мелодійності вислову: *Шевченка вулиця зелена. Нагадує його слова, Що зійдуться землі племена — Сім'я велика і нова* (М. Рильський);

в) ампліфікація — художнє нагромодження однорідних синонімів, епітетів, порівнянь, антонімічних слів для підсилення характеристики певних осіб, явищ:

Насторожена, трохи перелякана. Пригорталась ціла — гаряча, гнучка, тріпотлива (У. Самчук);

г) градація — художній прийом, фігура, яка полягає в поступовому нагнітанні певних засобів виразності, в переході від одного до іншого, від нижчого ступеня до вищого чи навпаки: *Так, мабуть, і в часи Бояна Квітчалася пора весняна, І накрапали молоді дощі, І хмари насувалися з Таращі, І яструби на обрій углибали. І дзвінко озивалися цимбали, І в пролісах озера голуби Вглядалися в небесну дивну ясність... Все — як тоді. А де ж вона, сучасність? Вона в найголовнішому: в тобі (В. Мисик).*

Отже, семантико-синтаксична однорідність у реченні, вирізняючись у ньому інтонаційно, завжди по-особливому розгортає зміст речення. Однорідністю створюється своєрідна логічна й емоційна сутність речення, а на цій основі і така ж його стилістична, функціональна неповторність, індивідуальність, яка ніколи не буває адекватною із стилістикою речень усіх інших структурних різновидів.

Стилістика речень з відокремленими членами

Одним із часто реалізовуваних способів вираження думки є речення з відокремленим членом (членами) речення, серед них і з уточнюючим відокремленим членом.

Відокремлення в реченні — це своєрідне смислове та інтонаційне виділення в ньому одиничного або поширеного (дво- чи кількаслівного) члена речення. Комунікативно раціональне використання речень з відокремленим елементом сприяє формуванню у мовців стилістичної культури мовлення.

Усяке відокремлення в реченні — відокремлене слово чи відокремлений зворот — семантично й граматично доповнює весь склад конкретного речення, своєрідно розгортає його. Тільки взаємозв'язком з елементами всього речення, з його невідокремленою частиною і на фоні позареченневого буття всього речення виявляється справжня сутність відокремленої частини в кожному конкретному реченні, його функціональна неповторність, стилістична індивідуальність. На стилістиці відокремленої одиниці, її функціональних ознаках, на

посиленні семантики відокремлення, його емоційності, що безпосередньо впливає на змістову тональність усього висловлення, репрезентованого *ускладненим реченням*, позначається виразність її вимови, зумовлена відокремленою інтонацією, паузою чи паузами.

Відокремлення — явище оригінальне не тільки з погляду семантичного, граматичного (передусім синтаксичного), а й у функціональних вимірах, за стилістичними ознаками, серед них і за частотністю та своєрідністю використання відокремлених елементів речення в різних стилях мови, в її усній і писемній формах, у діалогічному й монологічному мовленні. Відокремлені й невідокремлені члени речення можуть виражатись тими ж самими лексемами.

Своєрідна сутність відокремлення з особливою виразністю усвідомлюється і сприймається при порівнянні того ж самого члена речення у двох його виявах (коли він відокремлений і коли не відокремлений): *З вікон вагона видно степ, пробуджений весною* (Ю. Яновський) і *З вікон вагона видно пробуджений весною степ*. У першому реченні змістова вагомість відокремленого означення, вираженого дієприкметниковим зворотом, актуалізована і має зовнішній вияв. Відокремлене узгоджене означення відмежоване від попередньої, синтаксично основної частини речення, виокремлене логічно, інтонаційно, а також особливою (відокремленою) паузою. У другому реченні дієприкметниковий зворот не відокремлений, отже, комою не виділений. Відокремлювати чи не відокремлювати певну частину речення — це вирішує мовець залежно від комунікативної мети, яку ставить до певних елементів висловлюваної думки: *Микола, гірник, справу свою знає добре* (З газети) і *Гірник Микола справу свою знає добре*. У першому реченні акцентується увага на професії особи — через семантико-синтаксичне і стилістичне відокремлення й пунктуаційне виділення лексеми *гірник*. Отже, перше речення засвідчує доцільність відокремлення, друге — його факультативність, необов'язковість.

Найсуттєвіше й найвиразніше явище в теорії і практиці стилістики відокремлених членів речення стосується стилістики таких синтаксичних одиниць, як дієприкметникові, прикметникові та дієприслівникові звороти і співвідносні з ними підрядні речення. Кожен

дієприкметниковий, прикметниковий, дієприслівниковий зворот можна перетворити на відповідний різновид підрядного речення. Це зумовлює появу синонімічних структур речення — на рівні синтаксично простої форми (просте речення) і на рівні складного речення (складнопідрядного): *Б'ється моє серце, сповнене любові до землі* (В. Сосюра); пор.: *...яке (що) сповнене любові до землі* — дієприкметниковий зворот (поширене відокремлене означення) і підрядне означальне речення; *Під самою кручею застигло болото, повне пташиного галасу* (О. Копиленко) — прикметниковий зворот і *Під самою кручею застигло болото, яке було повне пташиного галасу* — підрядне означальне речення, як і *...яке наповнилось пташиним галасом; Часом я засинав ще до вечері, дивлячись на зорі, або на Десну, або на вогонь, де варилась каша* (О. Довженко), пор.: *Часом я засинав ще до вечері, коли дивився на вогонь...*; *В його шафах і на столах лежали товсті купи паперу, списані його рукою* (І. Нечуй-Левицький) і *В його шафах і на столах лежали списані його рукою товсті купи паперу* — дієприкметниковий зворот виконує функцію увиразнення напівпредикативної ознаки, у другому реченні ця стилістична функція відсутня (дієприкметниковий зворот уживається в препозиції до пояснюваного слова і, отже, не відокремлюється).

Різноманітні відокремлені члени речення у морфологічній формі одного із зворотів частотніші в писемному мовленні, а також в усному мовленні переважно інтелігенції, ерудованих осіб. Це вкрай комунікативно необхідні речення в мовленні теоретично зрілому або суміжному з ним чи близькому до нього.

У всіх відокремлених членах речення закладено (неоднаковою мірою) індивідуалізовані стилістичні якості, часто й емоційно-зображувальні (переважно в художньому мовленні). Частотність уживання деякими письменниками (І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський, Ю. Яновський, О. Гончар та ін.) речень з відокремленими зворотами у художніх текстах неоднакова, але досить розгалужена: 10—15% від загальної кількості вжитих речень без відокремленої частини. Загалом така ж кількість їх і в науковому стилі. Зовсім обмежено використовуються звороти з активним дієприкметником: *Все ж він, оглушений боєм, палаючий кров'ю, почув той писк і зупинився над окопом* (О. Гон-

чар); *Навіть здоровому важко було плутатися в густих комишах, зарослих павутиною, перескакувати з купини на купину, щоб не потрапити в багнисту безодню* (М. Коцюбинський). Замість активних дієприкметників на *-чий, -лий* у мовленні вживають підрядні означальні конструкції: *Ось стара цегельня в лісі — сумна руїна, що дихає легендами* (С. Васильченко), пор.: *...сумна руїна, дихаюча легендами; Ноги у неї були тонкі і бліді, як парості, що проростають навесні з картоплі* (Ю. Щербак), пор.: *...проростаючі навесні з картоплі* — заміна стилістично незграбна, нехудожня.

Відокремлення тільки частково може вважатись типовою ознакою окремого стилю. Загалом же форми відокремлення певною мірою притаманні всім стилям. Відокремленою частиною в структурі простого речення завжди виразно актуалізується цей елемент думки.

Стилістичне значення відокремлених однослівних чи кількаслівних мовних одиниць очевидне, виразно індивідуалізоване. Вдаючись до відокремлення в будь-якій його формі, мовці досягають певної економії у висловлюванні, словесно скорочують його. Відокремленням зумовлюється поява й використання паралельної форми вислову загалом того самого змісту. Цим збагачується загальна синтаксична синоніміка мовлення, його виражальні засоби і форми, посилюється комунікативна гармонія сказаного.

Стилістика власне неповних речень, еліптичних і приєднувальних неповних речень

Будь-яке речення в мові граматично повне або неповне. Комунікативно-стилістична сутність усіх різновидів неповних речень (серед них речень еліптичних і приєднувальних) полягає в тому, що за умови стилістичного користування ними мовець щоразу може висловитись і найприродніше, і, що вкрай важливо, найекономішше, лаконічно: *Я і так багатий. — Чим?* (пор.: *Чим я багатий?*) — *народною силою, народною любов'ю* (М. Коцюбинський); *А тим часом стародавню Січ розруйнували: Хто на Кубань, хто на Дунай* (Т. Шевченко); *Свободу кожному народу!* (П. Тичина). Як зауважує І. Білодід, «неекономішність — одне з лих нашого мовлення. У мові вченого воно викликане часто незнан-

ням відповідних економічних дефініцій, визначень, формул, силогізмів, які становлять специфіку наукової мови..., у багатьох... ораторів, виступаючих неекономічність пояснюється невмінням, оперуючи словесним матеріалом, виділити основні думки і через їх вершини вести мовлення з максимальною економією словесного матеріалу. Вносяться пропозиції..., щоб до характеристик ділових якостей людини додавати ще й мовну характеристику: *уміє (чи не вміє) економічно висловлювати свої думки*».

Стилістично вмотивоване користування неповними реченнями вагомо засвідчує вміння висловлюватися стисло, точно і найприродніше.

На практичну доцільність еліпсисів (пропусків) слів, зумовлених потребою досягнення стислості і економності у висловленні думки, вперше вказав німецький учений Л. Босс у своїй праці «Еліпсис у грецькій мові» (1702). У 20—30-ті роки XIX ст. відомому німецькому лінгвістові Дж. Рісу здавалось, що еліптичні (неповні) структури вживаються переважно тоді, коли людина перебуває в стані сильного збудження, підвищеної афектації. Нині таке розуміння причин використання пропуску слів видається дещо наївним.

Неповними є речення, в яких одна з ланок їх внутрішньосинтаксичної будови (один чи кілька членів речення, навіть частина одного з членів речення) не висловлюється (не пишеться), але усвідомлюється, повністю чи достатньо зрозуміла.

Різноструктурні і стилістично неоднакові неповні речення поділяють на такі три основні структурно-семантичні групи (різновиди):

1) власне неповні речення. Вони неповні синтаксично і незрозумілі за змістом, якщо їх розглядати поза контекстом, конкретною ситуацією мовлення, тобто окремо від інших речень: *У груди набрав повно повітря* (не зрозуміло, про кого йдеться). Але: *Юра спинився. У груди набрав...* (Ю. Смолич) — це неповне речення з не названим (пропущеним, випущеним) підметом *Юра*;

2) еліптичні речення. Ці речення неповні тільки граматично (синтаксично, формально), але повні за змістом, бо зрозумілі без сусідніх речень: *Дівчина так швиденько травою-травою до хати* (А. Тесленко) — дієслово (присудок) у цьому двоскладному реченні, будучи лексично й формально не вираженим, все ж загалом

зрозуміле, хоч і сприймається синонімічно (*пішла, побігла, подалася* тощо);

3) неповні приєднувальні речення, конструкції (їх ще називають видільними, парцельованими). До них належать:

а) означальні приєднувальні речення: *О! Моя Варвара — золота жінка... Спокійна, розсудлива, прихильна* (М. Коцюбинський);

б) обставинні приєднувальні конструкції:

— способу дії: *Марта ревнувала Антона. Вперто, за тасно, сильно* (М. Коцюбинський); *І слухає мій сум природа. Люба. Щира. Крізь плач. Крізь сміх* (П. Тичина);

— обставини місця: *А ми, упоравшись, пішли шукати нової хати і знайшли зелену хату і кімнату. У гай темному. В лугах. В степах широких, в байраках крутих, глибоких* (Т. Шевченко);

— обставини часу: *Упала на піл Марія й ридала як ще ніколи. До самого вечора* (А. Головка);

— обставини причини: *Може, цигарку дозволиш? Ах, правда, не вживаєш, — пам'ятаю! З принципу* (І. Франко);

— обставини міри: *Почалися жнива. За роботою люди й про біду забули. Та не дуже* (Б. Лепкий);

— додаткові приєднувальні конструкції (з функцією додатка): *Сам без душі і довкола себе бездушність розпускає. Пустоту* (І. Рябокляч); *Нічого не ошадила мені доля за ті три роки. Ані розчарувань, ані ганьби, ані багатства, ані бідності* (І. Франко).

Епізодично неповні приєднувальні речення трапляються в поезіях Т. Шевченка, прозі І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, творах інших авторів. Системно, широко і своєрідно вдавався до приєднувальних конструкцій М. Коцюбинський. Зрідка він навіть починав ними рядки-абзаци. За таких умов приєднувальні речення інтонуються з особливою виразністю, на них зосереджується максимум уваги: *Які очі в неї? Не встиг роздивитись... Протискуюсь плечем і стрічаюся з нею.*

— *Наче фіалки після дощу.*

— *Темні, м'які, блискучі.*

Найпоширенішими серед неповних речень є:

1) власне неповні. Це контекстуальні й ситуативні конструкції, в яких з певної стилістичної причини (щоб висловитися стисло, без повторення того, про що вже

йшлося, що зрозуміле, відоме) не називається, випускається головний член односкладного речення (підмет, присудок) або другорядний член речення. До них належать:

а) неповні двоскладні речення: *Осіннє сонце сідало за хмари. Прощаючись з землею, заливало хмари й землею огняним світлом* (Панас Мирний) — неповне двоскладне речення з неназваним підметом (*сонце*); *Вони реготали, мов діти. Вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина. Він — грубіше, передчасним баском двадцятилітнього парубка* (М. Коцюбинський) — неповні речення з випущеним присудком *реготали*;

б) неповні односкладні речення:

— означено-особові неповні речення: *Можемо вибробляти, що хочеш! Свистіти, співати* (О. Гончар);

— неозначено-особові неповні речення: *Зачувши далеку стрілянину, насторожився. Моргуненко* (прислухаючись). *Десь за річкою. Нібито в Кримці* (О. Гончар); *Траву дивися вдень, як обсохне, а дівку — в будень, коли вона боса* (Нар. творчість);

— безособові неповні речення: *...Черниша дуже?* [поранено] — *В голову, в бік* (О. Гончар);

— інфінітивні неповні речення: *...хоч трошки, на один сантиметр підлізти. А там — круча в прірву* (він зна це). *На один сантиметр хоч би* (А. Головка);

— номінативні неповні речення: *Година... Друга. Старшина біля бійниці жде* (М. Нагнибіда);

в) двоскладні й односкладні неповні речення з неназваним додатком або іншим другорядним членом речення: *подавай заяву. Садовенко вже подав* (І. Рябокляч); *Я не пущу Насті, — понуро сказав він. — Ба пуштиш! — Ба не пущу* (М. Коцюбинський); *Сонце опалило їхні обличчя, вітер висушив шкіру* (В. Собко);

2) еліптичні речення. Особливий різновид неповних речень, котрі, як і власне неповні речення, бувають двоскладними й односкладними, поширеними, непоширеними, розповідними, питальними й спонукальними. Слово-термін «випущення» (опущення, пропуск) на означення формальної нестачі члена речення в еліптичному реченні вважається невдалим, бо може наштотувати на думку, ніби в еліптичних реченнях мовець наперед або в процесі мовлення так формує фразу, речення, що свідомо пропускає якусь ланку (член речення) в ній. Однак цього у більш чи менш виразних еліптичних ре-

ченнях не буває. Зміст і граматичні форми еліптичних речень дають змогу синонімічно «домислити» в них певний член речення (переважно дієслівний) і при цьому не ускладнити, не зневизначити обміну думками. В еліптичних реченнях не вербалізується, словесно не виражається:

— дієслово (найчастіше) із значенням руху, пересування в просторі: *Так мати мерщій до хазяїна мене в село одно* (Панас Мирний);

— речення з еліпсисом присудка (або головного члена односкладного речення) переважно спонукальної чи питальної модальності: *Води!* — *скрикнув смотритель*. — *Води!* (Панас Мирний); *Зброю на землю!* — *крикнув сивобородий* (О. Копиленко); *Тихіше, тихіше, Омеляне...* (М. Стельмах);

— еліптичні речення без лексично вираженого буттєвого дієслова: *Солдати в тривозі* (О. Довженко); *Уже сонце на небі* (Ю. Яновський);

— речення з еліпсисом дієслова мовлення: *Сердито й лагідно: «Ось де він, заволока»* (С. Васильченко); *Хоч одне слово* [скажи, промов]; *Нікому ні слова; А він мені на це;*

— інші різновиди еліптичних конструкцій: *Йти лиш в хату...* [треба] (Т. Шевченко); *Пройшло лиш місяців коло двох в тісноті, що ні лягти, ні присісти* (А. Тесленко); *Пора додому*, — сказала Івга (Панас Мирний); або еліптичні речення з неназваним підметом чи додатком: *Зорі сяють: серед неба горить білолиций* (Т. Шевченко); — *Значить, свіженького, Давиде, змелемо?* — *Вже ж не торішнє* (А. Головка).

Від цих еліптичних конструкцій відрізняються (сферою застосування і стилістичною функцією, але не структурою) еліптичні речення, які здебільшого активно використовуються в публіцистичному мовленні, в газетних заголовках: *З любов'ю до України; З новою Конституцією; За рідну мову!; Усе життя з музикою; Перший крок до перемоги; На ваших екранах; Ми всі — з однієї родини; Погляд із вічності; З останньої пошти; Від редакції* та ін.

Неповні речення (усіх різновидів, синтаксичних виявів, форм) особливо характерні для мовлення розмовно-побутового, усного й писемного, переважно діалогічного, в якому вони нерідко однослівні: *Хто?, Що?, Де?, Куди?, Чому?, Коли?, Тут, Там* та ін.

Неповні речення (власне неповні, еліптичні, приєднувальні) формуються під впливом відповідних повних речень. Без асоціації, порівняння з повним реченням неповне речення було б незрозуміле, комунікативно неспроможне. Випущення члена (членів) у неповних реченнях надає розповіді особливо виразної лаконічності, стислості. Будучи вмотивованим стилістично, неповне речення сприймається як максимально природна форма висловлювання. Характер уживання неповних речень у художньо-літературних текстах зумовлюється також жанром твору і певними естетично-стилістичними намірами, завданнями. Вживання їх залежить також від особливостей творчої манери письменника. Будь-яке невмотивоване використання повних речень замість неповних перевантажує вислів, робить його стилістично недовершеним, незручним. Тільки гармонійне поєднання повних і неповних структур є запорукою і виявом мовлення з усіх поглядів найдоречнішого, найбільш зрілого, тобто стилістичного.

Стилістика речень із вставними і вставленими одиницями

Усі мовні одиниці набувають у мовленні тільки їм властивих функцій, які мовець усвідомлює чи тільки уявляє. До таких мовних і мовленнєвих одиниць належать, зокрема, *вставні і вставлені слова, сполучення слів і речення*, які містять додаткові, часто побіжні повідомлення, зауваження до того, що виражається членами (членом) речення в багатьох реченнях, висловлюваннях.

Усне і особливо писемне мовлення — усвідомлюваний процес, який майже завжди супроводжується бажанням мовця висловитись стилістично, правильно, бездоганно. Виявляючи своє неповторне Я, мовці найповніше репрезентують себе мовленням розгорнутим, семантично й граматично впорядкованим. Усі лінгвальні (мовні) засоби в мовленні виконують одночасно смислову й стилістичну функцію. Щоб розкрити стилістичну спрямованість, налаштованість вставної чи вставленої мовної одиниці, щоразу потрібне достатнє осмислення змісту й форми всього ускладненого речення — в контексті сусідніх речень або й усього тексту.

У простих ускладнених реченнях із вставністю (особливо) чи вставленістю часто виникає комунікативна потреба. Кожен з мовців навіть у межах не дуже розгорнутого висловлювання використовує речення з такими вставними словами чи вставними сполученнями слів, як *безперечно, без сумніву, звісно, правду кажучи, м'яко кажучи, мабуть, здається, на жаль, на щастя, шкода, нічого гріха ховати, хвалити долю, по-моєму, на мій погляд, по-вашому, за висловом., до речі, по-перше, по-друге, приміром, наприклад, значить, виходить, слово честі, отже, одним словом, зрештою* і под. Напр.: *Мабуть, людині не можна без страждань, бо й хто ж на цім світі, крім людини, здатен на це почуття?* (П. Загребельний) — вставним словом *мабуть* автор висловлює певний сумнів у слушності висловлюваної думки, применшує її категоричність, обов'язковість. Вставне слово надає реченню певної модальної спрямованості, відображає саме таке, а не інше сприймання мовцем ним же мовленого (говореного чи писаного). Без слова *мабуть* речення-вислів набуде іншої модальності — сповниться значенням категоричності, беззаперечності. Отже, вставне слово (з погляду синтаксичного — навіть не член речення) суттєво видозмінює зміст висловлення, що переконає в його комунікативній важливості.

Своєрідний стилістичний ефект може бути створений і повторенням вставного слова чи сполучення слів в одному реченні. Це посилює модальність, значеннєвість і стилістичну функцію вставної частини у реченні: *У тих скиртах ще, може, шукатиме притулку, в тих посадках ще, може, займатиме бойові рубежі* (О. Гончар). Паралельно можуть уживатись:

— синонімічні вставні одиниці: *Може, справді, нічого не було?* (П. Загребельний);

— однокореневі вставні слова: *В метро не знав, куди подіти валізу, незграбно тримав її поперед себе, привертая усі погляди, неможливо, його хтось упізнав, може, дивувалися...* (П. Загребельний);

— несинонімічні вставні одиниці, які внутрішньо розчленовують модальність речення: *До речі, моїй доньці, мабуть, стільки років, як і вам...; Може, вдруге, справді, такого не буває; Поки стридав, то, може, й кріль, а раз я його вбив, то, виходить, заєць* (П. Загребельний).

За наявності в синтаксично членованому реченні вставного речення будь-якої структури на ньому скон-

центровується увага, посилюється комунікативна важливість вставності. Однак і в цьому випадку найбільше важить те, якою мірою логічно виділяється вставність у структурі речення: *Сося... радився з шахтарями в будь-якій справі і, як кажуть, знав, хто чим дихає* (Д. Ткач) — вставне речення зі структурою односкладної неозначено-особової конструкції; *Та от, уяви собі, і не довелось* (А. Головка) — вставність у формі односкладного означено-особового речення. Деякі речення вставністю завершуються, і вставне слово (сполучення слів) не може бути перенесене в препозицію або ж у серединну частину речення, тому що це не допускається змістом і структурою синтаксично основної частини речення: *Та от і не довелось, уяви собі*.

Стилістика вставлених слів, сполучень слів і речень визначається властивою їм семантикою і граматичною сутністю, а також своєрідними особливостями інтонування, а в писемному мовленні — розділовими знаками (переважно дужками).

У зв'язному мовленні вставленість тільки зрідка буває однослівною, повнозначне слово часто доповнюється службовим. До вставленості з уточнюючою функцією найчастіше вдаються в писемному мовленні, зокрема в художніх текстах, наприклад у ремарках: *А це вміння (розмовляти і слухати) дуже важливе для письменника. Друге (слухати) навіть більш важливе* (М. Рильський); *Невже (таки) в пансіонаті не знайшлося місця великому реформаторові?* (М. Хвильовий); *Може, слід сказати: твори особистого споживання і твори (чи продукція) для промислових потреб...* (П. Загребельний); *Одсвяткував 18 серпня Український народний театр 100-літній ювілей від часу першої постановки «Наталки Полтавки». Було урочисто. Грали кращі артисти: П. К. Саксаганський (Виборний), Мар'яненко (Микола), Сабінін (Возний), Литвиненко-Вольгемут (Наталка), Козловський (Петро), Нікольська (Терпелиха), був повнісінький театр...* (Остап Вишня); *Найбільшої врожайності досягнуто в Козятинському (Вінницька область) і в Лубенському (Полтавська область) районах* (З газети); *Неофіт-раб (після тяжкої задуми). Ні!.. Не можу. Не збагну я свого слова. Єпископ(владним дужим голосом). Геть, сатано! Твоєї влади тут немає!* (Леся Українка).

Стилістична своєрідність вставленості (порівняно із вставністю) найбільше зумовлюється тим, що:

— у мові всі слова (навіть неповнозначні), сполучення слів, речення можна використати із вставленою функцією;

— інтонування вставленості енергійніше, виразніше, ніж вставності, воно в більшості випадків прискореніше, виділяється в мовленні повніше й чіткіше, більш тривалою паузою (паузами).

Основне речення зберігає при вставленості свою інтонаційну самостійність, увесь його склад вимовляється так (чи майже так), як і без вставленого компонента.

Вставленість найрізноманітнішої синтаксичної будови і стилістичної своєрідності може займати будь-яке місце в реченні, в тексті, хоча препозиція для вставленості — явище рідкісне: це переважно ремарки в драматичних творах. Щоправда, деякі автори (В. Винниченко) різною за обсягом і структурою вставленістю нерідко розпочинають текст синтаксично основної частини речення, а вставка (вставленість) становить окремий абзац або його початок (роман «Лепрозорій»). Такий спосіб оформлення вставленості можна трактувати як один із своєрідних авторських прийомів якнайбільшого виділення того, що закладене в змісті вставленого елемента речення, сприйманого в контексті всього речення. В уривку з тексту В. Винниченка вставленими сегментами (частинами) є конструкції різного типу: спершу вставленість у формі кількох речень, з яких сконструйовано абзац, а в другому абзаці використано явища різноструктурної вставленості: *(Я вже виразно бачила, що йому було зовсім не так уже й присмно від моїх нагадувань. А тому я із ще більшою настійністю і точністю робила їх).*

— *Через те, — ви казали, — все людство почуває себе більше чи менше постійно заборгованим перед Богом та Його представниками на землі (священиками). Бо кожний з людей неодмінно не раз не міг виконати тої чи іншої заповіді. Через те (ви казали) все людство живе в концентраційному моральному таборі. (І цей вираз справив на мене, пам'ятаю, сильне враження). А тому кожний, казали ви, раз у раз хоче обманути дозорців цього табору (священиків, громадську опінію, суд) і втекти з цього... «Люби ближнього, як самого себе»... Але, коли виконуватиму заповідь чесно й послідовно до кінця, люблячи убійників, значить, помагаючи їм (бо*

любов же повинна бути на ділі, а не на словах, правда ж). Отже, допомагаючи їм... (В. Винниченко).

Речення із вставністю чи вставленістю (з обома цими структурами) є важливим мовностилістичним засобом і з деякою своєрідністю використовуються в усіх стилях мови.

Стилістика речень із звертанням і стилістика звертань-речень

Важливою семантико-структурною та інтонаційною особливістю багатьох речень є наявність у них звертань (звертань).

Звертання — інтонаційно виділене в реченні слово або сполучення слів (не член речення), що ним називається істота або персоналізований предмет, якому адресується мовлення в усній або писемній формах.

Морфологічно звертання має дві форми вияву — кличний і називний відмінки іменника або ж субстантивованого слова. Наявність у реченні одного чи кількох звертань завжди своєрідно позначається на інтонації всього речення. Інтонацію звертання можна назвати *звертальною*: слово чи сполучення слів у функції звертання вимовляється сконцентровано, дещо відокремлено, з певним відмежуванням від усього речення, але в той же час без виразної інтонаційної відірваності від членів (члена) речення в реченні. Пауза витримується тільки після звертання (перед звертанням її звичайно майже немає). У структурі речень із звертанням простежується така загальна закономірність і зумовлена нею стилістична своєрідність речення: звертання на початку речення звичайно вимовляється активніше, енергійніше, з дотриманням тривалішої паузи після нього, ніж звертання в середині чи в кінці речення. Проте щоразу це реалізується дещо індивідуально, залежно від почуттєвого стану мовця, мети висловлювання і всієї структури речення із звертанням.

Чим семантично вагоміше звертання в реченні, тим, як правило, більша звертальна насага, емоційність речення: *Україно моя, мені в світі нічого не треба, тільки б голос твій чути і ніжність твою берегти (А. Малишко); Слово, чому ти не твердая криця... (Леся Українка); Благословенний будь, мій рідний краю! (Д. Павличко); Добрий вечір, дівчино. Ти не заблудилась у наших полях?*

(М. Старицький); *На схід ти поглянь, кохана* (П. Тичина); *Помолись за мене, мій ти сину* (Т. Шевченко); *Де зброя, громадо?* (Леся Українка); *Прийми мене, весно рожева. Слугою твоєї краси. Візьміть мене братом, дєрева, Візьміть мене в прийми, ліси* (О. Олесь); *Як я люблю тебе, мій рідний краю* (І. Франко); *Завтра буду я далеко, далеко, Оксано...* (Т. Шевченко). У цих реченнях звертальна частина вислову домінує майже семантично і стилістично.

Звертаннями може утворюватись ряд повторюваних або однорідних слів. Після них здебільшого ставлять кому, однак можливий і знак оклику, після якого текст записують з великої літери: *Гетьмани, гетьмани, як би ви встали. Встали, подивились на той Чигирин...* (Т. Шевченко); *Мамо, мамо! Не плач, не треба...* (В. Сосюра); *Марійко! Марійко! Годі тобі! Людей соромся!* (М. Івченко). Допускається після знака оклику і написання наступного слова з малої літери (правописом це не врегульовано): *Сини мої! орли мої! Летить в Україну, — хоч і лихо зустрінеється, так не на чужині* (Т. Шевченко). Отже, комою позначається менша почуттєвість, енергійність мовлення, а знаком оклику писемно фіксується енергійність більша, виразніша: *Сину мій! Дитино моя! — угледівши, скрикнула мати і кинулась до Петра* (Панас Мирний); *Донеччино моя! Моя ти батьківщино, тобі любов моя і всі мої чуття* (В. Сосюра); *Орли мої!; Ви щасливі, високії зорі, все на світі вам видно звисока* (Леся Українка); *Діти наші, квітоньки. Хлопчаки і дівоньки! Нум гуртом співають* (Л. Глібов). Можлива й інша пунктуація, яка обов'язково впливатиме на інтонування всього вислову, пор.: *Діти наші! Квітоньки! Хлопчаки і дівоньки!..*

Стилістичність синтаксичних конструкцій із звертанням (звертаннями) своєрідна і різнопланова. За стилістично-функціональною ознакою найчастіше виділяють власне звертання і риторичні звертання.

Власне звертання. Це найуживаніші, звичайні, масові звертання-назви особи (осіб), до якої (яких) мовці звичайно звертаються за найрізноманітніших комунікативних умов і з певною метою. Основна сфера вживання власне звертань — усне розмовно-побутове мовлення, яким здебільшого й охоплюється широке, до того ж пряме використання найрізноманітніших синтаксичних конструкцій із звертанням. Меншою мірою власне звертання простежуються в інших стилях мови.

Звертання найчастіше вживаються в таких комунікативних різновидах речень, як спонукальні і питальні. Формою таких речень співрозмовника спонукають до певної дії, до відповіді. У цьому найбільше виявляється стилістична зорієнтованість висловлюваного, передаваного структурою спонукального чи питального речення із звертанням: *Де зараз ви, кати мого народу?* (В. Симоненко); *Учителю! Навчайте нас життю — своїх дітей своєї батьківщини* (М. Сингаївський).

Мабуть, ніхто з мовців не звертається до співрозмовників (реальних чи уявних) нейтрально з погляду почуттєвого. У звертаннях мовців один до одного завжди відчутне певне конкретне Я, виявляються взаємини людей, передаються симпатії і антипатії. Називаючи адресата певним звертанням, адресант (мовець) здебільшого його характеризує — позитивно або негативно, але з однаковою почуттєвістю, емоційністю.

Звертанням мовець привертає увагу до висловлюваного, тому воно завжди викликає експресію слухача (читача), яка нерідко проектується тим, хто створює речення із звертанням. Повторення того самого звертання чи його синонімічний вияв посилює звертальність і здебільшого сприймається як засіб художньо-образного висловлювання: *Марусе, Марусе! Голубонько! Прийди хутенько!* (Марко Вовчок); *Ой Буже, Буже! Далеко від тебе забилисьмо* (О. Гончар); *Україно-земле, о рідна моя! Чи ж знову повернеться слава твоя?* (О. Левицький); *Любове грізна! Світла моя муко! Непереможна радосте моя! Бери мене! У материнські руки, Бери моє маленьке грізне Я!* (В. Симоненко).

Звертання характерні для художніх творів багатьох українських письменників, особливо — для прози Григорія Квітки-Основ'яненка (1778—1843) і Марка Вовчка. Вони вдаються до звертань, пройнятих народнопісенною звучністю, що також помітно впливає на особливу індивідуальну тональність прози: *Доню моя мила, доню моя люба! Багацько ти мене журила, та нехай Господь подає!*; *Сину мій! Дитя моє кохане! Погуляв би ти в світі...; Марто, ясочко моя! — шепче* (Марко Вовчок).

Риторичні звертання. Своїм змістом, стилістичною зорієнтованістю, функцією, мовленнєвою метою вони відрізняються від власне звертань. Риторичним звертанням не спонукають співрозмовника (його не мають на увазі) до відповіді на поставлене питання. Мо-

вещь, адресуючи риторичне звертання самому собі, ставить за мету не спілкування з особою, до якої звертається, а виявляє свій душевний стан, думки, почуття тощо: *Слово, моя ти єдина зброє, ми не повинні загинуть обоє!* (Леся Українка); *Красо України, Подолля! Розкинулось мило, недбало!* (Леся Українка); *Вона вас любила, рожевії квіти, і про вашу долю любила співать* (Т. Шевченко); *О земле рідна! Знаєш ти свій край, шлях у бурі, у негоді!* (М. Рильський); *Україно, Україно, пісне далечі доріг! Вірне серце твого сина я кладу тобі до ніг* (Т. Петриненко); *Ой вербо, вербо, де ти зростає?* (Нар. творчість); *Ой сніги, мої сніги, срібні та пухнасті, наче все, що навкруги, потонуло в щасті* (В. Сосюра). Риторичне звертання може являти собою загальну чи власну назву (особи, речі, предмета, рослини, тварини, абстрактного поняття, міфічного персонажа, історичної особи, до якої непрямо, а тропеїчно, переважно метафорично, звертається мовець: *А ти, Бетховене, прости мене за те, Що я не мав часу прийти до тебе, Що знаю я симфонії полів, Але твоєї жодної не знаю. Прости мене, Бетховене, за це..., Простіть, Родени, Моцарти, Ейнштейни* (І. Драч); *Оставайтесь здорові, мої високії тополи і хрещатий барвіночку!* (Т. Шевченко); *Прощай, синє море безкрає, просторе* (Леся Українка).

До риторичних звертань — з більшою чи меншою активністю і тільки їм властивою стилістичною функцією — найчастіше вдаються у мовленні розмовно- побутовому, художньому і в деяких жанрах мовлення публіцистичного. Майже не властиві риторичні звертання офіційно-діловому мовленню.

Проміжне місце між власне звертаннями і риторичними звертаннями належить звертанням, які, будучи ніби прямо адресованими конкретній чи конкретним особам, усе ж не зорієнтовані на те, щоб спонукати когось до певної конкретної відповіді чи до якоїсь іншої безпосередньої реакції. Такими звертаннями виражається емоційний стан мовця, його бажання викликати певне почуття в себе і в інших, навіть у деяких уявлених співрозмовників: *Мої друзі літ моїх дитячих, Щирі і незлобні диваки! Ви від кривд людських, недобрих мацух! На луги втікали, на річки* (М. Рильський).

Звертання — це завжди найрізноманітніша за активністю форма вольових виявлень людини, тому най-

частіше зорієнтована на певне фізичне діяння мовців. Невипадково речення із звертанням набувають спонукальної чи питальної модальності. Це глибоко особистісні, задушевні вирази типу *brate, чоловіче, люди добрі, друже, голубе, батечку (мії), козаче, душко, пане, добродію, пане-добродію* і под. Нерідко такі звертання є напівзверненнями, бо ними здебільшого позначають не конкретних адресатів мовлення, до яких прямо звертаються, а уявлених. Вживання таких звертань іноді механічне, непередметне, але узвичаєне в розмовно-побутовому мовленні: *Мій батечку! Що діється на світі!* (Марко Вовчок); *Братці, він кепкує!* (О. Черногуз); *Гей, люди, допоможіть блазневі!* (П. Загребельний); *Я тебе, козаче, не впізнаю* (О. Черногуз); *Хам ти, брате, ось що* (О. Довженко).

Звертання, категоріально не змінюючи синтаксичної будови речення, не впливаючи на його належність саме до цього, а не до іншого структурного різновиду речень (двоскладних чи односкладних, непоширених чи поширених і т. ін.), все ж привносить у речення певний стилістичний елемент, рису, ознаку, функціональне забарвлення, бо частково чи й суттєво змінює всю реченеву тональність, мовленнєву орієнтацію вислову. Звертання до інших може бути зумовлене певним розумово-почуттєвим стимулом, найрізноманітнішою емоційною збудженістю людини.

Особливим синтаксичним, інтонаційним і стилістичним різновидом звертань є *звертання речення*, які функціонують у мовленні як окремі комунікативні конструкції без членів (члена) речення або як особливі слова-речення: *Відчинивши двері до ванькірчика [маленької кімнати... — П. Д.], він крикнув: — Федьку!... — Федько, хлопець років шістнадцяти, вийшов з ванькірчика і став до каси* (М. Коцюбинський); *Марто! — загрозливо озвався з порога Варчук. І дівчина злякано метнулася вбік* (М. Стельмах). Звертанням-реченням (*Федьку!...; Марто!*) не продовжується, не розгортається речення будь-якої будови. Це окремі й самодостатні комунікативні конструкції з особливою спілкувальною функцією — загалом звертальною, але з певною особливою почуттєвістю, емоційністю. Як видно з прикладів, Федько з одного звертання-речення зрозумів, що потрібно йому зробити, і відповідно зреагував на нього; служниця Марта теж відразу збагнула загрозливість і

категоричність наказу-оклику господаря Варчука і тому «з'якано метнулася вбік».

Отже, звертання-речення — це звертання з особливою комунікативно-стилістичною функцією. Вони вживаються самостійно, не входять до складу жодного з речень, завжди виразно емоційні.

Основи теорії звертань-речень розробив О. Шахматов, який називав їх *вокативними* (лат. *vocativus* — кличний відмінок) *реченнями*. Учений вважав такі структури особливими односкладними реченнями, в яких «головним і єдиним членом є звертання, ім'я особи, до якої звернене мовлення, якщо це ім'я вимовлене з особливою інтонацією, що викликає складне уявлення, в центрі якого стоїть ця особа; такою думкою можуть бути виражені жаль, докір, закид, обурення. Наприклад, *Коля!*, сказане тоном дорікання... і таке, що викликає думку: *навіщо це ти зробив, навіщо ти так учинив, як тобі не соромно?*».

Отже, структурно обмежені форми взаємних звертань мовців (тільки називний і кличний відмінки) — це досить активні мовленнєві одиниці. Ними супроводжується спілкування мовців за найрізноманітніших мовленнєвих ситуацій. Усний і писемний вияв звертань і звертань-речень, крім зовсім поодиноких випадків, стилістично дуже вагомий, почуттєвий, емоційний.

Стилістичне використання складних речень

Складне речення порівняно з простим реченням здебільшого становить синтаксичне утворення дещо вищого рівня складності — змістової, граматичної і стилістичної.

Складне речення — речення з різною кількістю найрізноманітніших предикативних частин, поєднаних сполучником, сполучним словом чи тільки інтонаційно.

Майже кожному з частин складного речення можна перетворити на окреме просте самостійне речення. Таке перетворення не буває стилістично нейтральним, бо найчастіше спричиняє певні зміни простого речення, особливо в ритмомелодиці, в інтонації синтаксичної конструкції. Воно завжди потребує для своєї появи та вияву деяких особливих розумово-мовленнєвих зусиль, творчості, пор.: *Скоро вдарили перші морози, снігом за-*

віяло село (В. Кучер) і *Скоро вдарили перші морози. Снігом завіяло село*. Перше речення — складне безсполучникове, це окрема комунікативна одиниця. За граматичною будовою та інтонацією складне речення становить одне своєрідне ціле, окрему структурну єдність, яка постає дещо інтонаційно розірваною в двох простих реченнях. Безсполучникове складне речення і сформовані на його основі обидва прості речення становлять синонімічні синтаксичні конструкції, які семантично тотожні, але розрізняються синтаксично і стилістично: вони мають не зовсім однакову тональність, що позначається й на сприйманні мовцем висловленого в складному реченні і в двох простих реченнях.

Особливо виразним є стилістичне розмежування складнопідрядних речень і простих ускладнених речень з дієприкметниковим, прикметниковим чи дієприслівниковим зворотами. Обидва різновиди речень — синонімічні конструкції, пор.: *Не робіть незвичних жестів, які притягують до себе надмірну увагу* (І. Томан) і *Не робіть незвичних жестів, притягуючих до себе надмірну увагу*; *Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, яка була повна спокою надії* і *Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою надії* (М. Коцюбинський); *Чіпка поїхав після того, як упорався коло хазяйства* і *Упоравшись коло хазяйства, Чіпка поїхав* (Панас Мирний).

Предикативні частини складного речення мають здебільшого будову простих речень, об'єднаних у складне речення — за змістом, структурно та інтонаційно, утворюючи окрему комунікативну одиницю. Тому частини складного, особливо складнопідрядного, речення лише умовно можна називати реченнями. Однак це допускається з методичних міркувань — щоб полегшити вивчення синтаксису складного речення (переважно у шкільному курсі). Водночас очевидним є те, що «речення» як предикативна частина складного речення саме собою не виражає відносно закінченої думки, не має інтонації окремо вживаного речення, не виконує функції речення — ці ознаки притаманні всьому складному реченню, а не його предикативним частинам.

Стилістика, зміст і структура складного речення щонайбільше зумовлюються сутністю простих речень, з яких воно сформувалось. У складному реченні *Рече Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом*

шумлять (А. Малишко) обидва прості сурядні речення можна було б оформити як окремі прості речення: *Реве Дніпро. Й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять*. Але тоді між обома простими самостійними реченнями послабитися смисловий зв'язок, зневиразниться з'єднувальна роль сполучника *й*, прості речення зримо роз'єднуються інтонаційно, що вплине на сприймання зображуваного, пор.: *Хмара напливає на місяць, і навколо все знову тоне в темряві* (В. Козаченко) і *Навколо все тоне в темряві тому, що хмара знову напливла на місяць*. Ще слабше сприймається цей зв'язок у двох простих реченнях: *Хмара напливає на місяць. І навколо все знову тоне в темряві*. З вилученням сполучника семантичний зв'язок між обома реченнями послаблюється ще більше: *Хмара напливає на місяць. Навколо все знову тоне в темряві*.

Прості речення, трансформовані (перетворені) в складні, змінюються стилістично, пор.: *Гомонять тополі. Шелестять осики* (М. Терещенко) і *Гомонять тополі, шелестять осики*. У першому прикладі обидва речення інтонаційно завершені, через що роз'єднані тривалішою паузою, містять повідомлення про менш щільно пов'язані між собою явища природи. У другому прикладі інтонація завершеності властива тільки останній лексемі складного речення, тоді як перше сурядне речення вимовляється з інтонацією, яка спонукає до продовження розповіді. У ньому тісніше сприймається зв'язок між обома явищами природи. Отже, прості речення помітно втрачають у складному реченні свою значеннєву й синтаксичну самостійність (навіть тоді, коли повністю зберігають свою граматичну будову). Перетворення простих речень на складні зумовлює синоніміку і стилістичну різноманітність різноструктурних складних конструкцій.

Синтаксичні паралелі на рівні складного речення простежуються не завжди. Часто певний різновид складного речення виступає лише в одному варіанті і з тільки йому властивою стилістичною сутністю: *Лих той не знає смерті, хто творить сам життя* (В. Сосюра) — друге просте речення відповідає на питання, яке зумовлене змістом першого (*хто саме не знає смерті?*), і пояснює підмет (*той*). Ці прості речення можна вжити й окремо, але при цьому частково зруйнується зміст, виражений обома простими реченнями в складнопідрядному реченні. Перетворення обох предикативних час-

тин цього речення на окремі прості самостійні речення потребувало б такої докорінної перебудови їх лексико-синтаксичної сутності, внаслідок якої складнопідрядне речення і обидва прості речення, сформовані на його основі, опинилися б поза рамками синонімічності.

Отже, перетворення одного складного речення на два чи більше простих завжди стилістично вагоме, пор.: *Важка дорога, що покрита твердим покривом сніговим, лягає коням під копита, гарячим коням вороним* (Я. Шпорта) — *Важка дорога лягає під копита гарячим коням. Дорога покрита твердим покривом сніговим; Сонце ллється, ніби дощ, крізь хмар жовтавий пух* (М. Рильський) — *Сонце ллється крізь хмар жовтавий пух. Ніби дощ.* Унаслідок синтаксичних перетворень складних речень на два прості змінилась інтонація простих речень (порівняно з інтонуванням їх у складному реченні), послабився або змінився (чи навіть частково деформувався) смисловий зв'язок між ними. Речення *Дорога покрита твердим покривом сніговим* стало семантично відірваним від першого речення, виникла стилістична незграбність — зайве повторення слова *дорога*, а звідси й одноманітність вислову. Змінилась інтонація простого речення *Ніби дощ*, яке внаслідок цього набуло додаткової приєднувальної функції — через значну відірваність від дієслова-присудка *ллється* це речення здається не зовсім вмотивованим стилістично.

Чимало різновидів складних речень специфічні за своєю граматичною (синтаксичною) будовою і не можуть бути перетворені на окремі прості речення: *Я жив би двічі і помер би двічі, якби було нам два життя дано* (М. Бажан); *Хто любить людей, того й люди люблять* (І. Томан); *Під вечір по селу розійшлося, що йдуть козаки* (М. Коцюбинський); *Щоб урожаї добрі мати, треба землю глибше орати* (Нар. творчість); *Ні вітерець не віє, ні хмарка не збіжитьься* (Марко Вовчок).

Прості речення сприймаються несамотійно, незавершено в багатьох різновидах складнопідрядного речення і в складному безсполучниковому реченні з його неоднорідними предикативними частинами. Всі частини будь-якого складного речення завжди утворюють одну-єдину інтонаційну цілість, отже, й одне речення — як одиницю синтаксичну і стилістичну.

Семантика, весь зміст і стилістика складного речення залежать від семантики (лексичного значення) слів,

що входять до його складу, і службових слів (слова), якими виражаються певні логічні (сміслові) відношення між простими реченнями — частинами складного речення. Ці відношення називають *синтаксичними відношеннями*. Вони бувають єднальними, зіставними, розділовими, часовими, просторовими, умовними, цільовими, причиновими, наслідковими, причиново-наслідковими, допустовими тощо.

Прості речення в складному реченні реалізують своє смислове (змістове, логічне, поняттєве) значення тільки сукупно. Окрема предикативна частина складного речення нерідко несамостійна і формально, структурно, синтаксично, і в смисловому відношенні, напр.: *Скінчився денний труд, і з брами заводської ідуть робітники* (В. Сосяра) — друге речення без першого помітно несамостійне і граматично, і своїм змістом. Воно виражає наслідок того, про що йдеться в першому реченні. На граматичний зв'язок між цими реченнями вказує сполучник *і*.

Якщо простим реченням (навіть багатослівним) виражається одна відносно закінчена думка, то складне речення виражає щонайменше дві думки в їх різних взаємовідношеннях. Об'єктом цих думок є різні явища в природі, суспільстві, в особистому житті тощо. Маючи (порівняно з простими реченнями) більші можливості для вираження різних синтаксичних відношень, які відображають реальні відношення між предметами, явищами дійсності, складні речення внаслідок цього широко використовуються в науковому й офіційно-діловому мовленні.

Особливим різновидом складного речення є *період* — семантично, структурно і стилістично вагома й оригінальна синтаксична конструкція, напр.:

*Коли весна рожева прилетить
І землю всю вбере і завітчає,
Коли зелений гай ласкаво зашумить
І стоголосо заспіває,
Коли весні зрадіє світ увесь
І заблещить в щасливій долі,
І ти одна, в квітках і травах, в полі десь,
Серед весни, краси і волі
Не зможеш більше серця зупинить,
Що в грудях буде битись, мов шалене,
І скрикнуєш, — знай, не долетить
Уже твій скрик тоді до мене... (О. Олесь).*

Розгорнуте складне речення, яке логічно, за змістом та інтонацією членується на дві частини: першу (*попередню*) — багатослівну, яка вимовляється з поступовим нарощуванням голосу до кульмінації після слів *І скрикнуш*, і другу (*заклучну*) — завжди вкрай стисло, яка відмежовується від попередньої частини тривалою паузою (між обома частинами) і зниженням голосу, тобто інтонацією.

Така ж загалом побудова та інтонація періодів простежується і в недіалогічному, прозовому мовленні, напр.: *Що земля поділяється на шматочки, що людей усе більше, а землі не прибуває, що вже й тепер чимало бурлаків, а далі й більше буде — це кожний бачить і знає* (М. Коцюбинський).

Цілком очевидно є чітка двочастинна будова цього періоду, його оригінальна ритмомелодика, не дуже розгорнутий зміст, обсяг і, як наслідок цього, неповторність усієї синтаксичної будови періодичної структури вислову, його виразно індивідуалізована стилістична своєрідність, яка найчастіше притаманна мовленню художньо-літературному.

Стилістичні функції абзацу і тексту

Стилістичні можливості абзацу й тексту зазвичай ширші й різноманітніші, ніж можливості речення, але водночас вони менш компактні й цілісні за змістом.

Абзац (нім. *Abatz* — перерва, пауза, відступ) — частина тексту (або весь текст) від одного відступу до другого, яка містить одне, кілька чи й багато пов'язаних логічно речень, що становлять певне, відносно завершене семантичне і граматичне ціле.

Перший текстовий рядок абзацу починається відступом управо, а останній передує наступному відступові і, отже, другому абзацові тексту.

Текст (лат. *textum* — побудова, зв'язок, сплетіння) — писемний або усний мовленнєвий масив, найчастіше багатослівна семантична й граматична єдність, утворена одним чи кількома реченнями, що виражають завершену думку; поєднання слів «від крапки до крапки» або певний словесний відрізок мовлення, який графічно розчленований кількома чи багатьма крапками.

Кожен абзац являє собою текст або ж певну його частину, натомість кожен текст — це або мінімальний абзац, або певна кількість абзаців, або й весь твір (худож-

ній, публіцистичний та ін.), твори письменника (пор.: *Усі тексти українських художніх творів заслуговують певної уваги*).

Текстом можна умовно вважати й окремі слова чи сполучення слів, які семантично поєднані або не поєднані, але підлягають певному аналізу.

Отже, термін «текст» порівняно зі словом-терміном «абзац» є значно ширше вживаною лексемою: *прозовий текст, драматичний, поетичний, розмовно-побутовий текст, публіцистичний, текст автобіографії, текст заяви* та ін.

Іноді ці терміни сприймають і визначають як синонімічні, взаємозамінні. Абзац зорієнтований і на досягнення певної стилістичної мети, може слугувати:

— засобом увиразнення, актуалізації, підсилення комунікативно важливих фрагментів тексту;

— способом логічного й композиційного членування висловлюваного, основу якого становить узагальнення чи конкретизація, подрібнення певних відрізків мовлення;

— засобом найдоцільнішої ритмізації мовлення.

Надмірне членування мовлення на абзаци зазвичай створює ефект мозаїчності, позитивної строкатості, мовлення при цьому може набувати стилістично вмотивованої динамічності й експресивності.

Перші основи лінгвістичних знань про абзац і текст заклав О. Пешковський, який вважав, що «межами між абзацами [звісно, в усному мовленні. — П. Д.] ...виступають тільки понадмірно подовжені паузи».

Текст у більшості випадків є багато- чи кількареченневою структурно-семантичною одиницею. Будь-який текст завжди наявний у зв'язному мовленні і становить його вияв, а абзац створюється ще й певною суб'єктивно-індивідуальною комунікативною настановою автора, його свідомим чи інтуїтивним прагненням до виділення єдиної за змістом і стилістично своєрідної, особливої за певною ознакою (ознаками) частини свого висловлювання.

Більшість дослідників уникає визначення тексту як особливого і окремого мовного й мовленнєвого явища, оскільки його обриси неоднакові й не чітко окреслені.

Стилістичні функції тексту і абзаців у ньому можна простежити на прикладі художнього твору:

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міриади дрібних крапель, мов умерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додолю і пливуть, змішані з землею, брудними потоками...

Маленьке сіре, заплакане віконце. Крізь його видко обом — і Андрієві, і Маланці, як брудною, розгрозлою дорогою йдуть заробітчани. Ідуть та й йдуть, чорні, похилі, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі, що відбилися від свого ключа, немов осінній дощ. Ідуть і зникають у сірі безвісті...

Тьмяно в хатинці. Цідять морок маленькі вікна, хмураються вогкі кутки, гнітить низька стеля, і плаче зажурене серце. З цим безконечним рухом, із цим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі сі — упали й загинули у болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

Немов так і треба... (М. Коцюбинський)

Текст містить чотири семантично окремих абзаци: у першому описано непривабливу, але реальну осінню природу; другий абзац передає вкрай пригнічений внутрішній стан персонажів; третій — співзвучність стану персонажа із пейзажем; четвертий абзац вкрай лаконічний, чотирислівний, завершувально-підсумковий. Він спонукає читача до роздумів, до певної соціальної і внутрішньо-психологічної налаштованості.

Отже, абзац і текст є своєрідними самодостатніми мовними одиницями, які позначені очевидною семантико-структурною цілісністю і зорієнтовані стилістично.

Висновки

1. Усі мовні одиниці (навіть найменша з-поміж них — фонема) стилістично вагомі, бо виконують певну функцію. Наприклад, форми *ввечері* й *увечері* однозначно-варіантні, хоча початкова фонема в них суттєво інша (приголосний *в* і голосний *у*); внаслідок цього змінюється звучання всього слова, отже, і добір однієї з цих форм у кожному конкретному акті спілкування проводиться для мовленнєвої зручності, милозвучності, стилістичної доцільності.

2. За характером, сутністю і функціями мовних одиниць, які становлять окремі об'єкти стилістики, виокремлюють *стилістику фонетичну (фонематичну, орфоепічну й акцентологічну), лексичну, фразеологічну і граматичну (морфемно-словотвірну, морфологічну й синтаксичну)*.

3. У межах фоностилістики особливий інтерес становлять такі явища, як різнотипні звукові повтори й напівповтори, зокрема *рефрен* (повторення віршованих рядків наприкінці кожної строфи), *анафора* (повторення слів на початку віршованих рядків), *алітерація* (повтор однакових приголосних звуків у певному поєднанні слів), *асонанс* (повтор голосних у словах, які розміщені поряд), *рима* (певне співзвуччя слів у віршованих рядках), звуковідтворення, звуконаслідування тощо.

4. Важливим для стилістики є дотримання *силабічних закономірностей* у мовленні, тобто нормативного поділу слів на склади й відповідної їх вимови, і *закономірностей просодичних* — усталеного наголошування слів, виразів, їх мелодики, інтонування; дотримання нормативного логічно-інтонаційного виділення в реченні одного з його елементів, слів. Інтонація, будучи явищем незмірно різноманітним в усному мовленні, завжди потенційно властива й писемному мовленню, бо, пишучи, мовець повсякчасно орієнтується на стилістично найумотивованіше усне прочитання написаного. Стилістично вагомий і кожен з елементів інтонації: мелодика мовлення; ритм, або ритміка; сила, або інтенсивність, мовлення; темп мовлення; його тембр, тобто індивідуальне забарвлення голосу кожного з мовців.

5. У *лексичній стилістиці* досліджують семантику слів і зумовлену нею, а також контекстом, стилістичну функцію (функції) слова. Стилістично зовсім нейтральних слів немає. Навіть загальноживане, стилістично немарковане слово (*земля, вода, він, його, білий, чорний, працювати, сьогодні, без, і*), логічно виділяючись у реченні, набуває певної додаткової семантико-комунікативної важливості, отже, й певної стилістичної функції, бо в цьому випадку слово об'єктивно повертає до себе дещо більшу, ніж звичайно, увагу, активізується, його семантика сприймається з певною емоційністю.

6. Лексична стилістика має своєю метою переважно характеристику стилістичних функцій усіх різновидів лексем, тобто слів і лексичних сполучень слів (ними виступають дво- і кількаслівні поєднання слів із функцією одного номінатива, найменування і члена речення: *асиміляція звуків, складнопідрядне речення з підрядним означальним; власні назви з двох і більше слів*).

7. У лексикології як галузі лінгвістичних знань уже достатньою мірою схарактеризовано найрізноманітніші за своєю сутністю групи лексики (словникового складу мови), передусім такі, як *загальноживана лексика* (найбільш комунікативно важлива, умовно кажучи, «щоденна») і різні шари стилістично обмеженої лексики: *професійно-виробничої, офіційно-ділової, наукової*

(науково-термінологічної), побутової, емоційної; іншомовної. Уже досить повно осмислено й науково визначено стилістичні можливості таких лексико-семантичних груп слів і сполучень слів, як полісемічні (багатозначні) слова й сполучення слів (серед них метафора, метонімія, синекдоха), омоніми, пароніми, синоніми, антоніми; архаїзми, історизми; неологізми; діалектизми; жаргонізми, сленгізми й арготизми; варваризми, екзотизми, вульгаризми. Кожен із цих шарів лексики має свою неповторну логічно-значеннєву сутність, слугує номінацією певної групи своєрідних реалій; сукупно ними названо все пізнане людиною, більш чи менш соціально важливе, реальне та ірреальне в навколишній дійсності, в самій людині. Отже, кожна лексема також по-різному вагома й стилістично: за конкретної мовленнєвої ситуації, а також інтонування речення й кожного слова в ньому на звичну для слова семантику нашаровується певна конотативність, тобто додатковий значеннєво-почуттєвий відтінок, емоційність. Існує й природно об'єктивна емоційна лексика, в якій кожна лексема перебуває поза межами емоційно-стилістичної нейтральності, бо виражає, називає певний елемент нашої почуттєвості, емоційності (позитивної чи негативної): *любов і ненависть, вірність і зрада, дідусь і дідуган, щасливий і нещасливий, нещасний, поважати і ганьбити* і т. ін.

8. До мовних і мовленнєвих одиниць, які завжди стилістично вагомі й виразні, належать *фразеологізми*, котрі формуються щонайменше з двох слів. Це ідіоми, фразеологічні одиниці і фразеологізовані сполучення слів. Вони використовуються майже в усіх стилях мови (крім деяких жанрів офіційно-ділового стилю — заяв, протоколів, автобіографій, законодавчих актів тощо). Фразеологізми завжди позначені образністю, семантичною глибинністю, очевидною емоційністю, а завдяки цьому також і стилістичною оригінальністю.

9. Одним із розділів стилістики є морфемно-словотвірна стилістика, що передбачає визначення функцій переважно тих слів (похідних), які сформувались з участю словотвірного афікса (суфікса, префікса): *сніг* → *прасніг* — *снігур* — *снігир* — *снігиця* — *сніговитий* — *сніговиця* — *сніговий* — *снігурик* — *снігуронька* — *снігурочка* — *сніжаний* — *сніжечок* — *сніжина* — *сніжинка* — *сніжиночка* — *сніжистий* — *сніжисько* — *сніжити* — *сніжище* — *сніжка* — *сніжний* — *сніжник* — *сніжниця* — *сніжно* — *сніжок* — *сніжечок* та ін., а також і утворення з лексемою *сніг* способом словоскладання: *снігоболотохід, сніговал, сніговійний, сніговійниця, снігозатримання, снігозатримування, снігозахисний, снігозахист, снігозбиральний, снігозбирання, сніголавинний, снігомір, снігомірний, снігоавантажувач, снігоочисний, снігоочисник, снігоочищення, снігоочищувальний, снігопад, снігопаддя, снігоподібний, снігоприбиральний, снігоприбирання, снігоприбирач, снігорозривач, снігоступи, сніготанення, снігування* та ін.

10. Стилістичні можливості морфологічних засобів мови — це функціональні можливості слів у їх повному складі. Вони закладені в семантиці кожного повнозначного слова, в його фонетично-акцентних якостях і граматичних (морфологічних) категоріях і значеннях, які властиві

кожному повнозначному слову. Неповнозначні (службові) слова не мають ні семантичної, ні граматичної, ні внаслідок цього і стилістичної, самостійності, їх стилістичність тільки потенційна, допоміжна і практично зреалізовується в поєднанні з повнозначними словами.

11. Для стилістики як для особливої теорії і практики використання всіх структурних мовних одиниць немало важить кількісне поєднання їх і вияв у мовленнєвому контексті. Функціональні можливості різнотипних фонем неоднакові (див. табл. 1, 2), що зумовлюється їх кількісним виявом, отже, і словотвірною текстовою важливістю: серед голосних фонем найактивніше використовуються фонemi а, о; з-поміж приголосних фонем активно побутують приголосні сонорні, що суттєво впливає на значну вокальність, звучність і на милозвучність українського літературного мовлення.

12. Певне стилістичне значення властиве категоріям роду, числа й відмінка іменників: *учитель і вчителька, співробітник і співробітниця, аспірант і аспірантка, студент і студентка, особливо лікар і лікарка*. Форма жіночого роду побутова. Нелітературною є форма *професорка* (так звичайно з деякою негативною оцінкою кажуть про дружину професора); значна кількість іменників однаково стосується обох статей: це іменники *спільного роду* і розмовно-побутового використання: *писака, задавака, зівака, бродяга, рева, каліка, нероба* та ін.

13. Більшість іменників використовується в обох часових формах — в однині і в множині. Розрізняють іменники, які мають або тільки одну форму (*вдосконалення, мислення*), або тільки множинну (*граблі, витребеньки*). Значна кількість іменників, які вживаються в однині, з певною видозміною в семантиці й емоційному забарвленні (*сіль, масло, сталь, лихо, зло, вода, глина* та ін.) може вживатися і в множині (*мінеральні води, солі* та ін.).

14. Зовсім самостійно категорія відмінка виявляється тільки в іменниках, в особових і деяких інших займенниках. Кожна з відмінкових форм іменника, слугуючи виразником тієї ж самої семантики, все ж може розрізнятися флексією, поєднуючись із різними прикметниками і на цій основі розрізняється стилістично, навіть і значеннєво, напр.: *Сідайте до столу (обідати), але Підійдіть до стола*; нормативними є форми *ходив по лісу, ходив по полю*.

15. Більшість абстрактних і матеріально-речовинних іменників, уживаючись у множині, набуває значення деякої умовності й переносності, навіть узагальненості: *Вівса, пшениці, ячмені — все це зіллялось в одну могутню хвилю...* (М. Коцюбинський).

16. Уживання власних назв (іменників) у множині завжди мотивується стилістично: бажанням, наміром висловитись про певну особу з іронією, неприхильно, зневажливо тощо (*сталіни, гітлери, донкіхоти, гобсеки, собакевичі, борулі*); або прагненням виразити повагу, шанобливість у ставленні сучасників до видатних осіб минулого, напр.: *Бракує нам тепер Шевченків, Лесь Українок, Грушевських* (З преси).

17. Прикметником позначається статична ознака предметів, явищ, дієприкметником — динамічна, яка сприймається в певному

часі. Прикметники становлять переважаючий засіб вираження *е п і т е т і в* — образно-художніх означень: *ясні зорі, тихі води, золоте сонце*. Стилістично вагомі морфологічно незмінні короткі прикметники (*дрібен дощик іде*) і нестягнені форми повних прикметників (*врочистеє свято, веснянії ночі*). Стислими, економними є синтетичні (поєднані, злиті) форми вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників (*чорніший, найчорніший*) порівняно з аналітичними (складеними) формами: *більш чорний, найбільш чорний*, які частіше використовуються в книжних стилях, особливо в науковому і офіційно-діловому мовленні. Ненормативними є форми типу *самий чорний* (у значенні найвищого ступеня порівняння), *більш складніший* замість *більш складний*.

18. Після іменників стилістично найпотужнішими є дієслова. Це зумовлено своєрідністю їх семантики (значенням дії, стану) і розгалуженою системою форм способу й часу, вживаних з неоднаковою активністю в усіх стилях мови. Найчастіше дієслова використовуються в розмовно-побутовому й художньому стилях і значно менше — в більшості жанрів офіційно-ділового мовлення. Для мовців однаково важливі як дієслова, що відображають «стан людини», так і дієслова зі значенням «стан природи». Особливо своєрідні безособові дієслова. Дуже розгалуженою є синоніміка дієслів: тільки в художніх творах виявлено близько 90 лексем зі значенням різних виявів процесу мовлення.

19. Стилістична важливість числівників найбільшою мірою визначається контекстом: схвилювати можуть і цифри до десяти, і мільйони чи мільярди. Самі ж по собі всі числівники належать до лексем нейтральних з погляду емоційного.

20. До найбільш різнозначенневих і різнофункціональних займенників належать особові займенники *я, ти, ми і ви*, а також займенник *воно*.

21. Через обмеженість морфологічного оформлення прислівники стилістично менш розгалужені, ніж, наприклад, іменники, дієслова чи прикметники. У багатьох випадках прислівники можуть уживатись у значенні слів інших частин мови: *жаль* — іменник або модальний прислівник; *найчастіше* — прикметник або прислівник; *довкола* — прислівник або прийменник і т. ін.

22. Стилістично своєрідними є й службові слова — прийменники, сполучники й частки. Кожне службове слово по-своєму доповнює, уточнює, підсилює, розгортає чи обмежує те, що виражається повнозначним словом (словами).

23. Прийменники (прості первинні, первинні складні, вторинні прості і вторинні складні) виражають найрізноманітніші семантичні й граматичні відношення між повнозначними словами, а на цій основі також і конкретну стилістичну функцію, яка тільки уточнюється прийменником, але семантично виражається повнозначним словом (словами) в поєднанні з прийменником: *Книжка лежала на столі; біля, поблизу стола, в столі і под*.

24. Сполучники поділяють на сурядні (єднальні, протиставні, розділові) і підрядні. *Сполучник* ніколи не входить до складу члена ре-

чення, не виступає його частиною, натомість *сполучне слово* — це завжди окремий член речення. Виразної стилістичної функції сполучник (сполучне слово) набуває в тексті.

25. Частки (словотвірні, формотворчі, вказівні, означальні, обмежувально-видільні, підсилювально-видільні, модальні) — це завжди увиразнювальний, своєрідно доповнювальний елемент у складі певного члена речення. Саме в цьому й полягає стилістична функція часток, які здебільшого вагомі також емоційно.

26. Вигуки. Особливу групу слів, які не належать ні до повнозначних, ні до службових слів, становлять вигуки. Вони ніколи нічого не називають, а тільки виражають почуття, волевиявлення. Це виразно емоційні слова. Неемоційних, стилістично нейтральних вигуків не буває. До вигуків близькі й своєрідні звуки-наслідування людиною того, що вона чує в природі: б-м-м, б-у-х-х, ку-ку і под.

27. Прийменників, сполучників, часток і вигуків у мові зовсім обмежена кількість: різнотипних прийменників — 270—280, сполучників — 80—90, часток — приблизно 70—80; кількість вигуків не підлягає навіть приблизному обчисленню, бо, наприклад, вигук *а* може бути представлений у багатьох варіантах: *а; а-а; а-а-а; а! а-а!; а?; а-а-а?; і т. ін.*

28. Семантично, граматично й комунікативно стилістична спроможність мови широко реалізується на синтаксичному рівні, в структурах усіх речень, словосполучень і слів-речень. Кожне речення в літературній мові формується за певною всенародно усталеною структурною моделлю. Немає жодного синтаксично індивідуального речення, яке б сформувалось поза межами певного різновиду речень. Синтаксично речення не розрізняються за стилями мови: немає речень розмовно-побутового, офіційно-ділового чи якогось іншого стилю. Кожне речення вимірюється за загальною схемою: *просто* — складне; *розповідне*, *питальне* — *спонукальне*; *двоскладне* — *односкладне*; *поширене* — *непоширене*; *повне* — *неповне* (з членуванням на менш об'ємні структурні різновиди). Однак від стилю мовлення залежить внутрішня сутність речення, неоднакове поєднання в ньому членів речення, кількісний вияв певних різновидів речення в кожному із стилів мови.

29. Украй важливим для стилістики є також розмаїття структури словосполучення (сурядного чи підрядного), але тільки в структурі речення, бо вживане окремо словосполучення є не комунікативною одиницею, а тільки номінативною, хоча й своєрідною, ускладненою. Словосполучення поза реченням (як і слово) — це тільки своєрідний матеріал, з якого формується речення. Значеннево-структурний і кількісний вияв словосполучень безмежно синонімічний, у цьому виявляється багатство нашої мови: *придорожні будинки* — *будинки вздовж дороги (...при дорозі, від дороги та ін.)*.

30. Найчастотнішою синтаксичною одиницею є член речення. Коли він стає реченням, його стилістична функція набуває самостійності й особливої вагомості, однак і в складі речення кожен з його членів своєрідно неповторний.

31. Комунікативно-стилістична цілеспрямованість мовлення постійно виявляється у структурах розповідного (найчастіше), питального чи спонукального речень.

32. Крім найпоширенішого структурного різновиду речень — *двоскладних*, — в усіх стилях і в обох формах мови широко і з певною своєрідною стилістичною метою використовують *речення однокладні*: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні й номінативні.

33. Окремою стилістикою позначені різноструктурні ускладнені прості речення з однорідними членами, подекуди і з узагальнюючим словом при них; з відокремленим членом; із вставною чи вставленою частиною; із звертанням.

34. Усі розумово-мовленнєві якості (виразна стислість, економічність викладу, динаміка, особлива ритмомелодика і, як наслідок цього, стилістичний ефект від висловлювання) створюються структурно-синтаксичною різноманітністю *неповних речень*: власне неповних, еліптичних і приєднувальних конструкцій; реченнями незакінченими й обірваними.

35. Зазвичай розгалуженіше, ніж у простих реченнях, мислення, почуттєвість людини виявляється в різноструктурних складних реченнях — реченнях із двома або кількома предикативними частинами. Виразну і своєрідну стилістичну функцію мають *періоди* — складні речення, які позначені виразною інтонаційною своєрідністю.

36. Особливими стилістичними сегментами (відрізками) мовлення є *абзац і текст*. Семантично й структурно вони дуже різноманітні, утворюються зазвичай певним комплексом, поєднанням речень (а в їх складі й еквівалентів речення, які самостійно ніколи не становлять ні абзацу, ні тексту).

Запитання. Завдання

1. Якими мовними явищами, ознаками вмотивується поділ стилістики на фонетичну (фонематичну, орфоепічну й акцентологічну), лексичну, фразеологічну і граматичну (морфемно-словотвірну, морфологічну і синтаксичну)?

2. Які засоби стилістики належать до засобів фонетичних, фонематичних, орфоепічних і акцентологічних?

3. Якою є частотність використання голосних і приголосних фонем у різних стилях мови? Відповідь проілюструйте результатами власних досліджень кількох різностильових текстів з однаковою кількістю фонем.

4. Яку стилістичну функцію виконують повтори різних фонем (рефрен, асонанс, алітерація, рима, ритміка, звукоповторення) у текстах?

5. З'ясуйте значення терміна «орфоепічно-акцентні мовні одиниці».

6. Що являє собою наголос (динамічний, постійний і логічний) у словах? Як впливає зміна наголосу в окремих словах і в словах у складі речення на семантику і стилістичну функцію мовних одиниць? Наведіть приклади.

7. Назвіть складові інтонації мовлення і поясніть їх сутність. Чи властива інтонація окремо вимовлюваному слову?

8. У чому полягає і як виявляється комунікативна, отже й стилістична, функція інтонації? Наведіть приклади речень і слів-речень, прокоментуйте їх в інтонаційно-стилістичному плані.

9. Які особливості має інтонація в писемній формі мовлення?

10. Що є об'єктом і предметом лексичної стилістики? Чи всі шари лексики вивчаються в ній? Назвіть найуживаніші з-поміж них. Яким (у загальних вимірах) є кількісний вияв різних стилістичних груп лексики?

11. Які слова і сполучення слів належать до загальноновживаної лексики? У чому полягають їх мовно-стилістичні функції?

12. Назвіть і охарактеризуйте групи стилістично (функціонально) обмеженої лексики.

13. Як внутрішньо поділяється іншомовна лексика? Розкажіть про стилістичне використання іншомовних слів.

14. Назвіть і охарактеризуйте лексико-семантичні групи слів.

15. Сформулюйте визначення фразеологізмів.

16. Які фразеологізми прийнято називати ідіомами, а які — фразеологічними одиницями?

17. Що являють собою фразеологізовані мовні одиниці?

18. Чому фразеологізми називають вторинними номінаціями?

19. Як сприймаються фразеологізми в різних мовленнєвих ситуаціях?

20. Визначте основні групи фразеологічних одиниць. Які стилістичні функції їм властиві?

21. У яких стилях, жанрах мови і з якою метою мовці найчастіше вдаються до фразеологізмів?

22. Обґрунтуйте поділ граматичної стилістики на морфемно-словотвірну стилістику, морфологічну стилістику і синтаксичну стилістику.

23. Визначте найважливіші стилістичні функції словотвірних засобів мови: префіксів, суфіксів, флексій, основоскладання і абревіатур.

24. Які мовні одиниці належать до морфологічних засобів стилістики?

25. Підготуйтеся до розповіді про статистичний вияв усіх повнозначних і службових слів, вигуків.

26. Охарактеризуйте нормативно-стилістичне використання іменників у категоріях роду, числа, відмінка.

27. Яка семантика, морфологічні ознаки і стилістичні функції властиві конкретним, абстрактним і матеріально-речовинним іменникам?

28. Наведіть приклади загальних і власних іменників і прокоментуйте їх стилістичне використання.

29. Які форми прикметників стилістично найвиразніші?

30. Який стилістичний ефект досягається дієсловами різних семантичних і морфологічних груп?

31. Розкажіть про стилістичні функції числівників. Чому числівники обмежено використовуються в художніх текстах?

32. За якими формами займенників закріпились такі стилістичні функції, які тільки або переважно характерні для одного стилю мовлення?

33. Чому стилістичні функції прислівників вважаються доповнювальними?

34. Що, на ваш погляд, стилістично найважливіше і своєрідне для службових слів (прийменників, сполучників, часток)?

35. Розкажіть про стилістику вигуків.

36. Визначте зміст синтаксичних термінів «синтаксис» і «стилістичний синтаксис».

37. Підготуйтеся до розповіді про стилістичні функції словосполучень і сполучних слів.

38. За якою комунікативною ознакою розпізнають розповідні, питальні й спонукальні, а також окличні речення? В чому своєрідність їх стилістики?

39. Які стилістичні функції закріпились за різними типами членів речення? Наведіть приклади стилістичного використання кожного з них.

40. Чим структурно й стилістично відрізняються двоскладні речення від речень односкладних?

41. Розкажіть про найважливіші стилістичні ознаки усіх типів односкладних речень. Наведіть приклади односкладних речень і охарактеризуйте їх за стилістичною функцією.

42. Які особливості структури й стилістики ускладнених простих речень з однорідними членами речення і з відокремленим членом (членами) речення?

43. Яким є стилістичний ефект від використання неповних речень? Чому їх найчастіше використовують у розмовно-побутовому мовленні і майже повністю уникають у мовленні офіційно-діловому?

44. Що найбільшою мірою характеризує стилістично:

— речення із вставною чи вставленою одиницею;

— речення із звертанням;

— синтаксичні конструкції, які прийнято називати звертаннями-реченнями?

45. Підготуйте повну розповідь про стилістику складних речень, про синоніміку багатьох із них з простими реченнями, які ускладнені дієприкметниковим, прикметниковим або дієприслівниковим зворотом (зворотами).

46. У чому полягає своєрідність стилістики періодів?

47. Підготуйтеся до розгорнутої розповіді про стилістичне використання абзаців і тексту.

4.

Комунікативно-стилістичні якості мовлення

На підвалинах знань про стилістику різнотипних мовних засобів і практичного вміння послуговуватись ними в індивідуальному мовленні в українській мові вже майже сформувався всенародний комплекс її одиниць, стилістичне використання яких в усному й писемному мовленні забезпечує належну культуру висловлювання, котра найповніше виявляється в таких комунікативно-стилістичних якостях мовлення, як його нормативність, варіантність, правильність, точність, логічність, доречність, стислість та ін. Правильність, точність і логічність мовлення становлять значну єдність, тому окремий розгляд їх децю умовний.

Загальна характеристика комунікативно-стилістичних якостей мовлення

Усі літературно-мовні одиниці — від фонемі і до тексту — сформувались у мові з певними, тільки їм властивими функціями. Це *комунікативно-стилістичні функції* — комплекс тих якостей (ознак, прикмет, особливостей) мовлення, яких досягають найдоцільнішим з усіх поглядів використанням мови, її ресурсів у кожній конкретній мовленнєвій ситуації.

Комунікативні можливості української літературної мови незмірно широкі, вони становлять основу культури мови і культури мовлення окремої людини, а також усього народу. Рівень розвитку мови в суспільстві завжди визначається рівнем освіченості народу і сферою, обсягом і стилістикою використання ним рідної чи нерідної мови. Тільки за сприятливих соціальних умов життя народу формується й розвивається такий феномен, як достатня чи висока культура мовлення кожного з носіїв певної мови.

До соціальних чинників, умов, якими визначається перспективне використання мови, а отже, і її розвиток, належить оволодіння носіями мови нормативністю, правильністю, точністю, логічністю, чистотою, простотою, виразністю, стислістю, образністю, доречністю, етичністю, естетичністю, милозвучністю та іншими якостями мови і мовлення. Характеризувати мовлення окремої особи, певної групи чи всього народу можна не тільки за цими найсуттєвішими позитивними ознаками, а й за іншими. Мовлення також буває: правдиве, продумане, вдумливе, вмотивоване, ґрунтовне, переконливе, непереконливе, правильне, неправильне, гостре, відверте, пряме, збуджене, набридливе; точне — точніше — менш точне — не зовсім точне, дохідливе — складне, сухе — емоційно-нейтральне — емоційно-образне, логічне — алогічне, виразне — невиразне, стисле — громіздке, голосне — притишене — тихе, уповільнене — прискорене, стилістично доречне — недоречне, погрозливе, імперативне, закличне, бажальне, шепеляве, заїкувате тощо.

Реалізацією якостей мовлення, гармонійним поєднанням їх забезпечується індивідуальна, колективна і всенародна культура мовлення. Мовлення щоразу позначене сукупністю певних якостей, бо мислення й дії людини залежать від її особистісної природи й соціальних умов життя. Окрема особа спроможна засвоїти тільки найголовніше з того, що наявне в розвиненій мові і в навколишній дійсності. Навіть усе людство впродовж свого існування пізнає себе і світ не абсолютно, а тільки в його найсуттєвіших виявах, обсягах і якостях. Кожна з комунікативних ознак літературного мовлення (нормативність, точність тощо) не виявляється окремо, тобто літературне мовлення не може бути тільки точним, не будучи водночас і нормативним, логічним, стислим тощо.

Мовні й позамовні основи мовленнєвої культури

Мовленнєва культура окремої особи і всього народу, її зміст і рівень розвитку визначаються двома основними чинниками:

— станом і багатством мови (у конкретний період функціонування);

— позамовними обставинами, рівнем, сутністю життя народу, передусім його освічених верств.

Довершеність усного й писемного мовлення окремої особи в межах кожного із стилів мови залежить від обсягу і глибини знань нею мови, функціональних спроможностей мовних одиниць. Семантика й структура індивідуального мовлення тільки в найсуттєвішому вияві відображає те, що наявне у всенародній мові.

Мовці прагнуть до якомога ґрунтовнішого осмислення, пізнання мови і найповнішого її застосування у власному мовленні. Особливо ретельно й по-професійному вибагливо ставляться до цього ті, кому не байдужий стан мови і її культура (класики вітчизняної літератури, учені, журналісти та ін.). Учені-філологи досліджують особливості й комунікативні можливості мовлення, зокрема з'ясовують, яке мовлення має статус точного, багатого, стислого, образного тощо. Отже, рівень і зміст мовленнєвої культури як певної лінгвістичної теорії і практики найбільше залежить від знання мовцем мовних одиниць — фонетичних, морфемних, лексичних, фразеологічних, морфологічних і синтаксичних.

Мовлення тісно пов'язане з мисленням. Від обширу і глибини мислення залежить його вияв у мовленні, і навпаки: виявлені під час мовлення знання мови відображають мислення мовця.

Розумово-мовленнєва діяльність людини своєрідно реалізується в усіх складниках мови, передусім у словах і реченнях. Словом когось або щось називають (номінативна мовна одиниця), реченням чи еквівалентом (замінником) речення що-небудь виражають — розповідь, питання чи спонукання (комунікативні мовні одиниці). Слово завжди фіксує певний елемент дійсності, навіть якщо він ірреальний, фантастичний.

Кожен комунікативно-мовленнєвий акт являє собою двоєдине комплексне явище, процес, у якому своєрідно поєднуються такі реалії, як особа, котра висловлюється, і позамовні чинники. У цьому процесі прийнято виокремлювати:

— мовлення адресанта (того, хто висловлюється) і мовлення адресата (того, хто сприймає висловлення адресанта і відповідно реагує на нього). Мовець завжди зацікавлений у тому, щоб сказане чи написане ним за всіма параметрами було сприйняте іншими найповніше;

— конкретні умови життя особи, якою реалізується мовлення.

Мовлення залежить від певних об'єктивних і суб'єктивних обставин, причин. *Об'єктивні обставини* індивідуального мовлення, спілкування з іншими — це час і місце мовлення, його спричиненість, спосіб вияву, умови реалізації і мета. До об'єктивних чинників мовлення належить і його стильова сутність, зорієнтованість. Мовлення буває повністю або тільки в основному побутовим, або науковим, офіційно-діловим, художнім, епістолярним, або конфесійним, а в межах кожного із стилів мови також і більш чи менш урочистим, офіційним, фамільярним, гумористичним, інтимно-ласкавим або сатиричним, саркастичним. І хоча об'єктивні обставини домінують у всіх процесах висловлювання, мовлення дуже вагомо залежить і від *суб'єктивних чинників*, від кожного мовця, його освіченості, знання ним мови як системи і від певних реалій життя.

Нормативність мовлення

Найголовнішою особливістю, ознакою мовленнєвої культури є *нормативність мовлення*, бо в ній знаходить свій вияв визначальна сутність, ознака всенародної літературної мови і мовлення окремої особи, сформоване у кожного вміння всебічно користуватись мовою в її соціально усвідомлених і усталених формах, кожна з яких має статус літературної норми.

Мовна норма в «Українській мові. Енциклопедії» вилучається як сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період «розвитку мови і суспільства», як головна категорія культури мови і «важливе поняття загальної теорії мови». Мовець опановує мовні норми в їхньому повному й масовому вияві впродовж усього життя — переважно наслідуванням мовленнєвої практики інших. Наприклад, дитина без спеціального навчання переймає вміння го-

ворити від батьків, родичів, друзів, товаришів, знайомих. Щоб усвідомити і якнайповніше користуватись мовними нормами, кожен має спеціально навчатись. Мовна норма — це завжди певний конкретний факт мовленнєвої поведінки мовців. Кожна з мовних і мовленнєвих норм завжди співвідносна з певними мовними одиницями — фонетичними, семантичними, граматичними, стилістичними. На цьому ґрунтується класифікація мовних норм на фонетичні (і фонологічні), орфоепічні, лексичні, фразеологічні, граматичні (морфемно-словотвірні, морфологічні, синтаксичні), орфографічні, пунктуаційні, стилістичні. Окрема мовна норма — це окреме, тільки одне усталене явище в мові, зокрема кожне із закріплених за словом лексичних й граматичних значень, будь-яка усталена структура членів речення і речень. Вияв окремої мовної норми полягає в дотриманні й реалізації в усному й писемному мовленні певної історично усталеної одиниці літературної мови. Вся сукупність мовних норм характеризується всією сукупністю мовних правил. Окрема мовна норма усвідомлюється через окреме мовне правило, тобто через її окремий опис, визначення.

Нормою у мові здебільшого є те, що стало надбанням усіх носіїв літературної мови. Норма мови — одне з усталених явищ культури мовлення. Статус мовної норми неоднаковий. Чим ширше певне мовне явище використовується і усталюється писемно, тим очевидніша його нормативність, тим менше така мовна одиниця стає об'єктом для різних оцінок, кваліфікацій.

Розрізняють такі основні різновиди мовних норм:

— фонетичні (і фонологічні) норми. Вони стосуються закріпленого у всенародній літературній практиці вимовляння голосних і приголосних звуків, різних їх поєднань. Нормативним, наприклад, є чергування [i] в закритому складі з [o], [e] у відкритому: *дім — дому, піч — печі*, перехід у певних позиціях приголосних [z], [k], [x] у [ж], [ч], [ш], у [з'], [ч'], [с']: *нога — ніжка — ноzi, рука — ручка — руці, вухо — вушко — у вусі*;

— орфоепічні норми. Виявляються вони в усталеному традицією вимовлянні наголошених і ненаголошених голосних звуків, дзвінкх і глухих приголосних, різних звукосполучень, окремих граматичних форм, у правильному наголошуванні слів. Наприклад, дзвінкі приголосні в кінці слів (*дуб, діловод, мороз, трикотаж*)

потрібно вимовляти без оглушення, дзвінко: голосний [а] в усіх позиціях вимовляється і чується виразно — як звук низького піднесення; [і] на початку слова вимовляється чітко; в словах *ганок, гудзик, грати, гава* перший звук задньоязиковий, проривний;

— лексичні норми. Ці норми стосуються того лексичного значення чи значень слів, які закріпились за кожним словом. Наприклад, на означення зустрічі двох чи кількох осіб (здебільшого за домовленістю) вживається слово *побачення*, а не *зобачення* (діалектизм); слово *матеріалістичний* (який ґрунтується на ідеях матеріалізму: *матеріалістичний світогляд*; вузькопрактичний, корисливий: *матеріалістичне почування*) відрізняється значенням від слова *матеріальний* (такий, що стосується матерії: *матеріальний добробут*); слово *переворот* може мати близькі одне до одного значення (полісемічне слово): 1) фігура вищого пілотажу, під час виконання якої літак перевертається навколо напрямку польоту на кут у 100° чи більше; 2) різка зміна, злам у розвитку чого-небудь, у чиемусь житті; 3) зміна існуючого суспільно-політичного ладу, насильницький (переважно) переворот у житті народу, тобто революція, також і переворот у якій-небудь галузі знань, у виробництві;

— фразеологічні норми. Сутність цих норм виявляється у такому вживанні фразеологізмів, при якому не змінюється їх зміст і граматична будова: *за боки братися* — сильно сміятися; *на вудочку попастися* — дати себе ошукати, обдурити; *байдики бити* — нічого не робити; *теревені правити* — говорити дурниці; *переливати з пустого в порожнє*; *наговорити три мішки гречаної вовни і всі неповні* — не сказати нічого важливого;

— морфемно-словотвірні норми. Такі норми полягають у правильному вживанні морфем (значущих частин слова): *п'ятдесяти*, а не *п'ятидесяти*; *помідорів* (Р. в. множ.), а не *помідор*; нормативними, зокрема, вважаються паралельні форми: *плечей* і *пліч*, *весіль* і *весілля*;

— морфологічні норми. Вони виявляються в дотриманні у мовленні усталених форм слів — форм відмінка, роду, числа, особи, виду, часу, способу, стану; в структурі морфологічно незмінних слів — повнозначних (переважно прислівників), службових і вигуків;

— синтаксичні норми. Ці норми полягають у літературних формах словосполучень, сполучень слів, членів

речення і речень: *завдавати шкоди* (а не *шкоду*), *наслідувати вчителя* (а не *вчителю*), *звернутися на адресу* (а не *по адресу*), *робота за сумісництвом* (а не *по сумісництву*) тощо; ненормативною в реченні *Більшість учнів класу вчасно розв'язала задачу* була б множинна форма *розв'язали* та ін.;

— орфографічні норми. Такі норми представлені в загальнообов'язкових правилах написання слів: наприклад, написання слів разом або через дефіс, з великої чи малої літери (*орел* — птах, *Орел* — прізвище); префікси *роз-*, *без-* завжди пишуть із літерою з: *розбити* і *розпитати* тощо;

— пунктуаційні норми. Вони виявляються в правилах, якими регулюється вживання розділових знаків у писаному і друкованому текстах;

— стилістичні норми. Дотримання цих норм забезпечує найраціональніше вираження думок за конкретної життєвої ситуації, бо при цьому максимально враховуються мета, характер мовлення і його стильова належність. Наприклад, слово *заява* в значенні письмового прохання, оформленого за певним зразком і адресованого якійсь офіційній особі, установі чи організації, — це елемент лексики, термінології офіційно-ділового стилю; *заява* як виклад певного усного повідомлення становитиме мовне явище розмовно-побутового стилю: *Твоя заява мені ні до чого* (тобто *сказане тобою*). До типових явищ стилістики належить уживання слів із значенням певної суб'єктивної оцінки — зменшеності, пестливості, зневажливості тощо, а також частина ознак, якими, наприклад, мовне оформлення поетичного твору відрізняється від оформлення типових матеріалів газети або наукової праці з хімії, коли, скажімо, допускається тільки якась одна синтаксична сполучуваність певного слова з іншими. Наприклад, стилістично нормативними вважають словосполучення *в змаганнях беруть участь* (а не *приймають*), *екзамени складають* (а не *дають*) та ін.

Нормативність становить спеціальну й визначальну ознаку літературної мови, оскільки мовні норми полягають у дотриманні всіх реалій, явищ літературної мови. У своєму найтипівішому вияві мовні норми єдині і обов'язкові для всіх користувачів літературною мовою. Цим вони відрізняються від «діалектних норм», які територіально обмежені, менш усталені функціонально,

помітно стихійні, бо їх дотримуються мешканці тільки частини національної території. Норми літературної мови мають всенародно-освітній статус, підлягають таким оцінкам, як правильно чи неправильно, логічно, точно, образно, етично та ін. Чим більша кількість мовців дотримується мовних норм, тим більше вони стають всенародно звичними. Явища діалектного мовлення з багатьох соціальних і власне мовних причин лягають в основу формування літературної мови. Наприклад, усне мовлення Середньої Наддніпряни стало підґрунтям сучасної української літературної мови.

Варіантність мовної норми

Варіантність (варіативність) полягає у видозміні чого-небудь. *Варіантні (варіативні) мовні норми* найчастіше представлені в мові у двох паралельних виявах: *учневі й учню, (на) батьковому і (на) батьковім (полі), восьми і вісьмох* та ін.

Для стилістики вкрай важливо розрізнити й практично послуговуватись варіантними (паралельними) формами мовних одиниць, передовсім слів, бо кожна з них завжди має певну значеннєво-функціональну своєрідність, неповторну стилістичну індивідуальність. У мові й мовленні найчастіше розрізняють такі види варіантності:

— семантико-лексичну варіантність. Вона здебільшого виявляється у відносних (відтінкових) синонімах: *занапастити* (призвести до загибелі кого-небудь, до нападу чогось, зробити нещасним чиесь життя) і *загубити, погубити, знівечити, сплюндрувати, звести, докнати*, також і *запропастити, збавити, угробити, рідко — спакостити*;

— лексико-граматичну варіантність. Така варіантність полягає в тому, що певне слово тільки своєю морфологічною формою вносить зміну до семантики того самого сполучення слів: *принеси стілець* (тобто саме цей стілець, а не якийсь інший) і *принеси стільця* (тобто будь-який стілець із наявних у кімнаті); *пишу лист* (будь-який) і *пишу листа* (пишу його комусь конкретно); *заплатив карбованець* і *заплатив карбованця*, *пошкодив пальця* і *пошкодив палець*, *взяв ніж* і *взяв ножа* (один з-поміж інших, саме цей ніж). Отже, фор-

мою родового відмінка досягається увиразнення, індивідуалізація об'єкта, названого відповідним іменником;

— граматичну (морфологічну) варіантність. Вона виявляється тоді, коли дві паралельні форми розрізняються не семантично, а лише граматично (морфологічно), фонетично й стилістично: *(на) робітник -у і (на) робітник -ові* (М. в.), *син* (у значенні Кл. в.) і *син -у* (Кл. в.), *зал, залу* (Р. в. одн.) — велике приміщення для багатолюдних зборів, засідань, занять і т. ін.; люди, які перебувають у залі; простора кімната в квартирі, яка призначена для приймання гостей, для розваг, і *зала, зали* (те саме, що *зал*); *жезл і жезло, коромисел і коромисло, цебер і цебро, безлад і безладдя* (чол. і сер. рід); *титла і титло, бистрина і бистринь, ланя і лань, одежа і одіж, роль і роля, акварель* (клеєва фарба, яку розводять водою) і *акварель* (картина, малюнок, виконані такою фарбою); *шинеля і шинель, латина і латинь, Ворскла і Ворскло, безсоромність і безсором'я, недбалість і недбалство, безжурність і безжур'я, щebet і щebetання, розлучення і розлука; перл — перла — перло, шов — шва — шво* (чол. — жін. — сер. рід). Є також незначна кількість іменників, які в межах одного граматичного роду мають неоднакові форми, які належать до різних відмін: *глибина* (жін. рід, I відміна) і *глибинь* (жін. рід, III відміна); *(в) у книзі, на книзі, при книзі* (М. в.); *штаными — штанами — штаньями* (О. в.); *ім'я — імені* (Р. в.).

Варіантні форми спостерігаються і в системі слів, які належать до інших частин мови: *(на) синьому* морі і *(на) синім* морі; найбільш розгорнутими є варіантні форми в системі кількісних числівників: *однієї і одної*; числівники *п'ять — двадцять, тридцять, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят* в усіх непрямих відмінках представлені двома однозначними, але фонетично й стилістично розрізнуювальними формами: *сьома і сімома* (О. в.); *вісьми і вісьмох, десятьма і десятьома, вісімдесяти і вісімдесятьох* і т. ін. (Р. в.).

У формах *підняти* й *підіймати*, *хай* і *нехай* представлено *варіантність на морфемно-фонетичному рівні*.

Найрозгалуженішою є *синтаксична варіантність*: *вчитися грамоти і грамоті, переступити поріг і через поріг*; близькі семантично і стилістично (але не синтаксично) такі структури речень: *Я читаю* (дво-

складне речення) і *Читаю* (односкладне речення); *Переможець перший* (двоскладне речення) і *Перший переможець* (односкладне речення); *Сонце заходить. Гори чорніють* (два прості речення) і *Сонце заходить, гори чорніють...* (Т. Шевченко) (складне безсполучникове речення) та ін. З кожною окремою синтаксичною формою пов'язана певна зміна як у структурі комунікативної одиниці, так і в її стилістиці: *Я не читаю* і *Мені не читається* — двоскладне й односкладне речення, у першому реченні йдеться про дію-стан, який регламентується самою особою, її волею, а в другому — про те, що відбувається з особою, про її внутрішній стан.

Варіантність фразеологізмів настільки розгалужена, що не підлягає очевидній визначеності, бо, наприклад, фразеологізм зі словом *Бог* з певною окремою (саме такою, а не іншою) семантикою представлений у багатьох варіантах: *як у Бога за плечима* (*за пазухою, за дверима, за рідним батьком, за рідною матір'ю* та ін.).

Найменший вияв варіантності — *фонетичний*: два різні звуки в межах однозначного, того самого слова: *бігос* і *біґос* (тушкована капуста зі шматочками ковбаси чи м'яса); *гордуб* і *горюдуб* (гра), *побачив у ньому* і *побачила в ньому, плещу* і *плескаю*; *між* — *поміж* — *помежи*.

Нерідко у певних варіантних відношеннях чи зв'язках перебувають лексеми, які фонетично різні, напр.: *собака* — слово нейтральне і *пес* — найчастіше стилістично забарвлене; лексичне значення обох слів (найважливіша їх ознака) збігається; *песик* і *собачка* — пестливі, *псяра* і *собацюра* — згрубілі. Якщо з лексемою *пес* утворилось лише кілька фразеологізмів (*на пси сходити* (*зійти, піти, іти*); *не для пса ковбаса*), то слово *собака* стилістично розгалуженіше: *спускати собак, бити як собаку; боятись як скаженого собаки; зарити як (мов, немов) собаку; усякий собака (й усяка собака) потрібна, як собаці п'ята нога* і т. ін.; звісно, за багатьох мовленневих ситуацій у таких і подібних фразеологізмах слово *собака* може бути замінене словом *пес*, до того ж із збереженням тієї самої емоційності.

Отже, варіантність (варіативність) простежується на всіх рівнях мови, особливо на синтаксичному рівні. Варіантність — явище вкрай важливе з погляду стилістичного, одне з багатств мови, її виражальної різнома-

нітності, художньо-образного оформлення певного елемента висловлюваної думки, її евфонії, милозвучності: пор.: *дурний і небагатий на розум, нерозумний* (різні вияви варіантності).

Правильність мовлення

Правильність чого-небудь (дії, вчинку, висловлювання) — це його істинність, відповідність певним явищам дійсності. Основою семантики слова «правильний» є те, що позначається прикметником «правильний» — той, який відповідає тепер чи відповідав у минулому тому, що насправді існує або існувало.

Правильність мовлення — одна з його суттєвих ознак. Це, з одного боку, повна відповідність мовлення нормам літературної мови, а з другого — одна з основ мовленнєвої культури.

Потрібно розмежовувати такі терміни, як «правильність мовлення» і «культура мовлення». У слов'янському мовознавстві першим запровадив їх і частково пояснив російський мовознавець Григорій Винокур (1896—1947): «Поняття культури мовлення можна тлумачити в двоякому смислі — в залежності від того, чи ми будемо мати на увазі одне тільки правильне мовлення, чи також мовлення вміле, мистецьке». Розмежовувати правильність мовлення і культуру мовлення також пропонують сучасні теоретики культури російського мовлення Л. Скворцов і Б. Головін, які вважають, що правильність мовлення — це тільки перший ступінь засвоєння літературної мови, а культура мовлення — другий, значно вищий, завершальний ступінь володіння літературною мовою. Правильність є базовим рівнем культури індивідуального й колективного, народного мовлення. З позиції правильності можна оцінювати всі контексти будь-якого стилю мови — розмовно-побутового, наукового та ін. Сказане (написане) правильно завжди відповідає всім нормам певної мови: фонетико-акцентним, лексичним, граматичним тощо. Якщо у висловленні мовець використав усі мовні одиниці найбільш комунікативно виправдано, тобто стилістично, то це означає, що він оволодів культурою мовлення.

Тільки широкий розвиток мови, багатство її лексики і фразеології, точність фонетичних і граматичних

форм мови, усталеність усіх мовних норм забезпечує належний рівень мовленнєвої правильності і, отже, культури кожного, хто послуговується певною мовою. Найвищий рівень користування мовою — це досконала стилістика мови, її найширший вияв у кожному індивідуальному мовленні. Правильне в мовленні наочно пізнається в порівнянні з неправильним. Виявлення неправильного в мовленні слугує імпульсом до встановлення правильного. Правильність і неправильність властиві лише мовленню, бо в мові як системі, що становить колективний, всенародний продукт, який зафіксований у різноманітних наукових джерелах, усе правильне, нормативне.

Правильність мовлення має суто лінгвістичне підґрунтя і встановлюється на основі зв'язку мовлення із системою мови. Правильність — одна з найголовніших комунікативних ознак мовлення. Правильність мовлення є, по суті, об'єктом шкільного навчання. Програма середньої школи передбачає формування навичок правильного мовлення, але, звичайно, з досить широкою орієнтацією шкільного вчителя на озброєння учнів також і основами стилістики, бо лише так досягається найвищий рівень мовленнєвої культури будь-кого.

Норми української мови допускають паралельні форми: *директорові, Харченкові, товаришеві, секретареві, ведмедеві, Олексієві* і (рідше) *директору, Харченку, товаришу, секретарю, ведмедю, Олексію*. Закінчення *-ові, -еві, -єві* природніші для іменників чоловічого роду, що є назвами осіб чоловічої (зрідка й жіночої) статі. Слова з такими закінченнями переважають у народнолітературній мові, особливо в творах українських дорядянських письменників: *А її батькові низенько кланяюсь я* (В. Білозерський); *Батьку мій рідний, порай мені, Як синові, що мені робить?* (Т. Шевченко).

Стилістично невдалим є вислів: *Слово надається представнику цукрового заводу громадянину Іваненку Петру Охрімовичу*. Надмірне вживання іменників чоловічого роду із закінченням *-у* робить вислів одноманітним, безбарвним. Стилістично вмотивованішою була б така синонімічна форма цього речення: *Слово надається представникові цукрового заводу громадянину Іваненку Петрові Охрімовичу*.

У розмовно-побутовому й публіцистичному мовленні трапляються неприйнятні мовленнєві неправильнос-

ті, які суттєво дискредитують літературне українське мовлення. Зрештою, такі мовленнєві негативи широко відомі, про них уже немало говорено й писано. Дехто з мовців, наприклад, забуває, що українське *не дивлячись на* відповідає російському *не глядя на*, напр.: *А дівчата наче й не дивилися на Василя, одказали йому «доброго здоров'я», не піднімаючи очей від землі. Одні дівчата вмють розглядати, не дивлячись прямо в очі* (І. Нечуй-Левицький); *а незважаючи на* відповідник російського *несмотря на*; *не підписка газет, журналів, а передплата; складати екзамени, заліки, а не здавати* (але *Ми здали речі в камеру схову; відчиняти або відмикати двері* (замком), *а не відкривати* та ін.).

Отже, правильність мовлення — одна з основ його стилістичності, складовими якої є точність, логічність та інші позитивні ознаки мовлення.

Точність мовлення

Літературне мовлення в своєму ідеальному, стилістично довершеному вияві обов'язково має бути точним. *Точність мовлення* — одна з визначальних комунікативних ознак мовлення, яка найбільше пов'язана з його нормативністю, правильністю і логічністю.

Лексема «точність» тільки частково термінована і визначається здебільшого за прикметником «точний». Слово «точність» має такі значення (див. СУМ): 1) високий ступінь відповідності чогось певним об'єктивним даним, дійсності: *На мене навіть скаржаться часом, що я псую «точність вислову» своїми «стилістичними прикрасами»* (Леся Українка); 2) висока міра правильності в діях, рухах, розрахунках та ін.: *Наша робота слюсарів-складальників потребує точності. Відрегулюєш правильно барабан, то й верстат працюватиме довго і безвідмовно* (З газети); 3) суворе, ретельне дотримання необхідних норм, вимог; акуратність, пунктуальність: *Було їй [Тамарі] від Кирила Васильовича за те, що прийшла раніше призначеного ним часу! — Точність! Точність! Ти що, забула про нашу вимогу?* (А. Хижняк).

Семантично розгалуженіше використовується прикметник «точний». СУМ фіксує п'ять синонімічних значень цього слова: 1) вимірний, вирахований з максимальним наближенням до об'єктивних даних; проти-

лежний лексемі «приблизний»: *точна вага, точний розмір* і т. ін.; 2) який у подробицях, деталях відображає певний об'єктивний зміст; не приблизно, не загально, а найбільш адекватно, правдиво передає зміст відповідного поняття, суть явища, цілком відповідає певному зразкові, оригіналові, першоджерелу: *Співробітники станції «Північний полюс» складають точні карти Північного Льодовитого океану*; 3) вичерпно визначений, конкретний: *Тільки точне виконання кожним загоном свого завдання могло забезпечити загальний успіх* (О. Гончар); 4) який цілком відповідає певним вимогам, потребам: *точний наказ, точна інструкція*; 5) який суворо дотримується встановленого порядку; акуратний, пунктуальний: *Бути точним у розрахунках...*

Отже, «точність» — поняття не тільки лінгвістичне (точність мовлення), а й загальнонаукове: точність філософських, хімічних визначень; точність фонетична, акцентна, семантична, морфологічна, орфографічна тощо. У найширшому й узагальненому вияві точність мовлення представлена на синтаксичному рівні мови — в реченнях і текстах.

Точність мовлення — повна відповідність, узгодженість висловлюваного з певними матеріальними та ідеальними реаліями життя; точність мовлення полягає в тому, щоб кожне реалізоване речення, його значення сутність, будь-яке поєднання речень правдиво, реалістично передавало зміст висловленого і особистісне поняттєво-почуттєве сприймання його мовцем. Щоб спілкування з іншими було дієвим, результативним, воно повинно бути завжди точним і логічним. Точність мовлення забезпечується цілковитою відповідністю вживаних слів тим поняттям, уявленням, які закріпились у мовленні за мовними одиницями, найбільше за лексемами, фразеологізмами, реченнями. Мова як суспільне явище і різнорівневий інвентар різнотипних мовних одиниць (фонем, морфем та ін.) придатна для того, щоб мовець у межах будь-якого стилю міг висловитись найточніше. Літературно-художнє мовлення теж повинно бути точним — навіть у використанні тропеїчних засобів мови: метафори, епітета тощо. Точність мовлення і його нормативність є найважливішими категоріальними ознаками мовленнєвої культури.

Точності мовлення протистоїть його неточність, яка спричиняється неточністю мислення. Мовленнєва не-

точність пояснюється незнанням подробиць описуваного (говореного), з одного боку, і неглибоким знанням мови — з другого. Щоб за схожих обставин уникнути одних і тих самих мовних форм, а отже, й однотипності, одноманітності у вираженні думки й почуття, треба вміти правильно користуватись мовою, багатствами її лексики і граматики. Відомий французький мовознавець Жозеф Вандрієс (1875—1960) зазначав: «Гнучка мова людини: поле — для слів і сюди і туди безмежне», але використання слів підлягає суворій закономірності: щоразу єдино потрібне слово має зайняти єдино потрібне місце. Інакше допускається неточність у змісті думки, що нерідко призводить до стилістичної невправності мовлення.

Багатьом мовцям буває важко точно і вміло розповісти про те, що вони добре уявляють, про що думають, що відчувають. Точність мовлення передбачає чітку відповідність слів тим поняттям, уявленням, предметам, діям тощо, які вони позначають. Сказане чи написане повинно бути ідентичним до певних реалій життя. До цього потрібно прагнути кожному мовцю.

Мовленнєві неточності є порушенням мовних норм. Наприклад, у фразі *Економіка України нині знаходиться в занедбаному стані* замість слова *знаходиться* потрібно вживати *перебуває* (слово *перебуває* вказує на рух, динаміку, процес, на змінюваність, тоді як *знаходиться* означає відсутність руху, постійність чогось-небудь, пор.: *Острів Цейлон знаходиться поблизу Індії*) або висловлюватися простіше: *Економіка України нині занедбана*. Часто мовці ототожнюють лексеми *заступник* і *замісник* (директора); *замісник* — це той, хто тимчасово обіймає якусь посаду (ним може бути то один, то інший працівник), *заступник* — це особа, яка постійно перебуває на певній адміністративній посаді. Точними є словосполучення *більшість учнів, більшість заводів*, а неправильними — *більшість часу* (потрібно — *більша частина часу*); *пару слів, пару годин*: парами рахують лише парні предмети (панчохи, туфлі та ін.); інша річ — *два слова, дві години*. Пароніми, тобто близькозвучні слова, теж розрізняються семантично і стилістично, напр.: *дружний* — одностайний, а *дружній* — такий, який ґрунтується на дружбі, на взаємній прихильності, довір'ї, доброзичливості: *Народ був дружний, роботащий, прекрасно міг сполучати державні інтереси з особистими* (Остап Вишня). Але: *Наше українське сус-*

пільство повинно складатись з дружніх верств населення (З газети), пор.: *У нас Святую Біблію читає Святий чернець і навчає, Що цар якийсь-то свині пас. Та дружню жінку взяв до себе, А друга вбив* (Т. Шевченко); *Юра несе перед собою правицю, простягнуту для дружнього потиску* (Ю. Смолич).

Непоследовним є використання в мовленні слів *харчувати, харчуватися* (стосуються людей) і *годувати, годуватися* (вживають щодо тварин): *Уже се мусить всякий знати, Що військо треба харчувати* (І. Котляревський); *Ми стали гірше харчуватися* (З газети); *Годувати худобу треба значно краще* (З газети). Проте іноді слово *годувати* вживається й в значенні *харчувати*: *Учи сина, як годуєш, бо тоді вже не навчиш, як тебе годуватиме* (Нар. творчість); *Годують нас дуже добре, смачне все і свіже і гарно подане* (М. Коцюбинський).

Вживаючи в мовленні лексеми *покращення* (від *покращити*) і *покрацання* (від *покращати*), не варто уникати слів *поліпшити, поліпшувати*. Вони типовіші для нашої мови, мають велику за обсягом групу споріднених слів: *поліпшити, поліпшений, поліпшення, поліпшувати, поліпшуватися, поліпшувач, поліпшувачий*. Коренева група слів *покращення, покрацання* (семантично ці форми збігаються) менша: *покращений, покращати, покращити*.

Поширеною мовленнєвою неточністю є вживання слів *співпадати, співпадіння* (їх не фіксує жоден із словників української літературної мови) замість *збігатися, збіг*. Отже, правильно: *Наші погляди збіглись* (стали однаковими); *збіг обставин, збіг думок*.

Надмірним є використання слова *протириччя*, хоча воно означає те саме, що *суперечність*: становище, при якому що-небудь одне виключає інше, несумісне з ним або протилежне йому; невідповідність чого-небудь чомусь; протилежність колективних, громадських та індивідуальних інтересів. Отже, перевагу слід надавати лексемі *суперечність*, а не *протириччя*, яка є калькою (копією) російського *противоречие*. Словники не фіксують слів *протиричний, протиричити*, а тільки *суперечливий, суперечити, суперечка, суперечливість, суперечливо, суперечний, суперечник, суперечниця, суперечно*.

Типова для нашої мови лексема *приїжджати* (*приїжджаю, приїжджав*), а не *приїздити, приїздив*, яка надто поширена нині.

Надмірно вживається і слово *хід* (*ходу*) — рух, переміщення кого, чого-небудь у якомусь напрямку. Воно увійшло до складу багатьох словосполучень, уживаних переносно або ж у значенні, близькому до переносного: *давати хід, давати задній хід* (рухатися у зворотному напрямку; несподівано зникати, тікати куди-небудь); *на повному ходу, малий хід, на ходу підметки рвати, своїм ходом, повний хід, знати всі ходи, на холостих ходах, холостий хід, робочий хід* та ін. Замість *під час, у процесі* (чого-небудь) мовці вдаються до *в ході, у ході*. Ці слова характерні для текстів публіцистичного, художнього стилів: *Брянський оцінював, як переборювалися складні ситуації і несподіванки, що завжди виникають у ході бойових дій* (О. Гончар). Неправильно словосполучення *перебіг подій* замінювати на *протікання подій; проходять (минають) дні, роки* на словосполучення зі словом *протікають*. Для сучасної української літературної мови ця лексема не характерна. Раніше вона вживалася в текстах розмовного й художнього стилів: *Так протікали дні... серед безлюддя, тиші і чистоти* (М. Коцюбинський).

Замість *поширення* (дія за значенням *поширити* і *поширитися*, тобто зробити що-небудь ширшим, більшим за розміром; розширити) в публіцистиці (і не тільки) переважно вживають *розповсюдження* — дія і стан за значенням *розповсюдити* і *розповсюдитися*: *розповсюдження* (чуток, звичаїв, газет, книг тощо). Однак використання структурної кальки російського слова *распространение* стилістично не вмотивоване: слово *розповсюдження* фонетично громіздке, менш природне для української мови, але домінує в мовленні: *Щоб запобігти розповсюдженню ядерної зброї; розповсюдження знань (ідей, чуток і под.)*.

Не слід нехтувати і словом *нагромаджувати* (поступово збирати, відкладати що-небудь; насипати, накладати купую; згрібаючи, збирати в якій-небудь кількості), надаючи перевагу лексемі *накопичувати* (*накопичений, накопичення, накопичуватися* та ін.), яка навіть орфоепічно складніша, менш зручна: *Потрібно накопичувати наші надбання в економіці; в нашій накопичувальній системі*. Їх потрібно використовувати паралельно, як синоніми.

Розрізняються значенням слова *дзвінок* і *дзвоник*. *Дзвінок* — зменшене до *дзвін*, а також назва процесу, дії

від пристрою, який дзвенить: *Микола натиснув на дзвоник, але дзвінка в квартирі не почули; Задзвенів телефон, і я пішов відповідати на дзвінок*; але: *Почувся церковний дзвін* (калька з російської мови). *Дзвоник* — назва пристрою, який видає звук: *Коні помчали, дзвоник задзвеніли* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Дзвоник вийшов з ладу, тому я не почув дзвінка (звуку)*. *Дзвоник* — трав'яниста або напівкущова рослина з блакитними, фіолетовими тощо квітками, які формою нагадують маленькі дзвони: *У парку, за словами старожилів, було багато фіалок, конвалій... дзвоників та інших квітів* (З журналу).

Отже, неточність, нестилістичне поєднання слів у мовленні найчастіше виникає через нерозуміння мовцем справжнього (точного) лексичного значення слів.

Усі слова в кожній сучасній розвиненій мові (навіть абсолютні синоніми) неоднакові стилістично — за емоційним забарвленням, за частотністю і сферою вживання.

Неточно використане слово або вислів спричинює різнотлумачення, непорозуміння, внаслідок чого знижується дієвість мовлення, особливо прилюдного виступу. Недоцільними, неточними є вислови: *вірню зробив* (зауважив, відзначив, сказав), *вірна відповідь*. Слова *вірний, вірно* потрібно замінити на *правильно, правильна: правильно зробив* (зауважив, відзначив, сказав), *правильна відповідь*. *Вірний* — це той, хто заслуговує довіри, хто відданий комусь, постійний у своїх почуттях, поглядах, не зраджує: *Усе буде, як скажеш, — промовила вірна, віддана дружина* (Марко Вовчок); *Знов зрина жадання Тихої розмови, Щирого братання, Вірної любові* (М. Старицький). Це слово слід вживати у зворотах типу *бути (лишатися та ін.) вірним собі: Старий генерал лишався вірним собі* (М. Коцюбинський). *Вірний* може також означати *неминучий (очевидний, надійний, відданий): Погнали його на вірну смерть, скласти свою... голову* (І. Цюпа). *Вірно* — прислівник до прикметника *вірний: Вісім років вірно чекала його Марійка* (О. Гончар). *Правильний* — це той, що відповідає дійсності, істинний (*задачу розв'язано правильно*); а також такий, що не суперечить правилам, нормам; безпомилковий; ритмічний, регулярний (*правильне биття серця*). Це слово застосовують і в математиці: *правильний дріб* (дробове число, чисельник якого менший

за знаменник), *правильний трикутник, чотирикутник* (усі його сторони рівні).

Точність мовлення найвиразніше виявляється у синоніміці мовних засобів, залежить від уміння мовця добирати потрібне слово з багатьох різнозвучних слів, але тождних чи близьких за семантикою, кожне з яких також відрізняється стилістично. За яких умов скористатись, наприклад, дієсловом *іти*, а за яких — синонімами до нього *прямувати, крокувати, марширувати, ступати, проступати, мандрувати, виступати, просуватись, брести, дріботіти, чимчикувати, тупцювати, клигати, повзти, пхатися, пертися, плестися, теліпатися, телющитися, човгати, чвалати, чапати* та ін., — залежить від точності мислення, розумово-мовленнєвої спроможності особи.

Отже, усне і особливо писемне мовлення повинно бути нормативним і точним. Кожне слово в будь-якому поєднанні з іншими словами потрібно вживати в його найусталенішому значенні, бо тільки точне формулювання думки найповніше відповідає ситуації й меті мовлення.

Логічність мовлення

Одну з визначальних семантико-синтаксичних і стилістичних ознак мовлення становить його логічність.

Логічне мовлення — це мовлення продумане, виважене, семантично й структурно впорядковане. Його сутність найбільшою мірою визначається повною відповідністю сказаного чи написаного певним реаліям життя. Логічність мовлення обов'язково передбачає його правильність, розумність, які втілюються в літературно-нормативних формах слів, у структурах речень, словосполучень тощо. Усе висловлене має відповідати життєвій правді, її логіці, реальному станові речей. Наприклад, речення *Вагонні слюсарі... постукують молотками по чавунних колесах вагонів* є нелогічним, неправильним, тому що вагонні колеса виготовляють зі сталі.

Логічність мовлення ґрунтується на правдивості мислення. Воно здебільшого істинне, але може становити собою і вияв фантазії як елемент людського буття, сприймання й відтворення дійсності.

Твердження у формі розповідного речення *Земля обертається навколо Сонця* одночасно і реальне, і логічне, і точне, і правильне, і нормативне за мовною структурою. Але речення *Земля вічно обертається навколо Сонця* суперечить логіці, істині, правді (думка алогічна, тобто хибна), бо нічого вічного, крім постійно змінюваної матерії, у всесвіті немає. Однак в обох реченнях думку висловлено цілком нормативно: кожне слово вжито в тій формі і з тією семантикою, яка є об'єктивною і звичайною для нього в літературній мові. Хибним за нормативною ознакою є вислів *Земля обертається навколо Сонця*, хоча в ньому допущено тільки одну морфологічну (морфемну), водночас і фонемну та орфографічну, помилку. Отже, логічність мовлення має в своїй основі строгу точність. Це синонімічні розумово-мовленнєві якості сказаного чи написаного. Логічним і точним зазвичай може виступати і правильне, перевірене досвідом, міркування і хибне.

Часткова нелогічність мислення-мовлення наявна в таких зворотах: *Це мало в два рази більшу за державну ціну...; в зимовий період, в опалюваний період; сільське господарство перебуває на підйомі; за цей період ми зробили ремонтні обладнання*. Їх часто можна почути по радіо, телебаченню, прочитати в газетах. Слово *період* у цих сполученнях не єдино можливе, доцільно вживати й синоніми: *зимою, взимку, під час зими*.

У мовленні є немало алогічних словосполучень, напр.: *привітали з досягнутими успіхами* (успіхи завжди досягнуті і вітати будь-кого з тими успіхами, яких ще не досягнуто, є нелогічним); *обговорювали підсумки проведених виборів* (слово *проведених* зайве, бо підсумки виборів обговорюють після їх проведення); *треба розглянути внесені пропозиції* (не можна розглядати пропозицій, яких ніхто не вносив); *оволодіти справжньою майстерністю* (майстерність не буває несправжньою); *наявні асигнування слід своєчасно використовувати* (не можна використовувати асигнувань, яких немає); *потрібно було звернутись до офіційних документів* (будь-який документ офіційний); *виконання взятих зобов'язань* (слово *взятих* зайве) тощо. Зайве слово є і в таких словосполученнях, особливо характерних для розмовного й публіцистичного стилів мови: *на долонях рук, місяць жовтень, моя власна думка, моя автобіографія; на сьогоднішній день* (замість *на сьогодні, сьогодні*) та ін.

Алогічність мовлення нерідко засвідчує неосвіченість, невихованість, неувагу й неповагу мовця до інших і до себе, до культури власного мовлення, характеризує його негативно, інколи й сатирично, напр.: *Приймаються замовлення на пошкодження телефону. Звертатися за адресою...* (З оголошення); *Міське кладовище переїхало на новий масив. Кого похоронять на старому — будуть відповідати.* Ці приклади курйозні, але реальні, вони мають мовленнєву і позамовну основи.

Алогічними у мовленні є також поєднання слів, які розрізняються родовою і видовою семантикою: *письменники і поети; учні і п'ятикласники; корови, свині і свійські тварини; в лісі безліч старих дерев, сосон, беріз та ін.*

Мовленню алогічному завжди повинне протиставлятися мовлення логічне. Водночас така протиставність не має точних розмежувальних граней.

Логічність мовлення найчастіше порушується чи навіть руйнується ненормативністю в семантиці слів, фразеологізмів, в ускладненій і ненормативній синтаксичній побудові висловлюваного, напр.: *Вибачаюсь!* (тобто мовець просить вибачення у себе) замість логічно правильного *Вибач!*, *Вибачте!*, *Пробач!*, *Пробачте!*; *перестаньте нервувати!* замість *Перестаньте нервувати* (тобто не нервуйте себе).

Логічність висловленого (сказаного й написаного) виявляється в таких загальних оцінно-вимірних параметрах, як мова — мислення — мовлення. Щоб висловитись логічно, потрібно добре знати мову і справжню сутність того, про що йдеться в кожному конкретному акті мовлення.

Чистота мовлення

Чистота мовлення є його важливою комунікативно-стилістичною ознакою. Лексема «чистота» означає стан і властивість за значенням «чистий», напр.: *М. Рильський високо цінував мовностилістичну майстерність творів літератури художнього реалізму, чистоту і ясність літературної мови* (З посібника). Слово «чистий» багатозначне. Одне з його значень стосується мови: ясний, правильний, чіткий (про мову, стиль, звуки тощо): *В хату вступає жінка господаря, звертаючись до дітей чистою, неламаюю мовою* (М. Коцюбинський); позбав-

лений шуму, хрипоти, призвуків (про голос, звуки, дихання та ін.): *...співав дід тихим, але чистим і виразним голосом* (І. Франко). Значення прикметника «чистий» доповнюється такими синонімами, які застосовуються до найрізноманітніших об'єктів, частково й мови: незабруднений, незамазаний, свіжий, неношений, прозорий, некаламутний, непомутнілий, яскравий, прибраний; старанно, акуратно, майстерно виконаний; справжній.

Чистота мовлення як одна з його комунікативних ознак досягається тоді, коли мовлення нормативне і всі його елементи (фонетико-орфоепічні, лексичні, фразеологічні, граматичні, стилістичні) є літературними. У цьому полягає власне мовленнєва чистота усного й писемного висловлювання. Крім лінгвістичних параметрів, ознак мовленнєвої чистоти, існують і такі якості мовлення, які зумовлюються позамовними чинниками, духовними прикметами людини, її розумово-почуттєвим станом, вихованістю мовця. Мовлення повинно узгоджуватися з нормами усталеної в конкретному колективі моралі, тому вульгарна лайка, лихослів'я тощо є недопустимими ні в громадській сфері, ні в побуті.

Те, що прийнято називати чистотою мовлення, можна згрупувати за такими двома основними сферами і способами її вияву, як вимовна чистота і чистота лексична.

Вимовні (орфоепічні) ознаки чистоти мовлення. Вони стосуються нормативної вимови окремого звука, всіх сполучень звуків (фонем) і наголошування слів. Недотримання фонетико-фонологічної й акцентної чистоти мовлення простежується переважно серед мовців, для яких українська мова не є рідною. Однак і деякі українці вимовляють *грунт* замість *грунт*; *шо* замість *що*; *морос*, *дуп* замість *мороз*, *дуб*; *константувати*, *преспектива* замість *констатувати*, *перспектива*; *ненависть*, *директорі*, *читання*, *навчання* замість *ненависть*, *директори*, *читання*, *навчання* тощо.

Лексична чистота мовлення. В усному і писемному мовленні простежується порушення чистоти мовлення і на лексико-семантичному рівні. Це трапляється тоді, коли певне слово вживається з невластивим йому значенням (штучні засвоєння з російської мови тощо). Такі явища часто є порушенням логіки й точності мовлення, а на цій основі і його нормативності, пра-

вильності: *до цього слід прикласти зусиль* (замість *докласти*); *використати всі міри* (*докласти всіх сил, зусиль*); *виражено увагу до...* (*виявлено*); *кожен загорівся бажанням* (*перейнявся, проїнявся, сповнився*); *ми здійснили це з честю* (*виконали, реалізували*); *на закінчення хочу сказати* (*наприкінці*); *В народі відносяться до Шевченка з виключною увагою* (*ставляться... з особливою увагою*); *розгорнув талант артиста* (*виявив, розкрив*); *здобув учену ступінь кандидата наук* (*учений ступінь*); *внутрішнє становище держави* (*стан*); *добробут народу збільшується* (*зростає*).

Чистота українського літературного мовлення зне-силується, порушується і багатьма іншими огріхами, недоліками. Якщо, наприклад, прикметник *якісний* не входить до складу термінологічної назви (*якісний аналіз хімічного складу речовини; якісні прикметники*), то замість нього слід вживати лексеми *доброякісний, високоякісний* і под. (бо *якість* буває різною — і позитивною, і негативною): *Праця кожного повинна бути доброякісною, високоякісною*. Однак у побутовому літературному мовленні прикметник *якісний* усе частіше вживається нестилістично (зокрема, в значенні *високоякісний*): *Він завжди варив якісну сталь* (С. Чорнобривець).

Чистота українського мовлення часто порушується вживанням стилістично невмотивованих слів, зокрема русизмів, які перебувають поза межами обох літературних мов — української і російської: *моє закінчення замість мій висновок; учбовий заклад замість навчальний заклад; галстук замість краватка* і т. ін.

Обмеженим використанням сучасної української літературної мови в усних і писемних формах вияву, а також використанням ненормативних форм, якими порушується єдність стилю у викладі думки, послаблюється увага слухачів (читачів) до сказаного чи написаного.

Отже, чистота мовлення найвразливіша на лексичному рівні. Йдеться передусім про стилістично невмотивоване вживання таких шарів лексики, як територіальні (місцеві) діалектизми, жаргонізми, сленгізми, просторічні слова, сполучення слів, арготизми.

Діалектизми (грец. *diálektos* — *говорі, наріччя*). Це своєрідні мовні одиниці, які не належать до літера-

турної мови: варіанти фонем, поєднання певних звуків, уживання слів з невластивим їм лексичним значенням; ненормативні форми слів, різні відхилення від літературної норми в побудові словосполучень, речень і еквівалентів речення.

Діалектизми вживаються переважно в художньому мовленні з певною стилістичною метою (для відтворення місцевого колориту, мовної характеристики персонажів тощо): *знебачки* — несподівано, зненацька, *пулярес* — гаманець, *варівко* — ніяково, незручно і т. ін. (М. Коцюбинський).

Жаргонізми (франц. *jargon*, від галло-романського *gargone* — базікання). Це специфічні слова чи вирази, характерні для певного *жаргону*, тобто різновиду мовлення якоїсь соціальної чи професійної групи людей. З таких слів, лексем в українській мові формується її *жаргонна лексика*. Більшість жаргонізмів належить до складу літературної мови і вживається з певних своєрідних комунікативних причин і потреб, відображаючи особливі мовленнєві уподобання, смаки небагатьох мовців. Поширеними (особливо серед молоді) є лексеми, які в минулому були характерні для мовлення окремих верств населення (дворян, купців та ін.): *вимагаю сатисфакції* (викликаю на дуель), *зроблю кілька візитів* (відвідин знайомих, інших осіб), *зроблю з обов'язку ввічливості цей реверанс* (шанобливий уклін з присіданням) та ін.; *без інтересу* (без прибутку), *неспроможний боржник*, *вилетіти в трубу*, *могорич* і под. Багато жаргонізмів трапляється у мовленні студентів: *зрізатись* (*засипатись*, *плавати*, *прогоріти*) *на екзамені*; *хвіст* (академічна заборгованість); *мати шпору* (шпаргалку); *пара* (двійка); *кайф* (задоволення) і под.

Наявність жаргонізмів не порушує нормативності й чистоти мовлення, якщо вони узгоджуються з нормами позитивної суспільної моралі і мовними нормами.

Лексика мови (а в ній певною мірою і жаргонізми) відтворює також особливий соціальний стан різних груп населення — за походженням, майновим забезпеченням, за статтю, належністю до певної релігії тощо. Це підтверджують, зокрема, слова О. Герцена: «Простої смертний носит *рубашку*, а барин — *сорочку*, один *спит*, а другой *почиваєт*, один *пьєт чай*, а другой *изволят его кушать*». Іноді такі мовленнєві реалії неви-

правдано називають «мовами»: дворянською, чоловічою, жіночою, статевою, культовою тощо.

Отже, власне жаргонізми є частиною нормативної чи ненормативної, нелітературної мовної лексики, до якої вдаються мовці, об'єднані певною спільністю інтересів, занять, соціальним станом, професійною діяльністю тощо.

Близьким до жаргону є термін «сленг» (англ. slang — жаргон) як розмовний варіант професійного мовлення.

Сленгізми. Так називають жаргонні слова або вирази, характерні для мовлення людей певних професій або спеціальних прошарків. Ці слова, проникаючи в літературну мову, набувають помітного емоційно-експресивного забарвлення, напр.: *башляти* (платити гроші; заробляти гроші), *кльово* (добре, чудово), *криша* (голова, мізки, здоровий глузд; зв'язки у владних і правоохоронних структурах), *лохотрон* (безпрограшна лотерея, яку влаштовують шахраї на вулиці) та ін.

Просторічні слова. Це напівнормативні, неусталені в літературній мові слова: *читалка*, *роздягалка*, *тутечки*, *тамки*, *тамочки*, *осьдечки* та ін. Їх кількість у мові обмежена, і словниками літературної мови такі слова здебільшого не фіксуються. Термін «просторічні слова» використовують не всі. Так, у посібнику «Сучасна українська літературна мова» його не розглядають, натомість коментують у посібнику «Сучасна українська літературна мова. Стилістика». До просторічних (розмовно-просторічних) мовних одиниць у ньому віднесено такі групи слів, як *звиняйте* (схоже на деформований русизм), *злизатися*, *знюхатися*, *зачучувиритись*, *замандюритись*, *наклюватись*, *браток*; лайливі слова і сполучення слів (фразеологізми): *босцяюга*, *кодло*, *к чортовій матері*, *бодай тобі кістка в горло* і под. Однак це не зовсім умотивовано, оскільки просторіччями є здебільшого напівнормативні мовні одиниці, які належать до проміжної частини лексики — між власне літературною і діалектною.

Арготизми (франц. argot — жаргон, первісно — жебрацтво). Це слова, зрідка сполучення слів, до яких вдаються певні групи осіб злочинного світу. З усієї сукупності арготизмів певної мови формується її *арго* — лексика, яка властива мовленню тих, хто свідомо прагне зробити своє мовлення втаємниченим, отже, й незрозумілим для інших. Арготичне мовлення (арготична лек-

сика) не може вважатись елементом всенародної літературної мови, становить тільки її своєрідне відгалуження, витвір верств населення, які провадять антисуспільне життя і для прикриття своєї «професійної» діяльності вдаються до створеної ними говірки із специфічних, незрозумілих для сторонніх слів і висловів. Такий особливий різновид мовлення формується із суміші літературних елементів і власне арготичних слів, зрідка особливих сполучень слів, рідномовних та іншомовних (часто фонетично змінених, переінакшених), вживаних з умовною, не властивою їм семантикою, напр.: *балерина* має значення *відмикачка* (певна форма гачка для відмикання замків); *пахан* (батько), *паханша* (мати); *карточка* (обличчя); *буза* (дурниця, безглуздя); *стріла* (козак); *ракло* (злодій); *мандра* (хліб); *сіно* (тютюн); *рубати* (їсти); *стріляти* (випрошувати) тощо.

Немало арготизмів за походженням є іншомовними:

- з латинської мови: *сільва* — *маленькі дітки*;
- з французької: *аманда* — *досить*, *адья* — *іди собі*;
- з польської мови: *п'єнци* — *гроші*, *киеня* — *кишеня*;
- з циганської мови (через німецьку): *блат* — *свій*,

марать — *вбивати*;

- з тюркських мов: *капчук* — *сто карбованців*, *манатка* — *спідниця*, *одяг*, *сара* — *гроші*;

- з давньоєврейської мови: *шпира* — *нічна сторожа*, *хевра* — *злодійська згряя* тощо.

З певною стилістичною метою (зокрема, для індивідуалізації персонажів) арготизми використовують у художньому мовленні: *Що ви нам голову крутите: кічу ми проминули й топаємо на бан* (І. Франко). Вжиті в цьому реченні арготизми зрозумілі не всім (*кіча* — *тюрма*, *бан* — *вокзал*); *Зле чувати, пане начальнику. Тут у нас вчора кокорудза хотів нас вести до села* (І. Франко) — *кокорудза* в літературній мові має значення *жандарм*;

...Бугор та його підлабузники... влаштували новачкові екзамен.

- *Урок як по-нашому буде?*

Не знає Порфир, тільки плечима знизує. Самі йому й підказують.

- *Ходіння по муках!*

Ну, це неважко запам'ятати. Йдемо далі...

- *Школяр на екзамені!?*

Знов знизує плечима і знову чує.

— *Живий трун!* (О. Гончар).

Умовні «мови», кожна з яких становить певну сукупність арготизмів, — це розмовно-мовленнєвий цинізм, безкультур'я, заперечення усталених людських ідеалів і цінностей; це не узгоджується з мовленнєвою чистотою, нормативністю.

Слід уникати в мовленні і *вulgаризмів* (лат. vulgaris — звичний, простий) — непристойних, низькопробних, лайливих слів, які з моральних причин перебувають поза нормами літературної мови, напр.: *ника* (обличчя), *морда* (лице), *здохнути* (вмерти).

Мовленнєва чистота також не повинна порушуватись ні суто новою, ні архаїчною лексикою літературної мови.

Водночас дискусійною з погляду вимог до чистоти літературної мови залишається проблема, яка стосується стилістичного використання спеціальних і кількісно вкрай обмежених слів, котрі, будучи виразно іншомовними (чужомовними), позначають специфічні реалії інших народів і є винятковими вкрапленнями до лексичної системи української мови. До них належать:

— *варваризми* (грец. barbaros — чужинець). Це іншомовні слова, які не до кінця засвоєні літературною мовою, зовнішньо певною мірою суперечать її лексикограматичним нормам, але не мають власне української національно-мовленнєвої заміни: *авеню, клерк, денді, констебль, кюре, мадам, мосьє, міс, місіс, мікадо, мулла, су, фрау, хобі* і под.;

— *екзотизми* (грец. exōtikos — чужий, іноземний). Такі слова походять з інших мов, часто маловідомих: *аул, бай, бек, гяур, яничар, делібаш, зурна, паранджа, піала, шальвари* і под.

Використовуючись в усіх вимірах нормативно, варваризми й екзотизми не порушують і не збіднюють літературного мовлення, загалом узгоджуються з його чистотою.

Чистота сучасної української літературної мови як особлива і обов'язкова позитивна якість мовлення виявляється на всіх рівнях мови. Наприклад, останнім часом частіше використовується лексема *безкінечний*, хоча нормативною є її форма *безконечний*. Значно очевидніші й поширеніші мовні явища у вимірах чистота/нечистота (як і нормативність/ненормативність) мовлення просте-

жуються на морфолого-синтаксичному рівні: *На пресконференціях журналістів переконують переважно про те [замість у тому], що мораль, чесність, порядність, патріотизм повинні бути на першому місці; Своєю чергою Міністерство фінансів... пропонує виділити 60 млн. грн. (замість У свою чергу...); ...Пообіцяв поспілкуватися з нашими кореспондентами за два дні — не відомо, впродовж двох днів чи після двох днів та ін.*

Отже, чистота мовлення — поняття і явище багатовимірне, як і чисте мовлення. Воно стосується всіх складників (фонетики, лексики, фразеології, граматики) мови, обов'язкового дотримання усталених, нормативних форм усіма мовцями.

Образність мовлення

Одну з особливостей мовлення становить його *образність* — спосіб передавання певних понять через художні образи, якими відтворюється не зовсім звичне бачення, сприймання людиною навколишнього світу і себе в ньому. Найповніше образне мовлення реалізується в художньому стилі мови.

Лексема «образ» має кілька значень, деякі з них навіть омонімі, пор.: *Степан... поновив у пам'яті образ Ольги (М. Стельмах); Образ Дніпра проходить крізь уся його [Т. Шевченка] творчість (М. Рильський); Я по одязі взяв, що ти мій образ (Леся Українка); Наша свідомість — це своєрідні образи того, що наявне в світі (З газети); До півночі молилась вона перед образами, прохала в Бога щастя-долі своїй першій дитині (І. Нечуй-Левицький); На великій стіні... висів великий образ у золочених рамах (І. Франко).*

Образне мовлення звичайно стосується емоційної сфери людини, позитивно чи негативно налаштовує її щодо інших, спонукає до словесної відповіді, певної фізичної дії, роздумів, міркувань. Воно протиставляється мовленню звичному, нетропеїчному, позбавленому переносності, образності.

У своєму типовому і найповнішому вияві образність мовлення представлена в усіх жанрах художньої літератури, особливо в творах талановитих письменників, які навіть найпростішими, найзвичайнішими словами

створюють винятково й максимально образні, стилістично майстерні тексти, напр.:

*Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш.
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море...*

*Тяжко-важко в світі жити
Сироті без роду:
Нема куди прихилиться, —
Хоч з гори та в воду!* (Т. Шевченко).

Усе в поезії сприймається як художньо довершене, соціально вагоме, індивідуально неповторне, неперевершено образне, народне і водночас всесвітньо ціннісне чи близьке до нього.

Високою образністю позначені твори й інших письменників, зокрема О. Олеся:

*З журбою радість обнялась...
В обіймах з радістю журба...*

*Затремтіли струни у душі моїй...
Ніжна, ніжна пісня задзвеніла в ній...*

Звичайна лексика у творах митців слова має високу художню вартість, бо здебільшого використовується тропеїчно й досконало — як метафори, метонімії, епітети, порівняння та ін.

Образність мовлення налаштовує мовців на почуттєво-емоційне сприймання того, що наявне в природі і в суспільному житті.

Творці образно-художнього мовлення, передусім видатні письменники, використовуючи власне мовні засоби (слова, їх фонетичні ресурси, форми слова і сполучення слів, фразеологізми, речення, його еквіваленти, інтонаційну тональність і ритміку вислову), створюють свою художню модель життя в різних його виявах, типізують зображуване, індивідуально-особистісне перетворюють на узагальнене. Так з'являється певний художній образ з його типовими ознаками — поняттями і мовними формами, які читач більшою чи меншою мірою усвідомлює, переймає, часто й наслідує (поведінкою, системою мислення й мовлення). Художник слова, як ніхто і ніщо інше, долає усталений у суспільстві мовленнєвий шаблон, стандартні форми вислову, виховує в

читачів культуру мовлення. Роль мови художньої літератури у формуванні мовленнєвої культури безмежна й неоціненна, однак внаслідок бурхливого зростання соціальної важливості засобів масової інформації, публіцистики, наукової, особливо науково-популярної, літератури ця роль послаблюється. Дієвою основою формування літературної мови, її норм стають публіцистичні й наукові жанри. Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. зменшилась і суспільно-навчальна й виховна роль художньої літератури, бо функції художнього слова як законодавця мовних норм переважно взяли на себе радіо, телебачення й публіцистика. Але навіть за цих умов художня література, її неповторне мовне багатство не може бути компенсоване, замінене нічим іншим.

Значною мірою образність мовлення характерна й для розмовно-побутового стилю, для деяких жанрів публіцистичного стилю, зрідка — наукового й офіційно-ділового мовлення в його писемному вияві. Особливо виразна образність у заголовках текстів: *Революція народної гідності; Майдан залишається; Хвороба від брудних рук; Пуд солі; Децю про плач; Героїчна трагедія* та ін. (З газети).

Отже, образність мовлення — одна з його своєрідних позитивних якостей. Образне мовлення найвиразніше передає розумово-почуттєвий стан людини.

Простота, стислість, виразність, чіткість і яскравість мовлення

Такі комунікативно-стилістичні якості мовлення, як простота, стислість, виразність, чіткість і яскравість, настільки взаємопов'язані й взаємозумовлені, що їх окремий розгляд видається недоцільним. У мовознавстві вони тільки загально диференційовані, лінгвістично не визначені. Однак певна послідовність у розташуванні цих різновидів мовлення простежується, вона можлива й доцільна принаймні в таких двох групах і вимірах, як простота і стислість мовлення, з одного боку, і його виразність, чіткість, яскравість — з другого.

Простота мовлення. Це одна з його якостей, властивостей, яка пов'язана із семантикою слова «простий»: елементарний за складом, однорідний; протилежний складному; неважкий, легкий для розуміння. Є й

інші значення цього слова. Наприклад, словосполучення *говорити простими словами* означає *говорити доступно для інших, говорити без піднесення, урочистості*.

У найзагальнішому розумінні *просте мовлення* — це мовлення нескладне, виразне, частково елементарне за своєю лексикою й синтаксичною структурою. Його легко сприймає кожен мовець. Просте мовлення не обтяжене спеціальними (галузевими) термінами — філософськими, економічними, біологічними, фізико-математичними та ін., воно також несумісне з розгорнутими, багатослівними складними реченнями, періодами, які ускладнюють сприймання висловлюваних думок. У науково-популярному жанрі та публіцистиці (популярна наукова праця, публіцистичний виступ у газеті, на зборах тощо) таке мовлення може бути й розгорнутим, багатослівним.

Стислість мовлення. Лексема «стислість» позначає властивість мовлення за значенням прикметника «стислий» (коротко викладений, висловлений; небагатослівний; невеликий за обсягом, розміром, який триває недовго; короткочасний; протилежне до слова «тривалий»): *Художньо-стильовими властивостями анекдоту є стислість, веселий колорит* (З газети); *Майор вишиковує взвод і робить стислий розгляд занять* (І. Багмут); *Ах, як дитинство все в рядок убгати стислий?* (М. Рильський); *Боріться за стислі строки сіви!* (З газети).

Стисле мовлення малослівне за обсягом, сконденсоване, словесно ущільнене, але не протиставлене мовленню простому. Обидві ознаки мовлення — простота і стислість — синонімічні, споріднені комунікативні якості мовлення, тому розмежовуються тільки частково.

Мовленнєві огріхи через недотримання стислості й простоти мовлення досить поширені. Наприклад, замість *добре (старанно, самовіддано, наполегливо, завзято і под.) працює* використовують словосполучення *відзначається високопродуктивною працею* тощо; замість *треба поважати старших, треба допомогти* кажуть *треба відчувати повагу до старших, треба надати допомогу*; природне і просте *прозимувати худобу* замінюють казенною, бюрократичною фразою *провести зимівлю худоби*. Мовні трафарети, як правило, знесилюють, збіднюють мовлення.

Основний сенс простого й стислого мовлення полягає в тому, щоб без затрат часу і мовленнєвих зусиль висловлюватись економно, щоб мінімумом слів передавати якомога більше значень, потрібну інформацію. Простота і стислість мовлення найбільше пов'язані з його логічністю, точністю, нормативністю.

Однією з основних вимог до культури писемного й усного мовлення є максимальне смислове навантаження кожного слова. Потрібно уникати тавтологічних словосполучень (*сучасний час, уважно зосереджуваний, ворожі загарбники* та ін.), які перевантажують і знебарвлюють мовлення, як і синтаксичних комунікативних конструкцій на зразок: *Ми працювали мовчки, без слів; В дебатах на обговорення доповіді директора виступили... замість Ми працювали мовчки; В обговоренні доповіді взяли участь... і под.*

Отже, простота й стислість належать до найважливіших ознак досконалого мовлення взагалі і мовлення прилюдних виступів особливо.

Виразність мовлення. Це властивість за значенням слова «виразний» — який зовнішніми ознаками передає внутрішні якості, почуття, переживання; чіткий, розбірливий, легко зрозумілий, напр.: *Вона [мова Левченка] вразила Чорнокнижного, який не цурався піднесеного чи виразного, як різьба, слова (М. Стельмах); На самому дні серця заворушилися образливі слова, насмішкуваті жарти, ...і всі вони виникли з незвичайною виразністю (І. Нечуй-Левицький).* Один із теоретиків культури мовлення Б. Головін зазначає: «Виразністю мовлення називаються такі особливості його структури, які підтримують увагу та інтерес у слухача або читача; відповідно й мовлення, якому притаманні ці особливості, буде називатись виразним». Певна річ, увагу й інтерес підтримує кожна з позитивних комунікативних ознак мовлення: нормативність, логіка, точність, чистота, образність тощо. Тому немає достатніх підстав вважати виразність категоріально окремою ознакою мовлення. Означення «виразність мовлення» і «виразне мовлення» — поняття нетермінологічні, нетерміновані, ймовірніше — невизначено емоційні. Вони нашаровуються на інші позитивні ознаки стилістично вмотивованого, а отже й досконалого, мовлення. Це стосується й чіткості та яскравості мовлення.

Чіткість мовлення. Це властивість мовлення за ознакою «чіткий», тобто розбірливий, виразний; зручний для читання; ясний для розуміння; який проводиться організовано, правильно, злагоджено: *Чіткість, виразність вимови потрібні й тоді, коли авторові доводиться промовляти на сцені пошепки (Із журналу); Стиснувши губи, мовчки, з неймовірною чіткістю виконували моряки команду, розуміючи, що від цього залежить їх життя (З. Тулуб); Військові кораблі, даленіючи, втратили чіткість обрисів, зливалися кольором з морськими хвилями (Л. Дмитерко).*

Яскравість мовлення. Лексема «яскравість» передає властивість за значенням від «яскравий», тобто такий, що: позначений свіжістю, яскравістю тону, інтенсивністю свого забарвлення; виділяється характерними позитивними рисами, вражає своєю переконливістю, виразністю та ін.: *Темрява на такій глибині була дуже дивною. Сонячне проміння втрачало свою яскравість (В. Собко); Чи то яскравість таланту [В. Стефаніка], чи приступність сюжетів зробили його одразу популярним (Леся Українка).*

Отже, виразність, чіткість і яскравість — це синонімічні, метафорично-епітетні характеристики мовлення. Кожна з цих якостей мовлення доповнює те, з чого формуються його нормативність, точність та ін. Досить помітно виокремлюються серед цих явищ простота й стислість мовлення як значною мірою окремі позитивні й оцінні комунікативні якості висловлювання в його усній і писемній формах.

Доречність мовлення

Однією з комунікативно-стилістичних якостей мовлення є доречність — абстрактний іменник до прикметника «доречний» (який відповідає обстановці): *Євген Вікторович визнавав доречність подібних міркувань Преображенського (І. Ле).*

Доречність мовлення — неодмінна ознака стилістично досконалого, довершеного, бездоганного за своїм змістом і структурою мовлення. Реалізовується вона тоді, коли певні ресурси мови, її фонетичні, лексичні, фразеологічні й граматичні засоби повністю відповідають умовам і меті кожного окремого

вияву мовлення, використовуються доцільно й ефективно.

Найочевидніше доречність мовлення виявляється на протиставній основі — в зіставленні з недоречністю: *Я його лупцюю, а він нічичирк* (Ю. Збанацький), пор.: *А професор нараз замість того, щоб розповісти, нічичирк* — у цьому реченні слово *нічичирк* вжито астилістично. Недоречно, навіть безглуздою, здалася б у газеті чи в офіційному виступі фраза: *Президент, виступаючи з-за кафедри перед вченими, оцінив цю подію щонайточніше, тютілька в тютільку*.

Доречність і недоречність мовлення виявляється в контексті, в конкретній мовленнєвій ситуації.

Мовлення може вважатись доречним тоді, коли мовець щоразу максимально враховує такі чинники:

- конкретні умови висловлювання;
- мету висловлювання;
- адресата мовлення;
- конкретну мовленнєву ситуацію, контекст;
- психологічний стан учасників спілкування, їх загальну і спеціальну підготовку, кругозір, вік, стать тощо.

Доречне мовлення ґрунтується на нормативності, етичних і естетичних комунікативних якостях усного й писемного висловлювання, однаково стосується діалогічної і монологічної форм мовлення. Ще в античні часи вчені звертали увагу на особливості мовлення. Так, Арістотель чітко уявляв, що «у мовленні писемному і в мовленні під час суперечки, у мовленні політичному, і в мовленні судовому» має бути особливий спосіб висловлювання. Цицерон зазначав: «Як у житті, так і в мовленні немає нічого складнішого, як бачити, що доречне».

Доречність, становлячи одну з комунікативних ознак мовлення, як слушно зауважує Б. Головін, постійно має й неодмінне психологічне обґрунтування, залежить від сутності, ества кожного окремого Я, його позитивних і негативних рис характеру, а також від того, глибоко чи тільки поверхово кожен мовець знає мову, її структуру, вміє користуватись нею, знає той предмет (об'єкт), про який висловлюється усно чи писемно, від того, доброзичливо чи неприхильно мовець ставиться до інших, як при цьому береться до уваги ідейна позиція, рівень (громадський, науковий та ін.) учасників розмови.

Отже, доречність мовлення якнайбільше досягається особистісними якостями мовця, його загальною

і мовленнєвою ерудицією, спроможністю висловлюватись вмотивовано, обґрунтовано, отже, й доречно, доцільно.

Етичність і естетичність мовлення

Етичність і естетичність мовлення взаємозумовлені, окремий розгляд їх є дещо умовним. Усе етичне повністю або частково одночасно й естетичне, і навпаки.

Поняття «етичність», як і прикметник «етичний», від якого воно утворилось, пов'язане з *етикою* (лат. *ethica*, від грец. *ethos* — звичай, правило). Це наука, що вивчає мораль; норми поведінки, сукупність моральних правил усього суспільства або ж певної соціальної групи осіб, їхніх моральних правил мислення й діяльності.

Етичним у повних виявах, вимірах може вважатись тільки таке мовлення, яке відповідає усталеним у суспільстві позитивним нормам поведінки.

Етичність українського літературного мовлення ґрунтується на загальнолюдських і національних засадах, відображає найкращі якості, риси українського народу (працьовитість, любов до батьківщини, шанобливе ставлення до інших народів тощо). Вона передбачає й любов до рідної мови, всебічне й нормативне користування нею.

З етичністю мовлення пов'язана його естетичність. Цей термін стосується *естетики* (грец. *aisthētikos* — чуттєво сприйманий) — вчення про прекрасне, про формування його в художній творчості, у природі, суспільстві; це також система поглядів на мистецтво.

Естетичним є мовлення, яке сповнене краси у колективному (груповому) і в індивідуальному вияві та сприйманні.

У власне лінгвістичному плані всі одиниці, явища мови за своєю сутністю рівноцінні, серед них немає кращих і гірших, красивих і потворних. Наприклад, усі фонемі однаковою мірою і етичні, й естетичні, на відміну від вульгарного, образливого значення, яке закріпилось у мові й мовленні за незначною кількістю слів. Їх уживання в індивідуальному мовленні завжди є наслідком соціальної, етичної й естетичної невихованості кожного. Отже, естетичність і неестетичність як особливі поняття й елементи розумово-почуттєвої сфери людини

значною мірою стосуються мовної і мовленнєвої семантики, яка закріпилась за словами й сприймається в межах окремого слова чи речення, тексту. Розрізняють слова з позитивним змістом (*любов, кохання, радість, порядність, вихованість* та ін.), які налаштовують на прихильне сприймання позначуваного ними поняття, стимулюють появу і вияв у мовців відчуття краси у сфері людських стосунків, і слова (*ворожнеча, зрада, злочин, розбій, смерть, хвороба* тощо), з якими пов'язані певні негативні асоціації мовців. Слова з позитивною і негативною семантикою по-своєму комунікативно, стилістично важливі. За особливих ситуацій спілкування можливі й такі висловлювання, як *краса смерті, чудова хвороба* та ін. Таке алогічне використання слів і зворотів украй особливе, випадкове, стилістично спотворене, а тому небажане.

Тяжіння до естетичності в думках і вчинках, прагнення до бачення краси майже в усьому, що наявне в людині і навколишньому світі, є явищем природним, свідомим чи уявлюваним, яке нерідко межує з фантастикою чи стає нею.

Людина від природи зорієнтована переважно на прекрасне в собі і в усьому, що її оточує і що вона уявляє, сприймає. Надаючи перевагу прогресивному і красивому, етичному й естетичному в житті, кожен з мовців найчастіше усвідомлено уникає негативного й некрасивого, неестетичного. В цьому один із визначальних виявів позитивної людської сутності. Однак кожна людина відрізняється від інших (духовно, характером, темпераментом, мовою, поведінкою тощо), тому й естетичне, прекрасне в мовленні одночасно є витвором, породженням і соціальним, і індивідуальним.

Естетичність являє собою колективно зорієнтоване явище, природно властиве всім, але індивідуально неповторне, особливе, хоч це комунікативно менш важливе, бо головне в цій сфері полягає в соціально-колективному усвідомленні етичного й естетичного в житті, в мистецтві, у мові. Цьому слугує майже увесь фонетико-граматичний склад мови, тому що сам по собі він рівноцінний з погляду етичного й естетичного. Однак цього не можна сказати про семантику багатьох слів, висловів, про ритмомелодику фрази, її інтонування: саме в таких елементах і виявах мови сконцентровується неестетичність і неестетичність сказаного чи написаного.

Мовленнева естетика — одне з найбільших багатств мови, яке налаштовує на сприйняття прекрасного у світі, у висловлюваннях кожного. Хоча все наявне в мові за своєю сутністю етичне й естетичне, деякі мовці наповнюють мовні одиниці негативним значенням чи емоційністю. Це дискредитує мовця, принижує його гідність, свідчить про відсутність у нього культури поведінки і культури мовлення.

Етичність і естетичність мовлення найповніше виявляються в мовленнєвій стилістиці, яка має в своїй основі усталені норми (фонетично-вимовні, лексичні, фразеологічні й граматичні) літературної мови. Порушення цих норм (наприклад, вживання невластивої певному стилю лексики тощо), усе випадкове в мовленні (крім найбільш вдалих, індивідуально-оказійних неологізмів), як правило, несумісне з мовленнєвою культурою, з її етикою й естетикою. Французький письменник Пі де Мопассан (1850—1893) на запитання, які «вільності в мові» (на відміну від індивідуального мовлення) може дозволити собі письменник, не раз відповідав одностайно: «Ніяких!» Етичність і естетичність притаманні мові в усіх її стилях, але в кожному з них вони реалізуються своєрідно й неповторно. Так, у текстах художнього стилю не прийнято надмірно використовувати терміни з певної галузі знань (математики, техніки тощо), в офіційно-діловому — художні засоби мовлення (зокрема, тропи), фразеологізми та ін.

Естетична функція слова, а ще більше естетична роль синтаксичної конструкції, — це потужний, функціонально невичерпний мовленнєвий матеріал. Естетику мовлення не можна зводити тільки до художньої літератури (до поезії і прози). Навіть заява, написана за усталеними вимогами, параметрами, з особливою старанністю, бездоганним почерком, чи бездоганно складений протокол об'єктивно викликають задоволення, етичне й експресивно-естетичне враження. Кожен стиль мови й мовлення має свою естетику, неповторну красу й привабливість.

Отже, етичність і естетичність мовлення поширюються на всі сфери діяльності людини, на усвідомлення нею дійсності і себе в ній. В етичності й естетичності мовлення кожен реалізує себе морально й оцінно-емоційно, чим налаштовує інших на сприйняття розумного й прекрасного в житті, у мисленні й мовленні.

Багатство і мистецтво мовлення

Лексема «багатство» належить до найуживаніших у всенародному мовленні. Вона позначає велику кількість чогось, його багатоманітність, цінність, вартісність, важливість, спроможність, значеннєвість.

Багатство мовлення, яке найбільше визначається кількістю слів у мові, усталеністю їх лексичних значень і морфемно-морфологічних форм, розгалуженістю синтаксичних конструкцій і т. ін., слугує, крім іншого, матеріалом для стилістичних спроможностей мови, основою мовленнєвого мистецтва.

Крім прямого значення, лексема «багатство» має переносні, найчастіше метафоричні, образні, які стосуються її мови: *Багатство дієслівних синонімів, які письменник часто вживає в новому значенні, допомагає передати глибокі людські переживання* (З посібника).

Багатство кожної із сучасних розвинених літературних мов, зокрема й української, безмежне, практично невичерпне. Окремою особою воно осмислюється тільки в найсуттєвіших виявах.

Багатство мови виявляється у живому мовленні народу, в художній літературі, наукових працях, публіцистиці та ін. Найуживаніші в певній мові слова і стійкі (фразеологічні) поєднання їх зафіксовані в словниках. Наприклад, у 4-томному «Толковом словаре живого великорусского языка» російського лексикографа Володимира Даля (1801—1872) витлумачено понад 200 тисяч різних слів (реєстрових), майже 30 тисяч прислів'їв і приказок. У 17-томному «Словаре современного русского литературного языка» пояснено семантику понад 132 тисяч реєстрових слів, 6-томний «Українсько-російський словник» (1953—1963) охоплює 120 тисяч слів, а 11-томний тлумачний «Словник української мови» коментує понад 134 тисячі найуживаніших лексем, які разом із стійкими сполученнями слів охоплюють понад 600 тисяч понять. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (ВТССУМ) витлумачено понад 170 тисяч слів. Людину, яка постійно збагачує свої знання, використовуючи словники, М. Рильський порівнював із розумним садівником, який дбайливо доглядає свій сад.

Багатство мови, а на цій основі й багатство індивідуального мовлення, найповніше виявляється тоді, коли мовці

всєбічно урізноманітнюють усе сказане й написане ними.

Мовне й мовленнєве багатство несумісне із шаблонними засобами вислову, із надлишковим використанням певних слів, зворотів. *Щоб виконати зобов'язання* звучить природніше, простіше, отже й повніше відповідає багатству сказаного чи написаного, ніж *Для виконання зобов'язання*: цей зворот — з двох неконкретних за значенням іменників і прийменника — стилістично недовершений, професійно-традиційний, комунікативно трафаретний, він позбавлений свіжості, емоційності, особистісної індивідуальності.

У нашій мові багато слів, які особливо розгалужені значеннєво, напр.: *око* — орган зору людини і тварини: *Праве око лукаво дивилось з-під піднятого трохи повіка на купку мідяних грошей* (М. Коцюбинський); погляд: *Я подавала їй квіти, і листя, й листя, й листя — із рук її не зводила очей* (Леся Українка). Це прями значення лексеми *око*. Крім них, є кілька десятків переносних: *Аж іскри з очей посипались*; *бачити на власні очі*; *берегти як зіницю ока*; *блмати очима*; *взяти на пильне око*; *веселити око*; *видивити очі*; *виплакати очі*; *від людського (чужого) ока*; *в очі сміятися (говорити)*; *глянути правді в очі*; *дим пускати в очі*; *не встиг оком моргнути*; *не змигнувши оком*; *не змикати очей* та ін. Вони вживаються в різних формах, у валентних виявах.

Синонімічним, майже повністю семантично адекватним термінованій назві «багатство мовлення», є термін «різноманітність мовлення». Н. Бабич розмежовує зміст цих термінів лише на такій протиставній (зіставній) основі: «Мовлення багате — бідне, мовлення різноманітне — одноманітне. В основі першого критерію — поняття кількості, в основі другого — якості, але ці поняття взаємозалежні». На її думку, «мова народу — багата й різноманітна, а ось індивідуальне мовлення може бути багатим або бідним, одноманітним або різноманітним».

Мову сучасних нечисленних племен, віддалених від цивілізації, теж, напевно, можна вважати багатюю, бо представники таких спільнот знаходять у своїй мові потрібні для спілкування слова. Якщо в такому племінному (родовому) житті з'являється що-небудь нове, то неодмінно з'являється й слово для його позначення. Певна річ, і мовлення нинішнього першокласника з освіченої родини також можна вважати багатим і різноманітним, але в тих вимірах, які можливі для цього віку.

Отже, проблема мовного й мовленнєвого багатства й різноманітності незмірно широка, різнобічна, вона потребує окремого, але розгалуженого й диференційованого розгляду, наукового осмислення.

Багатство мовлення окремої особи — це одночасно:

- різноманітність мовлення;
- стилістична багатовалентність, якнайширша об'ємність і вмiле використання мовних засобів;
- колективно-нормативне і водночас індивідуальне інтонування висловлюваного усно;
- усталене писемне оформлення думки.

Джерело мовного й мовленнєвого багатства окремої особи визначається її загальною ерудицією і лінгвістичною підготовкою. Багатству, різноманітності мовлення треба вчитись упродовж усього життя. Зазвичай, більшою кількістю слів передається думка і більша за обсягом, і змістовніша. Проте повнота і вдалість сказаного (написаного) залежать не лише від кількості слів, одним словом теж можна сказати багато, недарма кажуть, що висловлюватись треба так, щоб думкам було просто, а словам тісно.

Багатство мови і мовлення має такі складові: лексичне багатство (значною мірою термінологічне), фразеологічне, морфологічне й синтаксичне, фонетико-фонологічне, акцентне та ін. Завершальним виявом потенційно-стилістичного багатства мови є функціональне мовленнєве багатство окремої особи, всього етносу. Таке багатство найбільше зосереджується в лексиці, у використанні кожного слова в тому значенні, яке повністю відповідає комунікативно-стилістичній зорієнтованості вислову, найумотивованішому використанню всіх груп слів і зворотів, структур речень. Особливих знань і уваги потребує стилістично доречно користування іншомовними словами-термінами. Наприклад, не слід у розмовно-побутовому мовленні понад міру вдаватись до іншомовних лексем *лінгвістика* замість *мовознавство* (наука про мову), *диференціація* замість *розподіл* (розчленування цілого на частини) та ін.

Багатство сказаного чи написаного значною мірою досягається й дотриманням вимог стилю — з погляду лексико-фразеологічного, морфолого-синтаксичного і функціонального. Нерідко трапляється, що керівна особа, виступаючи по радіо чи на зборах, звертається до своїх підлеглих на *ти*, спілкується з ними зовсім по-до-

машньому, часто припускається трафаретів на зразок *за великим рахунком, дорогі друзі* — навіть тоді, коли йдеться про непримиренних політичних супротивників і т. ін. Такими й подібними мовними засобами помітно зруйновується чітка стилістична спрямованість мовлення. Це призводить до комунікативно-стилістичної дисгармонії мовлення в його усній (особливо) і писемній формах.

Багатство різнотипних, різностильових висловлювань найповніше досягається за умов, коли кожен з мовців дотримується всіх комунікативних засобів мовлення, дбає про його нормативність, логічність, точність, образність тощо.

Багатство мови (лексичне, фразеологічне і т. ін.) — основа основ *мистецтва мовлення* — найвищий еталон мовлення, зразок, спосіб його вияву. Мовлення має характеризуватися всеосяжністю змісту, логікою і багатством засобів вираження, витонченістю граматичної форми, образністю і природною доречністю всіх мовних елементів, незаперечною моральністю й естетикою висловлюваних думок, почувань. Воно, за словами І. Білодіда, «не терпить нестриманості й порушення правил композиції, розв'язаності, неінтелектуальності, дешевого прикрашання, “панібратства” у вигляді удаваної “довірливості”, мовлення по-свійському, надмірної емоційності, хизування, непогамовної гри формами і т. ін.». Мовленнєве мистецтво також створюється найдоцільнішою для кожного мовленнєвого акту тональністю — пафосом, довірливістю, а за певних ситуацій — логікою, точністю і кодифікованістю (нормативністю) висловленого усно чи писемно тощо. Мистецьке мовлення — це його бездоганність, найвищий вияв, статус. У такому мовленні синтезується все найраціональніше в мові. Мистецтво мовлення є надбанням осіб високої загальної, спеціальної і мовленнєвої культури, знань.

Мова, будучи системою і структурою своєрідно організованих, тільки їй властивих знаків (різнотипних мовних одиниць), становить своєрідно скомпоновану досконалу цілість, дивовижний феномен, який, реалізуючись у мовленні, стає всеохоплюючим засобом спілкування людей.

Високі ознаки й вияви культури мовлення передбачають уміння кожного мовця компонувати своє мовлення (писемне й усне) відповідно до поставленої мети, бо лише так максимально досягається мистецтво мовлення.

Риторика як складова стилістики

Важливим елементом стилістики, загальної теорії й практики культури мовлення є *риторика* (грец. *rhētor* — оратор) — наука красномовства (ораторського мистецтва). Риторика — це також навчальний предмет, у якому викладено теорію красномовства, ораторського мистецтва. Таку назву мають і особливі навчальні підручники, посібники: *Старовинні риторики перелічували багато наук, конче потрібних ораторові*. Лексема «риторика» нерідко використовується метафорично, переносно: *Лист був написаний просто, щиро, без фальшивої риторики* (І. Франко). В минулому риторикою називали молодший клас духовної семінарії: *Йому заманулося женитись, і він, скінчивши риторику й філософію, ...поїхав шукати собі жінки* (І. Нечуй-Левицький).

Риторику можна вважати однією з особливих частин і виявів стилістики як загального вчення про функціонально найумотиваніше користування мовою. Риторика спирається на ту частину мовознавчих узагальнень, знань, які ґрунтуються на особливій теорії і практиці мовленнєвого красномовства, передусім ораторського. Її основи сформувались уже в Давній Греції (Перікл, Сократ, Арістотель, Платон, Демосфен та ін.), розвинулись у Давньому Римі (Цицерон, Квінтіліан та ін.), пізніше своєрідно й частково поширились в епоху середньовіччя (умовно від падіння Римської імперії в 476 р.) і до часів Відродження, або Ренесансу (в Італії у XIV—XVI ст., в інших країнах Західної і Центральної Європи — у XV—XVI ст.). Це був час переходу від середньовічної культури до культури Нового часу.

Окремі положення з риторики простежуються в Ізборниках Святослава 1073 і 1076 р. Видатними ораторами, отже й зачинателями вітчизняного риторичного слова, були митрополит Іларіон, церковно-освітній діяч Кирило Туровський (XII ст.). У XVI—XVII ст. ораторського мистецтва навчали в братських школах і в Києво-Могилянській академії (заснованої в 1632 р.). Навчання в ній відбувалося за латинськими підручниками періоду античності, але поступово створювались і підручники-посібники з риторики: Йосифа Кононовича-Горбицького (латинською мовою, 1637; Йоаникія Галятовського — «Ключ разумѣнія» (давньою українською мовою, 1659; 1665), твори Антонія Радивиловського

(помер 1688), Лазаря Барановича (1620—1693), Стефана Яворського (1658—1722), Дмитрія Ростовського (Туптала) (1651—1709), Феофана Прокоповича (1681—1736), Георгія Кониського (1713—1795). Ці та інші діячі української культури зробили значний внесок до теорії і техніки риторичного мовлення, яке формувалось на усталених на той час зразках церковно-релігійних проповідей, промов, інших богословських, морально-повчальних поетичних і навіть драматичних творів. Риторіку як мовленнєве красномовство можна умовно трактувати як давній особливий мовний стиль. У стінах Києво-Могилянської академії (у 1701 р. за царським указом Петра I їй надано титулу і прав академії і перейменовано на Київську академію) було розвинено теорію і мовленнєву практику традиційних для Європи доби Відродження трьох стилів («слогів») — високого, середнього і низького, успадкованих ще з античності.

Мовлення в межах *високого стилю* зазвичай урочисте, пишномовне, йому властиві:

- художні засоби: метафора, метонімія, синекдоха, антоніми, повтори, алегорія, перифраз, гіпербола та ін.;
- розгорнуті фрази, інверсія, риторичні запитання;
- повторювані вигуки тощо.

У високому стилі розповідалось про важливі події, видатних осіб.

Врівноважено спокійна, поміркована розповідь тільки з частковим застосуванням художніх засобів, живої народної лексики і фразеології притаманна *середньому стилю*, мовними засобами якого повідомляли про менш важливі соціальні події.

Розповіді про буденні події, справи (сімейні, побутові й повсякденні стосунки, про сільськогосподарську працю, ділові зв'язки мовців тощо) викладались у *низькому стилі* (Феофан Прокопович запровадив назву *простий стиль*). Для нього характерне емоційно нейтральне, звичне мовлення з мінімальним використанням художніх засобів (метафори тощо).

Теоретичні основи риторики викладено в енциклопедії «Українська мова» (2000), у підручнику для студентів-філологів Л. Мацько, О. Сидоренко та ін. «Стилістика української мови» (2003) та ін.

Як слухно зауважують мовознавці (Л. Мацько та ін.), витоки сучасної стилістики, її важливу культурну мінувшину започатковано античною риторикою. Антична

риторика як наука красномовства ґрунтувалась на таких мовленнєвих якостях оратора, якими він досягав у своїх прилюдних виступах найбільшої майстерності, вишуканості. Основою для цього слугували його обдарування, навчання і вправи. Оратор-промовець повинен був по-особливому дбати і про правильність, і про естетичність свого мовлення. Крім того, мова ораторського твору мала відрізнятися від повсякденної мови. Прикладами красномовства є такі фрази: *Заговори, щоб я тебе побачив* (Сократ); *Красномовство є мистецтво керувати умами* (Платон); *Найкращий оратор той, хто своїм словом і повчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження* (Цицерон); *Спочатку було Слово* (Євангеліє від Іоанна); *Істина ж і благодать слугами сунуть майбутньому віку, життю нетлінному* (Іларіон); *З видимого пізнай невидиме* (Г. Сковорода) та ін.

Риторика — це одне з відгалужень стилістики як теорії і практики найдоцільнішого мовлення. Вона зорієнтована на формування у мовців здатності висловлюватись красномовно, поважно, інколи й іронічно, але зазвичай без звичної буденності. Невипадково риторичне мовлення завжди особливо виразне й типове для певних жанрів публіцистичного стилю мови, особливо коли автор художньо, з виразною почуттєвістю розповідає про щось життєво важливе: *Все йде, все минає — і краю немає; І за що його, святого, мордували, Во узи кували, І главу його честною терном увінчали; Способники святої волі — Із тьми, із смрада і з неволі Царям і людям напоказ На світ вас виведу надалі. Рядами довгими в кайданах...* (Т. Шевченко).

Отже, риторичне мовлення завжди стилістично виразне, комунікативно зорієнтоване на красномовність, ораторство, через що повинно сприйматись як неповторно оригінальне, таке, в якому кожен з його творців виявляє свою індивідуальність, особистість, особистісність, своє Я.

Евфонія (милозвучність) мовлення

Однією з позитивних і, водночас, визначальних ознак мовлення є його евфонія, милозвучність (грец. euphonia, від eu — добре і phōne — звук). Ця якість мовлення досягається певними мовними засобами, переважно

лексичними і фонетичними. Винятково важливими й прямими елементами мовленнєвої евфонії є *евфемізми* — слова чи сполучення слів, якими замінюють точні назви з негативним, непристойним чи неприємним емоційним забарвленням, напр.: *нерозумний* замість *дурний*; *акція замість убивство*; *вона у делікатному стані, не сама, готується стати матір'ю* замість звичного *вона вагітна*; *хірургічне втручання* замість *операція*; *не вигадуйте, не кажіть неправду* замість *не брешіть* тощо.

Отже, евфемізми — це слова і сполучення слів, які використовуються замість прямих назв предметів, явищ, дій. Вони нерідко позначені образністю, позитивною чи негативною емоційністю, експресією. Досить часто евфемістичними тенденціями спрощується, отже й полегшується, фонетичне звучання слів.

Деякі евфемізми породжені мислено-мовленнєвим *табу* (франц. *tabou*, від полінез. *tapu* — заборонений, священний) — заборонаю на вживання певних слів, що зумовлюється містично-заборонними, соціально-політичними, зокрема цензурними, культурними і морально-етичними чинниками. Особи з ненауковим мисленням можуть вірити в те, що вживання певних слів, висловів (мовне табу) неминуче спричиняється до покарання. Через таку забобонність, марновірство прямі назви когось або чогось замінюються непрямими, які здебільшого позначені емоційністю. Особливо характерні такі явища для розмовно-побутового мовлення. Наприклад, назву *чорт* дехто замінює словами *дідько, щезник, той, воно* і навіть *батько, змію* називають *довгою, могилу — домовиною, мертвого — покійним* тощо. Табу (заборона або уникання певного слова) може зумовлюватись виразним соціальним чинником: скажімо, за радянських часів вважалось «націоналістичним» вживання слова *ленька* стосовно України.

Евфонія мовлення найчастіше створюється такими виразними мовними засобами, мовними одиницями:

— певними словами й сполученнями слів, стилістично вдалою для деяких мовленнєвих ситуацій структурою речень, котрими гармонійно відтворюється позитивний мовно-почуттєвий стан людини;

— стилістично вдалими використанням певних фонетико-звукових ресурсів мови, якими може створюватись мелодійність звучання, образність висловлюваного.

Треба розрізнати евфонію (милосвучність) мови і евфонію (милосвучність) мовлення. *Евфонія мови* —

це тільки своєрідна матеріально-фонетична, лексична, фразеологічна, граматична й стилістична можливість, здатність мови, тобто природна милозвучність її різнотипних одиниць. *Евфонія мовлення* — це конкретне милозвучне використання наявних у мові засобів, її одиниць — від фонетичних до синтаксичних.

Одним із засобів евфонічного мовлення слугують такі різновиди звукових повторів, як асонанс, алітерація, анафора, епіфора тощо, ритм і взагалі ритмомелодика.

Найчастіше милозвучність мовлення створюється на фонемному й фонемно-морфемному рівнях, добром стилістично зручного для вимови службового слова, певної фонемі (звука) в складі слова або афікса — префікса, суфікса чи закінчення: *в — у — ув — уві — ві, від — од, з — зі — із, б — би, і — й, ж — же, -ся — -сь, -ти — -ть, хоч — хоча, ще — іще* та ін. Напр.: *в очах — у полі; — у (ві-, уві-) сні; він увійшов — вона увійшла; він відпочив (одпочив) — вона відпочила; І тихо, як із далини, із спогадів... оповідала вона про життя своє* (А. Головка); *писала б — писав би; він іде (пор. він йде — складно для вимови, немилозвучно) — вона йде; дружні та інтимні стосунки, а не дружні і інтимні; підіймалися угору — підіймались угору; працювати вранці — працювать уранці; будемо — будем; він іще в хаті (іще — відтінок розмовності, фольклорності) — вона ще в хаті; синові — сину; по-юнацькому — по-юнацьки; розмовляю по-українськи — ...по-українському; на тому боці — на тім боці.*

Евфонії (милозвучності) також сприяють:

— спрощення в групах приголосних: *тиждень → тижня, вісті → вісник, радість → радісний, волость → волосний;*

— вставлення голосного між приголосними (*вікно → вікон, весни → весен*) чи приголосного між голосними (*павук, героїка: геро[й]іка*), пор. рос. *паук, героика*);

— додавання голосного на початку окремих слів: *іржа, імла, вухо, вулиця;*

— зникнення початкової фонемі: *голка, гра, Гнат;*

— вставлення між приголосними голосного звука з метою усунення збігу приголосних: *огнь* (церковнослов'янське й давньоукраїнське) і *вогонь* (сучасне);

— явище дисиміляції (розподібнення) *хто* із *кѣто*: з двох проривних *кт* сформувалося звукосполучення з

фрикативного і проривного, що полегшило вимову цього слова.

Основою евфонічного мовлення становить властива йому своєрідна фонетична сутність, нормативна і стилістично вмотивована вимова окремого звука і найрізноманітніших поєднань звуків, дотримання орфоепічних, інтонаційних та інших норм. Внаслідок цонайбільшої орієнтації на дотримання ознак евфонічності мовлення створюються художні тексти, особливо поетичні. Евфемізми є також досить важливою ознакою деяких жанрів мовлення публіцистичного, саме тих його текстів, яким властива підвищена емоційність, створювана актуальністю змісту і мовними засобами образності — тропами, синонімікою, виразною мелодійністю, іншими засобами мовленнєвої естетики.

Отже, евфонія мовлення — одна з бажаних ознак мовлення в межах усіх стилів мови, але найбільше стилістична досконалість у використанні евфонізмів виявляється у мовленні художньому.

Український менталітет і стилістика української мови

Стилістична своєрідність слів, словосполучень і речень нерідко створюється такою логічно-значеннєвою й емоційною ознакою, як менталітет, ментальність.

Менталітет — це сукупність психічних, інтелектуальних, релігійних, естетичних та інших особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що виявляються в культурі, мові, поведінці тощо. Синонімічним до цього слова є більш уживаний термін «ментальність» (франц. mental, від лат. mens — розум, мислення, душевний склад), який здебільшого використовується з метою національно-психологічної (водночас і філософської) характеристики свідомості і почуттєвої сфери народу, певних його верств і окремої особи.

Певні визначальні світоглядні і почуттєві риси становлять внутрішню духовну сутність українців як окремої нації, окремого народу, що помітно відрізняється від інших (навіть близькоспоріднених — російського, білоруського) народів. Ментальність народу як особливий зміст колективної свідомості виявляється в кожній окремій особі, її ідеології, моралі, поведінці, в

сприйманні нею себе та оточення. Наприклад, у словах Т. Шевченка —

*Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого Бога,
За неї душу погублю! —*

виявляється почуття любові справжнього патріота до своєї батьківщини. Ці поетичні рядки сприймаються як ментальні, здатні пробудити національну свідомість, історичну пам'ять українців.

Вільнолюбно й лірично, загострено й ніжно поєднані почуття любові і ненависті, прихильності й зневаги, інші контрасти в поетичних рядках О. Олесь:

*Для всіх ти мертва і смішна,
Для всіх ти бідна і нещасна,
Моя Україна прекрасна,
Пісень і волі сторона.*

Синонімічні терміни «ментальність» і «менталітет» найчастіше стосуються таких величких за своїм змістом назв-понять, як *Україна, українці, батько, мати, брат, сестра, гетьман, козак, тризуб* та ін.

Українська ментальність — категорія історична. Її основна сутність упродовж століть не змінюється. У ментальності сконцентровується очевидна спільність нашого народу в сприйманні світу, всього суцього в ньому і в самих українцях. На визначення типово національних, водночас і ментальних, рис українців натрапляємо в багатьох наукових працях, художніх текстах, напр.: *Це не хлопи, а войовники, страшні самому цісареві оттоманському, — відповів київський латинський єпископ; ...свідомість національної окремішності, цінування волі та індивідуального розвитку. Пошана до громадського авторитету, лицарськість, глибока культурність; Українці над усе люблять свободу; В українському громадянстві завжди були живі прагнення незалежності; Українське життя має свій окремий стиль, спертій на високу народну культуру (І. Крип'якевич); ...великий розвиток і талановитість соціальних низів, — почування любові до рідної землі, до отчизни (М. Грушевський); ...музикальність українців, краса церковних співів (Н. Полонська-Василенко), а також: Говорячи про ментальність українця, ми відзначаємо його анархічну суть, фатальне нерозу-*

міння ролі національної єдності, повне неузгодження особистих інтересів з інтересами держави (В. Берестюк та ін.).

Українцям властиві сентименталізм, чутливість і ліризм, український гумор, артистизм, легка запальність; людяність, велика життєздатність, талановитість тощо. Ці якості характеризують український етнос, народ, націю тільки в основному і в різних (світосприймальному, філософському, соціопсихічному, історичному, гносеологічному) вимірах. Кожному народові притаманна своя, індивідуально-неповторна ментальність і мовні за собою її вияву.

Використання в усному й писемному мовленні форм і елементів, сповнених української ментальності, має бути стилістично вмотивоване, функціонально доречне і підпорядковане конкретній комунікативній меті.

Комунікативно-стилістичні функції жестів, міміки

Усне мовлення являє собою явище і власне мовне (фонетико-фонологічне, лексичне, фразеологічне, граматичне), і таке, що доповнюється певними немовними реаліями. Для спілкування, за словами Н. Бабич, «недостатньо оволодіти мовною системою, опанувати механізм інтонування (мелодію, наголос, темп, паузи) — потрібно ще й набути вправності у застосуванні позамовних засобів вираження, підсилення емоційності, до яких належать, найперше, міміка і жест». Жест — певний рух тіла, переважно руки, який супроводжує мовлення людини або замінює його окремі фрагменти. Жестикуляція кожного мовця має певні особливості (передусім виразність, інтенсивність).

Слово «жест» використовують і з переносним значенням — для позначення зумовленої певною метою, наміром поведінки людини: *Начальник тюрми Вуль дозволив приносити [в'язням] з дому передачі. Чим можна пояснити такий благородний жест, ніхто не здогадувався* (А. Хижняк).

Функціональну адекватну роль (порівняно з власне жестами) виконує весь комплекс *мімічних рухів*, кожен з яких становить рух (рухи) м'язів обличчя. Це також дуже частотний спосіб вираження фізичного і психічного стану людини.

Своєрідним поєднанням міміки й жестів є *пантоміма* — поєднання жестових й мімічних рухів м'язів людського обличчя, рук, ніг, якими виражається внутрішній стан людини, зорієнтований своєю особливою виразністю на іншу особу (осіб); це також різновид театрального дійства.

Жести, мімічні й пантонімічні рухи належать до комунікативно-спілкувальних, але не словесних, не звукових, а кінетичних одиниць (таких, що виявляються в особливих рухах людини).

Мовлення у поєднанні з жестами й мімікою виражає все, в чому людина має потребу. Як і звук, слово, сполучення слів, ужиті з комунікативною метою, так і кожен міміко-жестикуляційний (жестикуляційно-мімічний) рух є стилістичною ознакою мовлення, бо доповнює його, уточнює, збагачує зміст, який виражається словесними засобами. Мовленнєве використання засобів міміки й жестів засвідчується і словесними описами: *Тут люди розмовляють не голосом, а жестами й порухом губ* (Я. Баш); *Сагайда рішучим жестом відкинув за вухо свою розпалену чуприну* (О. Гончар); *Виголосив [оборонець] промову, правда, суху, строго правничу і трохи вбогу змістом, але оживлену саме мімікою промовця* (І. Франко).

Міміко-жестикуляційні рухи даються людині майже без спеціального навчання, природним шляхом значно більшою мірою, ніж це характерно для початкового оволодіння мовою. Кожен мовець може послуговуватись цими засобами свідомо, заздалегідь передбачаючи їх, моделюючи, змінюючи залежно від комунікативної мети.

Нерідко мовці висловлюються, інформують, запитують чи спонукають (наказують, просять, закликають) тільки певним жестом або мімічним рухом. Наприклад, на знак згоди чи заперечення похитують головою. Деякі народи (болгари та ін.), на відміну від українського, похитуванням голови з боку в бік виражають ствердження, а згори вниз — заперечення; висування європейцями язика означає щось близьке до *Hi!*, у китайців — погрозу, в Індії — гнів, у народу майя (Мексика) — вияв мудрості. Прощаючись, українці, англійці махають долонею від себе, неаполітанці ж тримають при цьому руку навпаки — долонею до себе.

Усне мовлення в усіх його стилях (художнє, розмовно-побутове, конфесійне, наукове й особливо публіцистично-ораторське), пов'язане із жестами, мімікою і пантомімою. Творячи писемне мовлення, мовці орієнтуються на його усне відтворення з допомогою немовних засобів.

У жестах, мімічних і пантомімічних рухах своєрідно виражаються розум, почуттєва сфера людини. Наприклад, вимовляючи кінцеву частину фрази *Не в свої сани не сідай*, мовець доброзичливо або глузливо посміхається і жестом піднятої догори руки і вказівним пальцем застерігає інших від когось або від чогось.

Жест і міміка вкрай важливі для художньо-літературного мовлення. Було б неприродно сприймати художню оповідь персонажів, які мають застигли обличчя, відсутні погляди і реагують на все емоційно нейтрально. Культура письменника й читача виявляється, зокрема, в тому, як сприймає він художнє слово, доповнене жестом, мімікою, словесно відтворює їх. Невербальні елементи мовлення повинні бути вмотивовані функціональною метою твору, узгоджуватись із змістом і тональністю тексту і відтворювати явища життя в усій різнобічності, отже, й з охопленням найтонших виявів настрою людини, персонажа. Наприклад, у реченні *Маланка сплеснула руками і, не розтуляючи їх, видивлялась на його здивованими, повними обурення і жаху очима* (М. Коцюбинський) жест, мімічний рух персонажа разом із словами передають його почуттєвий стан.

Особливо багато ваяють міміка, жести й пантоміма для кіно. Вони є важливим елементом авторського мистецтва, зорієнтованого на відтворення усномовних ситуацій життя, розкриття на екрані (на сцені — в драматургії) і в художньому тексті найголовнішого, найтипівшого в характері й поведінці людини.

Міміку й жести як винятково своєрідні немовні засоби спілкування поділяють на умовні й неумовні. До умовних мімічних і жестових рухів належать знаки, які незрозумілі непосвяченим особам (наприклад, спеціальні жести військових, певні елементи жестового мовлення членів релігійних орденів тощо). Неумовні мімічні рухи, жести, які продукуються стихійно, бувають вказівними, показувальними, підкреслювальними, суто індивідуальними, такими, які не відтворюють чого-небудь неповторного в кожному Я і здебільшого не виконують комунікативної функції. Це,

зокрема, як вважає лінгвіст світового рівня Л. Блумфілд, «незначні маніпуляції з предметами (наприклад, звичка стискати що-небудь у руках)». На його думку, жестами супроводжується будь-яке мовлення. За своєю сутністю, особливо ж інтенсивністю, жести неоднакові в окремих мовців і значною мірою зумовлені традиціями певного народу. Італійці жестикулюють сильніше, ніж народи, які розмовляють англійською. В добу нищівної цивілізації особи привілейованих верств населення, освіченіші, вихованіші жестикулюють менше за інших.

Не слід використовувати міміко-жестикуляційні рухи надмірно чи невмотивовано з погляду комунікативного, стилістичного. Наприклад, зайве похитування вперед-назад, тупцювання, манера триматися за спинку стільця, крутити в руках сторонні предмети, тривале хитання головою, звичка терти носа, тримати себе за вухо тощо справляє на інших враження небажане.

Важливими і своєрідними виразниками мислення, почуттів людини є очі, брови, руки, ноги. Це відображено і в багатьох текстах, висловах: *...батько слухає, — бровою не здвигне* (Панас Мирний); *бровою не веде; хоч би бровою моргнув; з протягнутою рукою; покласти руку на серце; Мажуга підіймає руку, наче голоблю, стискає кулак і викидає з запалих грудей, наче з безодні: — Бастувать будем!* (М. Коцюбинський); *просотягати руку (за милостинею); Морщачись, Погибаскидає з правої ноги тіснуватий чобіт* (М. Стельмах); *брати ноги на плечі; валитися з ніг; вертітися на ногах; вибирати (перебирати) ногами; звалюватися з ніг; встати (вступити) не на ту ногу; ноги затрусилися від танцю; ледве ноги волочити* та ін. Більшість слів прямо чи непрямо вказує на певний жест, який у багатьох випадках може осмислюватись метафорично.

Отже, жести, мімічні і пантомімічні рухи — це значеннево й стилістично важливі немовні засоби спілкування, які суттєво й своєрідно доповнюють вербальне (словесне) мовлення в його найрізноманітніших формах вияву. Вони є невід'ємними елементами усного мовлення в межах усіх стилів. Жестові, мімічні, пантомімічні рухи повинні бути етичними, естетичними, а на цій основі також і стилістично вмотивованими, комунікативно найдоцільнішими.

Стилістичні можливості рідної мови

Кожна людина з раннього дитинства поступово й досить швидко оволодіває рідною мовою — її лексикою і граматичною будовою, а на цій основі також і мовленнєвою стилістикою, функціональними спроможностями мовних одиниць. Чим усталеніші мовні засоби і повніше закріплені народною мовленнєвою традицією, чим ширше використовуються вони в усному й писемному мовленні, в усіх його стилях і жанрах, тим стилістично потужнішою стає мова, тим повніше реалізуються її функціональні можливості, а на цій основі також і стилістичні барви мовних одиниць. Кожна з них стилістично неповторна у всенародному та індивідуальному виявах. Навіть у таких близькоспоріднених мовах, як українська, російська і білоруська, мало лексем (крім деяких форм повнозначних і кількох службових слів), які б повністю збігались передусім стилістично. Це найбільше стосується художніх текстів, напр.:

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище, мандрують блакитним шляхом, — мені здається, що бачу душу поета.

Я пізнаю її. Он пливе, чиста і біла, спрагла неземних розкошів, прозора і легка, з золотим усміхом на рожевих устах, тремтяча бажанням пісні (М. Коцюбинський).

Обидва абзаци цього уривка виразно втілюють у собі національно-стилістичні барви українського художнього мовлення, таку його винятковість, яка межує із словесною розкішшю, близька до неї або (це залежить від індивідуального сприймання) повністю репрезентує її. Певна річ, стилістично-позитивні барви українського нормативного мовлення властиві всім стилям мови (якщо тільки мовні одиниці використовуються в кожному стилі з якнайбільшою функціональною довершеністю). Це повністю або щонайбільше стосується усіх розвинених літературних мов. Кожна з них є *рідною* для певного народу, національності: *Я прошу дарувати мені, що не вітаю вас вашою рідною мовою* (Ю. Смолич).

У значенні «рідна мова» нерідко використовують словосполучення «рідне слово», напр.: *Взагалі, коли зможете, пишіть до мене, бо я все ж на чужині і потребу рідного слова* (М. Коцюбинський).

Завдяки рідній мові людина входить у світ, прилучається до загальнолюдських цінностей, які доповнюються своєрідними національними цінностями. Поступово оволодіваючи мовою батьків, дитина стає свідомою того, що відбувається навколо і в ній самій. Тому рідна мова сприймається не лише як засіб комунікації, формування думок, а й як джерело патріотичних почуттів. Рідна мова для людини така ж важлива, як і батьківщина. Це, зокрема, відображено у висловлюваннях багатьох видатних осіб про красу і соціальну важливість рідної мови: «Рідна мова — то безцінне духовне багатство, в якому народ живе, передає... свою мудрість і славу, культуру і традиції. У рідному слові народ усвідомлює себе як творчу силу» (В. Сухомлинський). «Поки жива мова в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства нестерпнішого, як те, що хоче відірвати в народі спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилих предків...» (К. Ушинський).

Навіть найперші звуки немовляти певною мірою залежать від національності батьків. Це підтверджують результати сучасних наукових експериментів з використанням найрізноманітнішої апаратури.

Істинним вважається й те, що найповніше і найточніше відтворити українське життя й мовлення в художньому творі може лише письменник, який народився і проживає в Україні. Це засвідчує особливу сутність, незаперечну своєрідність і виняткову важливість рідної мови у процесах становлення людяності й людськості в кожному, хто глибоко пройнявся почуттям, розумінням того, що він належить до певної нації, народу і є його окремою неповторною частинкою.

До рідної мови кожен з мовців прилучається від народження, засвоює її разом із засвоєнням початків мислення. Уміння говорити розвивається поступово під час тривалого спілкування немовляти з батьками, передусім з матір'ю, через що рідна мова для дитини є й материнською. І лише після того, як рідна мова стане для неї невід'ємною ознакою й надбанням, засобом спілкування з іншими, дитина освоює, опановує іноземну мову.

Кожна мова по-своєму милозвучна й красива. Водночас є мови багатші, розвиненіші, однак усі вони (навіть ті, що існують у первинній, усній формі) повністю задовольняють комунікативні потреби свого народу. За

сприятливих умов кожна мова може розвиватись прискорено й необмежено, а внаслідок цього — забезпечувати всі потреби народу у вираженні думок і почувань. Кожна мова є рідною, материнсько-батьківською для певного етносу, «живою» — всеосяжно використовуваною або «мертвою» — такою, що з певних конкретних соціально-історичних причин перестала бути всенародним засобом комунікації, використовується найчастіше тільки писемно, до того ж обмежено. Тому рідність мови — це сприймання й оцінка характеристика мови з погляду соціального і фізіологічно-психологічного.

Усі якості мови визначаються рівнем інтелектуального розвитку народу, його економічним і культурним станом.

Рідною може бути тільки одна мова. Завдяки їй людина по-справжньому може прилучитись до духовності свого народу, його національної своєрідності, ідентичності, до національно-самобутньої системи навчання й виховання, до формування й сформування таких багатьох якостей, національних та індивідуальних рис характеру, якими один народ відрізняється від усіх інших народів. Іноді буває так, що нерідною мовою мовці послуговуються частіше, ніж рідною. Навіть тоді, коли хто-небудь з мовців забуває рідну мову, вона продовжує залишатись для нього мовою материнською.

Українська мова як мова рідна для українців — це їхня неповторна ідентичність, одна з найсуттєвіших рис національної самобутності, індивідуальності, безбережне джерело культури українського народу, яка свій досконалий, найповніший і завершальний вияв знаходить тоді, коли українська мова всіма українцями (й не українцями) використовується стилістично, тобто передусім нормативно, логічно, точно, образно.

Висновки

1. Знання теорії стилістики і оволодіння її практикою формуються знанням стилістичних можливостей мовних одиниць — від фонем, літер і до текстів, умінням послуговуватись ними за найрізноманітніших мовленнєвих ситуацій. Тільки таким чином у мовленні кожного носія національної мови з'являється все те, що прийнято називати *культурою індивідуального мовлення*.

2. Обов'язковими прикметами культури мовлення є його нормативність, а за певних умов — варіантність мовної норми, правиль-

ність, точність, логічність, чистота мовлення, уникання діалектизмів, арготизмів, зайвих жаргонізмів і просторічних лексем, а також образність, простота, стислість, виразність, чіткість, яскравість, доречність, етичність, естетичність, багатство, мистецтво (майстерність), евфонія (милозвучність) мовлення і риторика як складова стилістики. Усі ці комунікативні якості мовлення в кожній конкретній ситуації діють не ізольовано, не відокремлено, а лише в певному поєднанні. Наприклад, жанри офіційно-ділового мовлення (заяви, розписки і т. ін.), будучи нормативними, точними, логічними тощо за змістом, зазвичай позбавлені мовленнєвої образності, емоційності.

3. Одна з основ теорії стилістики української мови повинна виявлятися і в своєрідній *українській ментальності*, стимулюватись нею, бо саме ментальність суттєво відображає гуманне ставлення мовців до сучасної української літературної мови й раціональне, стилістичне використання її в усній і писемній формах.

4. Усне українське мовлення як найчастотніший вияв української мови супроводжується й доповнюється *міміко-жестикуляційними* (немовними) *засобами*, які також мають свою особливу «стилістику», вагомо впливають на культуру усного мовлення кожного, хто послуговується сучасною українською літературною мовою.

5. Особливий соціальний і етично-естетичний статус має *рідна мова*. Без неї немає нації, національної культури.

Запитання. Завдання

1. У чому сутність комунікативно-стилістичних якостей мовлення? Які його складові, найтипівіші ознаки?

2. Визначте основи мовної і мовленнєвої культури. Доведіть, що знання стилістичних функцій мовних одиниць, вміння практично послуговуватись ними в межах усіх стилів мови — одна з визначальних ознак високої культури мовлення кожного.

3. З'ясуйте об'єктивні і суб'єктивні обставини мовлення, його комунікативно-стилістичні характеристики.

4. Сформулюйте визначення мовної норми і мовленнєвої нормативності. Чим відрізняється мовна норма від мовного правила?

5. Чи в усіх стилях мови повно й беззастережно потрібно дотримуватись нормативності мовлення? За яких мовленнєвих ситуацій допускається вживання ненормативних одиниць мови? Наведіть приклади мовленнєвої фонетичної, фонологічної, акцентуальної, лексичної, граматичної нормативності.

6. Якнайширше проілюструйте варіантність мовних норм на семантико-лексичному, лексико-граматичному, граматичному, фразеологічному, стилістичному рівнях мови.

7. З'ясуйте сутність понять «правильність мовлення» і «культура мовлення», вдавшись до прикладів.

8. Як пов'язані точність і логічність мовлення з його нормативністю?

9. Які мовні одиниці формують чистоту мовлення, а які — руйнують? Розкажіть про стилістичне використання жаргонізмів, сленгізмів, арготизмів, варваризмів, екзотизмів і вульгаризмів.

10. Яке мовлення вважається образним? Чи може/повинно бути образне мовлення точним?

11. Поясніть, вдавшись до прикладів, такі якості стилістично вмотивованого мовлення, як простота, стислість, виразність, чіткість і яскравість.

12. Наведіть приклади доречного мовлення.

13. Чому риторику доцільно вважати розділом стилістики? Визначте типові мовні ознаки риторичного мовлення.

14. За яких умов і якими мовними засобами досягають евфонії (милозвучності) мовлення?

15. У чому сутність української ментальності? Яким є зв'язок її із стилістикою українського мовлення? Наведіть і прокоментуйте слова і сполучення слів, які слугують засобом вираження певних ознак, реалій української ментальності.

16. Підготуйте розповідь про комунікативно-стилістичні функції жестів, міміки.

17. Яке значення має термін «рідна мова»? Чому без глибокого знання рідної мови і любові до неї неможливе патріотичне виховання українців?

Література

- Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. — К.: Радянський письменник, 1970.
- Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М.: Советская энциклопедия, 1966.
- Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови. — Львів: Світ, 2003.
- Балли Ш. Французская стилистика. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1961.
- Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. — М., 1961.
- Бандура О. М., Волошина Н. В. Українська література для 5-го класу. — К.: Освіта, 1992.
- Баранник Д. Х. Усний діалог. — Дніпропетровськ, 1969.
- Білодід І. К. Вибрані твори. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 3.
- Блумфилд Л. Язык: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968.
- Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. — К.: Радянська школа, 1955.
- Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5-ти т. — К.: Наукова думка, 1975 — Т. 1.; 1977 — Т. 2.; 1978 — Т. 3.; 1980 — Т. 4.; 1983 — Т. 5.
- Вандриес Ж. Язык: Пер. из франц. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1937.
- Ващенко В. С. Стилістичні явища в українській мові. — Харків, 1958.
- Ващенко В. С. Стилістика речення в українській мові. — Дніпропетровськ, 1968.
- Ващенко В. С. Стилістична морфологія української мови. — Дніпропетровськ, 1970.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови. — Київ—Ірпінь, 1991—2001.

- Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). — М.: Высшая школа, 1986.
- Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики. — М.: Высшая школа, 1981.
- Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. — К.: Радянська школа, 1982.
- Вихованець І. Р. У світі граматики. — К.: Радянська школа, 1987.
- Вихованець І. Р. Таїна слова. — К.: Радянська школа, 1990.
- Волощак М. Неправильно — правильно. — К.: Просвіта, 2000.
- Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. — М.: Изд. АПН РСФСР, 1952.
- Германович А. И. Междометия русского языка. — К., 1966.
- Головин Б. Н. Основы культуры речи. — М.: Высшая школа, 1980.
- Горбачевич К. О. Нормы современного русского литературного языка. — М.: Просвещение, 1978.
- Горбачук В. Барви української мови. — К.: Вид. дім «KM Academia», 1997.
- Грамматика русского языка. Синтаксис. — М.: Изд-во АН СССР, 1954 — Т. 2 — Ч. 1.
- Дроздовский В. П. Стилистика индивидуально-художественной речи (на материале произведений М. М. Коцюбинского и других украинских драматургов конца XIX — первой половины XX века) // Автор. докт. диссертации. — К., 1984.
- Дудик П. С. Синтаксис сучасної української розмовної літературної мови. — К.: Наукова думка, 1973.
- Дудик П. С. Словосполучення в українській літературній мові. — К., 1998.
- Дудик П. С. Із синтаксису простого речення: Навч. посібн. — Вінниця, 1999.
- Дудик П. С. Просте ускладнене речення: Навч. посібн. — Вінниця, — 2002.
- Єрмоленко Т. Нариси з української словесності. — К., 1999.
- Єрмоленко С. Я. Синтаксис і семантична стилістика. — К.: Наукова думка, 1982.
- Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. — М.: Изд-во МГУ, 1957.
- Зарицкий М. С. Стилiстика сучасної української мови. — К.: ВКСР «Сансанга», 1999.
- Зязюн І. А. Педагогічна майстерність. — К.: Знання, 1997.
- Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. — К.: Вища школа, 1986.
- Иконников С. Н. Стилистика в курсе русского языка. — М.: Просвещение, 1979.
- Індивідуально-художній стиль і його дослідження. — К., 1980.
- Караванський С. Секрети української мови. — К.: УКСП «Кобза», 1994.
- Караванський С. Пошук українського слова, або Боротьба за національне «я». — К.: ВЦ «Академія», 2001.
- Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність. — Львів: Літопис, 2002.
- Клименко Н. Ф. Як народжується слово. — К.: Наукова думка, 1991.
- Коваль А. П. 1000 крилатих виразів української літературної мови. — К.: Наукова думка, 1964.

- Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. — К.: Вид-во КДУ, 1970.
- Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. — К.: Вид-во КДУ, 1978.
- Коваль А. П. Культура ділового мовлення. — К.: Вища школа, 1982.
- Коваль А. П. Слово про слово. — К.: Радянська школа, 1986.
- Кожина М. Н. Стилистика русского языка. — М., 1977.
- Кононенко В. И. Грамматическая стилистика русского языка. — К.: Радянська школа, 1981.
- Кравець Л. Стилiстика сучасної української мови (лексика і фразеологія): Збірник вправ. — К., 2002.
- Кравець Л. Стилiстика сучасної української мови (фоностилістика, стилі): Збірник вправ. — К., 2002.
- Крылова О. А. Пособие по лингвистической стилистике. — М., 1975.
- Кулик Б. М., Масюкевич О. М. Збірник вправ з стилістики. — К.: Радянська школа, 1958.
- Культура української мови. — К.: Наукова думка, 1964.
- Культура української мови: Довідник / За ред. В. М. Русанівського. — К.: Либідь, 1990.
- Культура мови на щодень. — К.: Довіра, 2000.
- Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. — К.: Наукова думка, 1961. — Т. 2.
- Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. Т. Н. Ярцевой. — М.: Советская энциклопедия, 1990.
- Лоя Я. В. История лингвистических учений. — М., 1968.
- Бруйль де Луи. Избранные статьи и речи. — М., 1967.
- Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилiстика української мови. — К.: Вища школа, 2003.
- Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика. — К.: Вища школа, 2003.
- Мова рідна, слово рідне!.. — К.: Веселка, 1989.
- Мова і культура. — К.: Наукова думка, 1986.
- Мова сучасної масово-політичної інформації. — К.: Наукова думка, 1979.
- Москаленко А. З. Реабілітація слова. — К.: Радянський письменник, 1989. (Серія «Роздуми письменника»).
- Москаленко Л. Мова і політика. — К., 1999.
- Найдорожчий скарб. Слово про рідну мову. — К.: Радянський письменник, 1990.
- Непийвода Н. Сам собі редактор. — К., 1996.
- Никольский А. А. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. — Душанбе, 1964.
- Новиков Л. А. Семантика русского языка. — М.: Высшая школа, 1982.
- Огієнко І. Українська культура. — К., 1918.
- Огієнко І. Історія української літературної мови. — К.: Наша культура і наука, 2001.
- Олійник О. Світ українського слова. — К.: Хрещатик, 1994.
- Пазяк О. М., Кисіль Г. Г. Українська мова і культура мовлення. — К.: Вища школа, 1995.
- Паламар Л. М., Кацавець Г. М. Українське ділове мовлення. — К.: Либідь, 1997.
- Пентиліук М. І. Культура мови і стилістика. — К.: Весна, 1994.
- Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. — 7-е Изд. — М.: «Госучпедиздат» РСФСР, 1956.

- Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. — К.: Наукова думка, 1976.
- Писарев Д. М. Реалисты: Сочинения. — М., 1957. — Т. 5.
- Погрібний А. Світовий новий досвід та українські реалії. — К., 2003.
- Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні поради. — 2-ге вид. — К.: Либідь, 2001.
- Пономарів О. Стилістика сучасної української мови. — Тернопіль: Навч. книга «Богдан», 2000.
- Потебня А. А. Из записок по теории словесности. — Харьков, 1888. — Т. 1—2.
- Потебня А. А. Из записок по теории словесности. — Харьков, 1905.
- Про культуру мови. — К.: Наукова думка, 1964.
- Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. — М.: Высшая школа, 1977.
- Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. — К.: Наукова думка, 1988.
- Русанівський В. М. Мова в нашому житті. — К.: Наукова думка, 1989.
- Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — К.: Артк, 2001.
- Русанівський В. М. У слові — вічність. — К.: Наукова думка, 2002.
- Русский язык: Энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия, 1979.
- Сенкевич М. П. Практическая стилистика русского языка и литературное редактирование: Собрание упражнений. — М.: Вища школа, 1980.
- Сербенська О. А., Волощак М. Й. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2001.
- Сергійчук В. «Українізація» Росії. — К.: Українська видавнича спілка. — К., 2000.
- Синиця І. О. Психологія писемної мови учнів. — К.: Радянська школа, 1965.
- Синиця І. О. Психологія усного мовлення учнів. — К.: Радянська школа, 1974.
- Сиротинина О. Б. Русская разговорная речь: Пособ. для учителей. — М.: Просвещение, 1983.
- Скворцов Л. И. Актуальные проблемы культуры речи. — М., 1970.
- Скворцов Л. И. Теоретические основы культуры речи. — М.: Изд-во «Наука», 1980.
- Скворцов Л. И. Основы культуры речи: Хрестоматия. — М.: Высшая школа, 1984.
- Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. — К.: Вища школа, 1994.
- Словник української мови: В 11-ти т. — К.: Наукова думка, 1970—1980.
- Словник синонімів української мови. — К.: Наукова думка, 2001, — Т. 1.; 2001 — Т. 2.
- Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. — К.: Критика, 2003.
- Станіславський К. С. Робота автора над собою. — К.: Дніпро, 1984.
- Статистичні параметри стилів. — К.: Наукова думка, 1967.
- Степаненко М. І. Українське рідне слово. — Полтава, 2003.
- Стилистика русского языка / Под ред. Н. М. Шанского. — Л.: Просвещение, 1989.

- Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). — К.: Вид. центр КНЛУ, 2003.
- Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. — Тернопіль: Астон, 2002.
- Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. К.: Наукова думка, 1972.
- Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. — К.: Наукова думка, 1973.
- Сучасна українська літературна мова. Стилiстика / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1973.
- Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. П. Грищенка. — 2-ге вид. — К.: Вища школа, 1997.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — 3-тє. вид. — К.: Вища школа, 2002.
- Томан І. Мистецтво говорити: Пер. з чеської. — К., 1989.
- Українська мова: Енциклопедія. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000.
- Украинская грамматика. — К.: Наукова думка, 1986.
- Українська радянська енциклопедія. — 1979. — Т. 10.
- Українські засоби масової інформації. — К.: Спец. вип. інф.-практ. бюлетеня «Редактор», 2001.
- Українські письменники про літературу і мову. — К.: Радянська школа, 1961.
- Фразеологічний словник української мови. — К.: Наукова думка, 1993.
- Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. — К.: Вища школа, 1984.
- Чабаненко В. А. Стилiстика експресивних засобів української мови. — Запоріжжя, 1993.
- Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. — К.: Радянська школа, 1962.
- Шанский Н. М. О фразеологизме как языковой единице и предмете фразеологии // Сб.: «Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц». — Тула, 1968.
- Шапиро А. Б. Очерки по синтаксису русских народных говоров. — М., 1953.
- Шапиро А. Б. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. — Душанбе, 1964.
- Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. — 2-е изд. — Ленинград, 1941.
- Шипракевич В. В. Питання фоностилістики. — К.: Вид-во КДУ, 1972.
- Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. — М., 1960.
- Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ століття (1900—1941). — Чернівці: Рута, 2001.
- Шевчук С. В. Українське ділове мовлення. — К.: Літера, 2002.
- Шоу Б. Избранное. — М., 1976.
- Щерба Л. В. Восточнолужицкое наречие, приложение. — Пгр, 1915.
- Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. — М.: Учпедгиз, 1957.
- Андронников И. Устное слово в эфире // Советская печать. — 1965. — № 1.
- Будагов Р. А. Эстетика языка // Русская речь. — 1975. — № 2.
- Винокур Г. Культура языка. Задачи современного языкознания // Печать и революция. — 1933. — Кн. 5.

- Винокур Г. О.** Из бесед о культуре речи // Русская речь. — 1967. — № 3.
- Гринева О. Ф.** Некоторые проблемы разговорной речи и проблемы ее лингвистического изучения // Иностр. языки в школе. — М., 1969. — Вып. 5.
- Жоин А. Н.** О предмете стилистики // Вопросы языкознания. — 1982. — № 2.
- Костомаров В. Г.** Разговорная речь и ее роль в преподавании // Русский язык в национальной школе. — 1965. — № 1.
- Костомаров В. Г.** Насущные задачи учения о культуре речи // Русский язык в школе. — 1965. — № 4.
- Лескис Г.** Функциональная дифференциация стилей // Вопросы языкознания. — 1970. — № 3.
- Масенко Л.** Мовно-культурна ситуація в Україні (Соціологічні чинники формування) // Дивослово. — 2001. — № 10.
- Мацько Л.** Українська мова в кінці ХХ ст. (Зміни в лексиці) // Дивослово. — 2000. — № 4.
- Мацько Л.** Матимемо те, що зробимо (До питання формування мовної культури) // Дивослово. — 2001. — № 9.
- Смирницкий А. И., Ахманова О. С.** О лингвистических основах преподавания иностранных языков // Иностранные языки в школе. — 1954. — № 3.
- Якубинский Л. П.** О диалогической речи. — Пгр. // Русская речь. — 1923.

Короткий термінологічний словник

Абзац (нім. Absatz — перерва, пауза, відступ) — частина тексту (або весь текст) від одного відступу до другого, яка містить одне, кілька чи й багато пов'язаних логічно речень, що становлять певне відносно завершене семантичне і граматичне ціле.

Абсурдне (лат. absurdus — безглуздий, від ab — від і surdus — глухий) **мовлення** — мовлення безглузде, неістинне, позбавлене будь-якого змісту, раціональності; мовлення неісенітництва, дурниця (переважно в розмовно-побутовому мовленні).

Автор (лат. au(s)tor — створювач) — особа, яка сама створила певний писаний твір: науковий, художній, мистецький тощо; особа, якій належить певний винахід, проект і т. ін.

Авторські слова — слова, якими автор вводить у текст пряму мову (мовлення); слова, які належать певному авторові і не підлягають зміні.

Аграматизм (грец. agrammatos — нерозбірливий) — порушення граматичних норм мови у мовленні, що виявляється в неправильному використанні форм, одиниць мови.

Адаптація (лат. adaptatio — пристосування) **мовлення** — певні зміни в усному мовленні, в друкованому тексті (скорочення, спрощення та ін.), які зумовлені тим, що одна особа пристосовує своє мовлення до мовлення інших — залежно від їхнього віку, професії, характеру тощо.

Активний (лат. activus — діяльний) **словник** — запас слів, які мовець найповніше розуміє і найчастіше використовує в своєму усному й писемному мовленні.

Актуалізація (лат. actualis — діяльний) — змістова та інтонаційна виокремлення мовних одиниць з певною комунікативною метою.

Акцентологічна (лат. *accentus* — наголос) **стилістика** — галузь лінгвістичних знань про норми і стилістично-функціональну важливість усталеного в літературній мові наголошування слів: наголошування голосних у складі слів і логічне виділення слова в контексті, в реченні.

Алегорія (грец. *allēgoria* — іносказання) — спосіб художньо-стилістичного зображення, який має в своїй основі приховування конкретної особи (осіб), явищ, предметів під певними конкретними художніми образами: *осел* — тупа впертість.

Алітерація (лат. *ad* — до, при і *littera* — літера) — поетично-стилістичний прийом добору слів, який полягає в повторенні однотипних за певною ознакою приголосних звуків — в одному чи кількох рядках — з метою посилення, підвищення інтонаційної виразності вірша, а на цій основі і його емоційності, значеннєвої важливості.

Алогізм (грец. *a* — префікс, що означає заперечення, відсутність, і *logismos* — судження, вислів) — що-небудь нелогічне, нерозумне, навіть безглузде; сполука суперечливих понять, порушення логічних зв'язків задля створення певного смыслового й стилістичного ефекту.

Ампліфікація (лат. *amplificatio* — збільшення, розширення) — стилістичний прийом, який полягає в зумисному нагромадженні, нанизуванні однотипних мовних засобів (синонімів, епітетів, порівнянь, антонімів тощо) для підсилення характеристики когось або чогось, доповнення, збагачення висловлюваного.

Аналогія (грец. *analogia* — відповідність) — стилістичний прийом, за якого одне явище розкривається через інше, близьке до нього за певною ознакою.

Анафора (грец. *anaphora* — піднесення), або **єдинопочаток**, — стилістичний прийом, створюваний рефреном, який полягає в повторенні тих самих звуків, слів (інколи й речень) на початку двох або кількох суміжних рядків.

Антитеза (грец. *antithesis* — протиставлення) — мовний зворот, вислів, у якому різко протиставляються думки, явища, риси характеру, поведінка особи тощо з метою посилення враження від мовленого — сказаного чи написаного.

Антифраза, антифразис (грец. *antiphrasis* — затемнення) — прийом стилістичного вживання слів і виразів у протилежному значенні, часто з іронічним забарвленням, переважно в художньо-гумористичних і сатиричних творах.

Антоніми (грец. *anti* — проти і *ónyma* — ім'я) — пари слів, які семантично протилежні одне одному.

Арготизми (франц. *argot* — жаргон, первісно — жебрацтво) — ненормативні слова, сполучення слів у мовленні осіб, яких характеризує аморальна, навіть злочинна поведінка: *блатний, по блату* та ін.

Архаїзми (грец. *archaios* — давній) — застарілі слова, сполучення слів, морфологічні форми слів і синтаксичні конструкції, які належать до пасивної лексики, використовуються зрідка з певною стилістичною, функціонально-виражальною метою.

Асонанс (лат. *assono* — відгукуюсь) — мовно-художній повтор однієї чи кількох голосних фонем у словах, розміщених поряд або з певним віддаленням одна від одної.

Афереза (грец. *apheresso* — букв. позбавлення) — випущення у деяких словах початкового звука з метою уникнення збігу голосних: з певною стилістично-зображувальною метою ...*три сини вояки, да не 'днакі, що 'дин за бідних, другий за багатих* (П. Тичина).

Афіксальна стилістика — теорія і практика стилістичного використання афіксальних слів, знання функцій (функції), які закріпились за кожним із афіксів — суфіксом, префіксом, флексією.

Афоризм (грец. *aphorismos* — визначення, вислів) — короткий влучний, оригінальний вислів, узагальнена глибока думка, зручна для запам'ятовування: *Поспішай повільно* (Октавіан Август).

Бажальні речення — синтаксичні структури, якими мовець виражає своє бажання що-небудь зробити, сказати, написати, осягнути.

Безособові речення — речення, головний член яких означає стихійну дію чи стан природи або таку дію чи стан особи, які трапляються з нею незалежно від її волі.

Барваризми (грец. *barbarismsos*, від *barbarós* — чужоземець) — іношомовні слова, які не до кінця засвоєні літературною мовою, зовнішньо певною мірою суперечать її лексико-граматичним нормам, але не мають власне української національно-мовленнєвої заміни.

Вигуки — особливі, морфологічно незмінні слова, які виражають почуття, емоції, волевиявлення людини.

Відмінок — властива іменним частинам мови граматична (морфологічна) категорія слів, яка виражає різні синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення між словами в словосполученні й реченні.

Внутрішнє мовлення — мовлення-мислення кожної особи про себе, про інших, але тільки для себе.

Вульгаризми (лат. *vulgaris* — простий, грубий) — непристойні, лайливі слова, які з моральних причин перебувають поза нормами літературної мови. Вживаються переважно в художніх творах для надання їм побутового колориту і є ознакою низького морального рівня дійових осіб: *Хулігани? Одержать по мордасах!* (П. Загребельний).

Гармонія (грец. *harmonia* — зв'язок, співзвучність, злагодженість) мовлення — естетично-стилістична якість мовлення, в якому органічно поєднані його зміст і форма, а також об'єктивне і суб'єктивне.

Гіпербола (грец. *hyperbolē* — перебільшення) — стилістичний прийом надмірного перебільшення позитивних або негативних якостей особи (осіб), предмета, дії задля художнього увиразнення їх.

Градація (лат. *gradatio* — поступове підвищення, посилення) — стилістична фігура, спосіб мовлення, яким забезпечується його логічна й емоційна єдність, поступовість, і рівномірність у розгортанні подій, образність і виразність: *Так, мабуть, і в часи Бояна квітчалася пора весняна, і крапали молоді дощі, і хмари насувалися в Таращі, і яструби на обрій углибали, і дзвінко озивалися цимбали...* (В. Мисик).

Гумор (лат. *humor* — волога, рідина) — стилістичний прийом комічного сприймання й відображення смішного в житті, характері людини — найчастіше в доброзичливому, жартівливому тоні.

Двоскладне речення — речення, у якому наявні два головні члени речення (підмет і присудок).

Демінутиви (лат. *deminutus* — зменшений) — виразні стилістичні засоби усного й писемного емоційного мовлення із семантикою зменшеності, пестливості, голубливості, згрублості, зневажливості, інтимності: *матуся, їстоньки, дідище*.

Діалектизми (грец. *diáiektos* — наріччя, говірка) — нелітературні, ненормативні мовні одиниці, використання яких надає мовленню, зокрема художньому, місцевого колориту, характеризує особу, особливо її літературно-мовленнєву зрілість: *Тут же не покушаш ані жентиці, ані будза, ані бриндзи, ані бануша* (І. Франко).

Діалог (грец. *dialogos* — розмова, бесіда) — форма усного й писемного мовлення; розмова між двома особами.

Дієслово — повнозначне слово, яке позначає дію, стан предмета як процес.

Доречність мовлення — неодмінна ознака стилістично досконалого, довершеного, бездоганного за своїм змістом і структурою мовлення, яка найбільше відповідає тій конкретній ситуації, за якої і задля якої реалізується мовлення.

Евфемізми (грец. *euphēmisimos*, від *eu* — гарно, добре і *phemi* — говорю, кажу) — слово чи сполучення слів, вислів, які найчастіше сприймаються з позитивною чуттєвістю; милозвучні мовні одиниці. Ними за певних ситуативних умов замінюють лексеми (слова) непристойні, неввічливі, з неприємним забарвленням: *говорите неправду, вигадуйте замість брешете*.

Екзотизми (грец. *exōtikos* — чужий, іноземний) — обмежено використовувані зрозумілі іншомовні слова, які слугують стилістичним засобом створення особливого колориту: *аул, бай, фазенда* та ін.

Експресивні різновиди мовлення — своєрідний вияв мовлення в усіх стилях і жанрах мови. Розрізняють мовлення найбільш звичне (звичайне), урочисте, офіційне, фамільярне, інтимно-ласкаве, гумористичне, сатиричне, саркастичне.

Експресія (лат. *expressio* — вираження) — інтенсивна виразність, емоційність мовлення, створювана певними фонетичними, лексичними, граматичними засобами мови, які стилістично, функціонально завжди перебувають поза межами мислено-почуттєвої нейтральності.

Елатив (лат. *elatus* — піднесений) — стилістичний засіб мовленнєвої інтенсивності, створюваної виражально-експресивними суфіксами, зрідка — префіксами: *розумненька дитина, чистісінька правда*.

Еліпс, еліпсис (грец. *elleipsis* — нестача) — семантична й синтаксична нестача (але не пропуск) у реченні повного його члена, який зрозумілий, сприймається синонімічно; один із засобів мовленнєвої економії, стислості: *На голові хустиночка. На руках дитина* (Т. Шевченко).

Емотивне (емоційне) мовлення — мовлення неконтрольоване, породжуване короткочасними бурхливими переживаннями людини (її лють, гнівом, жахом, відчаєм або ж раптовою великою радістю).

Емфаза (грец. *emphasia* — виразність) — повторення певного слова (найчастіше початкового) в реченні для його значеннєво-емоційного, отже, й стилістичного виділення, акцентування: *Осінній день, осінній день, осінній...* (Л. Костенко).

Епітет (грец. epitheton — прикладка) — різновид метафори, образне, здебільшого прикметникове означення: *чорні дні, веселі роки*.

Епіфора (грец. epiphora — перенесення, повторення) — стилістичний прийом, протилежний анафорі; повторення однакових звукосполучень, слів, сполучень слів наприкінці віршованих рядків з метою посилення виразності, мелодійності висловлюваного.

Жаргон (франц. jargon, від галло-романського gargone — базикання) — специфічні слова чи вирази, які характерні для певного жаргону, тобто мовлення якоїсь соціальної чи професійної групи людей. Розрізняють студентський жаргон, дитячий жаргон тощо.

Займенники — слова, які вказують на предмети, ознаки і кількості, але не називають їх.

Звертання — інтонаційно виділене в реченні слово або сполучення слів (не член речення), що ним називається істота або персоніфікований предмет, до якого адресується мовлення в його усній і писемній формах.

Звуконаслідувальні слова — відображення звуків навколишньої дійсності через використання мовцем спеціально дібраних звуків.

Іменники — слова самостійної частини мови, назви предметів, істот, явищ тощо.

Імітація (лат. imitatio — наслідую) **мовленнєва** — своєрідно-особистісне наслідування, повторення сказаного чи написаного будь-ким; спосіб маскуванню під мовлення інших.

Імператив (лат. imperativus — владний) — стилістичний засіб, яким виражається розумово-мовленнєва беззастережність, категорична вимога, веління, наказ.

Інверсія (лат. inversio — перестановка) — мовленнєво-стилістичний засіб, який полягає в зміні звичайного, усталеного порядку слів у реченні. Певний член речення (інверсований, протиставлений) інтонаційно виділяється і сприймається мовцями як особливо важливий.

Інтонація (грец. intonare — голосно вимовляти) — обов'язковий елемент і засіб мови під час її реалізації в усному мовленні; постійний засіб вираження не тільки певного змісту, а й експресивно-емоційних відтінків сказаного окремою особою, певне стилістичне спрямування сутності її мовлення. Формується інтонація такими засобами, складовими мовлення, як його мелодика, інтенсивність, тривалість звучання, наголошене виділення певного складу в слові, логічний наголос, ритм, тембр, темп, пауза.

Інфінітивні речення — односкладні речення, які мають синтаксично незалежний інфінітив у ролі головного члена: *Тільки зирнути, радо заплакати, Раз пригорнути, раз побалакати* (П. Грабовський).

Інформація (лат. informatio — роз'яснення) — комунікативно-стилістичний спосіб мислення-мовлення, що виявляється у структурах розповідних речень, якими виражається повідомлення про які-небудь події, чиясь діяльність, про все пізнаване чи вже пізнане людиною.

Іронія (грец. eironeia — букв. удаване незнання) — прихований глум, глузування; стилістичний прийом, який полягає в невідповідності між прямо висловленим змістом і тією його прихованою сутністю, що легко вгадується.

Історизми — слова застарілі або ті, що старіють, які перейшли чи переходять до пасивної лексики через дуже обмежене використання

їх у мові у зв'язку із зникненням предметів, явищ, понять, які вони позначають. історизми використовуються переважно в художніх текстах, у яких відтворюється минувшина.

Каламбур (франц. calembour — гра слів) — дотеп, стилістичний прийом, основу якого становить використання різних значень якого-сь одного слова або кількох семантично різних слів, які схожі фонетично, своїм звучанням: *А хай їй грець, тій Греції!* (Ліна Костенко).

Калька (франц. calque — копія) — слово (зрідка сполучення слів), яке утворюється буквальним перекладом морфемних частин слова з іншої мови: укр. *від-мін-ник* — з рос. *от-лич-ник*.

Кліше (франц. cliché — відбиток) — стереотипне, «готове» сполучення слів, яке використовується в певних мовленнєвих ситуаціях, контекстах. Функціонально вони досить активні (особливо в публіцистичному мовленні), в багатьох випадках не позбавлені виразності: *високі договірні сторони, з метою підвищення якості продукції* тощо.

Койне (грец. koine dialectos — спільне наріччя) — варіант певної мови, яка сформувалась на базі кількох наріч; не зовсім нормативне утворення, засіб спілкування різномовних груп населення. У Давній Греції своєрідне койне становила так звана загальнонародна грецька мова.

Композиція (лат. compositio — складання, розташування) — будова, структура, розташування і взаємний зв'язок складових частин певного цілого, найчастіше художнього твору, в якому його частини, складові, образи, пейзажні малюнки поєднані в одне тематичне ціле, сприймаються компактно.

Комунікативно-стилістичні функції — комплекс тих якостей (ознак, прикмет, особливостей) мовлення, яких досягають найдоцільнішим з усіх поглядів використанням мови, її ресурсів у кожній конкретній мовленнєвій ситуації.

Комунікація (лат. communico — спілкуюся з кимось) — спілкування двох, кількох чи багатьох осіб, під час якого передаються певні знання, інформація.

Конотація (лат. con — разом і notatio — позначення) — додатковий семантико-стилістичний відтінок, який накладається на основне значення слова, надає йому певного експресивного, емоційного забарвлення — урочистості, невимушеності, фамільярності тощо.

Контекст (лат. contextus — тісний зв'язок, з'єднання) — частина тексту, в якій будь-яке слово чи речення реалізується сповна, виявляє свій комунікативний (спілкувальний) потенціал, конкретизується, індивідуалізується семантично й стилістично.

Культура мови — високий рівень розвитку, нормативності мови, всі її усталені ресурси — фонетико-орфоепічні, лексичні, фразеологічні, граматичні й стилістичні.

Культура мовлення — найраціональніше, стилістично вмотивоване користування усіма мовними одиницями, тобто тим, з чого витворилась культура мови.

Лексика (грец. lexikos — словесний) **української мови** — вся сукупність наявних в українській мові слів — літературно-нормативних і діалектних.

Лексика архаїчна — сукупність застарілих слів (власне архаїзмів та історизмів), які використовуються в сучасній мові пасивно, тільки з

певною зображувально-стилістичною метою, переважно в наукових працях з історії і в художніх текстах.

Лексика емоційна — стилістично найбільш забарвлена, стосується почуттєвої сфери людини.

Лексика загальноживана — слова й лексичні сполучення слів, якими користується кожен, хто володіє певною мовою.

Лексика іншомовна — лексика, запозичена з інших мов, здебільшого являє собою терміни, тобто слова однозначні, тому позбавлена виразної емоційності.

Лексика книжна — сукупність слів, які характерні переважно для офіційно-ділового і більшості жанрів наукового стилю мови. Вона має своєрідну й виразну стилістичну спрямованість, зорієнтованість.

Лексика офіційно-ділова — лексика офіційно-ділових документів. Стилістичні функції цієї групи лексики обмежені.

Лексика пасивна — сукупність рідко вживаних слів і сполучень слів — термінів і застарілих слів (архаїзмів), деяких інших шарів лексики (професіоналізмів тощо).

Лексика професійно-виробнича — назви виробничих процесів, матеріалів, знарядь праці та ін.

Лексика розмовна — лексика щоденного побутового використання, характерна переважно для розмовно-побутового стилю мови і мовлення.

Лексика термінологічна — сукупність наукових, науково-технічних тощо термінів, які стилістично найбільш нейтральні і з виразною стилістичною метою використовуються тільки епізодично.

Лексика фамільярна — слова, які використовуються в мовленні безцеремонно, без дотримання етичних норм, усталених позитивних якостей мислення, свідомості.

Лексико-семантичні групи слів — такі групи повнозначних слів, кожна з яких своєрідна лексично, семантично і за виконуваними стилістичними функціями.

Лексична стилістика — вчення про функції, зумовлені семантикою слів; комплекс знань про стилістичне використання повнозначних і неповнозначних слів і вигуків.

Літота (грец. *litotes* — простота) — один із засобів увиразнення мовлення, який полягає в применшенні якої-небудь ознаки предмета.

Логічний наголос — знак особливого виділення голосом певного слова в реченні, чим підкреслюється його смислова важливість у структурі речення.

Логічність мовлення — продумане, виважене, семантично й структурно впорядковане мовлення, сутність якого відповідає усталеним реаліям життя.

Марковані (франц. *marquer* — відмічати) слова — слова, які вживаються переважно в одному чи двох стилях мови, тобто функціонально обмежені, напр.: *річечка*, *річенька* (значення зменшеності, голубливості), *річище* (значення згрубілості, зневажливості). Особливо типові для художнього й розмовно-побутового стилів мовлення.

Мелодика (грец. *melōdos* — співучий) мовлення — інтонаційне оформлення мовленого, говореного, сказаного, яке полягає в зміні

висоти голосу усного мовлення, що надає мовленню певного інтонаційного забарвлення, тональності.

Менталітет — сукупність психічних, інтелектуальних, релігійних, естетичних та інших особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що виявляються в культурі, мові, поведінці тощо.

Метафора (грец. *metaphora* — переміщення, віддалення) — найпоширеніше тропеїчне використання мовних одиниць; художній засіб, який полягає в переносному вживанні слів або сполучень слів. Таким способом образно, отже й стилістично, змальовується сутність одних осіб, явищ, предметів через інші за схожістю чи контрастністю.

Методика стилістики — сукупність взаємопов'язаних способів і прийомів найдоцільнішого вивчення й засвоєння стилістичних функцій кожної із структурних одиниць літературної мови.

Методологія стилістики — найзагальніше вчення про методи, способи пізнання й використання усталених у стилістичній системі мови стилістем (функцій мовних одиниць), науково-філософське осмислення їх, трактування, пояснення.

Метонімія (грец. *metonymia* — перейменування) — лексико-семантичне перенесення назви з однієї групи осіб, предметів, явищ на іншу, яке перебуває з ним у певному зв'язку: *читати Франка* замість *читати твори Франка*.

Мова — особлива специфічна система знаків, з допомогою яких люди спілкуються, обмінюючись з іншими своїми думками й почуваннями.

Мовлення імпровізоване (лат. *improvisus* — несподіваний, непередбачений) — мовлення, тематично й стилістично зорієнтоване, але попередньо не підготовлене (наприклад, виступи на зборах тощо), породжене конкретністю мовленнєвої ситуації.

Мовні одиниці — різнотипні елементи мови, кожен з яких представляє певною мовною матерією і виконує тільки йому властиву стилістичну функцію.

Мовознавство, або лінгвістика (лат. *lingua* — мова), — одна з гуманітарних галузей знань, об'єктом якої є мова в повному обсязі її властивостей, функцій усіх мовних одиниць.

Монолог (грец. *monos* — один і *logos* — слово, вчення) — мовлення окремої особи, мовлення із самим собою; розгорнуте мовлення в драматичному творі, яке адресується передусім глядачам.

Морфологічна стилістика — вчення про стилістичне використання морфологічних (граматичних) форм слів (*синуві* і *сину* і т. ін.), про стилістичну своєрідність і важливість слів з певними морфологічними категоріями, значеннями (відмінка і т. ін.).

Наголос — елемент усного мовлення, виділення найбільш звучної частини слова, який у багатьох випадках використовують для розрізнення семантики слів із тих самих фонем, звуків (*приклад* і *приклад*).

Народна етимологія (грец. *etymologia*, від *etymon* — істина і *logos* — слово, вчення) — виразно стилістичне явище, яке пов'язане з переосмисленням і ненормативною перебудовою іншомовних (зрідка й рідних) слів за зразком фонетично близьких слів рідної мови. Зв'язок між парами таких лексем суто зовнішній: *гульвар* (ненормативне слово) і *бульвар*, *полуклініка* і *поліклініка*, *скупиянт* і *спекулянт* і т. ін.

Невласне пряме мовлення — граматично й стилістично своєрідне мовлення, в якому по-особливому поєднуються прямий і непрямий способи висловлювання: *Кирило вийшов у сад... Природа зітхнула повними грудьми, зітхнув і Кирило. Невже він (пор. я) сього ніколи не бачив?* (М. Коцюбинський).

Неозначено-особові речення — односкладні речення, у яких виконувач дії мислиться неозначено, а головний член речення виражений формою 3-ї особи множини теперішнього, майбутнього часу або ж формою множини минулого часу чи множинною формою умовного способу.

Неологізми (грец. *neos* — новий і *logos* — слово, вчення) — нові слова, які з'являються в мові для того, щоб позначити, назвати нові поняття, явища, процеси.

Неповні речення — речення, одна з ланок внутрішньосинтаксичної будови яких (один чи кілька членів речення, навіть частина одного з членів речення) не вимовляється (не пишеться), але усвідомлюється, повністю чи достатньо зрозуміла.

Нестилетвірні ознаки стилю — всемовні ознаки, які властиві всім стилям мови (фонема, їх варіанти, найуживаніші морфеми, слова, структури речень тощо).

Номінативні (називні) речення — односкладні речення, в яких ідеться про буття предмета, особи чи явища. Головний член речення у них виражається іменником, іменниковим займенником або субстантивованим словом у називному відмінку.

Норма, нормативність мови й мовлення (лат. *norma* — правило) — найважливіша сутність, ознака всенародної літературної мови і мовлення окремої особи; сформоване у кожного вміння всебічно користуватись мовою в її соціально усвідомлюваних і усталених формах, кожна з яких має статус літературної норми.

Об'єкт стилістики — система стилістичних функцій (стилістем), які властиві всім мовним одиницям (фонемам, морфемам, словам, реченням і т. ін.).

Образність мовлення — спосіб передавання певних понять через художні образи, якими відтворюється не зовсім звичне бачення, сприймання людиною навколишнього світу і себе самої в ньому.

Однорідні члени речення — члени речення, які виконують однакову синтаксичну функцію (певного головного або другорядного члена речення), перебувають у тих самих синтаксичних відношеннях з якимсь іншим членом речення і поєднуються між собою сурядним зв'язком.

Односкладні речення — речення з одним головним членом, які для вияву повноти і своєрідності своєї синтаксичної будови й об'єктивно-суб'єктивного змісту не потребують доповнення їх другим головним членом речення.

Означено-особові речення — комунікативні структури, в яких виконувач дії мислиться означено, а головний член речення виражається дієсловом у формі 1-ї або 2-ї особи — одиниці чи множини теперішнього, майбутнього часу або наказового способу.

Оказіоналізми (лат. *occasionalis* — випадковий) — в усіх випадках стилістично виразні, індивідуально-авторські неологізми, лексе-

ми, які всенародно (навіть у всіх жанрах певного стилю) не використовуються. До них найчастіше вдаються в художніх текстах.

Окличні речення — функціонально виразні експресивно-емоційні синтаксичні конструкції. За змістом, структурою і особливо стилістичною функцією це речення або розповідні (розповідно-окличні), або питальні (питально-окличні), або спонукальні (спонукально-окличні).

Оксюморон (грец. *оxуmорон* — дотепно-безглузде) — стилістично незвичне поєднання семантично протилежних чи віддалених слів, якими створюється і виражається нове контрастне поняття, уявлення: *гірка радість, дзвінка тиша, красномовне мовчання*.

Омографи (грец. *homos* — однаковий і *graphō* — пишу) — слова з різною семантикою, які розрізняються лише наголосом.

Омоніми (грец. *homos* — однаковий і *ōnυta* — ім'я) — слова, які мають різне лексичне значення, але однакове написання і звучання.

Омofони (грец. *omorphones* — однозвучний, від *homos* — однаковий і *phone* — звук) — слова, які утворені з однакових фонем, але відрізняються семантично і написанням.

Ораторське (лат. *orator*, від *oro* — говорю) **мистецтво мовлення** — висока стилістична майстерність, досконалість виголошуваних промов, використання задля цього лексичних, граматичних (особливо синтаксичних), інтонаційних, жестикуляційних, мімічних, пантомімічних мовних засобів, які одночасно поєднують у собі і глибоку логіку, і таку ж почуттєвість, емоційність висловлювання.

Орнаментация (лат. *ornamentum* — оздоба, прикраса) **мовлення** — ознака мовлення, яка створюється сукупністю таких мовностилістичних засобів, особливо лексичних, синтаксичних і ритмомелодійних, якими оздоблюється мовлення в усіх його стилях (крім офіційно-ділового стилю в його писемній формі). Орнаментация мовлення має бути стилістично виваженою, вмотивованою.

Орфографічні (грец. *orthos* — правильний і *graphō* — пишу) **мовні норми** — історично сформоване, усталене написання мовних одиниць, яке представлено всією системою правописних правил: написанням слів з малої літери, з великої, через дефіс і т. ін.

Орфоепічна (грец. *orthos* — правильний і *epos* — мовлення) **стилістика** — вчення, яке передбачає вивчення й застосування в мовленні нормативної вимови тих фонем, з яких сформувалося слово. Об'єктом орфоепічної стилістики є вимова всіх фонем окремого слова і слова в певному фонетичному контексті, в поєднанні його з іншими словами.

Орфоепічні мовні норми — усталені способи, зразки вимови окремого звука, найрізноманітніших поєднань звуків, які характеризуються, пояснюються у формі мовноорфоепічних правил.

Паралелізм, паралельні мовні одиниці (грец. *parallēlos* — той, що рухається поряд) — стилістичний засіб, фігура однакової синтаксичної побудови, розміщення схожих за певною ознакою членів речення або речень, своєрідне дублювання чого-небудь: *Як ми кохалися, як голубів пара, Тепер розійшлися, як чорная хмара* (Л. Костенко).

Парафраза, парафразис (грец. *paraphrasis* — описовий зворот) — троп, стилістична фігура переказування своїми словами чужих думок, текстів: *творець «Кобзаря»* (замість *Т. Шевченка*).

Пароніми (грец. *para* — біля, поряд і *ónyта* — ім'я) — однокореневі слова, які належать до тієї самої частини мови, мають різне або частково інше лексичне значення, однак близькі між собою фонетично, різняться афіксом (афіксами) чи окремими звуками або тільки одним звуком (фонемою).

Парцеляція (лат. *particula* — частка) — синтаксичне та інтонаційне виділення певних слів речення і оформлення їх в окреме (окремі) речення з метою функціонального-стилістичного посилення їх змісту, семантики: *Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють зелені тополи. Широко, гарно, спокійно* (М. Коцюбинський).

Пауза (грец. *pausis* — припинення) — тимчасова, але завжди стилістично вагома зупинка, перерва у мовленні.

Період (грец. *period* — рух по колу) — багатослівна синтаксична конструкція й стилістична фігура з двох значеннєво-інтонаційних частин (висхідної і нисхідної), розмежованих тривалою паузою, яка в писемному мовленні найчастіше позначається комою і тире: *Коли в грудах моїх тривога То потухає, то горить: Коли загублена дорога, А на устах любов тремтить; Коли уся душа тріпоче, як білий парус на човні, / — Тоді рука моя не хоче Пером виводити пісні* (М. Рильський).

Персоніфікація (лат. *persona* — особа і *fasio* — роблю) — троп, стилістичний прийом наділення неживих предметів, явищ природи якостями людини.

Питальні речення — речення, якими мовець у питальній формі, питальною інтонацією спонукає когось до відповіді, щоб дізнатися про когось або про щось від співрозмовника.

Питання риторичне — реченнєва фігура з вигляді запитання, якою не передбачається відповідь.

Повтор, повторення — стилістична фігура, яка полягає в повторенні того ж самого слова з метою виділення якого-небудь явища, ознаки. У поетичному мовленні це рефрен.

Полілог (грец. *poly* — багато і *logos* — слово, вчення) — прямий обмін думками між кількома, багатьма особами.

Полісемія (грец. *poly* — багато і *sema* — знак, значення) **слів** — наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох, кількох чи багатьох значень.

Порівняння — троп, стилістичний прийом, який полягає у поясненні одного предмета через інший, близький до нього за певною ознакою (ознаками). Порівнювальна частина речення починається здебільшого сполучником (як, мов, немов, наче, неначе, буцім, ніби та ін.).

Правильність мовлення — повна відповідність мовлення нормам літературної мови, одна з основ мовленнєвої культури.

Предмет стилістики — комплекс лінгвістичних знань (найсистемніше й найповніше їх фіксують друковані праці із стилістики) про об'єкт стилістики, тобто знань про стилістемі.

Прийменники — службові слова, які в поєднанні з повнозначними словами виражають залежність їх від інших слів у реченні або в словосполученні.

Прикметники — різновид повнозначних слів, які виражають, називають ознаки, якості людей, тварин, речей, явищ.

Прикметниковий зворот — поєднання прикметника як синтаксично незалежного слова із синтаксично залежним від нього словом чи сполученням слів.

Прислівники — повнозначні слова, якими виражається якісна або кількісна ознака дії чи стану, ознака іншої ознаки (тобто ступінь або міра вияву іншої ознаки). Вони виконують доповнювальну, проте дуже важливу стилістичну функцію.

Просторіччя — сукупність лексем, які не входять до складу літературної мови, але в багатьох випадках близькі до літературно-мовленевої нормативності. Використання їх не обмежене певною територією: *квартал* (зам. *квартал*).

Професіоналізми (лат. *professio* (*professionis*) — офіційно визнане заняття, спеціальність) — слова або вислови, притаманні мовленню певної професійної групи осіб.

Пряма мова, пряме мовлення — дослівне відтворення сказаного чи написаного ким-небудь. Стилістична сутність його (як і непрямого мовлення) завжди визначається змістом, способом реалізації, інтонаційним оформленням тощо.

Пунктуаційні (лат. *punctum* — крапка) **норми мови** — усталені правила вживання розділових знаків.

Репліка (грец. *geriico* — повертаю назад, відбиваю) — окреме висловлювання особи, яка бере участь у розмові — в діалозі чи полілозі.

Речення — основна комунікативна мовна одиниця, для категоріальних ознак якої характерні предикативність, модальність, відносна закінченість змісту, логічна сутність, структурно-синтаксична організованість, інтонаційна оформленість.

Рима — одна з фонетико-стилістичних ознак мовлення, його інтонаційного оформлення. Сутність рими полягає в дотриманні певної милозвучної узгодженості в розташуванні однакових чи близьких звуків у кінці слів. Розрізняють рими чоловічі, жіночі, бідні, багаті, парні, перехресні та ін.

Ритм (грец. *rhythmos* — розміреність, узгодженість) — рівномірне поєднання у мовленні таких його інтонаційних ознак, як прискореність та уповільненість, напруга й послаблення, довгота й короткість, схоже й різне; рівномірне чергування елементів мови (звукових, морфемних, словесних тощо).

Ритміка (грец. *rhythmikos* — рівномірний) — наука про ритми; сукупність усіх конкретних виявів ритму.

Риторика (грец. *rhetorike* — ораторське мистецтво) — розділ стилістики, теорія і практика мовленнєвого красномовства, ораторського мистецтва.

Розмовна мова — вияв всенародної літературної мови в її розмовно-побутовому стилі мовлення.

Розповідні речення — найпоширеніший і найбільш стилістично нейтральний комунікативно-інтонаційний різновид речень (як і стверджувальних і заперечних слів-речень), які містять інформацію про кого-, що-небудь.

Саркастичне (грец. *sarkasmos*, від *sarkazo* — букв. розриваю м'ясо) **мовлення** — мовлення в'їдливе, викривальне (особливо у формі дошукульної насмішки), часто сповнене крайньої ненависті, гнівно-

го презирства, які виявляються не приховано, а прямо (як, наприклад, тоді, коли йдеться про іронію).

Семема — повнозначне слово з властивим йому лексичним значенням, семантична одиниця мови.

Синекдоха (грец. *synekdochē* — співвіднесення) — троп, різновид метонімії, завжди досить виразне мовленнєво-стилістичне явище, сутність якого полягає в перенесенні значення з одного слова на інше за певною ознакою.

Синоніми (грец. *synōnymos* — однойменний) — слова (зрідка сполучення слів), які тотожні або близькі за своєю семантикою, але відрізняються матеріально, тобто звуковим складом.

Синтаксична стилістика — вчення про стилістичні функції всіх різновидів словосполучень, речень, членів речення, синтаксично нечленованих конструкцій і тих особливих складових речення, які не мають статусу членів речення (звертання, вставні слова і т. ін.).

Складні речення — речення з різною кількістю найрізноманітніших предикативних частин, поєднаних сполучником, сполучним словом чи тільки інтонаційно.

Сленг (англ. *slang* — жаргон) — сукупність своєрідних жаргонізмів, лексичний і стилістичний шар розмовних, напівнормативних слів, якими позначається грубувато-фамільярне, інколи й гумористичне ставлення мовця до об'єкта мовлення: *гуру* (знаюча людина).

Слова-паразити — стилістично, функціонально зайві, небажані, значеннєво безплідні слова, сполучення слів, які затемнюють смисловий сенс сказаного чи написаного: *ну..., теє-то як його та ін.*

Слово — найпоширеніша одиниця мови й мовлення з певним лексичним значенням (повнозначні слова), або із значенням релятивним, відносним (службові слова), або слова із здатністю виражати певне волевиявлення людини, її почуття, яке при цьому не називається (вигуки). Стилістично найважливішими є слова повнозначних частин мови.

Словосполучення — лексико-семантична й граматична цілість щонайменше двох повнозначних слів, поєднаних підрядним або сурядним зв'язком. З погляду стилістичного тільки потенційно вагоме, комунікативної функції воно не виконує.

Службові слова — неповнозначні слова (прийменники, сполучники, частки), які по-особливому доповнюють, поєднують, уточнюють те, що в реченні виражається повнозначними словами.

Сполучники — неповнозначні (службові) слова, якими поєднуються в одне семантико-синтаксичне ціле однорідні члени речення або предикативні (реченнєві) частини складного речення.

Спонукальні речення — найбільш (порівняно з розповідними і питальними реченнями) стилістично виразні речення, якими виражається спонукування когось до чогось (наказ, вимога, заклик, запрошення, заборона, застереження, умовляння, благання тощо).

Старослов'янізми — слова, запозичені із старослов'янської мови (фонетичні старослов'янізми, морфологічні, семантичні). Вони стилістично виразні, забарвлюють мовлення відтінком минувшини, старовини, урочистості або й гумору, іронії: *Умре муж велій в власяниці* [одяг з волосся тварин] (Т. Шевченко).

Стилетвірні ознаки стилю — особливі стильові ознаки (переважно лексичні, фразеологічні, граматичні), певною й особливою сукупністю яких створюється мовна й мовленнєва своєрідність кожного окремого стилю, його очевидна й менш виразна індивідуальність.

Стилі (лат. *stilus* — букв. паличка для письма) літературної мови — особливі лексичні, граматичні різновиди мови, кожен з яких становить відносно окрему підсистему мови — з усіма властивими їй мовними одиницями і стилістичними функціями (стилістемами).

Стилізація — стилістичний засіб свідомого переймання й використання своєрідних мовних засобів, переважно лексичних і граматичних, які властиві певному стилю, жанрові.

Стилістема — окрема стилістична функція кожної окремої мовної одиниці — від фонем і до тексту. За словом, яке не становить терміна (здебільшого за багатозначним словом), закріпилась, усталилась у мові не одна, а дві, кілька чи навіть багато стилістем.

Стилістика (лінгвостилістика) — розділ науки про мову; лінгвістичне вчення про функціонування й використання мови.

Стилістика загальна — стилістика, яка має своїм об'єктом усі літературні мови, властиві різноструктурним одиницям усіх літературних мов спільні, тотожні або однакові комунікативно-стилістичні функції; загальна теорія стилістики.

Стилістика української мови — стилістичний матеріал мови в межах усіх її стилів і жанрів, відпрацьованість стилістичних функцій кожної мовної одиниці; її здатність виражати певний комплекс думок і почувань, у яких мають потребу всі, хто послуговується українською мовою.

Стилістика українського мовлення — найтипівіше, зразкове, нормативне й комунікативно доречне використання мовцем, усього того, що позначається терміном «стилістика мови».

Стилістика порівняльна — галузь знань, у якій досліджується й витлумачується спільне й специфічне в стилістичній системі споріднених (найчастіше) або й неспоріднених мов.

Стилістика часткова — галузь знань про стилістичні функції мовних одиниць окремої мови.

Стилістична норма — усталена й суспільно усвідомлювана функція (функції) мовної одиниці.

Стилістична система української літературної мови — вся сукупність стилістичних функцій, які усталились у мові за всіма її одиницями і які закономірно пов'язані між собою, взаємно доповнюють одна одну.

Стилістична структура української літературної мови — комплекс її стилістичних функцій, які зумовлені структурною своєрідністю всіх одиниць сучасної української літературної мови, одиниць, якими вона відрізняється від усіх інших мов, навіть близькоспоріднених — російської і білоруської (наприклад, формами кличного відмінка іменників, формами вищого ступеня порівняння прикметників і т. ін.)

Стилістичний синтаксис — різновид стилістики, галузь знань про функції словосполучень, членів речення, речень і синтаксично нечленованих конструкцій (слів-речень — стверджувальних, заперечних, питальних, спонукальних, емоційно-оцінних та ін.).

Стилістично обмежена лексика — лексика, яка використовується переважно тільки в певній сфері мовлення (лексика офіційно-ділова, професійно-виробнича тощо).

Суржик — різновид нормативного мовлення, яке певною мірою супроводжується спотвореними словами рідної мови або інших мов, зокрема російської: *бельйо, бумага, без надобності* та ін.

Табу (франц. *tabou*, від полінезійського *tapu* — заборонений, священний) **словесне** — слова і сполучення слів, використання яких заборонене або обмежене певними позамовними чинниками, причинами (моральними, релігійними, політичними та ін.) — марновірством, пересудами, забобонністю тощо або прагненням уникнути в мовленні слів *грубих, вульгарних, неетичних* і т. ін.): *дідько* замість *чорт*.

Тавтологія (грец. *tautologia*, від *tautos* — те саме і *logos* — слово, вчення) — стилістичний прийом, який полягає в спеціальному чи передбаченому повторенні тих самих, спільнокоренових або близьких за значенням слів: *раненько-раненько*. Тавтологія може бути семантично, отже й стилістично, хибною: *перший дебют*.

Текст (лат. *textum* — сплетіння, побудова, зв'язок) — писемний або усний мовленнєвий масив, найчастіше багатослівна семантична й граматична єдність, утворена одним чи кількома реченнями, що виражає завершену думку; поєднання слів «від крапки до крапки» або певний словесний відрізок мовлення, який графічно розчленований кількома чи багатьма крапками.

Темп (лат. *tempus* — час) **мовлення** — швидкість вимови елементів мови, її одиниць. Стилістично важливий мовленнєвий засіб, який по-різному впливає на слухачів.

Терміни (лат. *terminus* — межа) — здебільшого слова з найменш виявленою стилістичною функцією; їх визначальна ознака — однозначність, через що терміни найбільшою мірою використовуються в мовленні науковому. Без певної сукупності спеціальних термінів неможливе наукове мислення, жодна із сфер точних і усвідомлюваних мовцями знань.

Точність мовлення — одна з визначальних комунікативних ознак мовлення, яка полягає в тому, що кожну з мовних одиниць потрібно використовувати з тим лексичним значенням, яке вже усталилось у всенародній мовленнєвій практиці. Вона найбільше пов'язана з його нормативністю, правильністю і логічністю мовлення.

Троп (грец. *tropos* — зворот) — мовностилістичний засіб, який полягає у вживанні слова чи сполучення слів у переносному значенні.

Узагально-особові речення — односкладні конструкції, в яких дія (стан) сприймається узагальноно, як така, що за певних умов може стосуватись кожної особи.

Ускладнені прості речення — речення з однорідними членами речення, з відокремленим членом речення, із звертанням, із вставним або вставленим елементом. Стилістичні функції їх різноманітні й різноманітні, підлягають окремому функціональному аналізу.

Фольклоризми (англ. *olk-lore* — букв. народна мудрість) — стилістично оригінальні й виразні мовленнєві одиниці усної народної творчості, які використовуються не тільки в народно-діалектному мовленні (щоденному, невимушеному мовленні переважно селян), а й у ху-

дожніх текстах, у яких ідеться, зокрема, про світосприймання минулого й сучасного: *чорнії брови, карії очі*.

Фонема — найменша мовна й мовленнєва одиниця, яка ні окремо, ні в слові чи реченні не має лексичного значення і, отже, окремої самодостатньої комунікативності.

Фонетична стилістика — лінгвістичне вчення про функцію (функції) окремої фонемі і про поєднання фонем у словах і між словами в межах усієї мовної системи, а також про функціональний вияв нормативно-літературної вимови слів, про наголошування слів, про типову інтонацію мовних одиниць.

Фонетичні засоби стилістики — засоби, які виявляються у функціональному використанні потенційних можливостей окремої фонемі (звука) або фонемі (фонем) у слові, словосполученні й реченні; у частотності використання фонем у всіх стилях і жанрах мовлення; у найрізноманітніших фонетичних повторах (у рефренах, алітерації, асонансі, анафорі, епіфорах, римі, ритміці, звуковідтвореннях, звуконаслідуваннях і т. ін.).

Фразеологізми (грец. *phrasis* — зворот і *logos* — слово, вчення) — семантично й граматично пов'язані сполучення слів, а також речення, які використовуються в мові як її усталені і здебільшого легко й об'єдно сприймані одиниці.

Частки — слова, які надають окремим словам, словосполученням, реченням певних додаткових смислових, модальних і емоційно-оцінних відтінків або використовуються для утворення форм слова (наприклад, форм умовного способу).

Числівники — слова із значенням певної, чітко визначеної кількості найрізноманітніших об'єктів дійсності.

Член речення — мінімальна і найпоширеніша синтаксична одиниця, яка виражає в реченні певне поняття, називає якусь особу (особи), предмет, дію, стан людини або явища, ознаку, ознаку ознаки (прислівники) або кількість.

Штамп мови, мовлення (нім. *Stampfe* — печатка, відбиток) — літературні слова, сполучення слів, які здебільшого вживаються традиційно, за досить усталеною мовленнєвою звичкою. Це мовні моделі, звичні для мовлення в межах більшості жанрів публіцистичного стилю: *зустрітися з метою обговорення питання* (пор. *зустрітися, щоб обговорити питання*), а також образні, але занадто часто вживані сполучення слів: *біле золото* — бавовна, *чорне золото* — вугілля чи нафта.

Штучна мова — штучно створена мова із своєрідною лексикою, граматикую й фонетичними особливостями. Використовується мовцями як мова допоміжна і з певною комунікативною функцією (есперанто, інтерлінгва, волапюк, ідо та ін.).

Handwritten calculations:
x 2,09
801 x
35
1045
1572
17765

Д 81 Дудик П. С.
Стилістика української мови: Навчальний посібник. — К.: Видавничий центр «Академія», 2005. — 368 с. (Альма-матер)

ISBN 966-580-185-6

Навчальний посібник містить загальні відомості з курсу стилістики сучасної української літературної мови. У ньому також розглянуто стилі, жанри, форми мови, висвітлено проблематику стилістики усної й писемної форм сучасної української літературної мови, сутність стилістики мовних одиниць. З урахуванням сучасних потреб і тенденцій вивчення стилістики системно проаналізовано комунікативні якості мовлення.

Для студентів вищих навчальних закладів, учителів-словесників, журналістів, усіх, для кого важливий високий рівень культури українського слова.

ББК 81

Навчальне видання

Серія «Альма-матер»
Заснована в 1999 році

ДУДИК Петро Семенович

Стилістика української мови

Навчальний посібник

Спільний проект із видавництвом «Академвидав»

Редактор К. С. Мусієнко
Технічний редактор Т. І. Семченко
Коректор М. М. Корнелюк

Підписано до друку
з оригінал-макета 17.12.2004.
Формат 84×108/32. Папір офс. № 1.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 19,32. Ум. фарбовідб. 19,74.
Обл.-вид. арк. 21,1. Зам. 4-867.

Видавничий центр «Академія»
04119, м. Київ-119, а/с 37.
Тел./факс: (044) 213-19-24; 456-84-63.
E-mail: academia-pc@svitonline.com
Свідоцтво: серія ДК № 555 від 03.08.2001 р.

ВАТ «Поліграфкнига».
03057, м. Київ, вул. Довженка, 3.